T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN: SOSYAL, SİYASÎ VE EKONOMİK TAHLİLİ (1600-1883)

Doktora Tezi

FEHMİ YILMAZ

İstanbul 2005

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN: SOSYAL, SİYASÎ VE EKONOMİK TAHLİLİ (1600-1883)

Doktora Tezi

FEHMİ YILMAZ

Danışman: Prof. Dr. CEVDET KÜÇÜK

İstanbul 2005

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Fehmi Yılmaz'ın " Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Tahlili (1600-1883" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı Üniversitesi	: Prof.Dr. Cevdet Küçük Marmara	.....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr. Emine Gürsoy Naskali Marmara	.....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr.Mücteba İlgürel Marmara	.....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr. Murat Çizakça İBahçeşehir	.....
Üye Üniversitesi	: Doç.Dr. Erol Özvar Marmara	.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 14/07/ 2005 tarih ve 10 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emine Gürsoy NASKALİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....IV
ÖNSÖZ.....VII
ÖZET.....IX
ABSTRACT.....X
KISALTMALAR.....XI

GİRİŞ

I. TÜTÜNÜN KEŞFİ VE DÜNYAYA YAYILIŞI.....2
II. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN.....13

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TARIMI

I. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TARIMININ BAŞLAMASI.....22
II. TÜTÜN TARIMININ GELİŞİMİ.....26
A. Tütün Tarımının Coğrafi Yayılışı.....26
B. Tütün Tarımı Yapılan Topraklar ve Gelişimi.....37
III. TÜTÜN ÇİFTÇİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ.....40
IV. TÜTÜN ÜRETİMİNDE VERİMLİLİK VE ÜRETİMİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER.....44
V. TÜTÜN ÇEŞİTLERİ.....49

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TİCARETİ

I. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TÜCCARLARI.....53
II. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TİCARETİ.....58
III. TÜTÜN TİCARETİNDE ORTAKLIKLAR.....68
IV. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN İHRACATI VE
DIŞ TİCARETİ.....72
V. TÜTÜN TİCARETİNDE TAŞIMACILIK VE YOLLAR.....80
VI. TÜTÜN TİCARET MERKEZLERİ.....89
VII. TÜTÜN FİYATLARI.....94
VIII. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TÜTÜNCÜ ESNAFI.....99
IX. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI.....127

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TÜTÜN GÜMRÜK REJİMİ VE VERGİLER

I. TÜTÜN GÜMRÜKLERİNİN OLUŞUMU VE YAYILIŞI.....149
II. TÜTÜN GÜMRÜKLERİNİN İDARESİ.....155
III. TÜTÜN SEKTÖRÜNDE ALINAN VERGİLER VE TARİFELERİ.....175
A. İÇ TİCARETTEN ALINAN TÜTÜN GÜMRÜK VERGİLERİ.....175
B. TÜTÜN İHRACATINDAN ALINAN VERGİLER.....228
C. TÜTÜN İTHALATINDAN ALINAN GÜMRÜK VERGİLERİ.....231
IV. TÜTÜN TARIMINDAN ALINAN VERGİLER.....238
A. ÖŞÜR VERGİSİ.....238
B. NISIF VERGİ.....239
C. DUHAN DÖNÜM RESMİ (MAKTÛ DÖNÜM VERGİSİ).....241

D. MAKTU DÖNÜM VERGİSİNİN KALDIRILIŞI VE ÖŞÜR VERGİSİNİN GETİRİLİŞİ.....241
E. ZER'İYYE VERGİSİ.....242
F. HUMS ÖŞÜR VERGİSİ.....247

SONUÇ 250
BİBLİYOGRAFYA.....256
EKLER.....269

ÖNSÖZ

Tarih ve İktisat Tarihi bilimlerinin çalışma alanlarından biri ticarî mallardır. Bu mallardan biri olan tütün, günümüzde tamamıyla yaprağa dayalı birkaç üründen biri olarak dünya ticaretinde önemli yer tutmaktadır. Yenilmeyip de ekonomik amaçla en çok yetiştirilen bu bitki, birçok ülkenin ekonomi ve maliyesinde büyük öneme sahiptir. Tüketimi çeşitli şekillerde yapılan, alınan önlem ve yasaklara rağmen, kullanımı devamlı artan, başlangıçta dini ehemmiyete malikken, sonradan tıbbî bakımdan faydalı olduğu iddiası, yerini sağlığa tamamen zararlı olduğu ithamlarına bırakmış olan bir bitkidir.

Bu özellikleriyle yeryüzünde yetiştirilen diğer bitkilerden farklılık gösteren tütün, Amerika kıtasının keşfini müteakip bir asır içinde bütün dünyaya yayılmıştır. Yayıldığı bölgelerde sosyal, siyasî ve ekonomik etkiler yarattığı için, 17. yüzyıl başlarından itibaren bu konularda özellikle Avrupa'da ilmî yayınlar yapılmaya başlanmış ve günümüze kadar bu çalışmaların sayısı takip edilemeyecek derecede artmıştır.

Maalesef şimdiye kadar bu konuda önemli geçmişe sahip olan Osmanlı imparatorluğunda tütünün tarihi konusunda, Reji Dönemi ile Emine Gürsoy Naskali'nin editörlüğünde yayınlanan *Tütün Kitabı* adlı kitap ile birkaç makale hariç, kaynaklara dayalı olarak hiçbir etraflı ilmî çalışma yapılmamıştır. İşte bu noktadan hareketle *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)* adlı bu doktora tezinin yapılmasına karar verilmiştir. Tezin sınırları, tütünün Osmanlı İmparatorluğuna girişinden, gelirlerinin 1883 yılında Reji İdaresi'ne devredilişine kadar geçen süreyi kapsamaktadır.

Girişte tütün maddesi hakkında biyolojik bilgiler verildikten sonra Amerika kıtasının keşfiyle birlikte Avrupa'ya getirilişi, dünyaya yayılışı ve yayıldığı ülkelerde meydana gelen sosyal, siyasî ve ekonomik etkileri ile Osmanlı İmparatorluğuna girişi, yayılışı, sebep olduğu sosyal, siyasî tepkiler ve yasaklanışı; birinci bölümde, Osmanlı İmparatorluğunda tütün tarımının başlaması, coğrafî yayılışı ve gelişimi, tütün çiftçisi, tütün üretiminde verimlilik ve üretimi etkileyen faktörler ile tütün çeşitleri; ikinci

bölümde, Osmanlı İmparatorluğunda tütün ticareti, tüccarlar, ticarî ortaklıklar, tütün ihracatı ve dış ticaret, tütün ticaretinde oluşan taşımacılık ve yollar, tütün ticaret merkezleri, tütün fiyatları, tütüncü esnafı ve kaçakçılık; üçüncü bölümde, tütün gümrüklerinin oluşumu, yayılışı, idaresi, tütün ziraatinden ve ticaretinden alınan vergiler ele alındı.

Bu çalışmanın hemen hemen tamamı birinci el kaynaklara istinad etmektedir. Osmanlı Arşivi kaynakları yanında St. Petersburg Millî Kütüphanesi'nde bulunan 1802-1900 yılları arasındaki Rusya Devlet İstatistikleri ile Kırım Kadıasker Sicilleri ilim aleminde ilk defa bu çalışmada kullanılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait bazı bilgilerde mevcut literatür ve ikinci el kaynaklardan yararlanılmıştır.

Bu tez çalışmasında başta hocalarım olmak üzere emeği, yardımı ve katkısı olan herkese teşekkürlerimi sunarım.

Fehmi YILMAZ
İstanbul 2005

ÖZET

Amerika kıtasının keşfinden sonra dünyaya yayılmaya başlayan tütün, 1570'lerde Osmanlı coğrafyasına girdi. İmparatorluğun Ege kıyısında Milas kazasında 1583 yılında üretilmeye başlandı. Bu, Amerika kıtasından sonra tütünün ticarî bir madde olarak ilk defa Osmanlı topraklarında yapıldığı anlamına gelmektedir. 1598 yılından itibaren Avrupalı tüccarlar, özellikle İngiliz, Fransız ve Hollandalılar, Amerikan tütünü başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere getirmeye başladılar. 17. yüzyıl başından itibaren tütünün tüketimi, üretimi ve ticareti yayılmaya başladı. Bu nedenle 1609 yılında Osmanlı imparatorluğunda tütün yasaklandı. Bu yasak 1649 yılına kadar devam etti. Bu tarihten itibaren tütün tüketimi, ticareti ve üretimi yayıldı. Rumeli'de Makedonya, Anadolu'da Marmara ve Ege bölgeleri ile Ortadoğu'da Halep ve Lazkiye tütün tarımının yoğun olarak yapıldığı yerler olarak ortaya çıktı. 17. yüzyıl sonunda Osmanlı kazlarının % 20'sinde tütün ekilmekteydi. Tütün tarımı yapan çiftçi sayısı 50.000, tütün ekilen alanların hacmi 50.000 dönüm civarındaydı. Bu durum 18. yüzyıl boyunca gelişerek 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde tütün tarımı yapılan kazaların sayısı imparatorluktaki toplam kazaların % 38'ine ulaşırken, çiftçi sayısı 150.000'e ekim alanları 1 milyon dönüme ulaştı. Tütün ticareti de tarımda olduğu gibi gelişti. Zamanla sadece tütün ticaretiyle uğraşan tüccar sınıfı ortaya çıkarken, tütün ticaret ağı ve güzergahında bazı şehirler önemli tütün ticaret merkezi haline geldi. Bunlar, başta İstanbul olmak üzere Selanik, Yenice-i Karasu, İnoz, İzmir, Lazkiye, Halep, Şam İskenderiye, Kahire ve Samsun şehirleriydi. Tütün esnafı da İmparatorluğun tamamına yayılarak 18. yüzyılın ilk çeyreğinde lonca teşkilatı içinde teşkilatlandılar. Tütün resmî olarak ilk defa 1688 yılında gümrük vergisine tabi tutuldu ve cins ve kalitesine göre belirli oranlarda kıyye başına tarife uygulandı. Bu tarifeler zamanla devletin ihtiyaçlarına göre yükseldi. Aynı zamanda tütün tarımı da vergiye tabi tutuldu. Devletin bu sektörden elde ettiği gelir 18. yüzyıl başında bütçenin % 1'i civarındayken, bu oran 19. yüzyılın ikinci yarısında % 5'e ulaştı.

ABSTRACT

After discovering America, tobacco which began to spread to the world, entered to Ottoman Empire in 1570's. Its cultivation began at 1583 in Milas in Aegean region in Western Anatolia. It means that the Ottoman Empire was the first region where tobacco caltivated as a cash crop after continent of America. European merchants especially English, French and Dutches began to export American tobacco intensivelly to İstanbul and other main big Ottoman's cities after 1598. At the beginning of 17. century its consumption, trade and cultivation spreat in the Empire. So tobacco was forbidden by the sultan in 1609. Prohibition continued up to 1649. After this date tobacco's consumption, trade and agriculture improved all over the empire. Macedonia and Bulgaria in Rumelia, Marmara and Aegean region in Anatolia, Aleppo and Latakiya in Middle East became important regions where the tobacco cultivated end of the 17. century and onwards. End of the 17. century amount of districts, *kaza*, where tobacco cultivated were 180. It means that tobacco was being cultivated in 20 % of total districts of the empire. Also at the same time amount of tobacco cultivaters were 50.000 and fields were 50.000 acres. This improvement continued in 18-19 centuries. Second half of the 19. century, the number of districts where tobacco cultivated rised 400 which 38 percent of total districts of empire. And also amount of cultivaters increased 150.000 and fields 1 milyon acres. Tobacco trade improved during the time like its agriculture. In 18. century tobacco trade network came into existence and some cities became certer for tobacco trade on this network. Especially in the 18. century professional tobacco merchants arised. On the other hand foreign tobacco traders were acting and exporting Ottoman's tobacco to the european countries mainly to France, Italy, Austria and Russia. In 1688 different two kind taxes imposed on tobacco for its trade and cultivation. During the time revenue from tobacco sector began to important for the empire's budget. While its portion was 1 % in the state's budget end of the 17. century, it raised 5 % second half of the 19. century.

KISALTMALAR

A.	: Anadolu
BEO. A.AMD	: Bâbıâlî Evrak Odası Sadaret Âmedî Kalemi
BEO. A.DVN	: Bâbıâlî Evrak Odası Sadaret Divân Kalemi
BEO. A.MKT	: Bâbıâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi
BEO. A.MKT.DV	: Bâbıâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Deavî
BEO. A.MKT.MHM	: Bâbıâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme
BEO. A.MKT.MVL	: Bâbıâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Meclis-i Vâlâ
BEO. A.MKT.NZD	: Bâbıâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Nezaret ve Devair
BEO. A.MKT.UM	: Bâbıâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Umum Vilâyat
Bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
Ç.	: Çiftlik
D.BŞM	: Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi
D.BŞM.MLK	: Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi, Malikane
D.BŞM.SHM	: Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi, Esham
DH.	: Dahiliye Nezareti
DH.İD	: Dahiliye Nezareti, İdare
D.HMK	: Haremeyn Mukataası Kalemi
D.MMK	: Maden Mukataası Kalemi
D.MMK.DHN	: Maden Mukataası Kalemi, Duhan Dönümü
D.MMK.İGE	: Maden Mukataası Kalemi, İstanbul Gümrük Emini
E.	: Erkek
Em.	: Emanet
Ed.	: Editör
GM.	: Gayrimüslim
H.	: Hass
HAT	: Hatt-ı Hümayun
Haz.	: Hazırlayan
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi

HR.MKT.UM	: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi, Umumi
İ.	: İştirak
K.	:Kadın
KK.	: Kamil Kepeci Tasnifi
m.	: Müslim
MM.	: Maliyeden Müdevver Defter
nr.	: Numara
O.	: Ortadoğu
o.	: Ortak
R.	: Rumeli
s.	: Sayfa
T.	: Timar
V.	: Vakıf
vol.	: Volume
vr.	: Varak
Y.	: Yıldız Tasnifi
y.	: Yahudi
yy.	: Yüzyıl
Y. PRK.ML	: Yıldız Perakende Maliye
Z.	: Zeamet
z.	: Zımmi hristiyan reaya

GİRİŞ

Tütün, patlıcangiller (*Solanacease*) familyasından altmış dört cinsi içinde barındıran, bilimsel adı *Nicotiana* olan türün bir üyesi ve dünyada en çok bilinen *Nicotiana tabacum* ve *Nicotiana rustica* adı verilen bitkilerin yapraklarına verilen isimdir.[1] *Nicotiana* türü içinde en fazla ekonomik öneme sahip olan bu iki cinsten *Nicotiana tabacum*, 1-3 m. boyunda, bir yıllık otsu bitkidir. Yapraklarının uzunluğu, 20-80 cm, genişliği, 10-40 cm arasında değişen, tam kenarlı, saplı veya sapsız olup, özel ve kuvvetli bir kokuya, acı ve yakıcı bir tada sahiptir. Çiçekleri, 4-5 cm. uzunluğunda, çiçek tacı, boru biçiminde ve parçalıdır. Çiçekler, salkım, talkım ya da bileşik şemsiye biçiminde küme halinde bulunur. Renkler, çok değişiktir. Meyve, kapsül biçimindedir. Tohumlar, çok küçük, 10.000 tanesi, 1 gramdır.[2] *Nicotiana tabacum*'dan sonra en çok bilinen ve kullanılan ikinci türü ise, birincisine göre daha çok nikotin oranına sahip, küçük, sert ve kaba özellikler gösteren, 0,5-1,5 m. boyunda, Kuzey Amerika, Rusya, Hindistan, Pakistan ve Kuzey Afrika'da yetişen *Nicotiana Rustica*'dır.[3] Nikotin ailesinin bu türü, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep, Kahta ve Kahraman Maraş bölgelerinde de yetişir ve *deli tütünü*, *yabani tütün*, *Hasankeyf tütünü*, *tömbeki tütünü* olarak bilinip tüketim şeklinden dolayı *ağız otu*, *burun otu*, *Maraş otu* olarak da adlandırılır.[4] Yine 19. yy.da, Musul bölgesinde yetiştirilip *şagur* olarak adlandırılan tütün de, bu türden olmalıdır.[5]

Tütün, kimyasal olarak % 90 oranında su ve % 10 oranında mineral ve organik maddeler içeren bir bitkidir. % 10'luk kısmı oluşturan mineral ve organik maddeler içinde tütünün esas bileşimini meydana getiren nikotin, % 0,5-8 oranıyla en büyük paya sahiptir. Tütünde bulunan nikotinin oranını belirleyen etkenler, başta cinsi olmak üzere, yetiştirildiği bölge, toprak, yetiştirme-kurutma şartları ve şekillerince belirlenir. Tütün, nikotinden başka, karbonmonoksit, karbondioksit, nitrojen oksit, ammonia,

---

[1] C. B. Heiser, *Night shades: The Paradoxical Plants*, San Francisco 1969, s. 12-13.
[2] B. C. Akehurst, *Tobacco*, New York 1981, s. 2-6, 48-49.
[3] Akehurst, s. 34.
[4] Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara 1994, s. 87-88.
[5] Şagur tütünü hakkında bk, I. Bölüm, Tütün Çeşitleri kısmına.

formaldehid, benzen, hidrojen sianid gibi diğer maddeleri içerir. İnsan vücudunda pisikolojik değişimler yapma özelliğine sahip tütünden elde edilen nikotin, harici vücut parazitlerini ve tarımda zararlı böcekleri yok etmek amacıyla ilaç sanayinde de kullanılan bir maddedir.[6]

I. TÜTÜNÜN KEŞFİ VE DÜNYAYA YAYILIŞI

Günümüz dünyasında en çok bilinen ve tüketilen bir madde olması yanında, 120'den fazla ülkede ekimi yapılan tütün, sekiz bin yıl önce Güney Amerika'da ortaya çıkmış, oradan kıtanın kuzeyine yayılmıştır.[7] 15. yy. sonuna kadar sadece Amerika kıtasında yerliler tarafından bilinen, tüketilen, kendilerine yetecek şekilde üretimi yapılan tütün, 1492 yılında Christopher Columbus'un Amerika'yı keşfiyle bunu takip eden yıllarda Avrupa'ya getirilmiştir.[8]

Keşfedilen yeni kıtadaki yerliler, birçok keyif verici maddeyi bilmekte ve bunları kutsal sayarak özellikle dinsel ayinlerinde kullanmaktaydılar.[9] Bu bitkilerden en yaygını, kıtanın büyük bir bölümünde yetişen, keyif verici gücü ve hayatî tehlikesi diğerlerine göre çok daha az olan, tütün idi. Bu sebeple yerliler tarafından, hem bireysel, hem de dinsel törenlerde yaygın bir şekilde kullanılmakta idi.

Christopher Columbus, Amerika kıtasına ayak bastıktan sonra mürettebattan bir grubu keşif yapmak amacıyla Küba'nın iç kısımlarına gönderdi. Avrupalıların ilk defa tütünle karşılaşması, bu görev sırasında oldu. Keşif için yola çıkan bu grup, iç bölgelere ilerlediğinde, kurutulmuş yaprakları yakarak dumanını içlerine çeken yerlilerle karşılaştılar. Bu yapraklardan kendilerine de ikram edildi. Dönüşte, ikram

---

[6] Akehurst, s. 522, 543, 578-604; Jordan Goodman, *Tobacco in History The Cultures of Dependence*, London 1993, s. 4-8.

[7] T. H. Goodspeed, *The Genus Nicotiana*, Waltham, Massachusetts 1954, s. 8; J. Wilbert, *Tobacco and Shamanism in South America*, New Haven 1987, s. 13-17; J. Wilbert, "Does pharmacology corroborate the nicotine therapy and practices of South American Shamanism?", *Journal of Ethnopharmacology*, vol. 32, s. 179-186.

[8] Goodman, s. 3.

[9] Goodman, s. 20-22; H. Schleiffer, *Narcotic Plants of the Old World*, Monticello, New York 1979, s. 1; R. C. Schultes – A. Hofmann, *Plants of the Gods*, New York 1979, s. 27-29; A. von Gernet, "Hallucinogens and the origins of the Iroquoian pipe/tobacco/smoking complex", C. F. Hayes (ed) *Proceedings of the 1989 Smoking Pipe Conference*, Research Records no. 22. Rochester; New York 1992, s. 8. Amerika'da halüsinasyona sebep olan keyif verici bitkiler üzerinde yapılan son araştırmalar, Amerika kıtasının tamamında 130 farklı bitki bulunduğunu ve bunların büyük bir kısmının kıtanın çeşitli yerlerindeki yerliler tarafından bilinip kullanıldığını ortaya koymuştur.

edilen bu bitki, Columbus'a sunuldu ve nasıl kullanıldığı hakkında da görülenler anlatıldı.

Yeni kıtanın keşfini takip eden 50-60 yıl zarfında, tütün, başta İspanya ve Portekiz olmak üzere, Belçika, İsviçre, İtalya, Fransa ve İngiltere'ye girmiş, hatta küçük çapta üretimine bile başlanmıştır. 16. yy. sonlarında ise, yani keşiften bir yy. sonra, tütün Avrupa'nın tamamı olmak üzere, Uzak Doğu, İç Asya, Sibirya, Hindistan ve Afrika'ya kadar yayılmış, üretilen ve tüketimi gittikçe artan, dolayısıyla ticareti yapılan bitkiler hanesinde yerini almıştır.[10]

Tütün hakkında ilk bilginin verildiği kitap, 1499 yılında kaleme alınan ve 1505'te ilk, 1570'te de ikinci baskısı yapılmış olan Amerigo Vespucci'nin eseridir. Vespucci, eserinde bizzat kendisinin şahit olduğu şeyleri anlatmış, yerlilerin tütünü nasıl kullandıklarını ve bunun tedavi maksatlı olabileceğini belirtmiştir.[11]

Yeni dünyanın bilinmeyen bitkilerini keşfetmek amacıyla ilk büyük girişim, İspanya'nın Amerika'daki koloni mimarı olarak kabul edilen Kral II. Philip tarafından 1570 yılının başlarında başlatılmıştır. Yeni kıtanın zenginliğini gören II. Philip, Venedik ve Portekizlilerin hakim olduğu Hindistan baharat ticaretine karşılık, Amerika'daki bitkileri, özellikle de Avrupa için çok önemli olup, ilaç yapımında kullanılabilecek olanları keşfedip, altın ve gümüşün yanında, bunları da ülkesine getirerek İspanya'nın ekonomik olarak güçlenmesini amaçlamıştı. Bu nedenle kraliyet doktoru Francisco Hernandez'i bir grup bilim adamıyla Amerika'ya göndermişti.[12]

Zaman geçtikçe yeni kıtaya seferlerin çoğalması, tütün hakkındaki bilgilerin artmasına, kullanma şekillerinin ve ticaretinin başlamasına sebep oldu. Tütün lehinde anlatılan gözlemler ve bilgilerin çoğalması, Avrupa'da bu bitki hakkında daha etraflı ve daha propagandacı yayınların yapılmasını sağladı.

---

[10] Goodman, s. 37; J. E. Brooks, *Tobacco, its History Illustrated by the Books*, New York 1937; S. A. Dickson, *Panacea or Precious Bane: Tobacco in Sixteenth Century Literature*, New York 1954.

[11] Goodman, s. 44; S. A. Dickson, s. 31-56.

[12] Goodman, s. 42-44; Hamilton, "What the New World Gave the Economy of the Old", F. Chiapelli (ed) *First Images of America: The Impact of the New World on the Old*, Berkeley 1976; K. G. Davies, *The North Atlantic World in the Seventeenth Century*, Minneapolis 1974, s. 141-196; G. B. Risse, "Medicine in New Spain", R. L. Numbers (ed) *Medicine in the New World: New Spain, New France and New England*, Tennessee 1987, s. 31; C. H. H. Wake, "The Changing Patterns of Europe's Pepper and Spice Imports, ca 1400-1700", *Journal of European Economic History*, vol. 8, 1979, s. 361-403.

Tütün hakkında bilgi ve teorileri içeren ilk büyük çalışma, yine İspanya kraliyet doktorlarından Monardes'in *Yeni Dünyadaki Tedavi Edici Bitkilerin Tarihi* adlı kitabı idi. 1571 yılında basılan bu kitap, Amerika'ya seyahat etmiş insanların anlattıklarına[13], Francisco Hernandez'in raporlarına dayanılarak hazırlanmıştı. Kitabın içersinde bir bölüm, tamamen tütüne ayrılmıştı. Bizzat bahçesinde tütün yetiştiren, hem kendisi tecrübe edip, hem de hastaları üzerinde uygulayan, hatta bunun ticaretini bile yapan Monardes, yazmış olduğu kitabın bu bölümünde tütün yetiştirme ve kullanma şekillerinden bahsetmekte, diş ağrısından kansere, susuzluktan açlığa, 20'den fazla hastalığa deva olduğunu belirtmektedir.[14] Monardes'i kitabı, 19. yy. başlarına kadar uzun bir süre Avrupa'daki herbalistlerin ve Amerika kıtasına yolculuk eden her gruptan insanın başvuru kitabı hâline gelecek, sadece birkaç eser hariç, yazılan kitaplar ve tartışmalar Monardes'in verdiği bilgiler etrafında dönecek, yapılan çalışmalarda onun fikirlerine ve teorilerine destekleyici ve açıklayıcı şerhler düşülmekle yetinilecektir.[15]

1550'lerde tütün hakkındaki bilgilerin ve insanlar arasında rağbetinin artması, İspanya ve Portekiz başkentlerinde bulunan diğer Avrupa devletlerinin elçilerini harekete geçirdi. 1559'da Lizbon sarayındaki Fransız elçisi Jean Nicot, tütün hakkında bilgi veren raporunu ve bir miktar tütün tohumunu Fransa sarayına gönderdi. Gönderilen bu raporda yazılı olanlar, o kadar etkili olmalıydı ki, kraliçenin annesi Catherina de Medici, kısa bir süre sonra tütünün ekimini bizzat üstlenmiştir. 1572 yılında Fransız Jaques Gohory, *Tütün Tedavisi* adlı kitabında tütünün her derde deva bir bitki olduğunu belirterek, bu kutsal bitkinin adının da *medicée* olması gerektiğini ileri sürmüş, bir Fransız herbalist Liébault ise, yazdığı eserde, her derde deva olan bu bitkiyi Fransa'ya kazandırdığı için Jean Nicot'i onurlandırmak gerektiğini, bunun da ancak bu biktiye *nicotiane* adının verilmesiyle mümkün olabileceğini belirtmiştir. Yine Lizbon sarayındaki Papa temsilcisi Prospero di Santa Croce ve Fransa sarayında bulunan

---

[13] Örneğin Monardes, Amerika'ya gitmiş ve dönüşte izlenimlerini kaleme almış olan Fransız André Thevet'in 1557 yılında yayımladığı *Les singularitez de la France antartique* adlı kitabındaki tütün hakkındaki gözlemlerden yararlanmıştı. Yine Charles Estienne ve Jean Liébault'un 1567'de *Manuel on Agricultural Tecniques* adıyla yayımladıkları kitapta tütünün faydaları hakkında bazı bilgiler vermekteydi.

[14] Goodman, s. 44-45; N. Monardes, *Joyfull Newes Out of the Newe Founde Worlde*, çev. John Frampton, London 1925; S. A. Dickson, s. 95-97; R. Pike, *Aristocrats and Traders: Sevillian Society in the Sixteenth Century*, New York 1972, s. 83-84, 89-91.

[15] Goodman, s. 46-47.

Toscana elçisi, 1561'de Papa'ya tütün hakkında geniş bir rapor sunmuştur.[16] İngiltere'ye ise tütün hakkındaki bilgiler, saraylardaki elçiler aracılığıyla değil, İngilizlerin 1585'de, Amerika'da kurdukları ilk koloni olan Roanoke adasına seyahat eden, oldukça saygın bir bilim adamı olan Thomas Hariot tarafından getirildi. Hariot, adada bulunduğu süre içersinde tütün bağımlısı olmuş, dönüşünde de her derde deva ve kutsal bir bitki olarak gördüğü tütünün geniş çapta propagandasını yaparak İngiltere'de tanınmasında ve yayılmasında çok büyük bir rol oynamıştır. Tütünü burnundan çeken Hariot, sonunda burun kanserinden ölecektir.

1550-1600 yılları arası, tütünün başta da belirtildiği gibi, dünyanın nerdeyse tamamına yayılan ve geniş çapta propagandasının yapıldığı bir dönem olmuştur. 17. yy. bu propagandanın meyvelerinin alındığ, yazılıp çizilen eserler arasında propagandasının ve yeni yorumlarının daha da arttığı, 18. yy. ise, tütünün geniş ölçüde bir tüketime ulaştığı ve ticaretinin bizzat devlet tekeli altında olduğu bir dönem olacaktır. Gerçi zaman zaman özellikle 17. yy.'ın ilk yarısında çeşitli sebeplerle yasaklanmasına rağmen, tütün, kendisinden önce Avrupa'ya gelen, sadece üst sınıfın kullandığı ve zaman içersinde yavaş yavaş alt sınıflara yayılan kahve, çay, şeker ve çikolatanın aksine, aynı zamanda bütün sınıflarca tüketilen ve tüketim oranı gittikçe artan bir madde olmuştur.[17] 17. ve 18. yy.'a ait Avrupa kaynaklarında verilen bilgilere göre, tütünün kullanımı Avrupa ve Amerika'daki kolonilerde öyle bir artış gösterdi ki, yetişkin erkekler yanında, çocuklar ve hatta hamile kadınlar bile içiyordu. İnsanlar, çalışırken, sohbet ederken, rahipler ise, kiliseye gelen insanlarla ayinden önce veya ayin sırasında bile tütün içmekte veya tütün mamullerini kullanmaktaydı. Özellikle Avrupa'nın büyük kentlerinde tütün kulüpleri ve okulları açılmakta, sayıları gittikçe de artmakta idi. Diğer taraftan tütüne bağlı lüle, pipo, tütün muhafaza kapları ve enfiye kutusu imalatı gibi ileride birçok insanın çalışacağı endüstri kolları oluşmaya başlamıştı. Öyle ki, lülenin, piponun veya enfiye kutusunun kalitesi, üzerindeki resim ve işlemeler, o insanın sosyal statüsünü gösteren belirtiler haline geldi. Bunların kalitesi ve güzelliği, insanların gurur kaynağı idi. Özellikle 17. yy.'ın ikinci yarısından sonra ve 18. yy.'da üst sınıf insanları

---

[16] Goodman, s. 47-48; S. A. Dickson, s. 68, 72-75, 151-152; J. Baudry, *Jean Nicot: á l'origine du tabac en France*, Lyon 1988.

[17] Goodman, s. 47, 59; S. A. Dickson, s. 151-152; A. von Gernet, "The transculturation of the Ameridian pipe/tobacco/smoking complex and its impact on the intellectual boundaries between savagery and civilization, 1535-1935", Mcgill Universitesi, 1988.

arasında ressamlara ellerindeki lüleleriyle poz vererek yağlı boya resimler yaptırmak, moda haline gelmişti.[18] Bu yüzyıllarda tütünün hastalıkları tedavi edici bir bitki olduğu düşüncesinin yeni fikirlerle yaygınlaşarak devam ettiğini yukarıda söylemiştik. Örneğin, James Hart adlı bir İngiliz doktoru, 1633 yılında yazdığı *Kanikh or the Diseased* adlı kitabında tütünün balgamı söktüğü, insan vücudunu ısıtıp kuruttuğu için özellikle Hollanda ve Lincolnshire gibi nemli bölgelerdeki yaşlı insanlara çok yararlı olduğunu söyleyerek, çocuk ve hamile kadınlarda buna gerek olmadığını belirtmiştir. 1690 yılında ise Hollandalı doktor Van Peima, yazdığı *Tabacologia* adlı eserinde tütünün sindirim ve boşaltım sistemine faydalı olduğunu, midedeki asitleri ayarladığını, beslenmeye, dolayısıyla anne karnındaki çocuğun da beslenmesinde yrarlı olacağını belirterek, öncelikle hamile kadınların tütün kullanması gerektiğini belirtmiştir.[19] Yine 1668'de Edme Baillard, yazdığı *Discours du tabac ou il ist traité particulièrement du tabac en poudre* adlı eserinde tütünün faydalarını uzun uzadıya anlatmış, enfiye ve tütün çiğnemenin yararlarından bahsetmiştir.[20]

Tütünün bu faydaları yanında, zararlarından da bahsedenler vardı. Tütün aleyhinde yazılan ilk eser, Philirates tarafından 1602'de kaleme alınan *A Warning for Tobacconist* adlı küçük bir kitapçık idi. Ona göre, tütün, insan spermalarının gücünü azaltan ve kanı güçsüzleştiren zararlı bir madde idi. 1604 yılında İngiliz kralı I. James tarafından yayımlanan kitapta da, tütünün sadece insanlara keyif veren bir madde olduğu belirtilerek hastalıklara çare olan bir madde olmadığı söylenmekteydi. Yine 1665 yılında aynı fikirleri savunan Simon Paulli tarafından yazılan *Herba Rixosa Herba Insana* adlı eser yayımlanmıştı.[21]

Tütünün hızlı yayılışı karşısında kısa süreli yasaklamalara gidildi. İngiltere'de 1604, İsveç ve Danimarka'da 1632, Rusya'da 1634, Napoli'de 1637, Sicilya'da 1640, Kolonia'da 1649, Wustemburg'da 1651 yılında tütün içmek yasaklanmıştı. Yasaklama

---

[18] Goodman, s. 60-62, 65-66; S. A. Dickson, s. 98-105; E. C. Corti, *A History of Smoking*, London 1931.

[19] Goodman, s. 61; J. Hart, *Kanikh or the Diseased.,* London 1633; B. Van Peima, *Tabacologia*, The Hague 1690.

[20] Goodman, s. 45, 74, 79; S. A. Dickson, s. 106-109; E. Baillard, *Discours du tabac ou il ist traité particulièrement du tabac en poudre*, Paris 1668.

[21] Goodman, s. 45, 76-77; S. A. Dickson, s. 109-110; Philirates (1602), *A Warning for Tobacconist*, Yeni Baskı 1936, Oxford; James I, "A counterblaste to tobacco", J. Craigie, (ed.) *Minor Prose Works of King James V and I*, Edinburg 1982.

sebebi olarak yangınlar ve yangın tehlikesi gösterilmekteydi.[22] Fakat yasaklar tütün kullanımını daha da artırdı. Kiliselerde ise, 1630 yılında başlayan ve yaklaşık 100 yıl devam eden bir yasaklama dönemi oldu. Kiliselerde ilk yasaklama, İspanya kolonisi Peru'da gerçekleşti. Bu yasaklamayla kilisedeki din görevlilerinin dinsel ayinleri yönetebilmeleri ve misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirebilmeleri için tütün veya tütün mamullerini içmemeleri emrediliyor, içenlerin lanetleneceği ve cezalandırılacağı belirtiliyordu. Peru'daki bu yasaklama, kısa bir süre sonra İspanya'nın diğer kolonileri ile İber yarımadasında da uygulamaya kondu. Çok geçmeden 1642 yılında Papa da, aynı nedenlerle din görevlilerinin tütün mamullerini içmelerini yasak eden bir genelge yayınladı.

Zamanın meşhur doktor ve herbalistlerinin, tütünün birçok hastalığa deva kutsal bir bitki olduğunu ve bunu deneylerle kanıtladıklarını söyledikleri halde, kilisenin tütünü yasaklamasındaki sebepler nelerdi? Bu yasaklamalar, ne gibi sonuçlar doğurdu?

Monardes'in takipçilerinden olan Leonardo Fioravanti'nin 1582'de yazdığı eserde[23] sarf ettiği, «*tütün yeni dünyada keşfedilmesine rağmen kutsal bir bitkidir*» ifadesi, bize bu dönemde üstü kapalı şekilde de olsa, tütün hakkında dinî tartışmaların yapıldığını göstermektedir. 1602'de Philirates'in yazdığı eserde bu tartışma, açık bir şekilde belirtilmektedir. Ona göre, tek tanrıya inanan Avrupalıların kutsal olduğunu söyledikleri tütün, tek tanrıya inanmayan putperest ve dinsizlerin kullandığı bir bitki idi. Onlar, tütüne tapmakta ve tütün dumanının taptıkları tanrının ruhunu beslediğine inanmakta idiler. Bu nedenle dinsizlerin kullandığı bu bitki, Hıristiyanlığın esaslarına göre, uygun değildi ve Hıristiyanlar tarafından kullanılmamalıydı. Bu fikrin kilise üzerinde ne ölçüde etkili olduğu hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat bu tartışmanın daha sonraki dönemlerde de devam ettiği, bazı teologların eserlerinde buna yer verilmesinden anlaşılmaktadır.

Kaynakların belirttiğine göre, tütün, kilise çevresinde geniş bir kullanım alanı bulmuştu. Din görevlilerinin hemen hemen hepsi, bu bitkinin bağımlısı haline gelmişlerdi. Öyle bir bağımlılıktı ki, bu, din görevlileri, hem dışarda, hem de kilise içinde ayin sırasında ve törenlerde bile tütün içmekteydiler. İlk ve daha sonraki

---

[22] F. Braudel, *Civilisation matérielle*, I, s. 226.
[23] Dickson, s. 117-124.

yasaklama genelgelerinde din görevlilerinin tütün ve tütün mumullerini özellikle kilise içinde ve dinsel törenler sırasında kullandıkları için bu kutsal görevi yerine getiremedikleri belirtilmiş, bu olumsuz durumun ortadan kalkması için kilise çevresinde veya içinde din görevlilerinin tütün kullanması yasaklanmıştı. Papaz, rahip ve diğer din görevlilerinin tören öncesinde veya sırasında tütün içmeleri, enfiye çekmeleri, aksırıp tıksırmaları, burun temizleme ve tükürmeleri veya tütün dumanı ve kokusu kilisenin doğası gereği hoş olmayan şeylerdi. Yasaklamalarla bu nahoş şeylerin önüne geçilmiş olacaktı. Diğer taraftan dinsel tören sırasında hapşırma ve tükürmelerin ardından bu törenin ne kadar dini mahiyetinin kaldığı ve böylesi bir din görevlisinin ne ölçüde tören yönmeye yetkili olduğu tartışmaları yapılmaktaydı. Diğer bir tartışma ise, 1636'da Fransız Antonio de Léon Pinelo'nun yazdığı *Question Moral* adlı eserde ortaya atılan ve daha sonraki dönemlerde de tartışması devam eden tütünün bir yiyecek olup olmadığı ve bunun oruca halel getirip getirmediği idi. Tütün aleyhinde yapılan bu tartışmalar devam ederken, din adamlarının tütünü kullanmaya devam etmesini sağlayacak önemli bir görüş ortaya atıldı. Bu görüşe göre, tütün, din görevlilerinin şehvetini önleyen çok önemli bir bitki idi. Bu nedenle de, din adamlarının kesinlikle tütün kullanması gerektiği belirtiliyordu. Bu yasaklama ve tartışmalara karşın, din adamları, hatta papalar, tütün içmeye ve özellikle enfiye kullanmaya devam etti. 1725 yılına gelindiğinde, kendisi de enfiye bağımlısı olan Papa XIII. Benedict, enfiyenin kullanımını serbest bıraktı. Yaklaşık 50 yıl sonra da papalık, kilise elemanlarının ihtiyacını karşılamak amacıyla ilk tütün imalathanesini kurdu.[24]

Avrupa'da tütün üzerine tartışmalar böyle bir gelişme gösterirken, tütünün, piyasaya sürüldüğü 1520'lerden 18. yy. başlarına kadar geçen yaklaşık 200 yıl boyunca tüketimi en az 30 kat artmış, 18. yy. boyunca da toplu tüketim malı olarak yaygınlaştığından, bu oran 40 kata ulaşmıştır. Fiyatların ve ücret düşüklüğünün yaşandığı, Avrupa'nın *kriz dönemi* olarak adlandırılan 17. yy.'ın ilk yarısında piyasaya sürülen tütünün tüketimi, halkın, ortalama gelirinin % 60-80 arası bir miktarını gıda, konut ve barınma gibi günlük ihtiyaca harcadığı bir dönemde, önemli derecede arttı. 17. yy.'ın ilk yarısında, denizle olan bağlantılarından dolayı, Avrupa'nın kıyı sahillerinde, İspanya, Portekiz, Fransa, Holanda ve İngiltere'de tütün tüketimi, iç bölgelere göre daha

[24] Goodman, s. 69, 76-78; Dickson, s. 92, 154; J. Tedeschi, "Literary piracy in seventeenth century Florence", *Huntington Library Quarterly*, vol. 50, 1987, s. 112; Camporesi, *The Fear of Hell*, Oxford

fazla idi. 17. yy.'da tütün, özellikle Brezilya, Karayip ve İngiliz sömürgelerinden Avrupaya getiriliyordu. İspanya İmparatorluğu'nun ziraat alanları, Meksika, Küba, Kolombiya sahilleri ile Venezuella'da bulunuyordu. En büyük üretim bölgesi olan Küba, 17. yy. sonunda İspanya tütün ithalatının % 83'ünü oluşturmaktaydı. Portekiz sömürgesi durumunda olan Brezilya'da üretilen enfiye tütünü ve çiğneme tütününün bir bölümü Avrupa'ya ithal edilirken, önemli bir bölümü de, köle karşılığı değiş tokuşta ticarî mal olarak Afrika'ya gidiyordu. Hollandalılar, İspanya ve Portekiz krallığına karşı 1621-1648 yılları arasında yapmış oldukları savaşta Bahia Körfezi'ni ele geçirdikten sonra şeker yanında tütüne de yönelmişlerdi. 17. yy.'da tütün üretiminin asıl merkezi, Kuzey Amerika idi. İngilizler, 17. yy.'ın başından itibaren Virginia, Maryland ve Kuzey Carolina-Chesapeake Körfezi'nde tütün üretimine başlamışlardı. Başta Virginia bölgesi olmak üzere, İngiliz sömürgelerinde üretilen tütün, 18. yy.'ın ilk yarısında Avrupa'ya ihraç edilen toplam tütün miktarının yarısından fazlasını, 1780'lerde ise, % 80'ini oluşturmaktaydı ki, İngiliz egemenliği altında bulunan Kuzey Amerika'nın ekonomisi, büyük ölçüde tütüne bağlı idi. 1615'te İngiliz sömürgelerinden İngiltere'ye ihraç edilen tütün miktarı, yılda 50 bin libre iken, bu rakam 1630'larda 1,5 milyon libreye, 1669'da 15 milyon libreye, yüzyılın sonunda 30 milyon libreye, 1725'de 50 milyon libreye, 1756 yılında 70 milyon libreye, 1775 yılında ise, 100 milyon libreye ulaşmıştı.[25]

İspanya ve Portekiz sömürgeleri ile İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki sömürgelerinde üretilen tütünün büyük bölümü, Avrupa'nın denizaşırı önemli limanlarından Lizbon, Sevilla, Glasgow, Londra, Amsterdam ve Rotterdam'a getiriliyordu. Ayrıca Bordeaux, Marsilya, Cenova, Bremen ve Hamburg gibi şehirler, tütünün, Avrupa'nın iç kısımlarına ve Akdeniz'e dağılımını sağlayan küçük merkezler haline geldi.[26]

17. yy. başlarında merkezi idarelerin tütüne karşı çıkmalarının ana sebebi, ithal edilen mal ile birlikte yurt dışına çıkan paradan kaynaklanıyordu. Üstelik bu para, tamamen tüketime dayanan bir mal için yurt dışına akıyordu. Bu para akışı, hem Yeniçağ devletlerinin merkantilist ticaret politikası, hem de ticaret bilançosunda

---

1990, s. 167.

[25] Peer Schmidt, "Yeni Çağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Ekimi", *Tütün Kitabı*, (ed.) Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2003, s. 485-494.

[26] Peer Schmidt, s. 499-501.

dengeyi sağlama çabası ile örtüşmüyordu. Diğer taraftan yangınlar, önemli bir yasaklama nedeni olarak görülüyordu. Aynı zamanda ahlaki ve sosyal zararları da, kısa sürede ortaya çıkmıştı. Fakat yasaklamalarla bunun önüne geçilemeyeceğini anlayan Avrupa devletleri, bu yeni maddeden malî olarak yararlanmaya bakarak kısa süre içinde ilk adım olarak gümrük ve vergi koydular. Daha 17. yy.'ın ilk yarısında Akdeniz ülkeleri devlet tekelleri kurmaya başladı. Bu durum, 17. yy.'ın ikinci yarısında diğer Avrupa devletlerince de benimsendi. Bu uygulamanın dışında kalanlar, sadece İngiltere ve Hollanda idi. Onlar, devlet tekeli oluşturmadan gümrük ve vergi almaya devam ettiler. Yalnız İngiliz tütün ithalatçıları, İngiliz Devleti'nin himayesi altında idi. Sadece Hollanda, bu düzenlemeler olmaksızın tütün ticaretini idare edebiliyordu. Tütün tekelini ilk kuran, Portekiz oldu. İspanya, 1632 yılında Kastilien'de, daha sonra da İspanya Krallığı'nın bütün devletlerine yayılan bir tekel kurmuştu. İtalyan devletlerinde ilk tekel, Mantua'da, 1627 yılında oluşturulmuş, bunu 1632'de Venedik takip etmişti. Bu dönemlerde Akdeniz dünyasındaki tütün ticaretinin varlığı yanında canlılığını da gösteren bu tekelleşmeye 1674 yılında Fransa da katıldı. Avusturya ise, 1680'lerde tekel uygulamasına geçti. İltizam usulüyle yönetilen bu tekellerin idaresi, 18. yy.'ın ikinci yarısında, hemen hemen bütün Avrupa'da devlet idaresine bırakılmaya başlandı. Tütün tekellerinin bizzat devlet tarafından idare edilmesi, devlet bütçelerini olumlu yönde etkiledi. Portekiz, 1674'te tütünden elde ettiği geliri, 66.000 cruzadodan 1707/08 yılında 2,2 milyona çıkardı. Fransa'da, 1730'da kraliyete ait devlet geliri, 1670'dekinden 20 kat yüksektir. 1714-1760 yılları arasında iltizama verilen arazilerden elde edilen Fransız devlet geliri, 1,5 milyon libreden 22 milyon libreye çıkmıştır. Bu dönemde % 100'lük bir enflasyon farz edilse bile, önemli bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Tütünün Fransız devlet bütçesi içindeki payı, 1700 yılında % 1,25'ten, 1770'de % 7,3'e yükselmiştir. 1701-1704 arasında Habsburglar, kendi Avusturya tekellerinden 52.000 gulden gelir elde etmeyi hedeflemiş, buna karşın 1778-1783 yıllarında iltizamdan 1,98 milyon gulden elde etmişlerdi. 1783-1790 yılları arasındaki gelirleri ise, 3,1 milyon guldenden 3,4 milyon guldene yükselmişti. Bu rakamlar göz önüne alındığında, tütünün vergilendirilmesinden veya iltizamından elde edilen gelirlerin, devlet bütçelerinin % 3 ila % 6'sını oluşturduğu görülmektedir. İngiltere için de, bu, geçerli idi. 1660'lı yıllar için tütünün toplam devlet gelirlerindeki payı, % 5 idi. İngiltere'de alınan gümrük gelirlerinin ¼'i tütün ticaretinden elde edilmekteydi. İngiltere'de 1792/93 tütün vergileri, devlet bütçesinin % 3,3'ünü teşkil etmekteydi ve bu pay, 19. yy. başlarında da

değişmedi. Avrupa devletleri içinde İspanya, önemli bir farklılık göstermekteydi ki, o da tütünden elde edilen gelirin devlet bütçesindeki payının % 17 olmasıydı.[27]

Tütünün ılık iklime sahip bölgelerde yetiştirilebileceğinin çok çabuk farkına varıldı. Denizaşırı tütün ticareti yapan İngiliz ve Hollandalı tüccarlar, Avrupa'da yerli üretimin gerçekleştirilmesi vasıtasıyla Amerika'dan teslimatın yapılmaması olasılığı karşısında bunu telafi etmek istiyordu. Diğer taraftan Avrupa'da üretime geçmek istemelerinin önemli bir sebebi de, denizaşırı ülkelerden gelen pahalı tütüne karşılık, daha düşük fiyatlı olacak yerli tütün üretmekti.[28] Bu nedenle Avrupa'da ticari ilk tütün yetiştiriciliği, 1610 yılında Hollanda'nın Amersfort, Gelderland ve Overyssel Bölgeleri'nde başlatıldı. Hollanda ile İspanya arasındaki savaşın 1648'de Hollanda lehine sona ermesinden sonra, Hollanda, tütün gibi yüksek ticari değere sahip malların ihracaatı ile taşımacılığını üstlendi. Böylece Hollanda'ya ham olarak getirilen tütünlerin ıslahı ve işlenerek tüketime hazır hale getirilmesi, tütüncülük sektörünü geliştirirken, 1650'lerde buğday fiyatlarındaki düşüş, çiftçileri hızla yerli tütün üretimine yönlendiriyordu. Bu nedenle önemli üretim bölgeleri olan Amersfort ve Arnhem'de 1675-1715 yılları arasında tütün üretimi, üç kat arttı. 1706 yılında 27,5 milyon libre tütün üretilmişti ki, bu rakam, İngilizlerin Chesapeake'deki üretimine denkti. Hollanda'da tütün tarımındaki bu gelişim, 1750'lerde buğday fiyatlarının tekrar yükselmeye başlamasıyla durağanlaştı ve yüzyılın sonunda önemli ölçüde tütün ekim alanlarının azalmasıyla sonuçlandı.[29]

Hollanda'da ticari talep ile zirai yenilik arasındaki bu yakın ilişki, İngiltere'de de görülmektedir. Denizaşırı ticaret yapan İngiliz tüccarlar, tütün ziraatinde öncülük yaptılar ve 1618 yılında tütün ekimine başlandı. Fakat kısa zamanda bu yeni bitki, daha çok küçük İngiliz çiftçi ve ırgatlık yaparak geçimini sağlayan toprağı az olan köylüler tarafından büyük ilgi gördü. Böylece tütün ziraati hızla toptancıların kontrolünden çıktı. Özellikle İngiltere'nin Batı kontluklarındaki çiftçiler, denizaşırı tütün ticareti yapan tüccarların durumunu sarstı. 1660'da tütün çiftçisinin sayısı, 6.000 civarına ulaştı. İngiltere'de tekel bulunmadığı halde, daha önce belirtildiği gibi, tütün ticaretine

---

[27] Peer Schmidt, s. 494-498.

[28] Peer Schmidt, s. 501.

[29] H.K. Roessingh, "Tobacco Groving in Holland in the Seventeenth and Eigteenth Centuries: A Case Study of the Innovative Spirit of Dutch Peasants", *Acta Histriae Ncerlandicae*, II (1978), s. 10-19; Peer Schmidt, s. 501-502.

ithalatçıların çıkarlarını gözeten yasal sınırlamalar kondu. 1666 yılında yasal sınırlamaların askeri yollarla yürütülmesi, tütün çiftçisinin ayaklanmasına sebep oldu. Fakat merkezi idare, bu uygulamadan vazgeçmedi, ancak 1690'lı yıllarda tümüyle olmasa da, hemen hemen ortadan kaldırılabildi. İrlandalı çiftçilerin tütün ekmesi yasaklanırken, İskoçyalı çiftçilere yasak getirilmedi. Bu durum, Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında, denizaşırı ticaretin büyük engellerle karşılaşması sonucunda, tütün ziraatinin İngiltere'de illegal yollarla tekrar yaygınlaşmaya başlamasıyla değişti.[30]

Fransa'da tütün ziraati 1620-1630 yılları arasında Alsas bölgesinde başlamış, kısa süre içinde ülkenin güneybatısına yayılmıştı. Bu gelişimi önemli bir gelir kaynağı olarak gören Fransız kralı, 1674 yılında tütün sektörünü tekel altına alarak, oturma yasağı konmuş özel ruhsatlı ziraat bölgeleri oluşturdu. Böylece Fransa'da üretilen tütünler, sadece mültezimlere ve onların işleme atölyelerine verilecekti. 1712 yılında ülkenin güneyindeki Lot-et-Garonne, Tarn-et-Garonne, doğusundaki Alsas, Franche-Comté, Lorraine, kuzeydoğuda Alman İmparatorluğu ile sınır olan ve öncelikle ekonomik açıdan özel statüye sahip olan bu bölgeler haricinde tütün yetiştirilmesi yasaklandı.[31]

Tütünün Almanya'da yetiştirilmeye başlanması, Fransa ile aynı yıllara rastlamaktadır. Ren nehri boyunca Utrecht'ten Kleve'ye kadar uzanan bölgede kısa sürede tütün tarımı gelişti. Daha sonraları Baden'in Yukarı Ren Vadisi'nde, Rheintal ve Palatina Bölgesi'ndeki Pfalz, tütün ziraatinin önemli merkezleri haline gelirken, 18. yy. başlarında 13 milyon libre tütün üretilmekteydi. Tütün tekelinin imparatorun tekeli altında yeniden düzenlenmesi ile birlikte, tütün ziraati Avusturya ve Bohemya Bölgeleri'ne de yayıldı. Yine aynı yıllarda Ukrayna ve Polonya'da da, tütün ziraatine başlanmış, 18. yy.'da diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi, önemli bir gelişme göstermişti.[32]

Avrupa'da tütün çiftçisinin profili, büyük ölçüde yeniçağdaki mısır ve patates yetiştiren küçük çiftçilere benzemekteydi. Bunlar, az toprağa sahip çiftçiler ve ırgatlıkla geçimini sağlayanlardı. Genel olarak tütün ziraat alanları, mamur bölgelerde bulunuyordu. Tütün ziraati yoğun emek gerektirdiğinden, küçük bir tütün üreticisinin

[30] Peer Schmidt, s. 502-503; H.K. Roessingh, s. 20.
[31] Peer Schmidt, 502-503; H.K. Roessingh, s. 21.
[32] Peer Schmidt, s. 503-504; H.K. Roessingh, s. 21.

bütün aile fertleri, geliri diğerlerine göre üç dört kat daha fazla olan bu işle meşgul oluyordu.[33]

Tütünün, üretildikten sonra işlenerek tüketime hazır hale getirilmesi, ticari sermayeyi gerektiriyordu. Bu durum, hem Amerika'dan ham olarak getirilenler, hem de yerli tütünler için geçerliydi. Çiftçiden alınan tütünün çeşitli işlemlerden geçirilerek tüketime hazır hale getirilmesi için, özel imalathaneler kuruldu. Bu iş bölümü, bilhassa sömürgeci yapıların karakteristiğinden de kaynaklanmaktaydı. Denizaşırı bölgeler ham maddeyi sevk ediyor, Avrupalılar bunu ıslah ediyor ve bundan da büyük kazanç sağlıyorlardı. Bu durum, Avrupa'da yetiştirilen tütünler için de, geçerli idi. Özellikle Hollandalılar, bu konuda uzmanlaşmışlardı. 1700'de, Amsterdam'da 23 büyük tütün kıyımhanesi (değirmeni) ve tütün ıslahının yapıldığı firma bulunmaktaydı. Bunun için gerekli olan sermaye, sadece ithalat ve yeniden ihracat (*reexport*) ile uğraşmayan, aynı zamanda tütün işlemesi ile de meşgul olan toptancılardan geliyordu. Bu yüzden hepsi olmasa da çoğu fabrika, limanlarda bulunuyordu. Örneğin, bunlardan biri, Hamburg'du. Fransa'da da denizaşırı ticaret yapan tüccarlar ve büyük mültezimler ile manufakturel imalat arasında sıkı bir ilişki vardı. Böylece yalnız Paris içi ve çevresinde bulunan üç tütün fabrikası, tekel altında bulunan Fransız tütününün yaklaşık % 40'ını işliyordu. 18. yy.'ın ortalarında Fransa'nın Sevilla'daki en büyük imalathanesinde çoğunluğu kadınlar olmak üzere, 7.000 kadar işçi çalışmaktaydı. Burada sadece yerli değil, Amerikan tütünleri de işleniyordu. Aynı yıllarda Amsterdam'daki tütün imalathanelerinde toplam 4.000 işçi çalışıyordu. Amsterdam ile birlikte Avrupa'nın en önemli tütün işleme merkezlerinden olan, tekelcilerden çok, özel imalat sahiplerinin egemen olduğu Strazburg'da 1787 yılında yapılan bir sayıma göre, 1.600 kişi tütün sektöründe çalışıyordu. Bunlar, yaklaşık 35 kişilik ortalama işletme büyüklüğüne sahip olan 53 atölyeye dağılmıştı. Hamburg ve Bremen'de de durum, hemen hemen aynıydı. Tütünün işlenmesi, teknik açıdan fazla iddialı değildi. Bu konuda yeni teknolojilerin gelişmesine yönelik teşvikler yapılmıyordu. Fakat pipo endüstrisi ile tütün kaplarının ve diğer aksesuarların üretimi konusunda önemli yerel girişimler ortaya çıkmıştı. Örneğin, Hollanda'daki Gouda'da yaklaşık 16.000 kişi, pipo üretiminde çalışıyordu ki, bu, şehir nüfusunun yarısını oluşturuyordu.[34]

---

[33] Peer Schmidt, s. 504-505.

[34] Peer Schmidt, s. 504-505.

Tütün tüketim şekli, Avrupa'da, başta bölgelere, zamana ve sosyal gruplara göre, değişiklikler göstermiştir. Güney Avrupalılar dumansız tütünü, yani enfiyeyi tercih ediyordu. 17. yy.'da Portekiz ve İspanya'da olduğu gibi, İtalya'da da enfiye çekmek yaygındı. Fransızlar da, bu gruba dahildi. Şöyle ki, 1785'te, Fransa'da tütün satışlarının % 85'ini enfiye oluşturdu. Bu durum, 19. yy.'ın ikinci yarısında sigaranın yaygınlaşmasına kadar devam etti. Avrupa'nın Akdeniz Bölgesi öğütülüp toz haline getirilen tütünü tercih ederken, Batı ve Orta Avrupalılar enfiye geleneğine yabancı olmamakla birlikte, içilen tütünü yeğliyorlardı. Avusturya'da 18. yy.'ın sonlarına doğru tütün yapraklarının ⅓'i enfiye olarak işleniyordu. Tütün tüketiminde sosyal bir seçicilik mekanizması, yerleşmiş gibi görünmektedir. Özellikle saray halkı pipo kullanmak yerine, enfiye çekerek toplum içindeki tüketim alışkanlıklarından kendilerini ayırmaya çalışıyorlardı. Asiller, toplumsal sınırlar çizmek gayretiyle pipo içmeyi halka özgü bir adet olarak görüp küçümsüyordu. Kuzey Avrupa ülkelerinde ise, tütün çiğnenerek tüketilmekteydi. Bu tür tüketim, genel olarak denizciler, askerler ve çiftçiler, yani ellerini kullanan, ağır işlerle uğraşan insanlar arasında yaygındı. Genel olarak Avrupa'da, toplumun bütün sosyal grupları içersinde, tüketim şekli nasıl olursa olsun, erkekler kadar, kadınların ve hatta çocukların da tütün tükettiği görülmektedir.[35]

16. yy.'ın ortalarından itibaren Avrupa'nın birçok bölgesine yayılan tütün, bir taraftan insanlar tarafından tüketimi artarken, diğer taraftan da süs bitkisi olarak bahçelerde ve ilaç olarak da botanikçiler (*herbalist*) tarafından yetiştirilmeye başlandı.[36] Tütünün ticarî bir madde olarak yayılışı, 1570'li yılların başından itibaren İspanyol asıllı tüccarların Amerika'dan Filipinler'e tütün ithal etmesiyle başladı. Yine aynı yıllarda Hind Yarımadası da, Portekizlilerin getirdiği bu yeni ticari madde ile tanıştı. Tütün, 16. yy. sonu ile 17. yy. başlarında ise, Japonya ve Çin üzerinden Uzakdoğu, Asya ve bu kıtanın iç kısımlarına yayıldı. 1630'larda artık her yerde bilinen bir madde olmakla birlikte, genel olarak yayıldığı bölgelerde kısa sürede, hem ticaretine, hem de ticarî amaçlı tarımına başlandı.[37]

---

[35] Peer Schmidt, s. 513-517.

[36] Goodman, s. 37.

[37] Goodman, s. 51-52; Ayrıca Portekizliler ve Avrupalı tüccarların faaliyetleri için bk, *The Cambridge Economic History of India*, vol. I, 1200-1750, (ed.) Tapan Raychaudri-Irfan Habin, London 1982, s. 382-407.

Şimdiye kadar bu konuda yapılan çalışmaların gösterdiğine göre, Amerika kıtası dışında, tütünün ticari amaçla yetiştirildiği ilk bölge, o dönemde Portekizlilerin hakim olduğu Afrika kıtasının batı kısmında yer alan Gine sahilleri olmuştur. Portekizliler 1570 yılında bu bölgeye tütün getirerek, kısa sürede üretimine başlamışlardır ki, bu tarihi 1520'lere kadar götürenler de, vardır.[38]

Afrika kıtasındaki durum böyle iken, Asya kıtasında tütün tarımının başlaması, İspanyolların hakim olduğu bölge olan Hindistan'da, ilk kez 1595-1600 yılları arasında gerçekleşmiştir.[39]

II. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN

Osmanlı İmparatorluğu'na giriş tarihi hakkında kesin bir bilgi olmasa da, 1570'lerde girmiş olması ihtimali yüksek gözükmektedir. Çünkü bu hususta üç önemli veri, bu ihtimali düşündürmektedir. Bunlardan birincisi, 1583 yılı Muğla'ya ait tahrir defterinde çıkan, öşür alındığı tespit edilen *milas* adlı, şimdiye kadar nasıl bir bitki olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan maddedir. Bunun konumuzla alakası, tütün cinsleri bölümünde anlatıldığı üzere, 17. yy. sonlarında imparatorluğun Anadolu yakasında üretilen bir tütün cinsi olarak karşımıza çıkan *milas* adlı tütün ile aynı adı taşımasıdır.[40] İkincisi, Conte Corti'nin 1931'de yazdığı meşhur eserinde, tütünün, İngiliz ve Venedik gemileri vasıtasıyla Akdeniz yoluyla Doğu'ya ve İstanbul'a getirildiğini, 1580 yılında Osmanlı Sultanı III. Murat'ın Polonya Kralı Stefan Bathory'ye gönderdiği hediyeler arasında şifa verici bu nebatın kurutulmuş yapraklarının bulunduğunu, bu sayede Polonya'ya ilk defa tütünün girdiğini, sultanın sarayında ve saray bahçesinde şifa veren bitki olarak ekildiğini, hatta 1590 yılında Polonya'nın İstanbul sefiri Uchenski'nin tütün tohumunu Kraliçe Anna Yagiellonska'ya gönderdiğini belirtmesidir.[41] Üçüncüsü ise, tütün tarımı bölümünde daha detaylı anlatıldığı üzere, 1600 yılında imparatorluğa girmiş olan tütünün, birkaç yıl gibi kısa bir zaman zarfında

---

[38] H.K. Roessingh, s. 19.

[39] B. H. Gokhale, "Tobacco in Seventeenth-Century India", *Agricultural History*, vol. XLVIII/4, October 1974, pp. 484-492; H.K. Roessingh, s. 19.

[40] Zekai Mete, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi", Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul 2004, s. 252-255; Ayrıntılı bilgi için bk, Tarım bölümü.

birbirinden farklı bölgelerde tarımına başlanamayacağı, başlanabilmesi için uzun süre önce imparatorluğa girmiş olması gerektiğidir.

20. yy.'da, hem Türkiye'de, hem de Batıda yapılan çalışmalarda, tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na girişiyle ilgili bilgiler, kroniklerden alındığından, verilen tarihler doğruyu yansıtmamaktadır. Çünkü başta *Peçevî Tarihi* olmak üzere, diğer Osmanlı tarihi kroniklerinde verilen 1600 tarihi, tütünün Osmanlı'ya giriş tarihi değil, Avrupalı tüccarlar tarafından ticarî bir madde olarak getiriliş tarihidir. Yine de bu tarih şüpheli gözükmektedir. Çünkü Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhisü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman* adlı eserinde[42] tütünün İstanbul'a getirilişi hakkında verdiği 1007/1598 tarihi, Peçevî'nin vermiş olduğu tarihin iki yıl öncesine tekabül etmektedir ki, en azından kesin bir tarih olarak 1598'in verilmesinin, tarih metodolojisi açısından daha doğru olduğu söylenebilir.

Tütünün, Osmanlı topraklarına girdikten, özellikle ticarî bir madde olarak Avrupalı tüccarlar tarafından yoğun bir şekilde, başta İstanbul olmak üzere, büyük şehirlere getirilmesiyle tüketimi yayılmaya başladı. Hezarfen Hüseyin Efendi eserinde «*1007 [1598] tarihine kadar İstanbul'da ve Rumeli'nde bulunmamakta idi. 1007 [1598] yılı başında İngilizler tarafından getirildi ve bazı hastalıklara şifa verir diye satıldı. Ehl-i keyfden bazı yârân keyfe müsadesi vardır diye müptela oldular. Giderek ibtilası bütün dünyaya sirayet etti. 45 [1635] tarihine gelindiğinde şöhreti o mertebe idi ki, tahrir tabir değildir. Badehû Padişahım umûmen Memâlik-i Mahrûsede vâki kahvehaneleri ref' buyurup yerlerine münasip dekâkin vaz' ettiler*»[43] sözleriyle İngiliz tüccarların her hastalığa deva olarak tanıttıkları bu yeni nebatın yayılışı hakkında genel bilgi verirken, bu durumu, Peçevî, eserinde «*İnsanlar arasında o kadar rağbet gördü ki, ayak takımından bazı insanların tütünü çok içmelerinden hâsıl olan duman sebebiyle kahvehanelerde insanların birbirini görmesi güçleşirdi. Sokaklarda ve bazarlarda insanların lüle ellerinden düşmez olup birbirinin yüzüne gözüne puf puf ederek sokakları ve mahalleleri kokuttular ve tütün üzerine birtakım manzumeler yazarak münasebetsiz bir halde okuttular. Bu yüzden birçok münakaşalar oldu. Bunun kötü*

---

[41] Conte Corti, *Tütün Keyfi, Tütün İçmenin Menşei, Mücadele ve Zaferi*, (çev.) Cemal Çağlar, İstanbul 1946, s. 46.

[42] Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyan fi Kavânîn-i Âl-i Osman*, (haz.) Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 274-275.

[43] Hezârfen Hüseyin Efendi, s. 274-275.

kokusu hemen her içenin sakalını, bıyığını, sarığını ve hatta içten giydiği elbisesini ve evinin içini kokuttuğu gibi, halı keçe gibi evlere serilenleri de yer yer yaktığı, külü ve kömürü ile her tarafı kirlettiği, uyuduktan sonra dimağa çıkan kötü kokusu ve bunlar kâfi değilmiş gibi daima kullanmanın neticesi olarak çalışmaktan ve elleri iş görmekten geri kaldılar» diyerek daha ayrıntılı betimleyip, Imparatorluk dahilinde ne derecede yayıldığını gözler önüne sermektedir.[44] Katip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi-İhtiyari'l-Ehakk* adlı eserinde[45] tütünün giriş tarihi hususunda 1601 yılını zikrederken, Nâima, «*gördüğü ilgi ve sevgi ile dedikodulara neden olan tütün 1606'da Fransa'dan gürültülü bir şekilde gelip Memâlik-i Mahrûse'de yayıldı. Bu durum ülkenin seçkin insanlarının tütün tiryakisi olmalarına neden oldu*»[46] diyerek tütünün yayılışı hakkında önemli bilgiler vermekte, ancak giriş tarihini daha geç göstermekte, bununla birlikte tütünün sadece İngiliz tüccarlar tarafından getirilmeyip, muhtemelen aynı yıllarda Fransız tüccarların da bu ticaret ağında bulunduğu hakkında ipuçları vermektedir.

Osmanlı tarihçilerinin verdiği bu bilgilere ilaveten, 17. yy.'da Mısır'da yaşamış fıkıh alimlerinden el-Lakkânî, *Nasihatü'l- ihvân bi-ictinâbi'd-duhân* adlı eserinde *duhan*, *tabega*, *tenbak* ve *tütün* olarak adlandırılan bitkinin, hicrî 10. yy. sonları, 11. yy. başlarında ortaya çıktığını belirterek, Anadolu'ya Cil adlı bir İngiliz, Magrib'e, tütünün faydaları hakkında nesir ve şiirleri de olan bir Yahudi hekim, Sudan'a bir Mecusî, Mısır'a ise, Ahmed b. Abdullah el-Haricî adlı kan dökmesiyle meşhur bir Magrib'li tarafından getirildiğini ve buradan Hicaz, Yemen ve Hind'e götürüldüğünü belirtmektedir.[47]

Tütünün, diğer devletlerde olduğu gibi, Osmanlı merkezî idaresi tarafından da üretimi, ticareti ve tüketimi yasaklandı. Yasaklama ilk defa Sultan I. Ahmed döneminde 1609 yılında başladı. Tütünün yasaklandığını bildiren ilk fermanda bir-iki seneden beri İngiltere'den tabaga adında bir yaprağın getirildiği, halkın bazısının bu nebatı lüle içine koyup, ateşle yakıp, dumanını kamış ve başka nesneler ile içlerine çektikleri, bu durumun halk arasında yayılarak devam ettiği, ülkenin köy ve kasabalarında bu

---

[44] İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, c. I, İstanbul 1283, s. 196-197.

[45] Orhan Şaik Gökyay, *Katip Çelebi Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul, s. 259-267.

[46] Naima, *Tarih-i Naima*, c. II, İstanbul 1304, s. 195-198; Ahmet Refik, *Eski İstanbul*, İstanbul 1998, 23-46; Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, İstanbul 1950, s. 6-10.

[47] El-Lakkânî Burhaneddin İbrahim b. İbrahim, tütün hakkındaki 18 varaklık bu risalesini 1696 yılında Kahire'de yazmıştır. Bu eser için bk, Süleymaniye Kütüphanesi, B. Vehbi Efendi, nr. 617.

yaprağın ekilip, pazarlarda satıldığı, bu nedenle ilmiye ilminden, hatipler ve imamlar hizmetlerinden, esnaf ve zanaatkarların işlerinden geri kaldıkları, gece gündüz kahvehanelerde ve sokaklarda bu yaprağın içilmesinden hastalandıkların ortaya çıktığı ve ölümlerin arttığı, bu nedenle Memalik-i Mahruse'de bu yaprağın ekiminin, ticaretinin ve kullanılmasının yasaklandığı, bu emrin her tarafta duyurularak, herkesin uyması gerektiği, ulemanın ilmiyle, ehl-i sanayinin sanatlarıyla, devletin taşradaki görevlileri olan dirlik sahiplerinin işleriyle meşgul olmaları gerektiği, eğer bu emre itaat etmeyenler tespit edilirse şiddetle haklarından gelineceği belirtiliyordu.[48] Peçevî'nin tütünün toplum içinde nasıl yayıldığı hakkındaki anlatımlarının doğruluğunu da yansıtan bu yasaklama hükmünü, imparatorluğun çeşitli bölgelerine 1610, 1614, 1618-1619 yıllarında gönderilmiş benzerleri takip etti.[49]

1622 yılında II. Osman'ın yeniçeri ayaklanması sonrasında öldürülmesi, ardından patlak veren Abaza Paşa isyanı ve imparatorluktaki siyasî ve askerî huzursuzluk döneminde tütün yasağı pek takip edilemedi. Ancak Abaza isyanının bastırılmasından sonra devlet otoritesini tekrar kurma çabasına giren padişah, Aralık 1630 tarihinde çıkardığı hükümle, uzun süredir üzerinde durulmayan tütün yasağını tekrar gündeme getirdi. Hükümde, yasağa rağmen, Saruhan'da tütün ziraatinin giderek yayıldığı, bunun nedeninin, kadıların ve devlet memurlarının görevlerini tam olarak icra etmemeleri olduğunu, yasağa uyulması gerektiği, devleti temsil edenlerin de bu konuda görevlerini ifa etmeleri gerektiği, görevini yerine getirmeyenlerin haklarından gelineceği belirtiliyordu.[50] Saruhan'a gönderilen bu yasaklama hükmünü müteakiben Ocak, Mayıs ve Temmuz 1631 tarihlerinde imparatorluğun Rumeli ve Anadolu bölgelerini kapsar şekilde yeni yasaklama hükümleri çıkartıldı.[51] IV. Murad döneminde tütün yasağının sıkı bir şekilde kontrol altına alınması, 1633 yılından itibaren başladı. Bunun sebebi, 1633 yılında meydana gelen büyük yangındı. Yangın, Cibali'de bir denizcinin çıkardığı ateşle başlamış, surları atlamış ve yayılarak yaklaşık 20.000 evi yok etmişti.[52] Yangının nedeni olarak tütün ateşi gösteriliyordu. Bu yüzden tütünün kesinlikle yasaklanması, uymayanların cezalandırılması gerekiyordu. Fakat asıl sebep,

[48] BOA., KK, 71, s. 76, Ayrıca bk, ek 1.
[49] Bu hükümler için bk, ek. 1-5; Ayrıca bk, Tütün Tarımı bölümü.
[50] BOA., MHM 85, s. 134; Ayrıca bu hüküm için bk, ek. 6.
[51] BOA., MHM 85, s. 114, 156, 232.
[52] Katip Çelebi, *Fezleke*, c. II, s. 154.

bu değildi. Yasaklamanın asıl sebebi, İstanbul'un yarısını yok eden yangının, şehrin her yerinde mantar gibi bitmiş, her kesimden insanın bir araya geldiği kahvehanelerde dedikodu malzemesi yapılması, dolayısıyla siyasî otoritenin tenkit edilmesiydi. Bu nedenle sadece tütünün değil, insanları işinden gücünden alıkoyan, lüzumsuz şekilde zaman harcanan kahvehanelerin de ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu yüzden tütünle birlikte kahvehaneler de yasaklanarak, yıktırılıp yerlerine dükkanlar inşa edildi.[53]

Tütün yasağının Sultan IV. Murad döneminde sıkı bir şekilde takip edilmesine karşın, gizliden gizliye üretimi, ticareti ve tüketimi devam etti. Yasak, 1640 yılında padişahın ölümünden sonra da sürdü.[54] Fakat uygulamada eski sıkılık kalmadı. 1649 yılına gelindiğinde, 1633'te tütün içtiği bahanesiyle Halep kadılığından azledilerek Kıbrıs'a sürgün edilmiş olan Bahâi Efendi'nin[55] Şeyhülislamlık makamına getirildikten sonra tütünün mubah olduğuna dair fetva vermesiyle[56] yasaklama iyiden iyiye gevşedi ve hiçbir zaman da kaldırıldığına dair herhangi bir ferman yayınlanmadı.

Tütünün, Osmanlı toplumunda yayılmaya başlamasından itibaren, fıkhî tartışmalar da başladı. Tartışmaların esasını dört ana konu oluşturuyordu: Haram, mekruh veya mubah olup olmadığı ya da yasaklanıp yasaklanmaması gerektiği. Bu tartışmalar yapılırken, ayet ve hadisler delil gösteriliyor, hatta gerçek olmayan hadisler bile türetiliyordu.

Tütün içmenin haram olduğunu savunanlar, «*Tütünün içilmesi haramdır. Çünkü Allah tayyibatı, yani iyi ve güzel şeyleri helal, habaisi, yani kötü şeyleri haram kılmıştır. Tütün kötü bir koku yaydığından kesinlikle haramdır. Örneğin peygamberimiz, soğan ve sarımsaklı bir yemek getirildiğinde, kokusunun insanları rahatsız edeceğini düşünerek yememiştir. Tütün ihtiyaç duyulmayan bir şeydir. Ayrıca ihtiyaç olunmayan*

---

[53] Kahve ve kahvehaneler hakkında sosyal, siyasî gelişmeler, ilmî tartışmalar ve diğer konularda geniş bilgi için bk, Ralph S. Hattox, *Coffee and Coffeehouses, The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Washington 1988; *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, (ed.) Hélène Desmet-Grégoire, François Georgeon, (çev.) Meltem Atik-Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998; Ulla Heise, *Kahve ve Kahvehane*, (çev.) Mustafa Tüzel, Dost Kitapevi Yayınları, İstanbul 2001; Wolfgang Schivelbusch, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi, Cennet, Tat ve Mantık*, (çev.) Zehra Aksu Yılmazer, Dost Kitapevi Yayınları, İstanbul 2000; *Ehlikeyfin Kitabı*, (haz.) Fatih Tığlı, Kitabevi yayınları, İstanbul 2004.

[54] 1642-1643 yıllarında tütün yasağıyla ilgili hükümler yayınlanmıştır. Bu hükümler için bk, BOA, MHM 89, s. 89-90.

[55] Müstakimzade Süleyman Saadeddin, *Devhatü'l-Meşâyih*, İstanbul 1978, s. 55-56; *İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334, s. 458-460.

[56] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3/1, Ankara 1988, s. 190-191.

şeye para harcanması israf olduğu için İslam hukukunda yeri yoktur. İsraf haramdır. Bundan başka tütün insana sarhoşluk vermektedir. Sarhoşken abdest alınıp namaz kılınmaz. En azından bu konuda şüphe vardır. Bu nedenle şüpheye düşen harama düşmüş olur. Yine İslam kömürleşmiş şeylerin yenilip içilmesini yasaklamıştır. Tütün de kömürleştiği için haramdır.» demektedirler. Aynı grup, tütünün mubah olduğunu iddia edenlere şu karşılığı verir: «*İnsana eziyet vermesi, kötülüklere sebep, sağlığa zararlı ve bid'at olması sebebiyle mubah değildir, mekruhtur. Tütünün delilik gibi psikolojik hastalıklara iyi geldiği ve vücuda ibadetlerin yapılmasını kolaylaştıran bir rahatlık hissi verdiği bellidir. Fakat tercih, tütünün zararlı olduğu ve mubah olmadığıdır. Tütün kötü işlere yatkın insanların kullandığı bir şeydir. Onu kullanmak da 'Bir kavme benzeyen ondandır' ayetine uygundur.*».[57]

Mubah diyenler ise, tütünü yasaklamanın şer'an caiz olduğunu, ne rivayette, ne de dirayette gösteren bir hükmün bulunduğunu söyleyerek «*habis demek ashab-ı kiramın beğenmediği şey demektir. Çünkü Kur'an-ı Kerim, bunu onlara bildiriyor. Onlardan sonra meydana çıkan şeyler, onların iyi veya habis dediklerinden hangisine benziyorsa, o da öyle olur. Tütün habis değildir. Fıkıh kitapları uyuşturucu otlara bile habis dememektedir. Bir kimseye zarar veren mubah şey, ona haram olur. Zarar vermediği kimseler çoktur. Aşırı içen bazı kimselere zarar verirse, bunların çok içmesi haram olur. Fakat bunların az içenlerine ve zarar görmeyenlerine de haram olur denilemez. Çoğu zarar veren şeyin, azı da haram olur demek pek yanlıştır. Her şeyin çoğu zarar verir. Ekmeğin, suyun çoğu da zarar verir. Bunun içindir ki doyduktan sonra yemek haramdır. Fakat çoğu zarar veriyor diye, az yemek, içmek haram olur mu? Hatta ibadet edecek kadar yiyip içmek farzdır. Sarhoş eden şeyler zararlıdır. Fakat her zarar veren şey sarhoş edici değildir*» diyerek tütünün mubah olduğunu savunmuşlardır.[58]

Yasaklanıp yasaklanamayacağı konusunda ise, dört mezhep ittifak ederek, «*Sultan, şeriata muvafık olduğunda ona itaat vaciptir*» diyerek, bunu, «*Ey inananlar, Allah'a, Resulüne ve ulu'l-emre itaat ediniz!*» ayeti ve «*Kim bana itaat ederse, Allah'a*

---

[57] El Hadimî, *Risale-i fi'd-duhan*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1026; El Lakkanî Burhaneddin İbrahim b. İbrahim, *Nasihatu'l ihvan be ictinabi'd-duhan*, Süleymaniye kütüphanesi, B. Vehbi Efendi, nr. 617; *Matlubat-ı Duhan*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Efendi, nr. 396; El-Nablusî, *Risale-i fi hakki'd-duhan*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3580; Vankulu Mehmed Efendi, *Duhanın Tahrimi Hakkında Fetva*, İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi, nr. 47.

[58] Şeyh Sinan, *Vankulu Mehmed Efendi'nin Duhanın Tahrimi Hakkındaki Fetvasına el-Cevab*, İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi, nr. 48; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. I., İstanbul 1302, s. 39-40.

itaat etmiş olur. Kim bana isyan ederse Allah'a isyan etmiş olur. Kim ulu'l-emre itaat ederse bana itaat etmiştir. Kim ulu'l-emre isyan etmişse bana isyan etmiştir.» hadisiyle açıklamışlardır.[59]

Tütün hakkındaki tartışmalardan etraflıca bahseden önemli bir kaynak ise, bizzat sarayda Divan katipliği yapmış, Sultan IV. Murad'ın yanında seferlere katılmış olan Kâtip Çelebi'nin *Mizânü'l-Hakk fî-İhtiyari'l-Ehakk* adlı eseridir.[60] Kâtip Çelebi, eserinin tütün bahsinde bu maddenin ortaya çıkışı, yaygınlaşması, yasaklanışı ve bu yasağın kaldırılması ile ilgili kısa bir bilgi verdikten sonra, yapılan tartışmaları kendi fikirlerini de ekleyerek yedi başlık altında toplamıştır. Birincisi, halkın, tütünden yasaklarla vazgeçirilmesi; ikincisi, tütünün akıl katında güzel mi, yoksa çirkin mi olduğu; üçüncüsü, yararı, zararı ve israfı; dördüncüsü, bid'at olması; beşincisi, mekruh olup olmadığı; altıncısı, haram olup olmadığı; yedincisi ise, mubah olup olmadığı konusundadır. Bu hususlarda düşüncelerini açık bir şekilde dile getiren Kâtip Çelebi, «*Tek bir şey hem mubah, hem mekruh ve hem haram olur mu, çelişme değil midir, denilirse yönlerinin başka başka olması bakımından olur. Çelişmenin sabit olmasının şartları vardır, mantık kitaplarında yazılıdır. Meselâ baklava yemek helâl iken, doyduktan sonra yemek haram olur, zira zararlıdır. Bundan sonra Müslümanların başında bulunanlar için doğru budur ki Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinde her yerde tütün yaprağı için ağır mukataalar ihdas edip, eminler koysunlar ve okka başına yarımşar kuruş vergi bağlamaya tahammülü vardır. Ve her şehirde bir belli yerde satılıp sokaklarda satılması yasaklansın, yılda bin yük akça elde edilir*» diyerek tartışmaya son noktayı koymaya çalışmaktadır.

---

[59] Şeyh Sinan, *Vankulu Mehmed Efendi'nin Duhanın Tahrimi Hakkındaki Fetvasına el-Cevab*, İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi, nr. 48.

[60] Orhan Şaik Gökyay, *Katip Çelebi Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul, s. 259-267.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TARIMI

I. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TARIMININ BAŞLAMASI

Tütünün Osmanlı coğrafyasına girdiği ilk yıllarda Avrupa'da olduğu gibi süs bitkisi olarak bahçelerde ekilip ekilmediği veya ilaç ham maddesi olarak yetiştirilip yetiştirilmediği hakkında Conte Corti'nin verdiği bilgiler dışında şimdilik kesin veriler mevcut değildir. Fakat girişinden itibaren 15-20 yıl gibi kısa bir süre içinde başta büyük şehirler olmak üzere taşraya yayılmıştır. Tüketiminin yayılması ve yerli ürünlere göre daha pahalı olması, geleneksel Osmanlı çiftçisini daha fazla kâr getirici gördükleri bu yeni maddenin üretimine yönlendirmiş olmalıdır.

Tütünün yasaklanışıyla ilgili hükümdeki «*bir iki seneden berü İngilizden tabaga namında bir yaprak gelüb*» ve «*memalik-i mahrusamda ve bilad ü kurada olan ol yaprak ekilüb bazarlarda bey' olunub*»[61] ibaresinden tütünün imparatorluğa girişinden bir süre sonra ekilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. 1609 tarihli bu belgede belirtilen «*bir iki seneden berü*» ibaresinin bir-iki seneyi değil, birkaç seneyi ihtiva ettiğini/edebileceğini kabul edersek, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha çok *home production* tipinde ticari amaçlı tütün ekimine Hindistan'dan hemen sonra ve Avrupa ülkelerinden biraz daha önce yüzyılın hemen başından itibaren 1604-1606 yıllarında başlandığı sonucunu çıkarabiliriz. Diğer taraftan bu belge aynı zamanda tütünün Osmanlı coğrafyasına 1570'li yıllarda girmiş olması gerektiği/olabileceği tezini de, kuvvetlendirmektedir. Şöyle ki, tütünün 1598 yılı ve sonrasında Avrupalılar tarafından ticari bir madde olarak muhtemelen «mamul» şekilde getirilmiş olması bir tarafa, bu tarihten itibaren 5-6 yıl gibi çok kısa bir süre içinde, imparatorluğun aşağıda belirtilen geniş coğrafyasında, birbirinden farklı bölge ve yerleşim birimlerinde eşzamanlı tarımına başlanamayacağı, aksine bunun daha fazla zaman gerektireceği aşikardır. Bu nedenle tütünün 1598'den daha erken bir tarihte, 1570'li yıllarda imparatorluk

[61] BOA, KK 71, s. 76. Ayrıca bk, Ek 1.

topraklarına girerek «tanınma ve uyum dönemi» olarak adlandırılabilecek 15-20 yıl içinde yayılma gösterdiği ve bu sürede de küçük çaplı üretimine başlanmış olması gerektiği daha muhtemel görünmektedir.

Yine aynı belge, tütün tarımının ne zaman başladığı hususunda önemli bilgiler vermekle kalmayıp, aynı zamanda ziraatin nerelerde başladığı veya başlamış olabileceği konusunda da ipuçları vermekte ve bu veriler, daha sonraki yıllarda çıkarılan hükümlerde tütün ekildiği belirtilen bölge ve yerler ile de paralellik göstermektedir. Şöyle ki, belgede devlet yöneticilerinin daha adını bile koyamadığını gördüğümüz bu yeni bitkinin ekildiği yerlerin, imparatorluğun tamamını kasteden «memalik-i mahruse», bölge ve köyün çoğulu olan «bilad» ve «kura» kelimeleri ile belirtilmesi, ilk bakışta doğru ve mümkün olamayacakmış gibi görünse de, hükmün, Edirne ile birlikte daha sonraki dönemlerde, 17. yy.'ın sonlarında imparatorluğun en yoğun olarak tütün tarımının yapıldığı bölge ve yerler olarak karşımıza çıkan Filibe, Sofya, Belgrad, Bursa, Halep ve Şam gibi yerlere de gönderilmiş olması, 17. yy. başlarında tütün üretiminin Rumeli, Anadolu ve Ortadoğu bölgelerinde, geniş bir yelpazede eşzamanlı başladığını, başlamış olabileceğini göstermektedir. Aynı şekilde yine Sultan I. Ahmed'in Şubat 1610 tarihinde yayınladığı diğer bir fermandaki bilgiler, tütünün ilk ekim yerleri ve bölgeleri konusunda yukarıda zikredilen varsayımı doğrular nitelikte görünmektedir. 1610 tarihli bu hüküm[62], içerik olarak 1609 yılındakiyle aynı olmakla beraber, gönderildiği yerler açısından farklılık göstermektedir. Aydın ve Saruhan sancaklarındaki kadılara hitaben yazılan bu hükümden anlaşıldığına göre, tütünün bir yıl önce yasaklanmasına rağmen, bu iki sancaktaki kazalarda ekimine, ticaretine ve kullanımına devam edildiği bildirilerek yasağa uyulması gerektiği, uymayanların cezalandırılacağı belirtilmektedir. Burada önemli olan husus, daha sonraki dönemlerde dünya tütün piyasasında rağbet görecek, kendine has özellikleriyle «Türk Tütünü»[63] olarak tanınacak olan Ege Bölgesi tütünlerinin tarımına Aydın ve Saruhan'da, büyük bir ihtimalle ilk defa yukarıda belirtilen yıllarda başlanmış olduğunu kanıtlamasıdır.

Yasaklama, Avrupa'dan tütün ithalatının durmasına, fiyat artışına ve dolayısıyla, tütün tarımının taşrada, yani şehir merkezleri dışında, kasaba ve köylerde yayılıp yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Nitekim, Mart 1614'te Manisa Saruhan ve Biga

---

[62] Çağatay Uluçay, "Tütün ve Kahveye Dair", *Gediz Dergisi*, sayı 45, Manisa 1941, s. 12-13

[63] Akehurst, s. 368-371.

kadılarına gönderilen bir hükümde, sarayın ihtiyacı olan ve bu bölgeden karşılanan balmumunun fiyatının 1.400 akçeden 2.400 akçeye çıktığı ve bunun sebebinin halkın tütün üretimine yöneldiği ileri sürülmektedir.[64] Bu nedenle ilk defa "*duhan*"adının verildiği tütün içimi ve ekimi yasaklanmış, uymayanların cezalandırılacağı daha öncekilere nazaran sert bir dille bildirilmiştir. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus, bal mumu fiyatının yaklaşık % 71 oranında yükselmesinin nedenini, bal mumunun tarlalarda tütün yapraklarına zarar veren böceklere karşı ilaç olarak bol miktarda kullanılmasına bağlayanların olmasıdır. Fakat bal mumunun böcek ilacı olarak kullanıldığına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Manisa ve havalisinde bal mumunun tütün tarlalarında ilaç olarak kullanılmasından değil, Avrupa'lıların bu bölgedeki ham madelere olan talepleri ve bal mumunun da içinde bulunduğu belirli maddeleri yüksek fiyatlarla satın alarak Avrupa'ya ihraç etmeleri, dolayısıyla çiftçilerin ürünlerini daha fazla fiyat verenlere satmaları ve de yasağa rağmen, daha çok kar getirici madde olan tütünü yetiştirmeye yönelmeleridir.[65]

Nitekim aşağıdaki iki hüküm, yasaklamalara karşın, tütün tarımının yaygınlaşarak devam ettiğini göstermektedir. Bunlardan birincisi, Sultan II. Osman'ın (1618-1622) tahta geçer geçmez, Ocak 1618 tarihinde Karaman Eyaleti, Çankırı sancağı ile Adana, Payas ve Antakya kadılarına gönderdiği hükümdür.[66] Bu hükümde, yine aynı şekilde bundan önce tütünün yasaklandığını bildiren fermanlar gönderilmesine rağmen, belirtilen sancaklardaki kasaba ve köylerde çiftçilerin tarla, bağ ve bahçelerinde tütün yetiştirmeye devam ettikleri, bal mumu fiyatının yükselmesine sebep oldukları ve de tütün tiryakiliği sebebiyle zanaatkarların işlerinden kaldıkları belirtilerek fermana uyulması, bağ ve bahçelerde tütünün ekilmemesi, uymayanların isimlerinin merkeze bildirilmesi emrediliyordu ki, hükmün gönderildiği Adana, Payas ve Çankırı, daha sonraki dönemlerde Osmanlı Anadolusu'nun Ege Bölgesinden sonra önemli tütün tarım merkezleri olarak karşımıza çıkacaktır. Konuyla ilgili ikinci belge ise, yine aynı tarihte, 1618'de Aydın ve Saruhan sancaklarındaki kadılara gönderilen bir hükümdür.[67]

---

[64] BOA, MHM 80, s. 232; Ayrıca bk, Ek 2.

[65] Ege bölgesinde 16. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupalı tüccarların ticari faaliyetleri ve bölgede meydana gelen iktisadî ve ziraî değişimler konusunda detaylı bilgi için bk,.Daiel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, İstanbul 1996.

[66] BOA, MHM 82; Ayrıca bk, Ek 3

[67] Çağatay Uluçay, "Tütün ve Kahveye Dair", *Gediz*, 45, Manisa 1941, s. 11-12; Ayrıca bk, Ek 4.

Tamamen tütün ziraatiyle ilgili olan bu fermanda, daha önce tütün ziraatini, ticaretini ve kullanılmasını yasaklayan fermanlar göderilmesine karşın, buna itaat edilmeyip köy ve kasabalarda, reayanın bahçe ve bağlarında tütün ekmeye devam ettikleri bildirilerek yasağa uymayanlar ile birlikte bunu ihtimamla takip etmeyen devlet görevlilerinin de cezalandırılacağı belirtilmektedir.

II. Osman'nın tahta geçişinden itibaren yasaklama konusunda daha sıkı tedbirler alınmaya çalışılmasına karşın, buna uyulmadığı, hatta tütün tarımının merkezi idareyi fetva almaya sevk edecek derecede yayılma trendine girdiği söylenebilir. Örneğin, 1618 yılında Karaman Eyaleti Beylerbeyi, Defterdarı ve Konya kadısına tütün yasağı hakkında yukarıda belirtilen fermanın gönderilmesine rağmen, bir yıl sonra, Mart 1619'da yine yeni bir ferman gönderilerek bu eyaletin bazı kasaba ve köylerinde tütün ekildiği, fetva-yı şerifle de tütün ziraatinin, ticaretinin ve tüketiminin yasaklandığı bildiriliyordu.[68]

Merkezi otorite her ne sebebe bağlı olursa olsun, hatta fetva ile bunlara meşruiyet zemini oluşturup yasaklama konusunda ne kadar etkili olmaya çalışırsa çalışsın, tütün tarımının hemen hemen hiçbir şekilde kesintiye uğramadan imparatorluğun Rumeli, Anadolu ve Ortadoğu bölgelerinde yükselen bir trendle devam ettiği söylenebilir. Öyle ki, bu gelişim, Osmanlı tarihinde meşhur yasakları ile bilinen IV. Murad (1623-1640) döneminde de devam etmiştir. Özellikle IV. Murad'ın tahta geçtiği 1623'ten 1630 yılına kadar geçen yedi yıllık zaman zarfı, bu gelişimin önemli ölçüde arttığı dönem olmuştur. Bunun sebebi, Sultan II. Osman'ın 1622'de yeniçeri ayaklanması sonrasında katledilmesi ve ardından patlak veren Abaza Mehmed Paşa isyanı gibi merkezde geçici siyasi boşluk ve karmaşa yaratan gelişmelerdi. 1628'de Abaza isyanının bastırılmasıyla birlikte siyasi otoritesini kurma, sağlamlaştırma çabasına giren IV. Murad, Aralık 1630'da çıkardığı hükümle[69] uzun süredir üzerine gidilmeyen tütünün yasaklanması konusunu yeniden gündeme getirdi. Bu hükümde Saruhan sancağında yasağa rağmen, tütün ekiminin yayılarak devam ettiğine, bunun kadıların ve devlet görevlilerinin ihmalkarlığından kaynaklandığına işaret ediliyordu. Mayıs 1631'de Rumeli'nin geniş bir bölgesini içine alan sol koldaki kazaların tamamına

---

[68] Bor Şeriye Sicilleri, nr. 378, s. 142; Ayrıca bk, Ek 5.

[69] BOA, MHM 85, s. 134; Ayrıca bk, Ek 6.

gönderilen bir başka hükümde[70] tütün ekiminin, ticaretinin ve tüketiminin yasak olduğu, bunun takibi için İstanbul'dan Yusuf isimli sipahinin gönderildiği, bu yasağa uymayanların şiddetle cezalandırılacağı ve tütün ekilen yerlerin miri için zaptedileceği gibi daha sıkı ve etkili tedbirlere başvurulacağının belirtilmesi, yukarıda belirtilen imparatorluk dahilinde tütün tarımının nasıl yayıldığını göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan bu hükmü müteakib Ocak 1631 tarihinde Edirne kadısına gönderilen diğer bir hükümde,[71] yasağa rağmen Edirne'de tütün ekimine devam edildiğinin, özellikle bu konuda askeri sınıftan bazı kişilerin yasağa uymadığının belirtilmesi, yasakların etkili olamamasının önemli bir nedenini ortaya koyarken, Temmuz 1631'de impatorluğun çok geniş bir alanını kapsayan Rumeli'nin sağ, sol ve orta kolundaki, Köstendil sancağındaki, Boğdan sınırına kadar olan güzergahtaki kazalar ile aynı şekilde Anadolu'da Ankara, Karahisar-ı Sahib, Aydın, Saruhan, Sığla, Menteşe sancaklarındaki kazaların tamamına gönderilen diğer bir hükümde[72] buralarda tütün ekilmesine kesinlikle izin verilmemesinin bildirilmesi, ekenlerin ve müsamaha gösteren devlet görevlilerinin sert bir şekilde cezalandırılacağının belirtilmesi, tütün tarımının 30-40 yıl gibi bir süre içinde coğrafi olarak nasıl bir yayılım ve gelişim gösterdiğini açık bir şekilde ortaya koyar niteliktedir.

II. TÜTÜN TARIMININ GELİŞİMİ

A. Tütün Tarımının Coğrafi Yayılışı

Devletin 1609-1649 yılları arasında tütüne karşı uygulamaya çalıştığı yasağa rağmen, yukarıda anlatıldığı gibi, bu konuda tekrar tekrar fermanların çıkarılması, fermanların gönderildiği yerlerin her defasında sayıca artış göstermesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ekilen coğrafyanın bu dönemde nasıl genişlediğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca bu genişleme, tütün tüketiminin imparatorluk dahilinde yayılışının da önemli bir göstergesi olduğu söylenebilir.

---

[70] BOA, MHM 85, s. 114; Ayrıca bk, Ek 7.
[71] BOA, MHM 85, s. 156; Ayrıca bk, Ek 8.
[72] BOA, MHM 85, s. 232; Ayrıca bk, Ek 9.

Buna karşın yasaklama, da.ha çok şehir ve kaza çevrelerinde tütün ziraatinin yapılmaması hususunda başarılı olurken, tüketimin yoğun olduğu bu merkezleri besleyecek olan üretim, kontrolün az olduğu kasaba ve köy gibi daha küçük yerleşim birimlerinde, bağ, bahçe ve hatta yasaklamanın bir sonucu olarak dağlık, tepelik alanlarda küçük çapta yayılarak devam etmiştir ki, gönderilen hükümlerde tütün ekilen yerlerin kasaba ve köyler olarak belirtilmesi, bunun en önemli kanıtı durumundadır.

Yasaklamanın kaldırıldığı 1649'dan devletin tütünü bir gelir birimi olarak kabul edip mukataalaştırdığı 1688 yılına kadar geçen yaklaşık yarım asırlık dönemde ise, yasağın kaldırılmasıyla birlikte zaten kasaba ve köylerde var olan tarımın kazalara ve şehirlere doğru bir yayılış trendine girdiği, özellikle bazı bölge ve kazaların önemli üretim potansiyeline sahip, profesyonel olarak tütün tarımının yapıldığı merkezler haline geldiği görülmektedir. Burada belirtilmesi gereken bir husus da, yasağın kalkmasıyla birlikte, zirai yayılışın sadece şehir ve kazalara doğru değil, aynı zamanda daha önce yasaklama nedeniyle tütün tarımı yapılmayan bölge, kasaba ve köylere de sirayet etmiş olmasıdır.

Yasaklamanın son bulmasından itibaren tütün tarımının yayılışı ve gelişimi hakkında önemli bilgiler veren Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde Aydın sancağına bağlı 12 mahallelik 1.000 hane ve 75 köyden oluşan verimli topraklara sahip Milas kazasında, 1671'de yoğun olarak sadece tütün yetiştirildiğini ve üretilen tütünün tamamının Anadolu'ya gönderildiğini belirtmektedir.[73]

Yine aynı tarihlerde, 1672 yılında F. Vansleb'in Mısır'a seyahatnamesinde, bölgenin tamamında yaygın olarak tütün tüketildiğini şaşkınlıkla anlatması,[74] bu bölgenin ihtiyacını karşılayan Osmanlı Ortadoğusu'ndaki Halep, Şam ve Lazkiye bölgelerinde tütün tarımının ne seviyeye ulaştığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Aynı şekilde bu döneme ait diğer önemli bir bilgi de, 1683 tarihli Bursa'nın Yenişehir kazasında yapılan ve şimdiye kadar bilinen, bu konuda ilk olma özelliğine sahip olan tütün ekim alanlarının tahrir defterinde bulunmaktadır. Buradaki bilgilere göre, Yenişehir'de kaza merkezi ile sekiz köyünde toplam 28,5 dönüm tütün ekilmiştir. Tütün yetiştiren çiftçi sayısı 47 olup, hepsi müslüman ve geneli beşe ve ağa unvanlıdır.

---

[73] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 9, s. 208-209.

[74] F. Vansleb, *The Present State of Egypte*, London, Starley 1972, s. 192.

Tütün ekilen arazinin büyüklüğü 1/8 dönüm (0,5 evlek) ile 3,5 dönüm arasında değişmekte, genel olarak 1-3 evlek arasında ekenler çoğunlukta gözükmektedir. Sadece 5 çiftçi, 1 ila 3,5 dönüm arasında tütün ekmiştir.[75]

17. yy. ortalarından itibaren imparatorluk topraklarında tütün tarımının coğrafi olarak yayılışı hakkındaki fikrimizi kuvvetlendiren daha doğru ve detaylı bilgileri, 1691 yılında ülke genelinde yapılan tütün ekili alanların tahririnde görmekteyiz. Tütün ziraatine 24 Mart 1691 tarihinde nısıf vergi[76] konmasından sonra, bu yeni verginin toplanmasına yönelik ekim alanlarının tespiti için yapılan tahrir sonuçlarını içeren bu defter, tütün tarımı yapılan kazaların sayısını tam olarak yansıtmasa da imparatorluk dahilinde tütün üretim bölgelerinin cografi dağılımı, tütün ekilen alanların hacmi, üretim miktarı, üretici profili ve yetiştirilen tütün cinsleri hakkında detaylı bilgiler veren ve daha sonraki dönemlerdeki değişmeler için hareket noktası kabul edeceğimiz, şimdilik elimizdeki bir bütün halindeki ilk ve son tahrir defteri olma özelliğine sahiptir.[77] Bu defterdeki bilgilere göre, 1691 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam 41 kazada tütün tarımı yapılmaktadır.[78] Coğrafi dağılım olarak bu kazalar, imparatorluğun Avrupa ve Asya topraklarında bulunmaktadır. Bunların 27'si Rumeli'de, 14'ü Asya'dadır. Toplam 41 kazanın 819 köyünde 10.273 çiftçi tütün ekmektedir

Yukarıda sayısal olarak ifade ettiğimiz bigileri değerlendirmek gerektiğinde şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır. 17. yy.'ın son on yılına gelindiğinde, imparatorluktaki toplam kazaların yaklaşık % 4'ünde tütün tarımı yapılmaktadır.[79] Bu kazaların Asya ve Avrupa toprakları üzerindeki genel dağılımına baktığımızda, % 66'sının Avrupa,[80] % 34'ünün ise, Asya topraklarında[81] yer aldığı görülmektedir. Tütün

---

[75] BOA, D.MMK 41/77.

[76] Nısıf Vergi hakkında bk, III. Bölüm, Tütün Tarımından Alınan Vergiler kısmına

[77] BOA, MM 866.

[78] Bu kazalar için bk, Tütün Ekilen Kazalar Tablosu 1691; Ayrıca 1691 yılında imparatorluk çapında yapılan tütün ekim alanlarının tahriri için bk, BOA, MM 866 numaralı deftere.

[79] BOA, MM 9550, s. 1-6, verilen % 4'lük kaza oranı, bu defterdeki Mısır hariç Osmanlı imparatorluğundaki eyalet ve sancaklarda bulunan toplam 1.049 kaza üzerinden hesaplanmıştır.

[80] Bu kazalar, Akçahisar-ı Tiran, Akçakızanlık, Belgrad-ı Arnavudluk, Çağlayık, Çirmen, Demirhisar, Dimetoka, Dırama, Dobiniçe, Filibe, Gümülcine, Karaferye, Malkara, Narda, Nevrekob, Petriç, Preveze, Serez, Sultanyeri, Tatarpazarı, Ustrumca, Uzuncaabad Hasköy, Vodina, Yanya, Yenice-i Karasu, Yenice-i Vardar, Zağra-i Atik'tir. Bu kazalar için bk, MM 866.

ekilen kazaların bölgesel dağılımını ele aldığımızda ise, genel içerisinde en büyük dilimi teşkil eden Rumeli'deki 27 kazanın tütün tarımı yapılan toplam 41 kaza içerisindeki payı, % 66 iken,[82] Asya topraklarındaki[83] Anadolu[84] ve Ortadoğu[85] bölgelerinde yer alan kazaların, eşit bir şekilde, % 17'şerlik paya sahip oldukları ortaya çıkmaktadır.[86] Diğer taraftan tütün tarımı yapılan köylere bakıldığında, toplam 819 köyün % 80'ine tekabül eden 654'ünün imparatorluğun Avrupa topraklarında, geri kalan % 27'sine tekabül eden 165'inin ise, Asya topraklarında bulunduğu görülmektedir.[87] Tütün ekilen köylerin bölgelere dağılımına bakıldığında, toplam 819 köy içersinde % 80'ini teşkil eden 654'ünün Rumeli[88], % 12'sini oluşturan 96'sının

---

[81] Anadoludaki kazalar, Bergama, İnegöl-i Bursa, Kapıdağ, Kars-ı Zülkadriye, Malatya, Tırhala, Yenişehir-i Bursa'dır. Ortadoğu bölgesindeki kazalar, Antakya, Derküş, Edlibüs-Sura, Eriha, Harim, Magarretel-Mısrin, Şugur'dur. Bu kazalar için bk, MM 866.

[82] Rumelide tütün tarımı yapılan 27 kaza, İmparatorluktaki toplam kazaların % 2,6'sını Rumeli'de bulunan toplam 323 kazanın % 8,3'ünü oluşturmaktadır. Bu kazaların cografi dağılımı ise, Rodop sıradağlarının kuzeyindeki Doğu Rumeli (Bulgaristan sınırları), ve bu sıradağların güneyindeki Batı Trakya, Makedonya (Yunanistan sınırları) ile Arnavutluk bölgeleridir. Sadece Malkara kazası Doğu Trakya'da bulunmaktadır. Bu bölgelerden ilk üçü tütün tarımının en yoğun yapıldığı bölgelerdir.

[83] Asya kıtasındaki bu 14 kazanın imparatorluktaki toplam kazaların % 1,3'ünü, Asya topraklarındaki kazaların 1,9'unu, imparatorluk dahilinde tütün tarımı yapılan kazaların % 34,1'ini oluşturmaktadır.

[84] Asya kıtasında tütün tarımının önemli bir bölgesi olan Marmara bölgesinde İnegöl, Yenişehir ve Kapıdağ'da tütün tarımı yapılmaktadır. Bu 3 kaza imparatorluktaki tütün ekilen kazaların % 7,3'ünü, Asyadakilerin % 21,4'ünü oluşturmaktadır. Ege bölgesinde sadece Bergama ve Tarhala kazalarında tütün tarımı yapılmaktadır. Bu iki kaza imparatorlukta tütün ekilen kazaların % 4,9'unu, Asyadakilerin % 14,3'ünü oluşturmaktadır. Tütün ekilen bölgelerden biri ise Doğu Anadolu'da bulunan Malatya kazasıdır. Maalesef bu kazada tütün tarım alanları ve çiftçi sayısında herhangi bir bilgi bulunmayıp, sadece emaneten maktu' olarak vergilendirildiği belirtilmektedir.

[85] Asya kıtasında tütün tarımı yapılan önemli bir diğer bölge ise Halep vilayeti ve çevresini kapsayan Ortadoğu bölgesidir. Bu bölgede Antakya, Harim, Şugur, Edlibüs-Sura, Magarretel-Mısrin, Eriha, Derküş ve Kars-ı Zülkadriye (Maraş) kazalarında tütün tarımı yapılmaktadır. Bu kazalar imparatorluk içinde tütün ekilen kazaların % 19,5'ini Asyadakilerin % 57,1'ini oluşturmaktadır.

[86] Bk, Tütün Ekilen Kazların Bölgesel Dağılımı Grafiği 1691.

[87] Bu kazalarda toplam 165 köyde 1.076 çiftçi tütün ekmektedir. Köy sayısı olarak bütün imparatorluktaki tütün ekilen köylerin % 20,1'ini oluştururken, çiftçi sayısı olarak % 10,5'ini oluşturmaktadır. Bk, Tütün Ekilen Köylerin Asya ve Avrupadaki Dağılımı Grafiği 1691.

[88] Bu bölgedeki 27 kazanın 654 köyünde 9.197 çiftçi tütün ekmektedir. Buna göre Rumeli, imparatorluk içinde sadece kaza sayısı olarak değil, aynı zamanda köy ve çiftçi sayısı olarak da ön sıradadır. Bunu rakamlarla ifade edecek olursak Rumeli'de tütün ekilen kazalar, imparatorluktaki tütün tarımı yapılan kazaların % 65.9'unu oluştururken, köyler 79.9'unu, çiftçiler % 89.5'ini oluşturmaktadır. Rumeli'deki tütün tarımı yapılan bölgeleri değerlendirecek olursak, Doğu Rumeli'de Rodop Sıradağları ile daha Kuzeyde bulunan Pirene Sıradağları arasında 7 kazada tütün tarımı yapılmaktadır. Bu bölgedeki kazalar, Akçakızanlık, Zağra-i Atik, Dobiniçe, Tatarpazarı, Filibe, Hasköy ve Çirmen'dir. Bunlar imparatorluktaki tütün ekilen kazaların % 17'sini oluştururken, Rumeli'deki kazaların % 26'sını oluşturmaktadır. Bu 7 kazanın 205 köyünde 3.963 çiftçi tütün ekmektedir. Tütün tarımı yapılan köyler, imparatorluktaki tütün ekilen köylerin % 25'ini oluştururken, Rumeli bölgesindeki köylerin % 31,3'ünü oluşturmaktadır. Bu bölgedeki çiftçiler ise, imparatorluktakilerin % 38,6'sını ve Rumelidekilerin % 43'ünü oluşturmaktadır. Doğu Rumeli'deki bu kazaların önemli bir özelliği, kaza başına düşen köy ve çiftçi sayılarının diğer bölgelere göre daha yüksek oluşudur. İmparatorlukta tütün tarımı yapılan kazalarda her bir kazaya düşen ortalama köy sayısı 20 ve çiftçi sayısı 250,5 iken, bu

Ortadoğu[89] ve sadece % 8'ini teşkil eden 69'unun da, Anadolu bölgesinde yer aldığı ortaya çıkmaktadır.[90]

1691 tarihinde yapılan bu tahrir 17. yy. sonlarında tütün tarımı yapılan bölge, kaza ve ekim alanları hakkında önemli bilgiler vermekle birlikte, tütün ekilen bölge ve kazaların tamamını yansıtmadığı anlaşılmaktadır.[91] Bu eksiklik ya da tamamlanamamışlığın nedenlerinden ilki, özellikle de Rumeli için geçerli olabilecek

---

durum Rumeli bölgesinde kaza başına düşen ortalama köy sayısı 24,2 ve çiftçi sayısı 340,6'dır. Doğu Rumeli bölgesinde ise kaza başına düşen köy sayısı 29,2 ve çiftçi sayısı 566,1'dir. Aynı zamanda Doğu Rumeli bölgesi, köy başına düşen çiftçi sayısı bakımından da diğer bölgelere göre daha fazladır. İmparatorlukta köy başına 12,5 çiftçi düşerken, bu rakam Rumeli'de 14'e, Doğu Rumeli bölgesinde ise 19,3'e çıkmaktadır. Rumeli'de tütün tarımının yapıldığı diğer bir önemli bölge Rodop sıradağlarının güneyinde kalan verimli Makedonya ovası ile Batı Trakya düzlükleridir. Bu bölgede Nevrekob, Sultanyeri, Dimetoka, Gümülcine, Malkara, Dırama, Çağlayık, Yenice-i Karasu, Demirhisar, Serez, Ustrumca, Petriç, Yenice-i Vardar, Vodina ve Karaferye olmak üzere 15 kazada tütün tarımı yapılmaktadır. Bu kazalar, bütün imparatorlukta tütün ekilen kazaların % 36,6'sını ve Rumeli'dekilerinin % 55,5'ini oluşturmaktadır. Bu kazalarda toplam 411 köyde 5.234 çiftçi tütün tarımı ile uğraşmaktadır. Bu miktar, köy sayısı olarak imparatorluktakilerin % 50,2'sini Rumeli bölgesindeki köylerin % 62,8'ini oluşturmaktadır. Çiftçi sayısı olarak imparatorluğun % 50,9'unu Rumeli bölgesinin 56,9'unu oluşturmaktadır. Bu bölgede kaza başına düşen köy sayısı 27,4 iken, çiftçi sayısı 348,9'dur. Köy başına düşen ortalama çiftçi sayısı 12,7'dir. Rumeli'nin Batı bölgesinde ise denize yakın ovalık kısımlarda Akçahisar-ı Tiran, Arnavutluk Belgradı, Yanya, Narda ve Preveze kazalarında tütün tarımı yapılmaktadır. Bu 5 kaza, imparatorluk içerisinde tütün ekilen kazaların % 12,2'sini Rumeli'dekilerinin % 18,5'ini oluşturmaktadır. Maalesef, Belgrad ve Akçahisar kazalarındaki köy ve çiftçi sayısı hakkında bilgi mevcut olmayıp sadece Yanya'da 31 köyde, Preveze'de 4 köyde, Narda'da 3 köyde tütün tarımı yapıldığı görülmektedir. Bu 3 kazada tütün tarımı yapılan 31 köyün imparatorluk içindeki oranı % 4,6 ve Rumeli içindeki oranı % 5,8'dir. Kaza başına ortalama 7,6 köy düşmektedir.

[89] Ortadoğu bölgesinde 8 kazanın 97 köyünde 461 çiftçi tütün ekmektedir. Köy sayısı olarak imparatorlukta tütün ekilen köylerin % 11,8'ini, Asya toprağındakilerin % 58,8'ini oluşturmaktadır. Çiftçi sayısı olarak imparatorluktakilerin % 4,5'ini, Asya'dakilerin % 42,8'ini oluşturmaktadır. Bu bölgede kaza başına düşen köy sayısı 12,1'dir. Çiftçi sayısı 57,6'dır. Köy başına düşen ortalama çiftçi sayısı ise 4,8'dir.

[90] Marmara bölgesindeki bu kazalarda toplam 50 köyde 560 çiftçi tütün ekmektedir. Köy sayısı olarak imparatorluktaki tütün ekilen köylerin % 6,1'ini, Asya'dakilerinin % 30,3'ünü oluşturmaktadır. Çiftçi sayısı olarak imparatorluktaki tütün çiftçilerinin % 5,5'ini, Asya'dakilerin % 52'sini oluşturmaktadır. Asya kıtasında tütün ekilen bölgelerde kaza başına ortalama 11,8 köy, 76,9 çiftçi ve köy başına da ortalama 6,5 çiftçi düşerken, bu miktar Marmara bölgesinde kaza başına ortalama 16,6 köy, 186,6 çiftçi ve köy başına 11,2 çiftçi düşmektedir. Ege bölgesinde tütün tarımının tamamına yakını Bergema ve çevresinde yapılmakta olup, Tarhala kazasının sadece merkezinde tütün ekilmektedir. Bu iki kazanın 18 köyünde 55 çiftçi tütün tarımıyla uğraşmaktadır. Buna göre köy sayısı olarak imparatorluktaki köylerin % 2,2'sini, Asya'dakilerin % 10,9'unu oluşturmaktadır. Çiftçi sayısı bakımından imparatorluk dahilinde % 0,5'ini, Asya'daki tütün çiftçilerinin % 5,1'ini oluşturmaktadır. Kaza başına düşen ortalama köy sayısı 9 olup çiftçi sayısı 22,5'tir. Köy başına düşen ortalama çiftçi sayısı 3'tür. Bk, Tütün Ekilen Köylerin Bölgesel Dağılımı Grafiği 1691.

[91] Bu konuda Evliya Çelebi'nin tütün tarımının yağun olarak yapıldığını belirttiği Milas kazasının ve önemli bir tütün tarım merkezi olan Selanik'in bu tahrirde bulunmayışı göze çarpan ilk özelliktir. aynı yıla ait mukataa kayıtlarında Menteşe, Aydın, Saruhan, Sığla, Bolu, Niğbolu, Silistre ve Kütahya Sancakları ile Adana eyaletinin tütün ekilen yerler olarak kayıtlı bulunması bu tahrir defterinin imparatorlukta tütün ekim kazalarının tamamını kapsamadığını ortaya koymaktadır.

muhtemel en önemli sebepler arasında II. Viyana yenilgisi sonrası devam eden savaş gelmiş olsa gerektir.[92]

Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın, 1691 yılında sefer sırasında aldığı bir kararla, daha önce sadece öşür vermekle mükellef olan tütün çiftçisine ürettiği tütün miktarının yarısını devlete vergi olarak ödeme zorunluluğu getirmesi, neticesinde tütün üreticilerinin muhalefeti, tütün ekimi yapılan alanlar ve elde edilen ürün miktarı hakkında söz konusu tahririn eksik kalmasında rol oynayan diğer önemli bir faktör olarak kabul edilebilir. Söz konusu vergiyi tahsil etmek üzere, muhtemelen, tecrübesiz ve kalifiye olmayan az sayıda memurla hiç de kolay olmayan tahrir işlerine başlanmış olması ve buna karşın tütün üreticilerinin alelacele konmuş olan nısıf vergi uygulamasına tepki olarak, tahrir için gelen memurlara tütün tarlaları hakkında ya hiç bilgi vermemeleri ya da ekilen yerlerin tamamını göstermemiş olmaları da, tahririn sonuçlarını olumsuz yönde etkileyen ya da yapılan tahrirde beklenilen sonuçların alınmasına engel teşkil eden unsurlar arasında zikredilebilir. Bu durum, merkezî bürokratlar tarafından da açık şekilde dile getirilmektedir.[93] Kısacası, 1691 yılında gerçekleştirilen tahrir sonuçlarının tütün ekimi yapılan tarım alanları ve kazalarını tam olarak ortaya koyamamasının sebebi, devam eden savaş ve oluşturulmaya çalışılan yeni vergilendirmenin meydana getirdiği aksaklıklar olduğu anlaşılmaktadır.

Devlet bu aksaklıkları gidermek ve 1692-1693 yıllarında toplanamayan nısf vergileri toplamak üzere, yeni bir fermanla memurlar görevlendirdi. Bu yeni ferman, 41'i ilk tahrirde bulunan ve 65'i yeni olmak üzere toplam 106 farklı kazaya gönderilmişti.[94] Böylece ilk tahrirdekine göre, toplam kaza sayısında % 159 oranında artış olmuş, Asya topraklarında tütün ekilen kazaların sayısı, 14'ten 50'ye[95], Rumeli

---

[92] Bilindiği gibi 1688-1689 yılları arasında Rumelinin Sofya'ya kadar olan büyük bir kısmı Osmanlı elinden çıkmış, ancak Sadrazam Köprülüzade Mustafa Paşa'nın 1690 ve 1691 yılında yapmış olduğu iki seferle kaybedilen topraklar tekrar alınmıştı. Bu savaş sebebiyle birçok köy, kasaba halkı toprağını bırakarak göç etmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle özellikle Tuna bölgesindeki Silistre, Niğbolu sancaklarıyla ve diğer yerlerin tahririni engellemiş olabilir.

[93] BOA, KK 4465, s. 30. Bu durum 9 Nisan 1693 tarihli sadrazamın padişaha sunduğu telhiste 1691 yılında tahrire görevlendirilen mübaşirlerin mutemed-i aliyye olmayub ihtimam göstermedikleri belirtilerek 1692 ve 1693 yılları için tahrir yapılmaığı, bu durumun ortadan kalkması için mutemed ve müstakim mübaşirler tayin edilerek tahrirlerin yapılması istenmiştir.

[94] BOA, KK 4465, s. 31-38. Bu defterin ilgili sayfalarında ferman gönderilen yeler için "Defter-i Rüsum-ı Nısf-ı Duhan Kazaha-i Mezkurin der Vilayet-i Rumeli ve Anadolu" tabiri kullanılmıştır.

[95] 1691 yılında yapılan tahrirde bulunmayan tütün tarımı yapılan kazalar şunlardır: Adana, Sivas, Aydın, Saruhan, Maraş, Sığla, Menteşe, Alaiye, Karasi, Hamidili, Biga, Ankara, Çankırı, Kütahya, Karahisar, Akşehir, Kırşehir, Sultanönü, Anteb, Rufa, Kastamonu, Bolu, Arabgir, Çorum, Kayseri,

bölgesindekilerde ise, 27'den 56'ya yükselmişti.[96] Fakat 1693 yılından itibaren 1703'e kadar devam eden düzenli tahrirlerde tütün ekilen kazalara yenilerinin[97] eklenmesi, sayısal olarak reel artışı değil, daha önce tütün ziraati yapıldığı halde, yukarıda belirtilen sebeplerden, özellikle de yüksek oranlı nısf vergiye tepkiden dolayı, ilk tahrirde kaydedilemeyen kazaların sayısı olarak düşünülmelidir.[98]

1697 yılında nısf vergi uygulamasının kaldırılarak, bunun yerine üreticilerin işlediği zirai toprağın hacmi üzerinden muayyen bir bedel alınması, muhtemelen bu tarihten itibaren tütün ekiminin bir önceki döneme nazaran çok daha hızlı yaygınlaşmasına yol açmıştır. 1697'den başlayarak 1703 yılına kadar geçen 6 yıllık süre içinde imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yapılan tahrirler de, bunu teyit eder niteliktedir. 1697 yılından itibaren yapılan bu tahrirler, 18. yy. başlarına gelindiğinde, imparatorlukta tütün tarımının hangi bölge ve kazaları kapsadığını daha gerçekçi bir şekilde ortaya koymakta ve aynı zmanda 18-19 yy.'lardaki tütün tarım alanlarında meydana gelen değişme için de, bir temel çıkış noktası olarak gözükmektedir.

1691-1703 seneleri arasında yapılan tahrirlere göre, % 339 oranında artış olduğunu gösteren, aynı zamanda 18. yy. başında imparatorlukta tütün tarımı yapılan kazaların genel bir panoramasını da veren bu 180 kazanın coğrafi dağılımına bakacak olursak, Ege bölgesindeki bazı adalar da dahil olmak üzere, Rumeli topraklarında 120, Asya topraklarında ise, 60 kazada tütün tarımı yapılmaktadır.[99] Bunlar imparatorluktaki

---

Canik, Niğde, Divriği, Bozok, Amasya, Konya, Aksaray, Karahisar-ı Şarki, Trabzon, Gönye, Ilıca-i Bergama kazalarıdır.

[96] 1691 yılındaki tahrirde bulunmayan kazalar Silistre, Niğbolu, Gelibolu, Vize, Kırkkilise, Saray, Ohri, İskenderiye, Avlonya, İlbasan sancakları Ahi Çelebi, Cisr-i Ergene, Çorlu, Silivri, Istranca, Kesriye, Nasliç, Kalorina, Serfice, Horpişte, Bihlişte, Çırpan, Samakov, Razlik, Kavala, Praveşte, Sarıgöl, Bereketli ve Zihne'dir.

[97] Bu kazalar Anadolu'da, Alaşehir, Ortakçı, Kütahya, Mudanya, Bandırma, Marmara Adası, Mudurnu kazalarıdır. Rumeli'de ise Bekarhisar, Bergos, Terkos, Çatalca, Marmara Ereğlisi, Menlik, Selanik, Yenişehr-i Fener, Zağra-i Cedid, Köstendil, Ilıca, Radomir, Karatova, Priznik, İvraniye, Tikveş, İştib, Tırhala, kazlarıdır.

[98] Yılın belirli zamanlarında tarlalardaki tütünü tahrir etmeye gelen memurlara bilgi verilmemesi konusunda birçok örnek bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi, Lazkiyetül-Arab şehridir. Muhtemelen 17. Yüzyıl ortalarından itibaren önemli bir tütün tarım bölgesi ve konumu nedeniyle önemli bir liman kenti olan Lazkiye hakkında tütün ekilip ekilmediği hakkında herhangi bir resmi kayıt bulunmazken Anadolu, İran ve Ortadoğu bölgesine seyahat eden ve adı belli olmayan seyyah, 1696 yılında Lazkiye ve çevresinde bol miktarda tütün ekildiğini belirtmektedir. Bu konuda bk, *Voyages d'un Missionaıre de la Compagine de Jesus, en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabic, et en Barbaric*, Paris 1730, s. 351.

[99] Asya topraklarında tütün yetiştirilen 60 kaza şunlardır: Kocaeli, Kapıdağ, Marmara Adası, Bandırma, İnegöl-i Bursa, Mudanya, Yenişehir-i Bursa, Lefke, Biga, Bergama, Ilıca-i Bergama, Tarhala, Kütahya, Mudurnu, Eskişehir, Manisa, Turgudlu, Karahisar-ı Sahib, İzmir, Birunabad, Çeşme, Tire,

kazaların toplamının % 17'sine tekabül etmektedir. Diğer bir ifadeyle 17. yy. boyunca devam eden süreç sonunda olası yanılma paylarını da göz önüne alarak daha esnek bir değerlendirme yapılacak olursa, imparatorluktaki kazaların % 15-20'sinde tütün yetiştirilmekte olduğu söylenebilir.

Rumeli ve Asya topraklarında tütün tarımı yapılan kazaların bölgesel dağılımına bakıldığında, bunların % 67'sinin Rumeli bölgesinde, % 33'nün de Asya topraklarında bulunduğu görülmektedir. Rumeli'de tütün yetiştirilen kazaların imparatorluktaki kazalara oranı olan % 11,4, Rumeli'deki kazaların 37,1'ini ihtiva ederek birinci sırada yer alırken, Asya'dakiler imparatorluktaki kazaların toplamının % 5,7'sini ve Asya'daki toplam kazaların ise, % 8,3'ünü oluşturarak ikinci sırada yer almaktadır.

1691-1703 yılları arasındaki tütün ekilen kazalar, Rumeli'de Eğriboz yarımadasından başlayıp kuzeye çıktıkça kısmen Arnavutluk bölgesini içine alan ve özellikle Makedonya ve Batı Trakya bölgesinde yoğunlaştığı görülen Batı Rumeli ile İstanbul'un hinterlandı durumunda bulunan Doğu Trakya'yı da içine alarak Tuna sahillerine kadar uzanan Doğu Rumeli bölgesinde tütün tarımının yapıldığını ortaya koymaktadır. Rumeli bölgesinde tütün ekilen kazaları bu bölge içinde bir coğrafi dağılıma tabi tutarsak, Doğu Rumeli bölgesinde 27, Makedonya ve Batı Trakya'yı içine alan Batı Rumeli'de 63, Doğu Trakya'da 17 ve Arnavutluk bölgesinde 13 kazada tütün yetiştirildiği görülmektedir Tütün tarımının yapıldığı kazaların sayısı bakımından birinci sırada yer alan Batı Rumeli'deki 63 kaza imparatorluktaki kazaların toplamının

---

Aydın, İnegöl-i Aydın, Alaşehir, Balabanlı, Güzelhisar, Karaabad, Ortakçı, Milas, Karaova, Mandalyan, Alaiye, Kıbrıs, Sivas, Mecidözü, Taşabad, Altunabad, Divriği, Arapkir, Amasya, Çorum, Canik, Trabzon, Karahisar-ı Şarki, Adana, Maraş, Kars, Diyarbakır, Malatya, Antakya, Lazkiyetü'l-Arab, Halep, Derküş, Şugur, Edlibü's-Sura, Harim, Magarrate'l-Mısrin, Eriha, Trablus-Şam, kazlarıdır. Rumeli bölgesindeki 120 kaza ise, Silistre, Niğbolu, Şumnu, Karinabad, Vidin, Hazergrad, Hotaliç, Tırnova, Filibe, Dobiniçe, Petriç, Uzuncaabad Hasköy, Zağra-i Atik, Zağra-i Cedid, Ilıca, Çırpan, Köstendil, Radomir, Razlik, Niş, Leskofça, Üsküb, Samakov, İhtiman, Eğridere, Doyran, Radovişte, Karatova, Priznik, İvraniye, Tikveş, İştib, Tırhala, Yenişehr-i Fener, Cumapazarı, Serfice, Ostrova, Nasliç, Horpişte, Eğribucak, Manastır, Sarıgöl, Florina, Bihlişte, Piresba, Kolonya, Görice, Kesriye, Dilvine, Tatarpazarı, Ustrumca, Çirmen, Akçakızanlık, Selanik, Kavala, Bereketli, Yenice-i Vardar, Karaferye, Vodina, Yenice-i Karasu, Nevrekob, Dırama, Dimetoka, Sultanyeri, Ahi Çelebi, Serez, Gümülcine, Demirhisar, Çağlayık, Sultanyeri, Zihne, Karadağ, Eğriboz, Mudoniç, Menlik, Alasonya, Avlonya, Beklin(?), Akçahisar, Kardiçe, Köprülü, İlbasan, Ohri, Karlıili, İnebahtı, Gelibolu, Evreşe, Ferecik, İpsala, Malkara, Keşan, Enez, Megri, İnecik, Şehirköy, Cisr-i Ergene,Vize, Saray, Terkos, Çatalca, Silivri, Çorlu, Bekarhisar, Bergos, Kırkkilise, Marmara Ereğlisi, Yanya, Arnavutluk Belgradı, Narda, Preveze kazları ile Limni, Sakız, İstanköy, Midilli, Taşoz, Semadirek, İmroz, Sisam, Rodos adalarıdır.

% 6'sını, tütün tarımı yapılan kazaların % 35'ini, Rumeli'deki kazaların toplamının % 19,5'ini oluştururken, aynı bölge içinde tütün ekilen kazaların % 52,5'ini oluşturarak birinci sırada yer almaktadır. Yine tütün tarımının yapıldığı kaza sayısı bakımından ikinci sırada bulunan Doğu Rumeli bölgesi, imparatorluktaki kazaların % 2,6'sını, tütün tarımı yapılan kazaların % 15'ini, Rumeli'deki kazaların toplamının % 8,4'ünü ve Rumeli'de tütün ekilen kazaların % 22,5'ini oluşturmaktadır. Üçüncü sırada bulunan Doğu Trakya bölgesi, imparatorluktaki kazaların % 1,6'sını, tütün ekilen kazaların toplamının % 9,4'ünü, Rumeli'deki toplam kazaların % 5,3'ünü ve Rumeli'de tütün ekilen kazaların % 14,2'sini oluşturmaktadır. İmparatorluğun Avrupa kısmında dördüncü sırada bulunan Arnavutluk bölgesi ise, imparatorluktaki kazaların toplamının % 1,2'sini, tütün ekilen kazaların % 7,2'sini, Rumeli'deki kazaların toplamının % 4'ünü ve Rumeli'deki tütün tarımı yapılan kazaların % 10,8'ini oluşturmaktadır.

1691-1703 döneminde imparatorluğun Asya topraklarında ise, Kocaeli'den başlayarak Biga'ya kadar devam eden ve daha çok Bursa civarında yoğunlaşan Marmara bölgesi, Bergama ve çevresinden başlayarak Alaiye'ye kadar devam eden, daha çok Aydın ve Menteşe dolaylarında yoğunlaşan Ege bölgesi, Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarki ve bunların hinterlandı durumunda bulunan Amasya, Çorum kazalarını içine alan Karadeniz bölgesi, Sivas ve Divriği kazalarını içine alan İç Anadolu bölgesi, Malatya, Arapkir ve Diyarbakır'ı içine alan Doğu Anadolu bölgesi ile Kars-ı Zülkadriye'den başlayıp Adana'yı da içine alan ve Trablusşam'a kadar devam eden, fakat daha çok Halep çevresinde yoğunlaştığı görülen Ortadoğu bölgesinde tütün tarımı yapılmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz bölgeleri ihtiva ettiği kaza sayısı bakımından bir sıralamaya tabi tutacak olursak, 23 kaza ile Ege bölgesi birinci, 14 kaza ile Ortadoğu bölgesi ikinci, 5'er kaza ile Karadeniz ve İç Anadolu bölgeleri üçüncü, 3 kaza ile Doğu Anadolu bölgesi dördüncü sırada bulunmaktadır.

18. yy.'ın ilk yarısını teşkil eden 1703-1750 yılları arasındaki döneme baktığımızda, elimizdeki mevcut verilere göre, tütün tarımı, imparatorluğun Asya toprakları içersinde, kaza sayısı bakımından daha çok Marmara ve çevresinde genişleme trendi göstermektedir. Bu genişleme alanı içerisindeki yoğunluk, özellikle Bolu ve çevresinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, daha önce 17. yy. sonlarında gerçekleştirilen tahrirlerde ve diğer belgelerde görme olanağı bulamadığımız Bolu merkezi ile

Yedidivan, Onikidivan, Gölpazarı, Devrek, Yenice, Üskübi ve Düzcepazarı kazalarında bu dönemde tütün ekimi yapılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde Kastamonu, Karadeniz sahilinde bulunan Hisarönü ve İnebolu kazaları ile Hüdavendigar sancağında bulunan Mihaliç kazasında da bu dönemde ilk defa tütün ekimine başlandığı görülmektedir. Diğer taraftan 18. yy.'ın ilk yarısında Rumeli bölgesinde tütün ekilen kazaların sayısında Silistre sancağında bulunan Hatunili kazası hariç, hiçbir değişiklik ve yayılma olmadığı görülmektedir.

1750-1800 döneminde ise imparatorluğun Asya topraklarında tütün ekilen kazaların sayısı bir önceki döneme göre daha hızlı bir artış gösterdi. Bu period içerisinde tütün ekilen kazalara 41 yeni kaza daha katıldı. Bu dönemde özellikle Marmara ve Ege bölgesinde bir hareketlenmenin olduğu görülmektedir. Bu yeni kazaların coğrafi dağılımına baktığımızda, Kocaeli bölgesinden başlayarak İznik ve Adapazarı'nı içine alan bir hat üzerinde canlanma görülürken, asıl yoğunluğun Bursa ve Balıkesir merkezli Hüdavendigar sancağındaki kazalarda olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Ege bölgesinde ise, Marmara bölgesinde meydana gelen bu hareketlenmenin güneye inildikçe devam ettiği, ama yoğunlaşmanın daha çok Aydın bölgesinde olduğu gözlenmektedir. Anadolu'nun Karadeniz bölgesinde ise, herhangi bir genişleme, Sinop ve Bafra kazaları dışında, olmamıştır. İç Anadolu bölgesine gelindiğinde ise, ilk defa Ankara, Çankırı ve Haymanateyn kazaları üçgeninde tütün tarımına başlandığı anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu bölgesi, bir önceki dönemdeki durumunu bu süre zarfında da devam ettirmiş, sadece Çemişgezek kazasında tütün tarımına başlanmıştır. Ortadoğu bölgesinde ise, bu durum önceki dönemlerde tütün tarımının yoğun olarak yapıldığı Halep ve Lazkiye'nin güneyindeki hat üzerinde bulunan Gazze, Rakka ve Remle'de olmuştur.

Aynı dönemde Rumeli'de tütün ekilen kazaların sayısında ise, önceki dönemlere göre 50 kazalık bir artışın olduğu görülmektedir. Bu artış, hem kaza sayısı, hem de kazaların coğrafi dağılımı bakımından imparatorluğun Rumeli topraklarındaki belirli bir bölgeye inhisar etmekten ziyade, söz konusu toprakların tamamına yayılan, bulmaca karelerinin çözüldükçe dolmasına benzer bir nitelik göstermektedir. Bir başka ifadeyle güneyden kuzeye Mora yarımadası ile Tuna nehri arasında, doğudan batıya Doğu Trakya ile Arnavutluk bölgesi arasında daha önceki dönemde tütün ziraati yapılan geniş coğrafyadaki kazaların çevresinde ilk kez üretime başlayan kazaların olduğu

gözlemlenmektedir. Tütün tarımının yeni başladığı söz konusu 50 kaza, Alasonya, Tırhala ve Selanik sancakları arasındaki üçgendekiler başta olmak üzere, Edirne, Silistre ve Niğbolu sancaklarına bağlı kazalar ile Tuna boylarındakilerdir. Ayrıca Bosna bölgesinde de, tütün tarımı ilk kez bu dönemde başlamıştır.

19. yy.'ın ilk yarısında ise, imparatorluğun Asya topraklarında tütün tarımının yapıldığı kazaların sayısı, önceki dönemlere göre 59 kazalık bir artış göstermiştir. Bu kazalar, özellikle Kocaeli'nden başlayarak Eskişehir'e kadar uzanan bir hat ile Eskişehir'den Muğla'ya kadar olan, daha önce tütün tarımı yapılan kazaları çevreleyerek neredeyse Ege bölgesinin tamamına yakın bir coğrafyayı kapsar hale geldi. Karadeniz bölgesinde ise, Sinop, Bafra, Samsun, Ordu ve Trabzon'a kadar olan hat ile Canik bölgesinin hinterlandı durumunda olan Bozok sancağını da içine alan bir bölgede tütün tarımı yapılan kazaların sayısı arttı. Aynı zamanda bu dönemde, Doğu Anadolu'da Bitlis ve Muş kazaları tütün tarımının yapıldığı önemli merkezler haline gelirken, Ortadoğu bölgesinde ise, Kudüs ve Gazze'yi de içine alan bir bölgede tütün tarımı yapılan kazaların sayısı artış gösterdi.

1800-1850 yıllarını kapsayan bu süre içinde imparatorluğun Rumeli'deki tütün tarımı yapılan bölgelerinde, önceki dönemlerle kıyaslandığında, daha az artış görülmüş, bunlara ancak 24 yeni kaza eklenmiştir. Bu kazaların coğrafi dağılımına bakıldığında, bunların, daha çok Doğu Trakya ile Makedonya ve Arnavutluk'un kuzeyinden başlayıp Bosna'ya kadar uzanan bir alan ile kısmen de Tuna bölgesinde yer aldıkları görülmektedir.

1691-1850 yılları arasında tütün ekilen kazaların imparatorluk topraklarındaki genişleme trendi ile bu kazaların Asya ve Rumeli bölgelerindeki dağılım seyrine baktığımızda şu sonuçlara ulaşıyoruz.

Asya topraklarında tütün ekilen kazalar, 1691-1703 yılları arasında 3,3 kat artış göstermiştir. 1703-1750 arasında ise, 0,3 katlık bir genişleme söz konusu olmuştur. 1750-1800 arasında artış hızı oranı 3,4 kat iken, 1800-1850 yılları arasında bu artış hızı oranı 1,5 kat olmuştur.

Aynı dönemde Rumeli bölgesindeki tütün ekilen kazalar, 1691-1703 yılları arasında 3,4 katlık bir artış göstermiştir. Bu yılları müteakib 1703-1750 döneminde herhangi bir artış olmamış, 1750-1800 arasında artış 0,5 kat olarak gerçekleşirken, 1800-1850 arasında 0,4 kat artış gerçekleşmiştir.

Asya bölgesinde 1691-1850 yılları arasında tütün ekilen kazaların genişleme seyri 12,4 kat civarında iken, aynı dönemde Rumeli bölgesindeki kazalardaki genişleme seyri 7,1 kat civarında olmuştur. 1691-1850 periyodunda, Asya topraklarındaki kazalarda her 50 yılda 2,1 kat civarında bir artış meydana gelirken, Rumeli'deki kazalarda bu artış 1 kat civarında olmuştur. Aynı dönemde genel olarak tütün ekilen kazaların genişlemesi ise, 8,9 kat artmıştır.

1691-1850 yılları arasındaki yaklaşık bir buçuk asrı geçen süre içerisinde imparatorluğun genelinde tütün ekimi yapılan kazaların Asya ve Rumeli bölgelerindeki oransal dağılımında meydana gelen değişmeyi de kısaca şöylece ifade etmek mümkündür. 1691 yılında tütün ekilen kazalar içersinde % 66'lık bir paya sahip olan Rumeli bölgesindeki kazaların, 1850 yılına gelindiğinde, tütün tarımı yapılan kazalar içindeki oranı, % 52'ye düşmüştür. Aksine 1691-1850 döneminde Asya topraklarındaki kazaların tütün ekilen toplam kazalar içindeki oranı, % 34'ten % 48'e çıkmıştır. Böylece söz konusu dönemde Asya topraklarındaki kazalarda 14 puanlık bir artış meydana gelirken, Rumeli bölgesindeki kazalarda da aynı oranda bir düşüş olmuştur.

B. Tütün Tarımı Yapılan Topraklar ve Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün, yeni bir madde olması sebebiyle, 17. yy. başlarında bağ ve bahçelerde, *evlek* olarak adlandırılan ¼ dönümden daha az hacimdeki topraklarda muhtemelen deneme mahiyetinde ekilmeye başlandı. Tütün ekilen toprakların hacim bakımından büyüklüğü, 1609-1649 yılları arasındaki yasaklama döneminde de aynı oranda kaldı. Fakat yasaklama döneminde doğal olarak bağ ve bahçeler yanında, dağ ve tepe aralarında da aynı hacimde gizlice ekimine başlandı.

1649 yılında yasağın kaldırılmasıyla birlikte 17. yy.'ın ikinci yarısında tütün tarımının her açıdan yaşamış olduğu olumlu gelişimi 1691 yılında imparatorluk çapında yapılan ilk genel tütün tahririnde görmekteyiz. Toplam 41 kazayı[100] ihtiva eden bu tahrirde, 819 köy yerleşim biriminde 10.487 çiftçi, 10.177 dönümlük bir alanda tütün ekmiştir. Bu verilere göre, imparatorluktaki genel ortalamalara bakacak olursak, kaza

[100] 1691 yılı tahririnde toplam 41 kaza bulunmasına rağmen, Rumeli bölgesinde bulunan Arnavutluk Belgradı ve Akçahisar-ı Tiran ile Anadolu'da bulunan Malatya kazalarında köy ve çiftçi sayısı ile tütün ekilen alanların miktarı ve elde edilen tütün miktarı verilmediğinden bu üç kaza hesaplamalara dahil edilmemiştir.

başına 268 dönüm, köy başına 12,5 dönüm, çiftçi başına da 1 dönüm tütün ekildiği görülmektedir. Tütün ekilen alanların hacmi, ⅛ ila 2 dönüm arasında değişmekte olup, genel olarak 1 dönümdür.

Bu durumu bölgelere göre ele alacak olursak, toplam tütün ekili alanların % 88 oranındaki 8.985 dönümlük bölümü, imparatorluğun Rumeli topraklarındadır. Bu bölgede kaza başına düşen ortalama tütün ekim alanı 359 dönüm iken, köy başına 14 dönüm, çiftçi başına da 1 dönüm tütün ekildiği anlaşılmaktadır.

İmparatorluğun Asya topraklarına bakıldığında ise, toplam tütün ekim alanlarının % 12 oranındaki 1.192 dönümlük bölümü bu coğrafyada bulunmaktadır. Kaza başına 92 dönüm, köy başına 7 dönüm, çiftçi başına da 1 dönüm tütün ekilmektedir. İmparatorluğun Asya kıtasında tütün ekilen Anadolu ve Ortadoğu bölgeleri değerlendirildiğinde ise, Anadolu'da 6 kazada toplam olarak 626 dönüm tütün ekilmiştir. Bu miktar imparatorluk genelinin % 6, Asya toprakları içindekilerin % 53 oranına tekabül etmektedir. Anadolu'da köy başına 9 dönüm, çiftçi başına da 1 dönüm tütün ekilmektedir. Ortadoğu bölgesinde ise, toplam 7 kazada imparatorluk genelinin % 6, Asya kısmının % 47 oranına tekabül eden 566 dönüm tütün ekilmiştir. Bu bölgede kaza başına 81 dönüm, çiftçi başına ise 1 dönüm tütün ekilmektedir.

Burada üzerinde durulması gereken önemli bir konu, Rumeli bölgesinin, hem kaza, hem de köy başına düşen tütün ekim alanlarının genel ortalama üzerinde bulunmasına rağmen, çiftçi başına düşen miktarın, hem genel ortalama ile hem de Asya topraklarındakiyle aynı miktarda, 1 dönüm olması, 16. yy.'ın başlarında bağında bahçesinde çok küçük miktarlarda muhtemelen ⅛-¼ dönüm (0,5-1 evlek) olan ekim alanlarının hacminin, hem Rumeli, hem de Asya'da yüzyıl boyunca en az % 300-400 oranında genişleme göstererek bir dönüme ulaştığıdır.

1691 yılı tahririne göre tütün tarımı yapılan alanların statülerine bakıldığı zaman, % 72'sinin timar, % 17'sinin vakıf, % 5'inin has, % 5'inin zeamet ve % 1'nin de çiftlik toprakları olduğu görülmektedir. Timar toprakları haricindeki % 28'lik kısım kendi içinde bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda ise, vakıf toprakları % 61 oranıyla

birinci, % 19 oranıyla has toprakları ikinci, % 16 oranıyla zeamet toprakları üçüncü ve % 4 oranıyla çiftlik toprakları dördüncü sırada yer almaktadır.[101]

1691 yılındaki veri ortalamalarını temel kabul ederek 18. yy. başında imparatorluk çapında tütün ekim alanları konusunda bir tahminde bulunmak mümkün olabilir. Buna göre 1691 yılı tahririnde 41 kaza içinde 38'inin sayısal verisine göre, ortalama olarak kaza başına düşen 268 dönüm temel kabul edilirse, 18. yy. başında tütün ekilen toplam 180 kazada 48.240 dönüm tütün ekildiği söylenebilir. Bu miktarın % 67 oranındaki 32.160 dönümünün Rumeli topraklarında, % 37 oranındaki 16.080 dönümlük kısmının da, Asya topraklarında olduğu söylenebilir. Bu tahmin, bölgelerin kendi ortalamaları üzerinden yapıldığı taktirde de, 1691 tahririnde Rumeli bölgesinde kaza başına düşen 359 dönüm üzerinden hesaplanacak olursa, 120 kazada toplam olarak 43.080 dönüm, Asya kıtasındaki kazaların ortalaması olan 92 dönüm üzerinden yapılan hesaplama ile de, Asya topraklarında bulunan 60 kazada da 5.520 dönüm olmak üzere, toplam 48.600 dönümlük bir alanda tütün yetiştirildiği iddia edilebilir.

İmparatorluk çapında tütün tarım alanlarının genişlemesi, bu sektörün diğer kollarında olduğu gibi, 18. yy.'ın ilk çeğreğinden itibaren hızlı bir gelişim sürecine girdi ve bu durum, 19. yy. boyunca da devam etti. 19. yy.'ın son çeyreğine girildiğinde, Osmanlı coğrafyasında tütün ekim alanlarının genişliği, % 1.870 oranında artışla 1 milyon dönüm civarına, yani 957.516 dönüme ulaşmıştı. Bu miktarın % 52 oranındaki 497.516 dönümlük bölümü Rumeli'de[102], % 48 oranındaki 460.000 dönümlük bölümü ise, Asya topraklarında bulunuyordu. Bu zaman sürecinde Rumeli'deki tütün ekim alanlarında % 1,055 oranında, Asya bölümündekilerde ise, % 8,233 oranında genişleme görüldü.

Bu gelişim sürecinde 18. yy. başında çiftçi başına düşen ortalama ekim alanının miktarı, 1 dönümden % 550 artışla 19. yy.'ın ikinci yarısında 6,4 dönüme yükseldi.

---

[101] Toprakların statülerine göre yapılan bu hesaplama, 1691 yılı tahrir sonuçlarına göre çiftçi sayısına ve çiftçi başına düşen ortalama 1 dönüm ekim alanı hacmi üzerinden hesaplanmıştır.

[102] Rumeli bölgesinin verileri, Tevfik Güran'ın 1909 yılı Ortadoğu bölgesini de içine alan Anadolu tütün ekim alanları verilerine dayanarak hesaplanmıştır. Buna göre 1909 yılında Anadolu'da tütün ekim alanları 460.000 dönüm olarak verilmektedir. Buna göre 1703 yılından 1909 yılına kadar geçen 206 yıl'da her bir yılda 2.206 dönümlük bir genişleme olmuştur. Her bir yıla düşen bu artış miktarını Rumeli içinde kabul edersek 206 yıllık zaman sürecinde tütün ekim alanlarının miktarı 43.080

III. TÜTÜN ÇİFTÇİSİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Osmanlı İmparatorluğu'na tütünün girişinden kısa bir süre sonra küçük çaplı olarak bağ ve bahçelerde daha çok «ev üretimi» tipinde üretime başlayan çiftçiler, tütün çiftçisinin ilk nüvesini oluşturdu. Tütün tüketiminin yayılışı bu yeni maddeye talebi artırırken, diğer ürünlere göre daha kârlı olması, çiftçileri fazladan gelir elde etmek amacıyla ikinci bir iş olarak tütün üretimine yönlerdirdi. Böylece tütün eken çiftçi sayısı artmaya başladı. 1609-1649 yılları arasındaki yasaklama döneminde çiftçi sayısı, imparatorluk coğrafyasında yayılarak arttı. Yasaklama, tütüncülük sektörünün tüccar ve esnaf kollarında olduğu gibi, muhtemelen tecrübesi giderek artan, emeğinin ve zamanının büyük bir bölümünü tütün üretmeye adamış bir grup tütün çiftçisinin oluşmasına sebep oldu. Yasaklamanın kaldırılmasıyla birlikte, tütün tarım alanlarının serbest bir şekilde yayılmasına paralel olarak çiftçi sayısı da artmaya başladı. 1649'dan sonraki yayılma sürecinde, yasaklama döneminde gizli şekilde tütün eken çiftçiler, tecrübeye dayalı bilgileriyle profesyonelleşirken, bu durum doğal olarak, hem tütün kalitesi ve rekoltesinde, hem de ekim alanlarının hacminde olumlu bir değişime neden oldu.

Bu gelişim 1691 yılında imparatorluk genelinde yapılan tütün tahririnde açık bir şekilde görülmektedir. 1691 tahririnde verileri bulunan, 38 kazada tütün ziraati yapan çiftçi sayısı, 10.487'dir. Kaza başına ortalama 276, köy başına 13 çiftçi düşmektedir. Tütün eken çiftçilerin % 89'unu oluşturan 9.293 çiftçi, Rumeli bölgesindedir. Geri kalan, % 6 oranındaki 626 çiftçi Anadolu, % 5 oranındaki 568 çiftçi Ortadoğu'da olmak üzere, toplam % 11'lik kısmı teşkil eden 1.194 çiftçi Asya bölgesindedir.

Tütün çiftçisinin % 72 oranındaki 7.553'ü timar, % 17 oranındaki 1.777'si vakıf, % 5 oranındaki 564'ü has, yine yaklaşık % 5 oranındaki 480'i zeamet ve % 1 oranındaki 113'ü çiftlik topraklarında tütün ziraati yapmaktadır.

Tütün ekimi yapan toplam 10.487 çiftçinin % 68'ini teşkil eden 7.172'si müslüman, geri kalan % 32'sini oluşturan 3.312'si ise, gayrimüslimdir. Toplam 3.312

---

dönümden 497.516 dönüme ulaşmıştır. Bu konuda bk, Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998, s. 76.

gayrimüslim çiftçinin % 98'ini teşkil eden 3.253'nün Rumeli, kalan % 2'sini oluşturan 59'unun Asya bölgesindeki topraklarda olduğu görülmektedir. Toplam 7.172 müslüman çiftçinin % 16'sını oluşturan 1.135'inin Asya, diğer % 84'ini oluşturan 6.037'sinin ise, Rumeli'de tütün tarımı ile uğraştığı ortaya çıkmaktadır.

Toplam 10.487 tütün çiftçisinin % 98'ini oluşturan 10.263'ü erkek, geri kalan % 2'sini meydana getiren 224'ü kadındır. Erkeklerin % 69 oranındaki 7.082'si müslüman, % 31 oranındaki 3.181'i gayrimüslimdir. Toplam 224 kadın çiftçinin % 42'sini teşkil eden 93'ü müslüman, % 58'ini oluşturan 131'i gayrimüslimdir.

Toplam 7.172 müslüman çiftçinin % 99'unu teşkil eden 7.079'u erkeklerden, sadece % 1'ini oluşturan 93 kişi ise, kadınlardan meydana gelmektedir. Toplam 3.312 gayrimüslim çiftçinin % 96'sı oranındaki 3.181 kişi erkeklerden, geri kalan % 4'ünü teşkil eden 131 kişi ise, kadınlardan oluşmaktadır.

1691 yılındaki verilerin genel ortalamalarını kabul edip bundan hareketle 18. yy. başında imparatorluk genelinde tütün çiftçi sayısı hakkında bir tahminde bulunacak olursak, 1703 yılında imparatorlukta tütün tarımı yapılan toplam 180 kazada yaklaşık 49.680 tütün çiftçisi bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 50.000 tütün çiftçisinin % 66 oranındaki 33.000'i Rumeli topraklarında, geri kalan % 34 oranındaki 17.000'i ise, Asya topraklarında bulunmaktadır.

18. yy. başında çiftçi sayısı daha sonraki dönemlerde, hem kaza, hem de özellikle tütün ekilen köy sayısındaki gelişime paralel olarak artış göstermekle birlikte, çiftçi sayısındaki artış, kaza ve köy sayısındaki artış oranından daha hızlı olmuştur. Şöyle ki, 18. yy. başından 19. yy.'ın ikinci yarısına kadar imparatorluk coğrafyasında tütün ekilen kaza sayısı, 180'den % 120 oranlık artışla 395'e ulaşırken, çiftçilerin sayısı, 50.000 civarından % 200 oranında artışla 150.000'e varmıştır.[103]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tütün çiftçisinin nitelikçe gelişimine bakacak olursak, 17. yy. başında belirli bölgelerdeki kaza ve köylerde ek gelir elde etmek üzere, bağ ve bahçelerde küçük hacimli tütün yetiştirmeye başlayan klasik Osmanlı çiftçilerine zamanla toplumun birbirinden farklı sosyal ve mesleki grupları da katılmaya başladı. Bunun sebebi, tarımsal ürünlerin pek çoğuna göre daha kârlı olan tütünün hemen hemen her yerde yetişebilmesiydi. Bu konuda önemli bilgiler ihtiva eden 1691 yılı tahririnde

tütün yetiştirenlerin farklı dini-sosyal ve meslekî gruplara mensup bireylerden oluştuğu görülmektedir. Tahrirde tütün yetiştirenlerin büyük çoğunluğunu geleneksel çiftçilerin oluşturmasına rağmen, tütün ekim alanlarının hacminin, Rumeli'de Makedonya bölgesindeki bazı kazalar hariç, çoğunlukla ¼-1 dönüm arasında olması, 17. yy.'da tütün tarımıyla uğraşan çiftçilerin çoğunluğunun hala profesyonelleşme sürecinde olduklarını ve tütün yetiştirmeyi ikinci bir iş ve gelir kaynağı olarak yaptıklarını göstermektedir. Bu çiftçiler yanında, çeşitli meslek gruplarından insanların da ikinci bir iş olarak tütün tarımıyla meşgul oldukları, genel olarak ⅛-¼ dönüm arasında değişen küçük ölçekli alanlarda ekim yaptıkları görülmektedir.[104]

Başlangıçta daha çok ikinci bir gelir kaynağı olarak yapılan tütün yetiştiriciliği, zamanla tecrübe ve bilgi birikimine paralel olarak sadece tütün ziraatiyle uğraşan çiftçiler tarafından yapılır oldu. Yenice-i Karasu, Dırama, Çağlayık, Praveşte'ye ait[105] 1771 yılı tahrirlerinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Şöyle ki, 1691 tahririnde Rumeli'de, tütün ekilen kazalarda herhangi bir mesleğe sahip olanların sayısının toplam tütün üreticileri içindeki oranı % 10-30 arasında iken,[106] 80 yıl sonra 1771'de bu oran % 1-3,5'a gerilemiştir.[107] Bu durum, aynı zamanda gerçekleşen profesyonelleşme sonucu ekim alanlarının ölçeğinin büyüdüğü anlamına da gelmektedir. Örneğin, 1691'de Yenice-i Karasu'da ortalama olarak çiftçi başına 1 dönüm ekim alanı düşerken, 1771 yılına gelindiğinde, hem köy, hem de çiftçi sayısı bakımından büyük bir genişleme görülmesine ilaveten, çiftçi başına düşen tütün tarlalarının hacmi de, ortalama olarak % 250 oranında artışla 3,5 dönüme

---

[103] BOA, ML.VRD.UM 150/2.

[104] Bu meslekler şunlardır: Arabacı, aşçı, bakkal, baklacı, balcı, bazirgan, bekçi, berber, bıçakçı, bostancı, bozacı, bölükbaşı, börekçi, cebeci, celeb, çeltikçi, çerci, çeşmeci, çiçekçi, çilingir, çingane, çizmeci, çoban, çorbacı, çulhacı, değirmenci, dellal, demirci, derici, deveci, doğancı, dülger, ekmekçi, eskici, gemici, güllabcı, hafız, halife, hallaç, hamamcı, hasırcı, helvacı, hizmetkar, hoca, imam, kabakçı, kadı, kahveci, kalaycı, kalfa, kalyoncu, kaptan, kasap, kasnakçı, katırcı, kayyum, kazancı, keçeci, kemhacı, kethüda, kıpti, kiremitçi, kovancı, koyuncu, köle, kömürcü, kunduracı, kurşuncu, kuşçu, kuyumcu, kürekçi, kürkçü, mahzenci, mandacı, merkebci, mumcu, müezzin, nalbant, nalçacı, odabaşı, odacı, oduncu, ormancı, pamukçu, papakçı, papaz, papuççu, pekmezci, piyade, sabuncu, sarraç, sepetçi, setenci, sığırtmaç, sürücü, tanburacı, taşçı, tavşancı, tellak, tercüman, terzi, topçu, tüfekçi, urgancı, usta, yabancı, yağcı, yazıcı, yeniçeri, yulafcı.

[105] BOA, D.MMK 22831. Praveşte'de 1771 yılında toplam 25 köyde 1.309 çiftçi 2.303 dönüm tütün ekmiştir. Ortalama olarak çiftçi başına 2 dönüm tütün ekilmiştir. Tütün çiftçileri arasında herhangi bir mesleği olanların oranı % 1'dir.

[106] Örneğin bu oran Yenice-i Karasu'da % 12,6, Drama'da % 29,3'dür

[107] 1771 yılındaki oranlar ise Drama % 3,5, Praveşte % 3.4, Yenice-i Karasu % 1,5, Çağlayık % 1'dir.

yükselmiştir.[108] Yine aynı dönemde çiftçi başına düşen ortalama toprak, Dırama'da % 300 oranında artışla ½ dönümden 2 dönüme,[109] Çağlayık'ta da % 250 artışla 1 dönümden 3,5 dönüme çıkmıştır.[110] Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus da, tütün ekim alanlarının ölçeğinde meydana gelen bu artış, profesyoneleşmeye, yani iş gücü, emek ve zamanın birincil olarak bu işe kanalize edilmesine bağlı olmakla birlikte, bu iş gücü ve emek yalnız aile fertlerinden değil, aynı zamanda timar arazileri dışında fazladan iş yapmaya razı olan veya tahrir defterlerinde kayıtlı olmayan serbest reaya ya da kaçak köylüler olarak tanımlanan *ortakçı*, *yarıcı*lardan[111] da karşılanıyordu. Yarıcıların, konumuzu ihtiva eden dönemin başından itibaren, tütün tarımı için gerekli olan iş gücü ve emeğin bir kısmını karşılayan grup olduğu görülmektedir. Tütün tarımında herhangi bir profesyonelleşmenin daha yayılıp gelişmediğini tahmin ettiğimiz 17. yy. sonu ile 18. yy. başlarında, farklı statülere sahip arazilerde toprak sahibi ile iş gücü ve emek karşılığında ortaklık yapan bu grubun ekmiş olduğu alan ve ürün rekoltesi, yarıcı çalıştırmayanlara nazaran daha fazla gözükmektedir. 1691 tahririnde toplam tütün çiftçisine ortalama olarak 1 dönüm ekim alanı düşerken, yarıcıların ekmiş olduğu alanın hacmi, 2 dönüm civarındadır, buna karşılık yarıcıya vermeyip kendisi çalışan tütün çiftçisi, ortalama olarak ¼-½ dönüm arasında ekmektedir.[112] Bu durum, 18. yy.'ın ikinci yarısına ait olan tahrir defterlerinden izlediğimiz kadarıyla devam etmiş, bu yarıcılar grubu, daha çok çiftlik toprakları üzerinde yoğunlaşarak var olan çifliklerde çalışmış ve batıdaki gibi olmasa da, muhtemelen, bir taraftan hacim olarak gittikçe genişleyen özel tütün çiftliklerinin oluşmasında etkili olmuş, diğer taraftan zaman

---

[108] BOA, D.MMK 2383, 22830, 23273, 23274, 23275, 23282, 23285, 23776. 1691-1771 yılları arasında Yenice-i Karasu kazasında köy sayısında % 88 oranında artış olarak 98'e, çiftçi sayısında % 215 oranında artışla 994'ten 3.127'ye ulaşırken, Köy başına düşen 21 dönümlük ekim alanı hacmi % 82 oranında artışla 114 dönüme ulaşmıştır.

[109] BOA, D.MMK.DHN 23279. Dırama'da 1691-1771 arasında köy sayısında % 325 oranında artışla 8'den 34'e yükselirken köy başına düşen tütün ekim alanlarının hacmi % 2.189 oranında artışla 4,5 dönümden 103 dönüme yükselmiştir.

[110] BOA, D.MMK 23277. Çağlayık'ta 1691-1771 yılları arasında köy sayısı bakımından bir değişiklik olmamış, fakat toplam 6 köye düşen tütün ekim alanın hacmi ortalama olarak % 18.670 oranında bir artışla 1,3 dönümden 244 dönüme çıkmıştır.

[111] Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti vr Ticari Tarım*, (ed.) Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1988, s. 21. Ayrıca Ortakçıların toprak sahibi ve timar sahipleri ile olan ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk, MM 10054, s. 196.

[112] BOA, MM 866, s. 192-193.

içersinde elde ettikleri profesyonelleşme ile verimliliği arttıran tütün üreticisinin önemli bir grubunu oluşturmuştur.[113]

IV. TÜTÜN ÜRETİMİNDE VERİMLİLİK VE ÜRETİMİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Tütün Üretiminde Verimlilik

Anavatanı Amerika kıtası olan tütün, daha önce de belirtildiği gibi, hemen hemen her iklimde yetişebilen bir bitkidir. Fakat tütünün cinsine, tohumun kalitesine, toprağın özelliğine, tarlanın bulunduğu eğim ve mevki ile sulanıp sulanmaması, ekim öncesi ve sonrası yapılan işlemler ile hastalık vb. şeylere bağlı olarak verimliliği ve rekoltesi farklılık göstermektedir.

17. yy. başlarından itibaren Osmanlı imparatorluğunun geniş coğrafyasında çeşitli bölgelerde ekimine başlanan tütün, zamanla yukarıda belirttiğimiz sebeplere bağlı olarak kendine has özellikler kazanmış, zaman içersinde de verimliliği artarak dünyada Türk tütünü olarak bilinen bir tür olarak bu piyasadaki yerini almıştır.

Tütünün 17. yy.'ın ilk yarısındaki verimliliği hakkında şimdilik herhangi bir veri bulunmamaktadır. Fakat 17. yy.'ın sonlarına kadar yukarıda belirtilen sebeplere ve çiftçilerin tecrübesine bağlı olarak verimliliğin artmış olması gerekir.

1691 yılındaki tahrir verilerine göre, başta timar olmak üzere, zeamet, has gibi mülkiyeti devlet ait olanlar ile vakıf ve çiftlik arazileri gibi özel mülkiyet üzerinde toplam 10.177 dönüm araziden elde edilen tütün miktarı, 668.007 kıyyedir. Ortalama olarak dönüm başına tütün rekoltesi, 65 okkadır. İmparatorlukta üretilen toplam 668.007 okka tütünün % 86'ını teşkil eden 574.299 okkası Rumeli'de, geri kalan % 14'lük kısmı oluşturan 93.708 okkası Asya topraklarında üretilmiştir. Asya topraklarında elde edilen bu miktarın % 61 oranındaki 56.926 okkası Anadolu'dan, geri kalan % 39'luk kısmı olan 36.782 okkası ise, Ortadoğu bölgesinden elde edilmiştir.

Rumeli bölgesinde elde edilen tütünlerin rekoltesi, dönüm başına 64 okka, Asya topraklarında yetişenlerin rekoltesi ise, 79 okkadır. Asya topraklarında

[113] BOA, ML.MKT.UM 152/22, (20.02.1854 / 21 Ca 1270).

Anadolu'da üretilen tütünün rekoltesi dönüm başına 91 okka iken, Ortadoğu'daki rekolte 65 okkadır. Toplam 38 kazanın % 68 oranındaki 26'sında rekolte, imparatorluk rekolte ortalaması olan 65 okka ve üzerinde bulunurken,[114] geri kalan % 32 oranındaki 12 kazada[115] rekolte, rekolte ortalamasının altında bulunmaktadır.

17. yy. sonları dönüm başına rekolte bu durumda iken, 19. yy. sonlarına gelindiğinde, rekolte, normal geçen iklime, toprağa, gübreye, tohum cinsine ve tarlanın özelliğine göre şu seviyeye ulaşmıştır.

Tütün cinsine göre 1 dönüm (919 metrekare) rekolte:

	Kilogram	Okka
Küçük yapraklılar	40-50	50-70
Orta yapraklılar	60-80	80-100
Büyük yapraklılar	100-120	130-150

Tarlanın özelliklerine göre rekolte:

	Kilogram	Okka
Kır ve yaka tarla	40-50	50-70
Orta kır tarla	60-80	80-100
Ova ve taban tarla	100-120	130-150
Sulanan tarla	200-250	250-300

Yukarıda verilen rakamlardan anlaşılacağı üzere, yaprak büyüklüğü ve tarlanın sulanabilirliği, verimliliği arttırıcı en önemli unsur olarak gözükmektedir. Büyük yaprakları işlemek küçük yapraklılara göre, hem tarlada, hem de işleme sırasında daha kolay ve zahmetsizdir. Aynı zamanda çiftçiler daha fazla ürün aldıkları için büyük

[114] İmparatorluk ortalaması ve üzerinde olan kazalar ve miktarları şunlardır: Asya topraklarında Kapıdağ 65, Kars-ı Zülkadriye 69, Bergama 66, Yenişehr-i Bursa 66, İnegöl-i Bursa 96, Harim 65, Şugur 65, Edlib 65, Antakya 65, Eriha 65, Derküş 65, Rumeli topraklarında ise Demirhisar 65, Vodina 144, Çirmen 65, Filibe 65, Tatarpazarı 65, Petriç 65, Ustrumca 65, Dimetoka 65, Sultanyeri 65, Yanya 66, Preveze 66, Karaferye 129, Serez 65, Yenice-i Vardar 94, Yenice-i Karasu 65 okkadır.

[115] İmparatorluk ortalaması altında olan kazalar ve mikraları şunlardır: Asya topraklarında Tarhala 63, Magarratel-Mısrin 59, Rumeli topraklarında ise Uzacaabad Hasköy 38, Dobiniçe 40, Zağra-i Atik 39, Gümülcine 40, Akçakızanlık 56, Çağlayık 62, Nevrekob 64, Malkara 45, Narda 62, Dırama 64 okkadır.

yapraklı olanları tercih etmektedirler. Fakat yaprak ne kadar büyürse, fiyatı o derece düşmekte, ne kadar küçülürse, fiyat o derece yükselmektedir.[116]

17. yy. sonlarından 19. yy. sonlarına kadar olan dönemi içeren tütün rekolte verilerinden hareketle, yine aynı dönem için imparatorluktaki tütün üretim miktarı hakkında bazı tahminlerde bulunmak mümkün gözükmektedir. 1691 tahririnde ortaya çıkan dönüm başına ortalama 65 okka temel kabul edilirse, 18. yy. başında yaklaşık olarak imparatorlukta 50.000 dönüm tütün ekim alanında 3.250.000 okka, yani 4.000.000 kg. tütün üretildiğini söyleyebiliriz. 19. yy.'ın ikinci yarısında bu miktar, yaklaşık 1.000.000 dönümlük alanda % 1.900 oranında artışla 65.000.000 okkaya, diğer bir ifadeyle 83.000.000 kg. yükselmiştir.

Tütün Üretimini Etkileyen Faktörler

17-19 yy.'lar arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tütün tarımının, hem hacim, hem de verimlilik açısından yükselen bir trend içinde olmasına rağmen, devamlı olmasa da, zaman zaman bu gelişimi kısa süre de olsa engelleyen faktörlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu engelleyici faktörlere bakıldığında, bunların, daha çok vergilendirme ve idari aksaklıklar ile kısmen doğal şartlardan kaynaklanan problemler olarak iki grupta sınıflandırılabileceği anlaşılmaktadır.

Birinci grup olarak sınıflandırdığımız vergilendirme ve idari aksaklıklardan kaynaklanan faktörler, merkezi otoritenin mali konularda, özellikle vergilendirme[117] ile taşrada bulunan emin veya mültezimlerin kanun dışı yaptırımlarıdır.[118] Vergilendirme konusunda meydana gelen sorunlar, geçici olarak daha çok yeni tarifenin uygulamaya

---

[116] Salih Zeki, s. 152-153.

[117] 1691 nısf vergiye ve 1697 Gümrük vergisine tepkiler için bk, Kaçakçılık kısmı; 1826/1243 yılında konulan Misl-i Zam imparatorluk genelinde hem tarımında, hem de gümrük gelirlerinde bir düşüş getirmiştir. Bu konuda Niğbolu ve Silistre'de meydana gelen düşüş için bk, BOA, MM 10101, s. 150; Ayrıca devletin gümrük merkezlerine uzak ve dağlık bölgelerde ekilmiş olan tütünün kaçırılmasını önlemek amacı ile gümrük vergisini çiftçiden alması da üretimi olumsuz yönde etkileyen bir sebep olmuştur. Bu konuda 1818/1234 yılında Yenice-i Karasu bölgesinde meydana gelen gelişmeler için bk, MM 10101, s. 62.

[118] Bu konuda her zaman problemler yaşanmıştır. Örneğin 1806/1221 yılında Şam valisinin tütün tüccarından *Kapan Vergisi* adı altında yeni bir vergi ihdas etmesi karşısında meydana gelen olaylar ve devletin tepkisi için bk, BOA, MM 10054, s. 276; Ayrıca bu konuda önemli bir örnek Drama, Kavala ve Yenice bölgesinde yaşanmıştır. Uzun zamandır tüccarlar tarafından pey denen avans ile finanse edilen tütün tüccarı ürettiği tütünü kendisini finanse eden tüccara satmaktadır. Bu ilişki uzun süredir devam eden olaydır. 1840/1246 yılında Drama nazırı bu ilişkiye son vererek tütünü kendisi toplamaya kalkar. Bu örnek için bk, MM 10101, s. 230; Ayrıca bu tür olaylar için bk, BOA, MM 10101, s. 13, 18, 230, 257; MM 10054, s. 54.

konduğu dönemdeki birkaç seneyi ihtiva ederken, devletin taşradaki temsilcilerinin, özellikle de merkeze uzak olan yerlerde, yasa dışı yaptırımlar uygulamasından doğan idari aksaklıklar, hem merkezi otoritenin, hem de tütün çiftçisinin 1691-1850 döneminde devam eden üretimi etkileyici problemi olmuştur.

İkinci grup olarak sınıflandırdığımız doğal şartlardan kaynaklanan faktörler, devamlılık göstermese bile, o günkü teknolojik şartlarda herhangi bir önlemin de alınamadığı, meydana geldiği zaman bölgesel veya imparatorluk çapında üretimi durdurabilecek seviyeye ulaşabilen veya önemli ölçüde azaltan başta kuraklık[119], fazla yağış ve dolu[120], deprem[121] gibi doğal afetler ile zaman zaman toplumun korkulu rüyası olan veba[122] ile tütün fidanlarında meydana gelen hastalık ve haşereler[123] olarak sıralanabilir.

Tütün Çiftçisinin Finansmanı

Tütün tarımında verimliliği düşürmeyip aynı seviyede tutmak veya arttırmak, harcanan emek ve iş gücüne bağlıdır. Ekim alanlarının her yıl ıslah ve gübreleme

---

[119] Zaman zaman bazı bölgelerde veya kazalarda meydana gelen kuraklık, tütün üretimini azaltan etkenler arasında en sık olanıdır. Örneğin 1696-1697 yıllarında Milas ve çevresinde meydana gelen kuraklıktan dolayı bahçelerdeki tütün kurumuş, sadece 1500 kıyye tütün elde edilebilmiştir. Bk, BOA, D.MMK.DHN 3/8; Aynı yıl Güzelhisar kazasında meydana gelen kuraklık için bk, D.MMK.DHN 4 /76; 1710 yılında Anadolu'da genel bir kuraklık nedeniyle Adana ve havalisinde tütün yetişmez. Bk, Cevdet Maliye 20352; Selanik ve çevresinde 1207 yılında meydana gelen kuraklık tütün verimini oldukça düşürür. Bk, BOA, MM 10054, s. 43; Üsküb ve çevresindeki 1176'daki kuraklık mahsülü azalttığı gibi kalitesinin de kabalaşmasına sebep olur. Bk, Cevdet Maliye, 21630.

[120] Dolu ve fazla yağmur tütün rekoltesini azalttığı, kaliteyi düşürdüğü gibi, toprağın uzun süre nemli ve yaş kalmasına sebep olduğundan tütün fidanlarına ve köklerine zarar veren kurt ve böceklerin oluşmasını, çogalmasını sağlıyor. 1696-1697 yıllarında Gümülcine'de meydana gelen dolunun tütün tarlalarına nasıl zarar verdiği hakkında bk, BOA, D.MMK.DHN 2/24; 1117/1702 yılında Zağra-i Atik ve çevresinde meydana gelen yağmur sonucunda tütün fidanlarına zarar veren kurt ve böceklerin peydah olması hakkında bk, BOA, KK 4468, s. 49.

[121] Zaman zaman meydana gelen depremler, tarımında kullanılan araç gereç ve kurutma anbarlarına zarar verdiğinden dolayı tütün ekiminde düşüşler meydana geliyor. Örneğin 1830/1246 yılında Rumeli bölgesinde meydana gelen şiddetli deprem, Yenice-i Karasu ve havalisinde etkili olmuş, birçok çiftçi tütün tarımında kullandığı alet edavat ve kurutma anbarlarını kaybetmiş, 1832/1248 yılına kadar verimli şekilde tütün tarımı yapılamamıştır. Bu nedenle de o bölgedeki tütün dönüm ve gümrük mukataalarını kimse iltizam etmeye yanaşmamıştır. Bu konuda bk, BOA, MM 10101, s. 183-184, 269.

[122] Antakya, İskenderun ve Payas bölgesinde 1762/1175 yılında meydana gelen veba salgını nedeniyle birkaç sene tütün tarımı yapılamaz, elde edilen ürün dahi tüccar gelmediği için çürür. Bu konu hakkında bk, Rhoads Murphey, "Tobacco Cultivation in Northern Syria and Conditions of Its Marketing and Distribution in the Late Eighteenth Century", *Turcica*, Tome XVII, Paris 1985, s. 205-226.

[123] BOA, KK 4468, s. 49.

işlemlerinin tamamlanarak ekime hazır hale getirilmesi gibi ekim öncesi ön hazırlıklar ile tütün fidelerinin tarlaya dikildikten sonra hasadın elde edilerek tüccara satılacak hale getirilişine kadar geçen 10-11 aylık süre zarfında en azından bir kısım giderleri karşılamak üzere tütün çiftçisinin finansmana ihtiyacı vardır. Bu gereksinim, zaman zaman özellikle gübre ve işçi kıtlığı olduğunda daha da artmaktadır.

Başlangıçta aile fertlerinin emeği ile işlenebilecek ölçekte olan tütün tarım alanlarının zaman içersinde hacimce genişlemesi ve bu tarım koluyla uğraşan çiftçi sayısının giderek artması, daha önce yeterli olan tarımsal kaynakların darlığına, dolayısıyla fiyatların yükselmesine sebep olurken, bazı bölgelerde, özellikle tütün gümrüğüne uzak veya dağlık alanlarda ekili olan tütünlerin gümrük vergilerinin kaçakçılığı önlemek amacıyla çiftçiden alınması, çiftçilerin finansman gereksimini arttıcı en önemli unsurlar olarak ortaya çıkmıştır.

Tütün ekim alanlarının vergilendirmesini iltizam veya malikane usulüyle tasarruf eden mültezim grubunun sahibi oldukları bu mukataalar üzerinde, gelirlerini olumlu yönde arttırıcı, çiftçiyi finanse eden girişimlerde bulunup bulunmadıkları hakkında pek fazla bilgi mevcut değilken, çiftçinin ihtiyaç duyduğu parasal desteği tütün tüccar grubundan sağladığı görülmektedir. *Pey/pay akçesi*[124] adı ile hasat zamanından 7-8 ay önce, çiftçiye tüccar tarafından verilen bu avans sayesinde, çiftçiler yapacakları ana harcamalar için gerekli finansmana kavuşurken, bir anlamda yükümlülük altına girerek en azından almış oldukları avansı karşılayabilecek hacimde ve kaliteye sahip yeteri miktarda tütün üretmek zorunda kalmıştır. Böylece avans veren tüccar da, finanse ettiği çiftçiden tütünü muhtemelen piyasadakinden daha ucuza alıyor, olabilebilecek ticari riskleri en aza indiriyor ve kendisini garanti altına almış oluyordu. Bu nedenledir ki, devlet, tütün tarımını geliştirici veya en azından aynı seviyede tutucu çiftçi-tüccar arasındaki karşılıklı yarara dayanan bu ilişkiyi fiskalist amaçla desteklemiş, zamanla meydana gelen problemleri kısa sürede halletmeye çalışarak bu ilişkiye katkıda bulunmuştur.

V. TÜTÜN ÇEŞİTLERİ

Hemen hemen her türlü iklime uyum sağlayıp yetişebildiğini belirttiğimiz tütün, en uygun yetişme şartlarına sahip Akdeniz iklimi kuşağında bulunan Osmanlı coğrafyasında 17. yy. başlarında yetiştirilmeye başlanmış, zaman içinde ekildiği bölgenin coğrafi yapısı, toprak cinsi ve iklimine göre kendine has özellikler kazanarak *Türk Tütünü* veya *Şark Tütünü* adıyla anılan dünyanın en kaliteli tütün cinslerinden biri olmuştur.

Zamanla emeğinin büyük bölümünü veya tamamını sadece tütün üretimine kanalize eden çiftçi grubunun ortaya çıkması, bunların ekim öncesi ve sonrası ile kurutma işleminde muhtemelen deneme-yanılma yoluyla elde ettikleri tecrübe ve çeşitli teknikler, genel olarak bilinen şark tütününün kendi içinde de farklılaşmasına sebep olmuştur. Bu nedenledir ki, 17. yy. başlarından 19. yy. sonlarına kadar devam ettiği görülen bu gelişim sürecinde, yetiştirildiği bölgeden çok, kaza ve köy isimleriyle bilinen tütün cinsleri ortaya çıkmıştır.

Bu dönem içinde yukarıda belirttiğimiz tütün tarımının ve cinslerinin gelişimine paralel olarak, merkezi otoritenin de bu gelişmeyi olumlu yönde etkileyecek tavrı, yukarıda açıklamaya çalıştığımız faktörlere ilaveten diğer önemli bir etken olarak zikredilebilir. Devletin bu olumlu tavrının sebebi, tütün tarım ve ticaretinden elde ettiği vergi gelirlerinin hazine içinde gittikçe önemli bir paya sahip olmasıydı. Var olan teamüllerin bozulmaması, gerilememesi, gelirlerin arttırılması veya en azından çıktığı seviyenin altına düşmemesini prensip edinen Osmanlı bürokratlarının, hazine gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil eden bu gelir kaynağını koruma ve geliştirme çabası içinde oldukları görülmektedir. Tütün tarımında meydana gelebilecek olumsuz değişme ve dalgalanmalar, hem tarımdan alınacak vergiye, hem de gümrük gelirlerine yansıyacağından, devlet, bu süreç içinde ortaya çıkan problemleri,[125] hem otoritesini kullanarak, hem bu sektördeki yönetici ve çiftçilere ayrıcalık-serbestiyet[126] vererek, hem

---

[124] BOA, MM 10054, s. 257; BOA, MM 10101, s.13, 18, 230.

[125] Taşradaki devlet temsilcilerinden doğan problem yukarıda verilmiştir. Osmanlı idarecilerinin Yenice ve havalisinde tarlaların iyi ıslah edilmeyip, göbrelenmemesi sonucunda tütün kalitesinde meydana gelen olumsuz değişme karşısında yapmış olduğu girişimler hakkında bk, BOA, MM 10101, s. 207-208, 216.

[126] BOA, MM 10054, s. 289.

de gerektiğinde meydana getirmiş olduğu sistemde zaman zaman değişikliğe giderek halletmeye çalıştı.

Elimizdeki 1688-1700 yılları arası mevcut kaynakların gösterdiğine göre, imparatorluğun Rumeli ve Asya topraklarında yetişen altı farklı tütün cinsi bulunmaktadır. Bunlardan birinci sınıf kalitede olanlar, Rumeli'de yetişen *Yenice* ve *Vardar Yenicesi* olarak adlandırılan ve ekildiği bölgeyi de gösteren 2 farklı cins tütündür. İkinci sınıf tütün ise, yine aynı bölgede yetişen ve *Kırcaali* tabir edilen Filibe ovasında yetişen cinstir.[127]

İmparatorluğun Asya kısmında ise, daha çok Halep ve Şam civarında yetiştirildiği görülen *İmadiye*, *Cebeliye*[128] ve muhtemelen Ege bölgesi kökenli olan *Milas* tabir edilen 3 farklı tütün cinsi bulunmaktadır.[129]

Bu tütün cinsleri, ayrıca kendi içinde de kalitesine bağlı olarak vergilendirilmek amacıyla merkezi yöneticiler tarafından âlâ, evsat ve edna olarak 3 kısma ayrılmıştır. Ayrıca farklı bir cins olmayıp, yetiştirme ve kurutma dönemlerinde itina gösterilmeyen, tütün fidanının en alt kısımlarında yer alan yapraklara genel olarak *kaba* adı verilmektedir.[130]

Tütün cinslerinin zaman içinde, özellikle 18. yy. boyunca yukarıda belirtilen faktörler doğrultusunda bir gelişim ve evrim süreci geçirerek çeşitlendiği, farklı özelliklere sahip yeni cins tütünlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Yalnız bu gelişim imparatorluğun tamamında olmayıp, Rumeli'de sadece Yenice-i Karasu ve Makedonya bölgelerinde[131], Anadolu'da ise, kısmen Aydın, Güzelhisar ve Milas çevresinde[132] gerçekleşmiş, diğer bölgelerde genellikle kaba tütün yetiştirilmeye devam edilmiştir.[133]

---

[127] BOA, MM 17587, s.3-4; BOA, D.MMK.İGE 23381, s. 1; Ayrıca 1700-1800 yılları arasında tütün cinsleri için bk, BOA, MM 10054, s.1

[128] Başlangıç dönemlerinde Halep bölgesinde görülen bu tütün cinsi daha sonraki dönemlerde Dürzi dağları ve havalisinde yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda bk, MM 10054, s. 273.

[129] BOA, MM 17587, s.3-4; BOA, D.MMK.İGE., 23381, s. 1; MM 10054, s. 1, 274

[130] Anadolu'nun tamamında kaba tütün yetiştirildiğine dair bk, BOA, MM 10054, s. 36, 37, 71, 108, 224, 245, 248, 276, 337; Rumeli'nin genelinde kaba tütün yetiştirildiği konusunda ayrıntılı bilgi için bk, MM 10054, s. 12, 25, 103, 224.

[131] BOA, MM 10054, s. 218-219; MM 10101, s. 481.

[132] BOA, MM 10054, s. 254. Bu bölgede daha önce kaba tütün yetiştirildiği konusunda bk, MM 10054, s.36.

[133] Rumelide Yenice-i Karasu ve çevresi hariç diğer bölgelerde kaba cins tütün yetiştirildiğine dair bk, BOA, MM 10054, s.12, 25, 103, 224; Ayrıca Anadolu'nun tamamında kaba tütün yetiştirildiğine dair bk, MM 10054, s. 13, 71, 245, 248, 273, 276, 337; BOA, MM 10101, s. 108.

Bu gelişim sonucunda elde edilen ve daha kaliteli olduğu anlaşılan tütünler, daha önce var olan Anadolu'daki birinci sınıf kabul edilen İmadiye, Cebeliye ve Milas cinsleri ile Rumeli'de Filibe ovasında yetiştiğini belirttiğimiz ikinci sınıf Kırcaali cinsinin daha alt, 3. ve 4. sınıfa gerilemesine neden olmuştur.[134]

Tütün cinslerinde meydana gelen gelişimin sonuçlarını açık bir şekilde sergileyen elimizdeki özellikle 1800-1850 dönemine ait belgelerde bulunan tütün cinsleri şunlardır: Birinci sınıf tütünler: *Taşlık*, *aynalı* ve *halifeler*, genel olarak *göbek* veya beyaz bez bohçaya denk yapıldığı için *beyaz bohça* olarak adlandırılır[135]. Ayrıca *tömbeki*[136] olarak adlandırılan ve 18. yy.'ın ikinci yarısından itibaren İran'dan ithal edilmeye başlanan nargile tütünü de bu sınıf içinde yer almaktadır. İkinci sınıf tütünler: *Ortaköyler*, *karşıyaka*, *kurudere*, *karacakoyun*, genel olarak denk yapıldığı kenevir beziden dolayı *kenevir bohça* olarak adlandırılır.[137] Üçüncü sınıf tütünler: *Dizi*, *basma*, *persacan*, *demirli basma*, *parçalık*[138] için, genel olarak *dağ*[139] tabiri kullanılır. Dördüncü

---

[134] BOA, MM 10054, s. 218-219; BOA, MM 10101, s. 481.

[135] BOA, MM 10054, s. 218-219; BOA, MM 10101, s. 481.

[136] BOA, MM 10054, s. 17, 55, 83, 90, 128, 205. Ayrıca bk, Tütün Ticareti ve Fiyatları bölümüne.

[137] BOA, MM 10054, s. 218-219; BOA, MM 10101, s. 481.

[138] *Paçalık* tabir edilen tütün ayrı bir cins olmayıp Yenice-i Karasu'nun dağlık bölgelerinde yetişen tütünlerin alt yapraklarından elde edilen tütüne verilen isim olmalıdır.

[139] *Dağ* tabiri için bk, BOA, MM 10054, s. 205. Bu gruptaki tütün cinsleri hakkında geniş bilgi için bk, MM 10054, s. 218-219; MM 10101, s. 481.

sınıf tütünler: *Kırcaali*, *kızıldeli*, *meştaniye*, *kamarlı* adlı tütünler[140] ile Eflak- Moldavya bölgesinden getirilen *dombasar*,[141] Musul bölgesinde yetişen *şagur*[142] isimli tütünlerdir.

[140] BOA, MM 10054, s. 218-219; MM 10101, s. 481.

[141] BOA, MM 10054, s. 238.

[142] 1290 tarihli Tütün Hakkında Nizamname, s. 6; Ayrıca bk, BOA, ŞD, Bağdat 2181/14, lef 4, 12, 18; ŞD, Bağdat 2176/17, 19; ŞD, Bağdat 2160/7; BOA, Ayniyat 851, s. 120, 146, 256, 261; Ayniyat 849, s. 35; Ayniyat 852, s. 24; İrade, Dahiliye 97055; BOA, DH. İD 95-2/20, lef 4,

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TİCARETİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ticareti de, tarımında olduğu gibi, sınırlı bir şekilde başladı. Zamanla talep artışı, bir taraftan tütün ziraati yapan çiftçilerin sayısını arttırırken, öte taraftan bu yeni maddenin ticareti ile uğraşan tüccar sınıfının doğmasına ve imparatorluk içinde bu işle meşgul grubun yayılmasına sebep oldu. 17. yy. boyunca hızlı bir şekilde yayılan ve toplu tüketim maddesi haline gelen tütün, sadece imparatorluk dahilinde ticareti yapılan bir madde olmayıp, ülke dışında Akdeniz dünyasına ve Avrupa'ya da ihraç edilen önemli bir ihraç ürünü haline geldi. Bu, tütüncülük sektöründe deniz ve kara taşımacılığının gelişmesine, özellikle bazı şehirlerin önemli birer ticaret merkezi olarak ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu gelişmeler karşısında devletin tavrı ve yaklaşımı, bu sektörle oldukça yakından ilgilenme, meydana gelen veya gelebilecek problemleri önleyici, kimi zaman esnek, kimi zaman sıkı kararlar alıp düzenlemeler getirerek, oluşan tütün ticareti ağı içerisinde sektörün gelişmesi yönünde oldu.

I. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TÜCCARLARI

Yerli Tütün Tüccarları

Tütünün kârlı bir madde olması, belirli bir grup insanı tütün ticaretine yöneltti.[143] 16. yy. sonlarında Avrupalı tüccarlar tarafından, başta İstanbul olmak üzere, büyük şehirlere getirilmesiyle başlayan tütün ticareti, kısa sürede ikinci gelir kaynağı olarak bu işle uğraşan yerli tütün tüccarı grubunun oluşmasına sebep oldu.

Tütünün girişinden kısa bir süre sonra imparatorluğun çeşitli bölgelerinde üretimine başlanması, daha çok bölgesel ve küçük çaplı, ikinci bir iş olarak tütün

[143] Tarım ve Sanayi Ürünlerinin fiyatları için bk, Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara 2000, s. 106-113.

ticaretiyle meşgul olmaya başlayan tüccar grubunun çoğalmasına ve yayılmasına neden oldu. Başlangıçta bunların çoğunluğunu bağında, bahçesinde küçük miktarda tütün yetiştiren, ürettiği tütünü haftalık veya bölge pazarlarına götürerek satan çiftçiler ile çiftçilerden aldığı tütünü daha büyük merkezlere götüren kişiler oluşturdu.

1609-1649 yılları arasında tütünün yasaklanmasına rağmen, kullanımının yayılıp tüketiminin artması, var olan talebe yasal olmayan yollardan cevap veren, sadece tütün ticaretiyle uğraşan profesyonel tüccar grubunun oluşmasına imkan verdi. Diğer bir ifadeyle yasaklama, özellikle profesyonel bir tütün tüccarı grubunun oluşumunu hızlandırıcı önemli bir etken oldu.

Tütün ziraatine, ticaretine ve tüketimine getirilen yasağın 1649 yılında kaldırılması, tüketimi ve üretimi hızlandırdığı gibi, ticaretinin ve dolayısıyla tüccar grubunun da yaygınlaşmasına yol açtı. 1649 yılından vergiye tabi tutulduğu 1688'e kadar geçen yaklaşık 40 yıllık sürede, öşür dışında herhangi bir zirai ve ticari vergiye tabi tutulmayan tütünün ticareti yayılırken, ziraati yapılan bölgelerdeki timar sahipleri, yani askeri sınıf da, doğal olarak bu sektörde önemli bir paya sahip olmaya başladı. Askeri sınıfın bu dönemde tütün ticaretine katılması ve sayıca artışının nedeni, timar sisteminin bir sonucuydu. Çünkü, tütün çiftçisinden aynî olarak tahsil edilen öşür, timar sahibini doğal olarak tütün ticaretine yönlendirmekteydi. Diğer bir tüccar grubunu ise, devlet tarafından pek fazla müdahelenin yapılmadığı daha serbest ve vergilerden muaf vakıf topraklarında yetişen tütünün ticaretini yapan vakıf yöneticileri oluşturmaktaydı.

1688 yılında tütün ticaretinin Hamr ü Arak mukataasına bağlanıp vergiye tabi tutulmasıyla birlikte yapılan tahrir kayıtlarının vermiş olduğu bilgiler, yukarıda bahsedilen küçük ölçekli tütün ticaretiyle uğraşan çiftçi grubuna ilaveten, daha çok şehirler/bölgelerarası ve büyük miktarlarla tütün ticareti yapan, çoğunluğunu müslüman reayanın oluşturduğu, sadece tütün ticareti ile uğraşan profesyonel bir tüccar grubunun oluşmaya başladığını göstermektedir.[144]

---

[144] BOA, D.BŞM 592, Selanik'te 8 Mayıs – 18 Temmuz 1689 tarihleri arasında yapılan tahrirde toplam 62 tütün tüccarı bulunmaktadır. Bunlardan 46 tüccar müslüman, 16 tüccar ise gayrimüsliMHMir. Gayrimüslim tüccarların 9'u hristiyan 7'si yahudidir; BOA, D.MMK.DHN 23250, Mayıs-Haziran 1689 tarihli Rodoscuk'ta (Tekirdağ) yapılan tahrire göre 14 tütün tüccarı olup tamamı müslümandır; D.MMK 48/21, 1689 yılında muhtemelen Mayıs ayında Kalavarta'da yapılan tahrirde ise tamamı müslüman olan 9 tütün tüccarı kaydedilmiştir.

18. yy. başlarından, özellikle 1720'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir sanayi sektörü olma yolunda gelişme ve genişleme göstermeye başlayan tütün sektörüne bu yüzyılın ortalarından itibaren bölgesel ayanlar da, girmeye başlamıştır. Özellikle Anadolu'da Ege[145] ve Tuna sahilleri başta olmak üzere, merkeze uzak olan bölgelerdeki ayanların 18. yy. sonlarına doğru tütün ticaretindeki payları artarken, 19. yy.'da siyasi ve mali açıdan güçlenmeleri bu sektördeki paylarını arttırıcı önemli bir etken olmuştur.[146]

17. yy.'da tütün ticaretinde görülen çiftçilerin bir kısmı varlığını küçük çaplı da olsa 18-19. yy.'da da devam ettirdi. Bunlar, önceden olduğu gibi, daha çok haftalık veya bölge pazarlarında ticari aktivitelerini devam ettirmekle birlikte, 18. yy. ortalarından itibaren özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerin çevresinde üretim yapanlar, ürünlerini bu şehirlere götürerek pazarlamaya veya kıyarak perakende ticaret yapmaya da başladılar.[147] Yine bu yüzyıllarda tütün ticaretiyle uğraşan askeri grup sayıca artış göstermesine rağmen, genel olarak bölgesel küçük çaplı ticaret yapmaya devam etti. Askeri sınıftan şehirler/bölgelerarası ticaret yapanlar bile, büyük hacimli ticaret yapacak seviyeye ulaşamadılar.[148]

Diğer taraftan sadece tütün ticareti ile uğraşan profesyonel tüccar grubunun 18. yy. başlarından itibaren, hem sayı, hem de nitelikçe genişlemeleri devam etti.[149] 18. yy. başlarında müslümanlar, tütün tüccarlarının büyük kısmını oluştururken, bu fark, 18. yy.'ın ortalarından itibaren gayrimüslim reaya lehine giderek kapanmaya başladı. Özellikle Makedonya bölgesindeki Rum reaya, hem ticaret, hem de kara taşımacılık sektöründe önemli bir paya sahip olmaya başladı.[150] Bu konumları 1820'lere kadar

---

[145] BOA, MM 10054, s. 202. Özellikle Ege bölgesinde Hüdavendigar sancağı ve çevresi ayanı Karaosmanoğulları 18. Yüzyıl sonlarına doğru ve 19. Yüzyılda tütün tarımında ve ticaretinde etkili bir hale gelerek, 19. Yüzyıl başında bölgenin tütün gümrük ve dönüm resmi mukataalarını da ellerine geçirmişlerdir.

[146] BOA, MM 10054, s. 30; BOA, MM 10101, s. 11, 22.

[147] BOA, MM 10054, s. 276; BOA, MM 10101, s.21.

[148] BOA, MM 10054, s.22, 262. Genel olarak askerî sınıf, gümrüğe getirdiği tütünün öşür olduğunu iddia ederek vergi vermek istemezler. Muhtemelen öşr olduğu iddia edilen tütün miktarı en fazla 100-200 okka arasında olmalıdır. Örneğin bir yeniçeri 1666 yılında İstanbul'dan Kırım Hanlığı başkenti Bahçesaray'a sadece 50 kıyye tütün götürmüştür. Bu örnek için bk, Rusya St. Petersburg Millî Kütüphanesi, El Yazmaları Bölümü, *Kırım Kadıasker Sicilleri*, fon 917, nr. 10, v. 25b, 26a.

[149] BOA, MM 10101, s. 12.

[150] BOA, MM 10101, s. 150.

devam ederken, Mora ayaklanması sırasında bu üstünlük, yavaş yavaş müslümanlara ve Bulgar kökenliler ile özellikle Yahudi reayaya geçmeye başladı.[151]

17. yy.'ın ilk yarısında belirmeye başlayan tütün tüccarları, bağımsız ticaret yapmalarına rağmen, zamanla kefil olacak kadar birbirlerini tanıyan, kollayan, gerektiğinde kendi çıkarlarını koruyabilecek, problem ve isteklerini merkezî idareye sunabilecek ölçüde birlikte hareket eden organize bir gruba dönüştü.[152] Tüccarların bu hususiyeti, 18. yy. başlarından itibaren gümrük sisteminin yavaş yavaş oturmaya başlaması ve zamanla gelişmesine bağlı olarak güçlenirken, bu yüzyıl ortalarından itibaren sayıca artan tütün tüccarlarının daha çok belirli bölge, kaza ve kasaba menşeli olması veya Avrupa'da olduğu gibi[153] belirli ailelerin meslek olarak tütün ticaretiyle uğraşır hale gelmesi, bu ilişki, dayanışma ve organizasyonun gelişmesinde ve birbirlerini kontrol etmede önemli bir faktördü. Bu sebeple alınan veya alınacak kararlarda kendilerini temsil eden *reis* veya *muhtar* olarak adlandırdıkları her türlü yetkiyle donatılmış temsilcilere sahip bir organizasyona sahip oldular.[154]

Yabancı Tütün Tüccarları

Daha önce belirtildiği gibi, 17. yy. başlarında Amerikan tütününü Osmanlı topraklarına ithal ederek tütün ticaretini başlatan Avrupalı tüccarlar, varlıklarını daha sonraki yüzyıllarda da devam ettirdiler. 17. yy. sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretiminin yavaş yavaş gelişmesine paralel olarak bu dönemde ve 18-19 yy.'larda üretilen tütünün Avrupa'ya ihracını sağlayan en önemli tüccar grubu oldular. Yabancı tüccarlar, sadece dış ticaretin önemli bir unsuru olmakla kalmadı, aynı

---

[151] Bu konuda BOA, D.BŞM 23097 numaralı İstanbul'a ait bir yıllık gümrük defterinde geniş bilgi bulunmaktadır.

[152] BOA, MM 17587, s. 2-3. 9 Ağustos 1688'de tütünün Hamr ü Arak mukatasına bağlanarak ilk defa cinsine göre kıyye başına 4 akçe ve 10 akçe olarak vergilendirme kararı karşısında, çok geçmeden 18 Kasım 1688 tarihinde 7 müslüman tütün tüccarı, tütün tüccarlarının vekili olarak divana başvurdular, tarifeyi yüksek bulduklarını ve sebeplerini anlatarak diğer eşyalardaki gibi kıymet üzerinden % 7,5 vergi alınmasını istediler. Fakat merkez, bu oranın % 12,5 olmasını ve hüddamiye, didebaniye ve diğer harçların da tüccarlar tarafından ödenmesini istedi. Tüccarlar da birbirlerine kefil olduklarını bildirerek bu tarifeyi kabul ettiler.

[153] Avrupa'daki tütün ticaretiyle uğraşan aileler hakkında ayrıntılı bilgi için bk, Peer Schmidt, "Yeniçağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Tüketimi", *Tütün Kitabı*, (ed.) Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2003, s. 507-511.

[154] Zaman içerisinde tüccarların meydana getirdikleri organizasyondaki tütün *Muhtar* ve *Reis*'leri için bk, BOA, MM 10054, s.245; Ayrıca geniş bilgi için bk, Tütün Fiyatlarının Belirlenmesi kısmı.

zamanda özellikle 18-19. yy.'da, imparatorluk içi tütün ticaretinde sayıca Osmanlı reayası kadar olamasa da, varlığını sürdürdü.

Tütün tarım ve ticaretinin yayılmaya başladığı 17. yy. sonlarında imparatorlukta faaliyet gösteren yabancı tüccarlar, genellikle Fransız ve Venedikli idi. Bu dönemde önemli bir tütün pazar merkezi haline gelen Selanik'te faaliyet gösteren bu tüccarlar, bölgeden topladıkları tütünleri Avrupa'ya ihraç eden yegane tüccar grubu idi.

18. yy.'da imparatorlukta faaliyet gösteren Avrupalı tüccarlara ilaveten İranlı tütün tüccarları da görülmeye başlandı. Ancak İranlı tüccarların faaliyeti, daha çok Basra Körfezi'ndeydi. Bağdat'tan Halep-Şam-Lazkiye hattındaki tömbeki ticaretinde ise, daha çok Avrupalı ve Bağdatlı tüccarlar faaliyette bulunmaktaydı.[155] Bu durum 19. yy. başlarına kadar böyle devam etti. Bu tarihten itibaren aşağıda anlatılacağı üzere İranlı tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'nda tömbeki ticaretindeki etkinlikleri Tebriz-Erzurum hattının canlılık kazanmasıyla başladı.[156]

18. yy. sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde faaliyet gösteren Avrupalı tütün tüccarları arasına 1793-1794 yıllarında özellikle Karadeniz bölgesinde Avusturyalı tüccarlar girmeye başladı.[157] Avusturyalı tütün tüccarlarını müteakiben 1794-1795 yıllarında Karadeniz bölgesinde görülmeye başalayan Rus tüccarlar[158] da, 1802 yılından itibaren, hem kendi ülkelerinde ürettikleri tütünü Osmanlı topraklarına, hem de Karadeniz ve Rumeli bölgesinde yetişen Osmanlı tütünlerini kara ve deniz yoluyla kendi ülkelerine ihraç eden önemli bir grup haline geldi ve bu faaliyetleri 19 yy. boyunca artarak devam etti.[159]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tütün ticaretinde Fransız ve Venedikliler kadar faal olamayan İngiliz tütün tüccarları, 18 yy. sonlarına doğru, Avusturyalı, Rus tüccarlar gibi, 1793-1794 yıllarından itibaren özellikle Bağdat-Halep-Şam güzergahındaki

---

[155] BOA, MM 10054, s. 266, 272; BOA, MM 10101, s. 13.

[156] BOA, MM 10054, s. 272; BOA, MM 10101, s. 13, 248, 249, 250, 251, 277, 291, 292, 293 306, 307, 327, 328, 329, 330.

[157] BOA, MM 10054, s. 83, 164, 165.

[158] BOA, MM 10054, s.83, 164.

[159] BOA, MM 10054, s.164; BOA, MM 10101, s. 280.

tömbeki ticaretine ve Mısır'a Amerikan tütünü ithaline başlayarak bu sektörde etkili olmaya başladılar.[160]

Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ticaretinde bulunan yabancı tüccarlardan sonuncusu, Bağdad-Halep-Şam tömbeki ticaret hattının kapandığı 1830'lara kadar muhtemelen bu bölgede tütün ticareti ve taşımacılığı yapan Sardunyalılardır. Doğu Akdeniz'de faaliyet olanağı bulamayan Sardunyalı tüccarlar, 1820'lerden sonra, özellikle Canik ve Karadeniz sahillerinde tütün üretiminin yoğunlaşmasıyla faaliyetlerini 1826 yılından itibaren bu bölgeye kaydırarak bölge tütününü Avrupa'ya ihraç etmeye başlayan tüccar grubu arasına girmişlerdir.[161]

II. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN TİCARETİ

17. yy. sonuna gelindiğinde, imparatorluğun tamamına yayılan yeni bir sektör olarak karşımıza çıkan tütün ticareti, 1690'larda başlatılan ve daha sonraki dönemlerde devam eden düzenlemeler sonucunda oluşan sistemle, hem nicelik, hem de nitelik olarak bir gelişim süreci yaşadı.

Tütün Ticaretinin Başlaması

Tütün ticaretinin başlangıcı ile ilgili mevcut bilgiler yetersiz olsa da, bu maddenin ticareti, imparatorluğun başkenti İstanbul başta olmak üzere, muhtemelen büyük şehirlere Avrupalı tüccarların tütün ithal etmesi ile 17. yy.'ın başında başladı.[162] Bir önceki bölümde belirtildiği gibi, girişinden kısa bir süre sonra tarımına başlanması, küçük çaplı da olsa, bölgesel tütün ticaretinin, dolayısıyla ikinci bir işle meşgul olan yeni bir tüccar grubunun doğmasına sebep oldu.

Tütünün 1609-1649 yılları arasında yasaklanmasına rağmen, tüketiminin yaygınlaşmasının, tütün ticaretini yasal olmayan yollarla yapan, sadece bu işle uğraşan profesyonel bir tüccar grubunun ortaya çıkmasına sebep olduğu söylenebilir.

---

[160] BOA, MM 10054, s. 83.

[161] BOA, MM 10101, s. 208.

[162] Peçevî, s. 197-197; Lakkanî, *Nasihatü'l-İhvan bi-İctinabi'd-duhan*, Süleymaniye kütüphanesi, B. Vehbi Efendi, nr. 617.

1649 yılında yasağın kaldırılışından 1688 yılında gümrük vergisine tabi tutulmasına kadar geçen sürede, iç ticaretin imparatorluğun tamamına yayıldığı[163] ve aşağıda detaylı bir şekilde belirtileceği üzere, Fransa ve Venedik başta olmak üzere, Avrupa'ya ihraç edilir hale geldiği görülmektedir. Yine 1649-1688 yılları arasında resmî olarak tütüne herhangi bir vergilendirmenin söz konusu olmaması, diğer maddelere göre daha kârlı olduğu için, sadece tütün ticaretiyle uğraşan tüccar grubunun yaygınlaşmasına sebep oldu. 1688 yılına gelindiğinde ise, II. Viyana kuşatmasından sonra devam eden savaş ve devletin içine girdiği malî bunalım, merkezî otoriteyi bu konuda bir dizi tedbirler almaya yöneltirken, bunlar arasında tütünü vergilendirme düşüncesinin ortaya çıkması ve kısa zamanda uygulamaya konması, 1649-1688 yılları arasında tütün ticaretindeki gelişmenin, merkezi idarenin dikkatini çekecek veya göz ardı edemeyeceği bir boyuta ulaştığını göstermesi açısından önemlidir. Bu varsayımı destekleyecek veriler, 1688 tarihinde, vergilendirme kararının yayınlanmasından sonraki 10 yıl içinde yapılmış bazı yerlere ait tütün gümrük tahrirlerinde bulunmaktadır. Bu veriler, 17. yy.'ın sonlarına gelindiğinde, hem imparatorlukta tütün ticaretinin ulaşmış olduğu seviyeyi göstermesi, hem de daha sonraki dönemlerdeki gelişmeleri değerlendirmek, tütün ticaretini meydana getiren unsurlar hakkında bazı genellemeler yapılabilmesini sağlayacak bilgilerin de çıkış noktası olması açısından önemli gözükmektedir.

Bu gümrük defterlerin ilki, 1688 yılına ait Selanik, Kalavarta ve Tekirdağ (Rodoscuk) gümrük defterleridir. Bu tahrirlerdeki bilgiler, 17. yy'ın son çeyreğine girildiğinde, yalnızca tütün ticaretiyle uğraşan bir tüccar grubunun oluştuğunu, oluşmaya başladığını göstermektedir.[164] Genel olarak tütün ticareti müslümanların elinde bulunmaktadır.[165] Bu tarihte önemli bir tütün ticaret merkezi olduğu anlaşılan

---

[163] Tütün yasağının kaldırılmasından sonra ticaretinin imparatorluğun geniş sınırları içinde yayılımını gösteren en önemli veriler arasında Bahçesaray'a ait kadı sicilleri bulunmaktadır. Bu sicillerde 1660 yılından itibaren Rumeli bölgesinden Kırım'a yoğun bir şekilde tütün getirildiği görülmektedir. Bu konuda bk, St. Petersburg Milli Kütüphanesi, El Yazmaları Bölümü, Kırım Kadıasker Sicilleri, fon 917, nr. 8, v. 27; nr. 10, v. 24, 36, 89; nr. 15, v. 65; nr. 18, v. 129.

[164] Sadece tütün ticaretiyle uğraşan belirli bir tüccar grubunun oluştuğunu gösteren en önemli verilerden biri, belirli tüccarların gümrüğe bir kez değil, çeşitli zaman aralıklarında birkaç kez tütün getirmesidir. Bu konuda 1100 Tarihli Selanik ve Rodosçuk (Tekirdağ) gümrükleri tahrirleri için bk, BOA, D.MMK 23250; D.MMK.DHN 23260.

[165] Selanik, Rodosçuk ve Kalavarta'da kaydedilen tütün tüccarlarının toplamı 89'dur. Bunlar içinde Müslümanlar 73 tüccar ile % 82 oranına, gayrimüslimler 16 tüccar ile % 18 oranına sahiptirler. Bu veriler için bk, Selanik hakkında BOA, D.BŞM 592, Rodosçuk hakkında BOA, D.MMK.DHN 23250, Kalavarta hakkında BOA, D.MMK 48/21.

Selanik'te toplam tüccar sayısı 66 olup, 50 tüccar müslüman, 16 tüccar gayrimüslimdir. Gayrimüslim tüccarlardan 9'u Hristiyan, 7'si Yahudidir. Bu dönemde Rumeli bölgesinde üretilen tütünlerin İstanbul ve Anadolu'ya çıkış noktası olan Selanik'ten sonraki en önemli merkez durumunda bulunan Tekirdağ gümrük tahririne göre, toplam tüccar sayısı 14, Kalavarta tahririne göre ise, 9 olup, hepsi de müslümandır.

Bu hususta önemli ve 1688'dekine nazaran daha çok bilgi ihtiva eden veriler, 1108/1697 yılında imparatorluk genelinde yapılan gümrük tahrir defterlerinde bulunur. Bunlar da, yine aynı şekilde 17. yy. sonlarında tütün ticaretinin neredeyse tamamına yakınının müslümanların elinde olduğunu göstermektedir. 1697 yılında toplam 35 kazada[166] tütün gümrük tahriri yapılmış, bunlardan 26 kazadaki[167] tüccarın, hem sayı, hem de nitelik bakımından ayrıntılı bilgileri verilmiştir. Bu verilere göre, 26 merkezde toplam 750 tütün tüccarı bulunmaktadır. Bunların % 95'in teşkil eden 712'si müslüman, % 5'ini oluşturan 38'i ise, gayrimüslimdir.[168]

Tütün Tüccarlarının Sayıca Gelişimi

17. yy. sonlarında tütün tüccarlarının sayısal durumu, daha sonraki yıllarda, özellikle 18. yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren yükselen bir trend içine girdi. 18. yy'ın ikinci yarısına gelindiğinde, diğer sektörlerin aksine, tüketimin çeşitlenerek artmasına paralel, tütüncülüğün gelişen sanayi sektörü haline gelmesi, bir taraftan devlet nazarında daha ayrıcalıklı olmasını sağlarken, diğer taraftan tüccarların sayıca artışının devamını sağladı. Bu durum 19. yy. boyunca da devam etti. Bu zaman zarfında başlangıçtaki müslim ve gayrimüslim tüccarlar arasındaki sayısal fark, kademeli bir şekilde giderek kapanırken, gayrimüslim tüccarların sayısal olarak artış oranı, 19. yy. başlarına gelindiğinde, müslüman tüccarlarınkine göre, önemli oranda artış gösterdi.

Bu gelişimi imparatorluğun en büyük tüketim merkezi durumanda olan İstanbul'a ait Tütün Gümrüğü Tahrirleri de açık bir şekilde göstermektedir. Bunlara

---

[166] Tütün Gümrüğü Tahriri yapılan kazalar şunlardır: Adana, Bafra, Belgrad, Bursa, Enez, Gelibolu, İbrail, İstanbul, İpsala, İsmail Geçidi, Kalkandelen, Karahisar-ı Sahip, Kili, Kocaeli, Maçin, Malkara, Megri, Niğbolu, Niş, Pirlepe, Sakız, Samsun, Saraybosna, Selanik, Sofya, Şehirkökü, Tatarpazarı, Tekirdağ, Üsküb, Varna, Vidin, Yenice-i Karasu, Ziştovi. Bu konuda bk, BOA, D.MMK.DHN 3.

[167] Tütün Gümrük Tahriri yapılıpta tüccar sayısı belirtilmeyen 7 kaza kaza şunlardır: Karahisar-ı Sahib, Kili, Maçin, Niğbolu, Varna, Vidin, Ziştovi. Bu konuda bk, BOA, D.MMK.DHN 3.

[168] BOA, D.MMK.DHN 3.

göre, 1697 yılında İstanbul'a tütün getiren toplam tüccar sayısı, 172'dir. Bu sayının % 94'üne tekabül eden 162 tüccar, müslüman iken, % 6'sına tekabül eden 10 tüccar, gayrimüslimdir. Bu tarihten 120 yıl sonra, yine İstanbul'a ait 1817 tarihli Tütün Gümrüğü verilerinde ise, tütün getiren toplam tüccar sayısı, 954 olup, % 57 oranına tekabül eden 546 tüccar, müslüman, % 43 oranına tekabül eden 408 tüccar, gayrimüslimdir. 408 gayrimüslim tüccar içinde yahudi tüccarların sayısı, 22'dir. Bu rakamlara gore, yaklaşık 120 yıl içinde toplam tüccar sayısında yaklaşık % 455 oranında artış olmuştur. Bu artış içersinde müslüman tüccarlar yaklaşık olarak % 237 oranında artarken, gayrimüslim tüccarların sayısı, % 3.980 oranında artmıştır.[169]

Tütün tüccarlarının sayısal olarak gelişimine ikinci örnek ise, Selanik'e ait verilerdir. Selanik'te 1697 yılında yapılan tütün gümrüğü tahririne gore, toplam 57 tüccardan % 95 oranına tekabül eden 54 tüccar, müslüman iken, % 5'lik oranla sadece 3 tüccar, gayrimüslimdir. 1773'teki gümrük verilerinde ise, toplam 235 tütün tüccarı bulunmaktadır. Bunlardan % 80 oranındaki 190 tüccar, müslüman, % 20 oranıyla 45 tüccar, gayrimüslim olup, bunların da 21'ini Yahudi tüccarlar oluşturmaktadır. Selanik'te 76 yıl içinde toplam tüccar sayısında % 335 oranında bir artış olmuştur. Müslüman tüccarların sayısı, % 252, gayrimüslim tüccarların sayısı ise, % 1.400 oranında artmıştır.[170]

Diğer bir örnek ise, 18. yy. ortalarından itibaren, hem iç, hem de dış ticaret için önemli bir merkez olan Yenice-i Karasu gümrük kayıtlarıdır. Bunlara gore, 1697 yılında Yenice-i Karasu'da toplam 26 tütün tüccarından % 88 oranındaki 23 tüccar, müslüman iken, % 12 oranındaki 3 tüccar, gayrimüslimdir. 1771 tarihine gelindiğinde, Yenice-i Karasu Tütün Gümrüğüne bir yıl içinde gelen toplam 368 tüccarın % 77 oranına tekabül eden 282'si, müslüman, % 23 oranındaki 86'sı, gayrimüslim olup, bunlardan 8'i, Yahudidir. Yenice-i Karasu'da 74 yıl boyunca toplam tüccar sayısında % 1.315 oranında artış meydana gelirken, müslüman tüccarlar, % 1.126, gayrimüslim tüccarlar ise, % 2.767 oranında artış göstermişlerdir.

---

[169] BOA, D.MMK.DHN 23260; BOA, D.BŞM 23097.

[170] BOA, D.MMK.DHN 3/83; BOA, D.MMK 22866, 22895; BOA, D.BŞM 592.

Tütün tüccarlarının sayıca geçirmiş olduğu bu gelişim sürecinde yaptıkları ticaret hacmi de artan bir trende sahip oldu. Bu durumu kanıtlar nitelikte olan veriler, yine yukarıda bahsettiğimiz İstanbul, Selanik ve Yenice-i Karasu'ya aittir.

1697 yılı İstanbul Tütün Gümrüğüne toplam 172 tütün tüccarı, 291.823 kıyye tütün getirmiştir. Bu miktara göre, tüccar başına ortalama 1.697 kıyye tütün düşmekte iken, 1817 yılında 954 tüccar, 3.787.412 kıyye tütün getirmiştir. Bu yıllar arasında toplam tütün miktarı, yaklaşık olarak % 1.198 oranında bir artış göstermiş olup, tüccar başına düşen genel ortalama tütün miktarı da, yaklaşık olarak % 134 oranında artışla 3.970 kıyyeye ulaşmıştır.[171]

Selanik'te ise 1697'de 57 tüccar, 13.822 kıyye tütün getirmiştir. Tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı, 242 kıyye iken, 1771 yılında 235 tüccar, 3.656.070 kıyye tütün getirmiştir. Geçen 74 yıllık zaman zarfında toplam tütün miktarında yaklaşık % 26.351 oranında artış olmuş, tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı ise, % 6.328 oranında artışla 15.558 kıyyeye ulaşmıştır.[172]

Aynı dönemler için Yenice-i Karasu'ya bakıldığında, 1697 yılında 26 tüccar, gümrüğe 9.878 kıyye tütün getirmiş olup, tüccar başına ortalama 380 kıyye tütün düşerken, 1771'de 368 tüccar, 422.628 kıyye tütün getirmiştir. Buna göre, toplam tütün miktarında yaklaşık olarak % 4.178 oranında artış gerçekleşirken, tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı, % 202 oranlık artışla 1.148 okkaya ulaşmıştır.[173]

Bu süreçte, hem tüccar sayısındaki, hem de sahip oldukları ticaret hacmindeki büyümeye bakıldığında, daha 17. yy. sonunda belirli sayıdaki tüccar grubunun, toplam tütün miktarının genel ortalaması üzerinde ticaret hacimine sahip oldukları görülmektedir. 17. yy. sonlarında görülen bu tüccar grubu, 18 ve 19. yy.da sayıca önemli bir artış gösterirken, genel tüccar sayısı içindeki oranları, kademeli olarak düşmüştür. Fakat toplam tüccar sayısı içindeki oranlarının düşmesine rağmen, hem toplam ticaret hacminde, hem de tüccar başına düşen ortalama tütün miktarındaki oranları büyük çapta arttı. Şöyle ki, 1697 yılında 58 tüccar, toplam genel ortalamanın üzerinde İstanbul'a tütün getirmişti. Toplam tüccarların % 34'ünü oluşturan bu grup,

---

[171] BOA, D.MMK.DHN 23260; BOA, D.BŞM 23097.
[172] BOA, D.MMK.DHN 3/83; BOA, D.MMK 22866, 22895; BOA, D.BŞM 592.
[173] BOA, D.MMK.DHN 4/54, 23288.

İstanbul'a getirilen toplam tütün miktarının % 76'lık kısmı olan 222.256 okkasına sahiptiler. Genel ortalama olan 1.697 kıyye üzerinde tütüne sahip olan bu grupta tüccar başına düşen ortalama miktar, 3.832 kıyyedir. Yine bu 58 tüccar içinde % 34 oranındaki 20 tüccar ise, bu grubun ortalaması olan 3.832 kıyye üzerinde ticaret hacmine sahiptiler. Bu 20 tüccar, toplam tütün miktarının % 46'sına ve genel ortalama üzerinde ticaret yapan 58 tüccarın sahip olduğu tütünün % 60'nı oluşturan 133.741 kıyyelik kısmını ellerinde bulundurmaktaydı. 20 tüccara düşen ortalama tütün miktarı ise, 6.687 kıyyedir. 1817 tarihinde ise, toplam tütün miktarı genel ortalaması üzerinde ticaret yapan tüccar sayısı, % 345 oranında artarak 258'e yükselmiştir. Buna karşılık genel tüccar sayısı içindeki oranları, 7 puanlık bir gerileme ile % 27'ye inmiştir. Fakat buna rağmen, İstanbul'a getirilen toplam 3.787.412 kıyye tütünün % 80 oranındaki 3.047.895 kıyyesine sahiptirler. Aynı zamanda bu gruptaki tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı da, % 208 oranında artarak 11.813 kıyyeye ulaşmıştır. Diğer taraftan 258 kişilik bu tüccar grubu içinde % 27 oranındaki 70 tüccar ise, 11.813 kıyyyelik ortalamanın üzerinde ticaret hacmine sahiptiler. Bu tüccarlar, 1817 yılında İstanbul Tütün Gümrüğüne getirilen toplam tütün miktarının % 46'sına, genel ortalama üzerinde ticaret yapan 258 tüccarın sahip olduğu tütün miktarının % 58'ine tekabül eden 1.757.101 kıyyelik hacmi ellerinde bulundurmakta idiler. Bu 70 kişilik grupda tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı, 25.101 kıyyedir ki, 1697 yılındakilere göre % 275 oranında bir artış göstermiştir.

Bu hususta Selanik'teki gelişmelere bakıldığında, 1697 yılındaki toplam 57 tütün tüccarının % 42'sini oluşturan 24 tüccar, toplam tütün miktarının genel ortalaması olan 242 kıyye üzerinde ticaret hacmine sahip olan bir gruptur. Bu grubun sahip olduğu tütün miktarı, 13.822 kıyyelik toplam miktarın % 68'ine tekabül eden 9.462 kıyyedir. Bu miktardan 24 tüccara ortalama 394 kıyye tütün düşmektedir. Yine bu grup içinde 8 tüccar, ortalama olan 394 kıyye üzerinde hacimle ticaret yapmaktadır. Toplam tüccar sayısının % 14'ünü, genel ortalama üzerinde ticaret hacmine sahip tüccar sayısının % 34'ünü oluşturan 8 tüccar, toplam tütün miktarının % 31'ini, genel ortalama üzerinde ticaret yapan 24 tüccarın sahip oldukları miktarın % 45'ini elinde bulunduran gruptur. Bu 8 tüccara ortalama 535 okka tütün düşmektedir. Bu tarihten 74 yıl sonra 1771 yılında ise, genel tütün miktarı ortalaması olan 15.558 kıyye üzerinde ticaret hacmine sahip tüccar sayısı, % 92 oranında artışla 46'ya ulaşırken, toplam 235 tüccar içindeki oranları % 20'ye gerilemiştir. Ancak sayıca oranlarının düşmesine rağmen, 46 tüccar,

toplam tütün miktarı olan 3.656.070 kıyyelik tütünün % 83'üne tekabül eden 3.020.505 kıyyelik kısmının ticaretini ellerinde bulundurmaktaydılar. 46 tüccara düşen ortalama tütün miktarı, 1697-1771 yılları arasında % 16.566 oranında artarak 65.663 kıyyeye ulaştı. Diğer taraftan toplam tüccar sayısının % 11'ine ve ortalama üzerinde ticaret hacmine sahip olan 46 tüccarın yaklaşık % 54'üne tekabül eden 25 tüccar ise, 65.663 kıyye üzerinde oldukça büyük miktarlarla ticaret yapan bir grubu oluşturmaktaydı. 25 kişilik bu tüccar grubu, toplam tütün miktarı olan 3.656.070 kıyye tütünün % 62'sini, genel ortalama üzerinde ticaret yapan 46 tüccarın sahip olduğu tütün miktarının % 75'ini oluşturan 2.276.096 kıyyelik kısmına sahiptiler ve 25 tüccardan her birine ortalama olarak 91.044 okka tütün düşmekteydi.

Yenice-i Karasu'daki değişme de, İstanbul ve Selanik örneğinde olduğu gibi bir gelişim sergiledi. 1697 yılında genel tütün miktarı ortalaması olan 380 kıyye üzerinde ticaret hacmine sahip toplam 26 tüccarın % 35 oranındaki 9'u, 26 tüccarın sahip olduğu toplam 9.878 kıyyelik miktarın % 73'ünü oluşturan 7.200 kıyyesine sahipti. 9 tüccarın her birine ortalama 800 kıyye tütün düşmekte idi. Bu grup içinde sadece 3 tüccar, ortalama 800 kıyyenin üzerinde ticaret hacmine sahip olup, toplam tütün miktarının % 37'sini, genel ortalama üzerinde ticaret yapanların sahip olduğu tütün miktarının % 51'ini oluşturan 3.700 kıyyeyle ticaret yapmaktadırlar. Bu 3 tüccara düşen ortalama tütün miktarı, 1.233 kıyyedir. 1771 yılın da ise, toplam tütün miktarı genel ortalaması üzerinde ticaret hacmine sahip olan tütün tüccarları, 74 yıl içinde sayıca yaklaşık % 3.800 oranlık artış kaydederek 117'ye ulaşırken, bu sürede toplam 368 tütün tüccarı içindeki oranları, % 32'ye gerilemiştir. Fakat, İstanbul ve Selanik'te olduğu gibi, toplam ticaret hacmi içindeki payları, 344.630 kıyye ile % 82'ye yükselmiştir. Toplam tütün miktarının genel ortalaması üzerinde ticaret hacmine sahip olan bu 117 tüccara ortalama olarak 2.946 kıyye tütün düşmektedir. Bu grup içinde bulunan 34 tüccar ise, ortalama 2.946 kıyyenin üzerinde ticaret hacmine sahip olarak, toplam tütün miktarının % 46'sını ve genel ortalamanın üzerinde tütün ticareti yapan tüccarların sahip olduğu miktarın % 56'sını oluşturan 193.913 kıyye tütünün ticaretini gerçekleştirmişlerdir. Bu miktar içinde 34 tüccara düşen tütün miktarı ortalaması ise, 5.703 kıyyeye ulaşmıştır.

Genel ortalama üzerinde tütün ticareti yapan tüccarlarda görülen bu gelişim trendi, aynı süre içinde bu ortalamanın altında ticaret yapan tüccarlar için de geçerli idi.

İstanbul'da 1697-1817 tarihleri arasında tüccar sayısı, yaklaşık 6 katlık bir artış gösterirken, aynı tarihlar arasında bu tüccarlara düşen ortalama tütün miktarında da yaklaşık 2 katlık bir artış gerçekleşti.[174] Selanik'te 1697-1773 yılları arasında tüccar sayısında 6, tüccar başına düşen ortalama miktarda yaklaşık 25 katlık artış oldu.[175] 1697-1771 yılları arasında Yenice-i Karasu'da ise, sadece tüccar sayısında yaklaşık olarak 15 katlık bir artış meydana gelirken, tüccar başına düşen tütün miktarında 2 katlık artış meydana geldi.[176]

Tütün ticaretinde önemli gelişmelerden biri de, gayrimüslim tüccarların, yukarıda belirtildiği gibi, müslüman tüccarlara göre, sayıca artış oranlarının 18-19. yy.larda çok yüksek olmasına rağmen, hiçbir zaman, hem imparatorluk genelinde, hem de tütün ticaretinin yoğun olarak yapıldığı merkezlerde müslüman tüccarlara sayıca üstünlük sağlayamamasıdır. Ancak zamanla gayrimüslim tüccarların toplam ticaret hacmindeki payları giderek artmış[177] ve toplam tütün tüccarları içinde büyük miktarda ticaret hacmine sahip % 10'luk grubu oluşturmuşlardır.[178]

---

[174] İstanbul'da 1697/1108 tarihinde Toplam tütün miktarının genel ortalaması olan 1.697 kıyye altında tütün ticaret hacmine sahip olan 114 tüccar, toplam 69.547 kıyye tütüne sahip olup, herbir tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı 610 kıyye idi. 1232 yılına kadar geçen 124 yıllık süreçte tüccar sayısında yaklaşık olarak 6 katlık bir artış gerçekleşerek 656'ya, sahip oldukları toplam tütün miktarı 11 katlık bir artışla 739.517 kıyyeye ulaşırken, tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı ise 2 katlık bir artışla 1.127 kıyye olmuştur. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23260; BOA, D.BŞM 23097.

[175] Selanik'te 1697/1108 yılında toplam tütün miktarı genel ortalaması olan 242 kıyye altında tütün ticaret hacmine sahip olan 33 tüccar, toplam 4.360 kıyye tütüne sahip olup, tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı 132 kıyye idi. 1187 yılına kadar geçen dönemde tüccar sayısında yaklaşık olarak 6 katlık bir artış gerçekleşerek 189'a, sahip oldukları toplam tütün miktarı 146 katlık artışla 635.565 kıyyeye ulaşırken, tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı 25 katlık artışla 3.363 kıyye olmuştur. Bk, BOA, D.MMK.DHN 3/83; BOA, D.MMK 22866.

[176] Yenice-i Karasu'da 1697/1108 yılında toplam tütün miktarı genel ortalaması olan 380 kıyye altında tütün ticaret hacmine sahip olan 17 tüccar, toplam 2.678 kıyye tütüne sahip olup, tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı 158 kıyye idi. 1185 tarihinde ise tüccar sayısında 15 katlık bir artışla 251'e, sahip oldukları toplam tütün miktarı 29 katlık artışla 77.998 kıyyeye ulaşırken tüccar başına düşen ortalama tütün miktarı 2 katlık bir artış göstererek 310 kıyye oldu. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23288.

[177] Bu konuda İstanbul'da 1697/1108 yılında toplam tüccarların % 6'sını oluşturan 10 gayrimüslim tüccar, toplam tütün miktarının % 0.1'ine tekabul eden 338 kıyye tütün ticaret hacmine sahipken, 1232 yılında toplam tüccarların % 43'ünü oluşturan 408 gayrimüslim toplam tütün miktarı olan 3.787.412 kıyyenin % 66 oranındaki 2.492.083 kıyye tütün ticaret hacmine sahip olmuşlardır. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23260. Selanik'te ise 1108 yılında toplam tütün miktarı içinde % 1'lik kısma sahip olan gayrimüslim tüccarların 1187 yılındaki payları toplam tütün miktarı olan 3.656.070 kıyye tütünün % 46'sını oluşturan 1.667.038 kıyyeye ulaştı. Bk, BOA, D.MMK.DHN 3/83. Yenice-i Karasu'daki durum da 1108 yılında toplam tütün miktarının % 3'üne sahip gayrimüslim tüccarların ticaret hacimlerinin 1185 yılında 1.667.038 kıyye ile % 31 oranına ulaşmıştır. Bk, BOA, D.MMK.DHN 4/54.

[178] Toplam tütün miktarı genel ortalaması üzerinde tütün ticareti yapan gayrimüslim tüccarların sayısal oranlarına ve sahip oldukları tütün miktarına bakıldığında bu durum açıkça gözükmektedir. 17. Yüzyıl sonuna gelindiğinde genel ortalama üzerinde tütün ticaret hacmine sahip olmayan gayrimüslim

Tütün Tüccarlarının Niteliklerinin Gelişimi

Tütün tüccarlarının sayıca ve sahip oldukları ticaret hacminin gelişimine paralel olarak, hem tüccarların, hem de ticaret şekillerinin nitelikleri zamanla değişmeye başladı. Bu niteliklerden biri, 17. yy. sonlarında az da olsa varlığı görülen, özellikle Rumeli bölgesinde belirli şehir tüccarlarına[179] münhasır olan tütün ticaretine, zamanla tarımın yayılımı, tüketimin artması, iç ve dış ticaretin gelişimine bağlı olarak imparatorluğun güneyinden kuzeyine, doğusundan batısına farklı bölgelerden insanların katılmasıdır.[180] Tütün tüccarlarının bu zaman zarfında kazandıkları niteliklerden ikincisi, küçük ya da büyük ticaret hacmine sahip olsun, tüccarların çoğunluğunun sadece bu işle

---

tüccarlar, sayıca 1232 yılında İstanbul'da genel ortalamanın üzerinde tütün ticareti yapan toplam 258 tüccarın % 57'sini meydana getiren 146'ya ulaşırken, bu grup, toplam 3.787.412 kıyyelik tütünün % 59'una tekabül eden 2.215.741 kıyye ki, toplam 408 gayrimüslim tüccarın sahip olduğu 2.492.083 kıyyelik tütünün de % 89'luk bir bölümüne sahip olmaktadır. Genel ortalama üzerinde ticaret hacmine sahip olan 146 gayrimüslim tüccara düşen ortala tütün miktarı 15.176 kıyyedir. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23260; BOA, D.BŞM 23097. Selanik'teki gelişme de İstanbul'dan farksızdır. 1697/1108 yılında genel ortalama üzerinde ticaret hacmine sahip hiçbir gayrimüslim tüccar bulunmazken, 18. yüzyılın ikinci yarısında 1187 yılında, toplam 45 gayrimüslim tüccarın % 40'ını oluşturan 18 tüccar, toplam tütün miktarı olan 3.656.070 kıyyelik tütünün % 34'ünü, 45 gayrimüslim tüccarın sahip olduğu 1.667.038 kıyyelik miktarın % 74'lük kısmına sahip olan bir gruptur ve ortalama olarak her bir tüccara 68.237 kıyye tütün düşmektedir. Bk, BOA, D.MMK 22866.Yenice-i Karasu'ya bakıldığında ise diğer iki şehirde olduğu gibi, 17. Yüzyıl sonunda genel ortalama üzerinde tütün ticareti yapan tüccar bulunmazken, 1185 yılında toplam 86 gayrimüslim tüccarın % 48'ini oluşturan 41 tüccar toplam miktar olan 422.628 kıyyelik tütünün % 27'sini ve 86 gayrimüslim tüccarın sahip olduğu 130.515 kıyye tütünün % 89'luk kısmına sahip bir grup olup, ortalama tüccar başına düşen tütün miktarı 2.820 kıyye olmuştur. BOA, D.MMK.DHN 23288.

[179] 1697/1108 yılında İstanbul'a tütün getiren toplam 172 tüccardan 40'ının şehir kökeni belirtilmiş olup, bunlar 14 farklı şehirdir. Bunların tamamına yakını Rumeli bölgesindeki çeşitli şehir kökenli tüccarlardır. Bu tüccarların şehir kökenleri ve sayıları ise Antepli 1, Bağdatlı 1, Demirhisarlı 4, Gümülcineli 2, İstanbullu 15, Kırımlı 2, Moralı 2, Petriçli 2, Sakızlı 1, Sultanselimli 2, Tekirdağlı 1, Ustrumcalı 1, Veterinalı 6, Yeniceli 1 tüccar idi. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23260.

[180] 17. yüzyıl sonlarından itibaren meydana gelen bu değişimi gösteren veriler, yaklaşık 124 yıl sonra 1232'de İstanbul'a tütün getiren tüccar listesidir. Bu tarihte toplam 954 tütün tüccarından 628'inin 118 farklı şehir kökenli olduğunu göstermektedir. Bu şehirler ve tüccar sayıları şunlardır: Adana 1, Adapazarı 6, Ahyolu 1, Ankara 2, Arapkir 1, Armiya 7, Babaeski 4, Bafra 19, Bağdad 18, Bandırma 6, Bayburd 1, Bayrakdar 1, Bayramköy 1, Bedhor 5, Belgrad 1, Berceste 17, Beyrut 4, Bolu 2, Bozcaada 1, Burgaz 8, Bursa, 1, Bülbülce 2, Çardak 2, Çarşamba 2, Çatak 4, Çatalca 1, Çerkeş 1, Çeşme 1, Çıkrıkçı 2, Çorlu 1, Demirtaş 1, Derbend 1, Dimetoka 1, Dırama1, Diyarbekir 1, Edirne 6, Edlib 1, Eğin 5, Erdek 2, Erzurum 3, Filibe 2, Gabrova 10, Gebze 1, Gelibolu 1, Gerede 8, Giresun 4, Girit 4, Gönen 1, Gümülcine 13, Halep 4, Hayrabolu 16, İnebolu 1, İnoz 21, İran 1, İskeçe 20, İstanbul 95, İzmir 2, Karaferye 1, Karahisar 1, Karaman 8, Kastamonu 1, Kaş 1, Kavala 21, Kayabekar 2, Kemah 1, Kerküd 1, İzmit 1, Kırcali 1, Koçana 1, Köprülü 3, Kudüs 1, Ligabton 5, Limni 4, Marolya 16, Megri 18, Mihaliç 1, Mora 2, Musul 2, Muştaniye 30, Nemçe 3, Niğde 1, Pali 1, Polastra 4, Praveşte 2, Rodos 1, Sakız 5, Samako 19, Samsun 5, Sarıgöl 1, Selanik 2, Semairek 1, Silivri 2, Sinop 16, Serez 3, Sivas 1, Şam 3, Şile 1, Taşköprü 1, Tatavla 4, Tebriz 1, Tekirdağ 2, Tirebolu 1, Tokat 3, Tosya 1, Trablus 1, Trabzon 12, Tunca 1, Ünye 5, Van 2, Varna 5, Vasilkoz 1, Vezirhan 1, Veleston 2, Yanya 4, Yenice 11, Yenişehir 3, Uzuncaabad Hasköy 9, Zağra 3. Bk, BOA, D.BŞM 23097.

meşgul, profeyonelleşen bir grup haline gelmesiydi.[181] Bunlar içinde yine tütün üretiminin yoğun yapıldığı bölgeler ile İstanbul, Selanik, İzmir, Halep, Şam, İskenderiye, Dimyat gibi büyük ticaret merkezi olan şehirlere mensup tüccarlar çoğunlukta olmaya devam etti. Diğer bir nitelik de, profesyonel tüccarlar içinde bazıları tek başına, bazıları, aşağıda ortaklık bölümünde daha detaylı anlatılacağı üzere, ikili-üçlü ortaklıklar şeklinde veya bütün aile fertlerinin[182] katıldığı küçük veya orta ölçekli ticaret hacmine sahip bir grubu oluştururken, bir kısım tüccarın da büyük ticaret hacmine sahip gittikçe şirketleşen grup haline gelmesidir.[183]

Diğer taraftan bu sektörde profesyonel olmayıp ikinci bir iş olarak tütün ticaretiyle uğraşan bir grup da varlığını sürdürdü. İlmiye, askeri, bürokrat veya çoğunlukla çeşitli esnaf gruplarından olan bu tüccarlar[184] sayıca toplam tüccar içinde %

---

[181] Tütün tüccarlarının profesyonelleşmesine dair kanıtların en önemlisi, sahip oldukları tütün miktarı olmakla birlikte, bunu destekler mahiyetteki önemli ikinci kanıt da, tüccarların gümrüğe bir yıl içinde aralıklı olarak kaç defa tütün getirdikleridir. Bu konuda önemli bir örnek olan İstanbul tütün gümrüğü verilerine göre 1232 yılında toplam 954 tüccardan 550'si tütün gümrüğüne 1 defa tütün getirirken, 240 tüccar çeşitli zaman aralıklarıyla 2-9 defa, 165 tüccar da 10-104 defa tütün getirmişlerdir. Diğer bir önemli kanıt ise aynı tüccarın aynı veya farklı zamanlarda çeşitli yerlere tütün götürmesi veya göndermesidir. BOA, D.BŞM 23097. Bu konuda 1185 yılı Yenice-i Karasu Tütün Gümrük verilerinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin İskeçeli Mustafa Kethüdaoğlu Hacı İsmail, 1185 yılı içinde farklı zamanlarda Filibe'ye 3.055 kıyye, Rusçuk'a 867 kıyye tütün göndermiştir. Yine İskeçeli Pehlivan Hacı Ali oğulları Seyid Halil ve Seyid Mustafa farklı zamanlarda Uzuncaova'ya 3.074 kıyye, Rusçuk'a 2.579 kıyye tütün göndermişlerdir. Musa karyeli Receboğlu Ahmed Ağa ise Uzuncaova'ya 1.069 kıyye, Selanik'e 457 kıyye tütün göndeririken, Sakaryalı Halil Beşe Filibe'ye 1.464, Uzuncaova'ya 748 kıyye tütünü farklı zamanlarlada götürmüşlerdir. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23288.

[182] 1232 yılında İstanbul tütün Gümrüğüne tütün getiren toplam 954 tüccarın % 7'sini oluşturan 67'si farklı 27 aile mensubu idiler. Bu aileler, İstanbul'a 1232 yılında getirilen toplam 3.787.412 kıyyelik tütünün % 11 oranındaki 413.354 kıyyelik kısmına sahip idiler. İki ila altı kişi arasında aile fertlerinin katıldığı bu tütün tüccarı ailelere ortalama olarak 15.310 kıyye tütün düşmektedir. Bk, BOA, D.BŞM 23097. Selanik'te ise 1187 yılında toplam 235 tütün tüccarının % 5 oranındaki 12 tüccar 5 farklı aile mensubu idiler. Bu ailelerden sadece biri gayrimüslim aile idi. İki ila dört kişilik aile fertlerinden oluşan bu tüccar aileler, 1187 tarihinde 3.656.070 kıyyelik toplam tütün miktarının % 11'ine tekabül eden 394.905 kıyye kısmını ellerinde bulunduruyorlardı. Bk, BOA, D.MMK 22866. Yenice-i Karasu'daki durum da bunlardan farklı olmamakla birlikte hem Anadolu, hem de Rumeli bölgesindeki çeşitli şehir kökenli aileleri vermesi açısından daha tezimizi doğrulayıcı nitelikte bilgiler içermektedir. Bu verilere göre, 1185 yılında toplam 368 tüccarın % 7 oranındaki 42'si 21 farklı aile mensuplarıdır ve toplam tütün miktarının % 17'sine tekabül eden 69.744 kıyyelik tütüne bu 21 aile mensupları sahiptir. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23288.

[183] Örneğin 1232 yılında sadece 7 gayrimüslim tüccar, 55.901 ila 119.081 kıyye arasında değişen ve toplam tütün miktarının yaklaşık % 14'üne tekabül eden 522.314 kıyyeyi İstanbul'a getirmişlerdir. Bk, BOA, D.BŞM 23097.19. yüzyıl ilk çeyreğinde İstanbul'da görülen bu durumu Selanik'te daha 18. Yüzyılın son çeyreğinde görmekteyiz. 1187 yılı verilerine göre toplam tüccarların % 10 civarındaki 23'ü, 50.427 ila 225.339 kıyye arasında değişen toplam tütün miktarının % 66'sına tekabül eden 2.416.050 kıyyeye sahiptirler.BOA, D.MMK 22866.

[184] Bu meslekler şunlardır: Balcı, boyacı, berber, kalyoncu, çorbacı, çulhacı, sarraf, kuyumcu, hattat, helvacı, saka, gümrük katibi, kahveci, kapıcılar kethüdası, kethüda, sabuncu, katip, muallim, bakkal, müderris, nalband, navluncu, yazıcı, hafız, lağımcı, yağcı, yelkenci, dellal, kadı, deveci, papaz, imam,

10-15'lik orana sahip olmalarına rağmen, ticaret hacmi bakımından toplam ticaret hacmi içinde çok küçük bir oranda kaldılar ve kalmaya da devam ettiler.[185] Bunlara ilaveten *kiracı* olarak adlandırılan, karada tütün nakliyatının büyük bir kısmını gerçekleştiren *deveciler*[186] ile özellikle deniz taşımacılığındaki gemi reisleri ve az da olsa tayfalar, bu sektörün içinde yer aldığından, doğal olarak, sürekli, ikinci bir gelir kaynağı niteliğinde tütün ticaretiyle meşgul olmaktaydı.[187] Denizde genel olarak *kayık* tabir edilir gemileri ile tütün nakliyatı yapan özellikle İnozlu, Megrili, Molovalı ve Taşozlu reisler, kendi tütünlerini de diğer tüccarlarınkiyle berbaber taşımakla birlikte, ayrıca aralarında veya başkalarıyla ortaklık faaliyetlerini devam ettirmekteydiler.[188] Yenice ve İnoz çevresinde durum böyle iken, Selanik ve adalara ait daha küçük gemi reisleri de Selanik, Golos, Armiya gibi Rumeli kıyılarından topladıkları tütünleri Anadolu kıyılarına, özellikle de adalara götürerek perakende satmaktaydı.[189]

III. TÜTÜN TİCARETİNDE ORTAKLIKLAR

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha önce de bahsedildiği gibi, tütüncülük sektöründe her bakımdan meydana gelen olumlu gelişmeler, tüccarlar arasındaki ticari ilişkilerin ve kurmuş oldukları ortaklıkların da, diğer sektörlerde olduğu gibi, zamanla

---

abacı, çukadar, attar, pabuççu, bıçakçı, terzi, aşçı, derici, gümrük kantarcısı, hancı, gemi tayfası, gemi kaptanı. Bk, BOA, D.BŞM 23097.

[185] İkinci bir meslek olarak tütün ticaretinde yer alan bu grup, ortalama olarak 100 kıyye altında tütüne sahiptiler. 1232 yılında İstanbul'a tütün getirenlerin % 9 oranındaki 82 tüccar, toplam tütün miktarının % 01 oranındaki 4.724 kıyye tütüne sahiptir. Bk, BOA, D.BŞM 23097.

[186] Kara nakliyatının büyük bir kısmını yaptıkları anlaşılan deveciler hakkında bk, BOA, D.MMK.DHN 23288.

[187] Genel olarak tütün gümrüğüne gelen gemilerde reislere ve tayfalara ait tütün de bulunmakta idi. İstanbul'a 1232 yılında gelen tüccarların % 5'ine tekabül eden 26 reis ve 18 tayfa'dan oluşan 44 kişi, toplam 19.998 kıyye tütün getirmişlerdi. Bk, BOA, D.BŞM 23097.

[188] Özellikle Yenice-i Karasu bölgesinde faaliyet gösteren ve çoğunlukla Yenice-İzmir arasında ticaret yaptığı görülen gemi reisleri, 1185 yılında Yenice-i Karasu'daki toplam tüccarların % 5'ine tekabül eden 24 reis idi. Bunların sahip oldukları tütün miktarı ise toplam tütün miktarının % 5'lik kısmını içeren 21.626 kıyye idi. Gemi Reisleri sadece kendileri ticaret yaptıkları gibi kendi aralarında ikili veya çoklu ortaklıklar şeklinde ticari faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Örneğin, 1185'de Yenice-i Karasu'daki 24 tüccardan 18'i tek başlarına faaliyetlerini sürdürürken, 6 reis de ikili, üçlü, dörtlü ortaklıklar kurarak ve daha büyük hacimli ticaret yapmışlardır. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23288.

[189] BOA, MM 10054, s. 23, 42, 65, 126, 143, 187, 201, 298-299; MM 10101, s. 56, 78, 99, 113, 254.

İslami öğretiler doğrultusunda oluşan iş ortaklık şekilleri[190] niteliğinde gelişmesini ve çeşitlenmesini sağladı.

Tütün ticaretinde genel olarak görülen ortaklık şekli *mufavaza*, *mudarebe* ve *inan*/*müşareke* ortaklık şekilleri idi.[191] 17. yy. sonuna ait verilere göre, bu dönemde sadece küçük ve orta ölçekli ticaret hacmine sahip, çoğunlukla iki veya üç girişimcinin ortak sermaye katılımı ile oluşturdukları *mufavaza* ortaklık şekli kullanılıyordu.[192] Bu tip ortaklık yapan tütün tüccarlarının sayısı, 18-19. yy.'larda arttı. Fakat sayıca artış göstermelerine rağmen, bazı istisnalar hariç, mufavaza, daha çok küçük çaplı ticaret hacmine sahip tüccarların kullandıkları bir ortaklık şekli olarak kaldı.[193] Çoğunlukla

---

[190] Bu ortaklık şekillerinin tarihsel gelişimi ve Osmanlı imparatorluğundaki uygulanışı konusunda geniş bilgi için bk, Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İstanbul 1999.

[191] *Mudarebe*, sermayedarın parasını ya da malını, onu işletecek ve elde ettiği kârdan önceden üzerinde anlaşılmış olan bir oranı yatırımcıya geri verecek olan aracıya teslim ettiği bir sözleşme idi. Sözleşme sonunda kardan önceden belirlenmiş oran girişimciye verilmektedir. Zarardan girişimci sorumlu değildir. *Mufavaza*, ortakların her açıdan tamamen eşit olması , tüm ortakların eşit miktarlarda yatırım yaparak kâr ve zararların eşit olarak paylaştırıldığı bir ortaklık sözleşmesidir. *İnan*/*Müşareke* ortaklığı ise her bir girişimcinin farklı miktarlada sermaye ile yatırım ve kardan da bu sermaye miktarına güre pay alma üzerine kurulu bir ortaklıktır. Bu ortaklık şekiller hakkında detaylı bilgi için bk, Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İstanbul 1999.

[192] Onyedinci yüzyıl sonlarında 1100 tarihinde Selanik'te bu tip ortaklık yapan 8 tütün tüccarı bulunmaktadır ki bu sayı toplam tüccarların % 12'si oranındadır. Ortaklıklardan biri iki girişimciden, diğer ikisi ise üç kişiden oluşmaktadır. Bunların sahip oldukları ticaret hacmi ise o yıl Selanik gümrüğünde kaydedilen tütün miktarının % 9'unu oluşturan 8.455 kıyyedir. Her bir ortaklığa düşen ortalama tütün miktarı ise 2.818 kıyyedir. Bk, BOA, D.BŞM 592. Bu dönemde İstanbul'da ise 1108 yılında toplam 172 tüccarın % 23 oranındaki 39'u, 19 ayrı ortaklaklık kurmuşlardı. Bu ortaklıklardan sadece biri 3 girişimciden, diğerleri iki girişimciden oluşmaktaydı. Bu ortakların sahip olduğu ticaret hacimleri, toplam ticaret hacminin % 16 nispetinde 45.467 kıyye tütündü. Ortaklıklara düşen ortalama tütün miktarı ise 2.393 kıyye idi. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23260.

[193] Bu ortaklık şeklinin 18-19 yüzyıllarda genel olarak küçük ticaret hacmine sahip tüccarlar tarafından kullanılan bir ortaklık şekli olduğuna dair önemli örnekler, Yenice-i Karasu bölgesinde faaliyet gösteren tüccarlarda görülmektedir. 1185 yılında toplam 368 tütün tüccarının % 33'üne tekabül eden 122'si, 54 ayrı ortaklık kurmuştur. Sahip oldukları tütün miktarı, toplam tütün miktarının % 35'ine isabet eden 145.800 kıyyedir. Her bir ortaklığa düşen ortalama tütün miktarı ise 2.700 kıyyedir ki diğer bir ifadeyle her bir ortaklık toplam tütün miktarının % 1'ine sahiptir. Bk, BOA, D.MMK.DHN 23288. Diğer bir örnek de Selanik'te faaliyet gösteren tüccarlardır. 1187 yılında bu şehirde toplam tütün tüccarlarının % 7'sini oluşturan 16 tüccar 8 ayrı ortaklıkla ticaret yapmakta idiler. Toplam olarak 8 ortaklığın sahip olduğu tütün miktarı, toplam tütün miktarının % 8'ine tekabül eden 285.972 kıyye idi. Her bir ortaklığa düşen ortalama tütün miktarı 35.747 kıyye idi. Ortaklık başına düşen tütün miktarına bakıldığında büyük ölçekli ticaret hacmine sahip bir ortaklık olduğu görülse de, yukarıda belirttiğimiz istisnalar özellikle Selanik'in daha çok ihraç merkezi olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu tarihte sekiz ortaklıktan ikisi, büyük ihtimalle Mısır'a veya Avrupa'ya tütün ihraç eden, Molla Abdi ile Molla Hasan'ın ve Selanik Mısır Çarşısı esnaflarından Sofyalı Osman ile Timuri Molla Bekir'in çok büyük miktarda tütüne sahip olmalarıdır. Birinci ortakların sahip olduğu tütün miktarı, 104.566 kıyye ve ikinci ortakların ki ise 139.393 kıyye idi ki, bunların yekünü 8 ortaklığın sahip olduğu 285.972 kıyye tütünün % 85'ini oluşturan 243.959 kıyye idi. Geriye kalan % 15 oranındaki 42.013 kıyyelik tütüne ise diğer ortaklık yapan tüccarlar sahipti. Eğer bu ticaret hacmine sahip olan iki ortaklığın sahip olduğu tütünleri istisna olarak kabul ederek 42.013 kıyye üzerinden hesabımızı yaparsak, her bir ortaklık başına ortalama 7.002 kıyye düşmektedir ki bu toplam tütün miktarının %

müslüman tütün tüccarlarının kullandıkları bir ortaklık şekli olmakla birlikte, gayrimüslim tüccarlar da, kendi aralarında veya müslümanlarla birlikte bu tip ortaklıkla ticari faaliyetlerini devam ettirdiler. Bazı tüccarlar ise, aynı zamanda farklı kişilerle birden fazla ortaklık içinde bulunuyorlardı.[194]

İmparatorluk çapında tütün sektöründe iç ve dış ticaretin gelişimine paralel olarak tüccarlar arasında yaygın olarak uygulanan ortaklık tipi ise, *mudarebe* oldu. 17. yy.'da pek fazla görülmeyen bu ortaklık şekli, tütün tüccarlarının sayıca çoğalmaya başlaması, orta ve büyük ölçekli profesyonel tüccar grubunun oluşması veya sermaye sahibi insanların bu sektöre girmeleri, girmeye başlamaları, bu ortaklık şeklinin zamanla yaygınlaşmasına, kısacası bu sektörde faaliyet gösteren veya göstermek isteyen *mütemekkin tüccar*'[195] olarak tanımlanan, işlerini yaşadığı şehirden idare eden tüccar grubu tarafından daha çok kullanılan bir ortaklık şekli oldu. Bunun sebebinin ise, tüccarların sahip olduğu ticaret hacminin büyümesi olduğu söylenebilir. Diğer bir sebep de, büyük miktarlarda tütünün toplanması için farklı köy, kaza ve bölgelerde istenilen cinsteki tütünlerin daha tarlada iken, çiftçilerle bir anlaşmanın sağlanması, hasat sonrası hazırlanmış tütünlerin gümrüklere veya limanlara ulaştırılması ve gemilere yüklenerek gideceği yere gönderilmesinin zaman, emek ve iyi oganizasyon isteyen bir iş olmasıdır. Dolayısıyla bu tip ortaklık, doğal olarak daha çok tercih edilmekteydi. Genel olarak bu

---

01'lik kısmı demektir. Diğer taraftan değerlendirmemizi toplam 8 ortaklığın sahip olduğu tütün miktarı üzerinden yaparak Selanik'te 1100 yılı ile 1187 tarihleri arasında yaklaşık doksan yılda hem ortaklıkların, hem de sahip oldukları ticaret hacimlerinin artmasına rağmen, genel toplam içinde % 1'lik bir oranı temsil ettikleri görülmektedir. Örneğin Selanik'te 1100 yılında üç ortaklığın sahip olduğu tütün miktarı o yılki toplam miktarın % 9'unu, her bir ortaklığa düşen ortalama tütün miktarı da % 3'ünü oluştururken, 1187 yılında ortaklık sayısı 2,5 katlık artış göstererek 8'e ulaşmasına rağmen sahip oldukları ticaret hacmi, toplam ticaret hacmi içinde % 8'e ortaklık başına düşen ortalama miktar da % 1'e gerilemiştir.Bk, BOA, D.BŞM 592; BOA, D.MMK 22866. İstanbul'da ise 1232 yılında toplam tütün tüccarlarının % 2 nispetindeki 18 tüccar 9 ayrı ortaklık kurmuşlardır. Sahip oldukları tütün, toplam miktarın % 1 oranındaki 42.827 kıyyedir. Her bir ortaklığa düşen ortalama tütün, toplam miktarın % 01'ine tekabül eden 4.759 kıyyedir. İstanbul, 1108-1232 yılları arasında geçen 124 yıllık süreçte hem tüccar sayısı, hem de ortaklıkların sahip olduğu tütün miktarı bakımından büyük bir gerileme gösterirken ortaklık başına düşen ortalama tütün miktarında iki katlık bir artış olmuştur. Fakat 1108'de ortaklık başına düşen tütün, toplam miktarın % 1'ini oluştururken 1232'de bu oran % 01'e gerilemiştir.Bk, BOA, D.MMK.DHN 23260; BOA, D.BŞM 23097.

[194] 1185 yılında Taşozlu Yani reis, Akşıoğlu Atanaş, Bıraşkeve ve Berber Halil'den oluşan bir ortaklık içinde bulunurken, aynı zamanda Uzunoğlu Manolaki, Karkıroğlu Atanaş, Kobanoğlu Angeli ve Savrukoğlu Mustafa Beşe'den oluşan tüccarlarla başka bir ortaklık kurmuştu. Yine aynı yıl Megrili Kelküdaoğlu Apostol Reis, hem Acı Panayot, Metro Reis ile hem de Kara İbrahim Beşe ile ayrı ayrı ortaklık kurmuştu. İskeçeli Hacı Ahmed hem kardeşi Hacı Mustafa ile hem de kardeşi ve İzmirli Deli Hacı Ahmed ile üç kişiden oluşan iki ayrı ortaklık kurmuştu. İnozlu Atanaş hem Giritli Dimitraki hem de Vizeli Mustafa Beşe ile iki ayrı ortaklık yürütmekteydi. Bu konuda bk, BOA, D.MMK.DHN23288

ortaklığın uygulanış şekli şöyle idi. Özellikle İstanbul, Selanik, İzmir gibi büyük merkezlerde oturan sermaye sahipleri, tütün tarımının yapıldığı bölge insanları veya bulundukları şehirde bu işten anlayan kişi ya da tüccarlarla bir anlaşma yaparak belirli bir oranda kar payını onlara vermeyi taahhüt ediyordu.[196] Bu anlaşma sonrasında sermayedar tarafından finanse edilen bu ortak/ortakların yaptığı ilk iş, o yıl satın alınacak miktara ve cinse göre, tarım bölümünde de anlatıldığı gibi, daha tütün tarlaya ekilmeden ekim öncesi ve sonrasında ihtiyaçlarını karşılamak üzere *pey akçesi* olarak adlandırılan belirli bir miktarı çiftçiye aktararak sermayedarın istediği ürünü ortalama yedi sekiz ay öncesinden garanti altına almaktı. İkincisi, hasat sonrasında finanse ettikleri çiftçilerden tütünleri alarak herhangi bir hasara mahal vermeden daha önce ayarladıkları *kiracı* tabir edilen nakliyatçılar sayesinde gümrüklere taşımaktı. Bu işlem tütün miktarına bağlı olarak belirli zaman aralıklarıyla neredeyse yıl boyunca kesintisiz olarak devam etmekteydi.[197] Gümrüklere bu ortaklar tarafından getirilen tütünlerin vergileri, genellikle hemen tahsil edilmemekte veya küçük bir kısmı tahsil edilmekteydi. Çünkü bu kişiler, genelde o bölgede bu işi devamlı yapan mahdut sayıda tüccarlardı. Dolayısıyla bu tüccarlar, gümrük idaresi tarafından bilinmekte ve bürokratik işlemlerde muhatap kabul edilmekteydi. Bu nedenle *deyn temessükü* denilen borç senetleri asıl sermayedar olan şahıstan değil, bu ortaklardan alınmakta idi. Bu durum gümrük idaresi ile sermayedarın karşılıklı bir ilişki içinde olmadıkları veya sermayedarın herhangi bir taahhüt altına girmediği anlamına gelmiyordu. Bir gümrük bölgesindeki kişi ya da tüccarla bu tip ortaklık kuran sermayedarların onlarla genellikle uzun süreli bir ilişki içinde olmaları, sermayedarlar başka şehir veya bölgelerde olsa bile, söz konusu bölge gümrük idaresi tarafından onların tanınıp bilinmesini sağlamakta idi. Bu nedenle borçların ödenmemesi durumunda, gümrük idaresi, sadece deyn temessükü verene değil, sermayedarlara veya diğer ortaklara da borçların ödenmesi konusunda tahkikat

---

[195] Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal Economic History*, 29, (1969), s. 99-100. Ayrıca bk, Murat Çizakça, s. 59.

[196] Mudarebe ortaklığına örnek olarak bk, BOA, Cevdet Maliye 29671.

[197] Tütünün belirli aralıklarla gümrüklere getirilmesi hem tütünlerin farklı mesafelerdeki köy, kasaba ve kazalardan toplanmasından, hem de farklı nakliyatçılarla işbirliği içinde olunmasından kaynaklanmakta idi. Bu durum aslında hem karada, hem de denizde nakliye sırasında ve ulaştığı mahreçte depolarda meydana gelebilecek riskleri de en aza indiren bir önlem olarak düşünülebilir. Diğer taraftan orta veya büyük ölçekli bir tüccara ait tütünlerin tamamı limana getirilse dahi tamamının bir gemiye yüklenerek taşınması imkansız gibi gözükmektedir.

başlatabiliyordu.[198] Ortakların yapacakları üçüncü işlem ise, gümrüklendirilen tütünleri iskelelerde bekleyen gemilere yükleyerek götürmek veya göndermekti.[199]

Tütün ticaretinde mudarebe ortaklık tipinde olduğu gibi, 17. yy.da görülmeyen, fakat daha sonraki dönemlerde orta veya büyük hacimli tütün ticareti yapan veya yapmak isteyenlerin kullandıkları diğer bir ortaklık şekli de, *inan ortaklığı* olmuştur. Bu ortaklık şeklinin tütün ticaretinde uygulanışı ise şöyleydi. Farklı miktarlarda sermayeye sahip olan girişimciler bir araya gelerek elde edilecek kardan yatırımları oranında pay alacak şekilde bir ortaklık sözleşmesi yapıyorlardı. En az iki girişimcinin katılımıyla oluşan bu ortaklık şeklinde ortaklardan biri, oluşturdukları sermayeyi beraberinde tütün satın alacağı bölgeye götürmekte, satın aldığı tütünleri ise, kısım kısım ortaklarına göndermekteydi. Satın alma işlemi tamamlandıktan sonra, elde ettikleri tütünleri satıncaya kadar ortaklık devam etmekteydi. Tütünlerin tamamı satıldıktan sonra, hisselerini ve kar paylarını alarak ortaklık sözleşmesine son veriyorlardı.[200]

---

[198] Bu konuda bir çok önemli örnekler bulunmaktadır. Gümrüğe olan borçların ödenmemesi durumunda sadece deyn temessükü veren tüccar değil, ortakları hakkında da tahkikat başlatılıyordu. Prosedür şöyle idi. İlgili Gümrük Emini durumu ve ortakların isimlerini ve buludukları mahalleri belirten bir arzuhal ile İstanbul ve Arabistan Duhan Gümrükleri Eminine bildirmekte, o da Divan'a bu konuyla ilgili bir arzuhal sunarak tüccarlardan borçlarının tahsili için bulundukları yerin kadısına bir hüküm istemekteydi. Merkez, arzuhal doğrultusunda kadı veya kadılara hüküm çıkararak gümrüğe olan borçların ödenmesini sağlıyordu. Bk, BOA, D.MMK.DHN 50, 65, 72, 81, 89, 90, 100, 155, 205, 245.

[199] Limanlara getirilen tütünler genellikle gönderilmekte idi. Çünkü her gün ortalama en az bir gemi limandan kalkmakta ve her kalkan gemiye aynı tüccara ait tütünler yüklenmektedir. Bu nedenle ortakların yükledikleri her seferde tütünlerle birlikte gitmeleri mümkün olmamakla birlikte, taşımacılığı gerçekleştiren gemilerin o gümrük tarafından kiralanması ve dolayısıyla reislerinin belirli insanlar olması taşınan tütünlerin başında mal sahiplerinin bulunmasını gerektirmiyordu. Bu duruma en güzel örneklerden bir tanesi, 1275 yılı Şevval ayı içinde Samsun-İstanbul arasındaki tütün ticaretinde ortaklık yapanların taşıma işini nasıl yaptıklarını göstermesi açısından önemlidir. 1275 yılı Şevval ayı içinde Samsun'dan İstanbul'a toplam 36.883 kıyye tütün getirilmiştir. Samsunda bölgesinde tütün toplayan ortaklar topladıkları tütünleri limanda bekleyen gemilere ayrı ayrı zamanlarda ve miktarlarda yükleyerek, kendileri tütünlerle birlikte İstanbul'a gitmeyip, orada kime ait olduğunu, kimin teslim alacağını kaydettirmişlerdir. Bu örnek için bk, BOA, KK 4517.

[200] Bu ortaklık şeklinin tütün tüccarları arasında kullanıldığına dair önemli bir örnek, 19. R. 1242 tarihinden 5. Z.1243'e kadar yaklaşık 19 aylık geçerli olan İstanbul İstanbul Gümrük Emini Hidayet Ağa, Tiryaki Ovannes veled-i Artin ve Duhani Palabıyık Avedik veled-i Artan kurmuş oldukları ortaklıktır. Belgede de *akd-i şirket-i İnan* olarak belirtilen üç kişinin oluşturduğu bu ortaklığa, İstanbul Gümrük Emini Hidayet Ağa 20.000 kruş, diğer iki zimmi ise 5.000'er kruşluk sermaye ile katılarak, profesyonal tütüncü olduğu anlaşılan, Avedik Canik bölgesine gönderilmiştir. Avedik, Bafra ve Samsun civarından 118.547 kıyye tütün satın alarak, İstanbul'a göndermiş, gönderilen mallar Ovannes tarafından karşılanmış, ve sonunda Avedik İstanbul'a döndükten sonra tütünler satılarak masraflar

IV. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜTÜN İHRACATI VE DIŞ TİCARETİ

16. yy. sonlarında Avrupalılar tarafından Osmanlı topraklarına ithal edilen tütün, yaklaşık bir asır sonra, tütün tarımındaki gelişmeye paralel olarak Avrupa'ya ihraç edilen maddeler arasına girdi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Avrupa'ya ihraç edilen tütün hakkındaki ilk veriler, bu maddenin vergiye tabi tutulmasıyla birlikte başlamaktadır. Bu konuda, Selanik'te, 1689 yılı nisan, mayıs, haziran aylarında yapılan gümrük tahririnde, toplam olarak 92.477 okka tütün kaydedilmiş, bu miktarın % 30 oranındaki 27.218 okkası, Venedik ve Fransa'ya ihraç edilmiştir. İhraç edilen tütünlerin % 23 oranındaki 6.159 okkası, Venedik'e, geri kalan % 77 oranındaki 12.082 okkası ise, Fransa'ya gitmiştir. Venedikli tüccar sayısı sadece bir iken, Fransalı tüccar sayısı üçtür. Her iki ülkeye de ihraç edilen tütünlerden alınan gümrük vergisi, okka başına 6-7 akçedir.[201] Bu dönemde Selanik, Rumeli'de, özellikle Makedonya bölgesinde üretilen tütünlerin ihraç edildiği sahil kenti iken, Lazkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir üretim bölgesi olan Ortadoğu'da üretilen tütünlerin ihraç edildiği merkez haline gelmiştir.[202]

18. yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren, başta Fransa, İtalya, Avusturya ve Rusya olmak üzere, Avrupa'nın diğer ülkelerine tütün ihracatı, artmaya başladı. 1722 yılı verilerine göre, Avrupa'ya ihraç edilen tütün miktarı, 1689 yılına göre, % 2.537 oranında bir artışla 717.728 okkaya ulaşmıştır. Bu miktarın yarısı olan 358.864 okka, Fransa'ya, diğer yarısı ise, başta İtalya ve Avusturya olmak üzere, Avrupa'nın diğer ülkelerine ihraç edilmiştir. Bu tarihten 1750 yılına kadar olan sürede dalgalanmalar olmakla birlikte, ihracat devamlı artan bir trend göstermiştir. Örneğin, 1736 yılında ihracat 1.143.100 okkaya ulaşmış, 1750 yılında ise, 802.500 okkaya gerilemiştir.[203]

18. yy.'ın ikinci yarısında tütün ihracatı, bazı yıllardaki istisnalar hariç, ortalama olarak 1.000.000 okkanın üzerinde seyretmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki

---

çıkartıldıktan sonra hisseleri ve hisselerine düşen kâr payları ortaklar arasında paylaşılıp, ortaklık sözleşmesine son verilmiştir. Bu örnek için bk, BOA, D.MMK.DHN 23358.

[201] BOA, D.BŞM 592.

[202] *Voyages d'un Missionaire de la Compagine de Jesus, en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabic et en Barbaric*, (Anonim), Paris 1730, s. 351; Ayrıca bk, Tütün Ticaret Merkezler ve Ticaret Yolları kısmına.

[203] N. G. Svonoros, *Le Commerce de Salonique au XVIII Siècle*, Paris 1956, s. 262.

tütün sektörünün ulaşmış olduğu boyutu ve dolayısıyla devletin bu dönemde tütün mukataalarında uygulanan malikane sistemini kaldırarak, bunların Darphane nezaretinde idare edilmesi nedenini de açıklayıcı gelişmelerden biri olarak kabul edilebilecek 18. yy.'ın ikinci yarısındaki ihracat rakamlarına bakılacak olursa, 1756 yılında Avrupa'ya ihraç edilen tütün miktarı, 1750 yılındakine göre, 6 yıl içinde % 166 oranında bir artışla 2.135.680 okkaya ulaşmıştır. 2 milyon okka üzerindeki bu miktar, 1764 yılına kadar aynı seviyelerde seyretmiştir. 1764 yılında bu rakam, bir yıl öncesindeki 2.186.536 okkadan % 168 oranında gerilemeyle 815.900, 1765 yılında, 624.726 okkaya düşmüştür. 1766 yılında ise, % 125'lik artışla 1.406.133 okkaya yükselirken, 1768 yılında 765.251, 1769 yılında ise, 552.897 okkaya gerilemiştir. 1764-1769 yılları arasındaki bu dalgalı seyir ardından Avrupa'ya yapılan tütün ihracatı, 1770 yılında % 178 oranında artışla 1.535.204 okkaya yükselmiş ve bundan sonraki on yıl boyunca 1.000.000 okkanın altına inmemiştir.[204]

Svoronos'un konsolos raporlarına göre vermiş olduğu 1770-1780 yılları arasındaki ihracat rakamları, Osmanlı gümrük kayıtları tarafından da doğrulanmaktadır. Bu konuda elimizdeki 1776-1779 yıllarına ait Selanik tütün gümrüğü defterlerine göre, Nisan 1776 tarihinden Mart 1777'ye kadar geçen bir sene zarfında Mısır, Fransa, Venedik, Dubrovnik, Napoli ve Rusya'ya toplam olarak 3.650.905 okka tütün ihraç edilmiştir. Bu miktarın % 58'ini teşkil eden 2.125.579 okkası, Mısır'a, geri kalan % 42 oranındaki 1.525.326 okkası ise, Avrupa ülkelerine ihraç edilmiştir. Avrupa'ya ihraç edilen miktarın % 40 oranına tekabül eden 615.871 okkası, Fransa'ya, % 27 oranındaki 413.910 okkası, Dubrovnik'e, % 16 oranındaki 240.134 okkası, Napoli'ye, % 11 oranındaki 167.236 okkası, Venedik'e, % 6 oranındaki 88.275 okkası da, Rusya'ya ihraç edilmiştir. Selanik limanından bu ihracatı gerçekleştiren tüccarların sayısı, 91'dir. Tüccarların % 35'ini meydana getiren 32'si, Müslüman, geri kalan % 65 oranındaki 59 tüccar, gayrimüslim olup bunların 34'ü, Hristiyan, 25'i, Yahudidir. Avrupa'ya tütün ihraç eden tüccarların tamamı gayrimüslim iken, Müslüman tüccarların tamamı Mısır'a ihracat yapıyorlardı. Ayrıca Mısır'a tütün ihraç eden Müslüman tüccarlar yanında, 19 gayrimüslim tüccar da bulunmaktaydı. İhraç edilen toplam tütün miktarının % 32 oranındaki 1.177.176 okkası, Müslümanlara, % 68 oranındaki 2.473.729 okkası, gayrimüslimlere aitti. Gayrimüslimlerin ihraç ettiği toplam tütün miktarının % 67

[204] Svonoros, s. 262.

oranındaki 1.657.725 okkası, Hristiyan tüccarlara, % 33 oranındaki 816.004 okkası da, Yahudi tüccarlara aitti. İhraç edilen toplam tütün miktarı içinde tüccar başına düşen tütün miktarı genel ortalaması, 40.120 okkadır. Müslüman tüccarların ihraç ettiği toplam tütün miktarı içinde her bir Müslüman tüccara ortalama 36.787 okka tütün isabet ederken, Hristiyan tüccar başına 48.757 okka, Yahudi tüccar başına ise, 32.640 okka tütün düşmektedir. İhraç edilen tütünler nisan ayında deniz yoluyla taşınmaya başlanmakta, nakliyat kış aylarında seyrekleşmekle birlikte, yıl boyunca devam etmektedir.[205]

Nisan 1777-Mart 1778 tarihleri arası Selanik tütün gümrüğü kayıtlarına göre, ihraç edilen toplam tütün miktarı, 2.850.484 okkadır. Bunun % 59 oranına isabet eden 1.676.720 okkası, Mısır'a, geri kalan % 41 oranındaki 1.173.764 okkası, Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Avrupa'ya ihraç edilen tütünlerin % 35 oranındaki 408.495 okkası, Venedik'e, % 28 oranındaki 325.367 okkası, Dubrovnik'e, % 26 oranında 299.459 okkası, Fransa'ya, % 11 oranındaki 128.754 okkası da, İsveç'e ihraç edilmiştir. Tütün ihracatı yapan toplam 106 tüccarın % 49 oranındaki 52'si, Müslüman, % 51 oranındaki 54'ü, gayrimüslim olup, bunların 32'si, Hristiyan, 22'si, Yahudidir. Müslümanların tamamı bir önceki yılda olduğu gibi, sadece Mısır'a tütün ihraç etmektedir. İhraç edilen tütünün % 33'üne tekabül eden 931.335 okkası, Müslümanlar, geri kalan % 67'ini oluşturan 1.919.149 okkası, gayrimüslim tüccarlar tarafından yapılmıştır. Gayrimüslimlerin ihracatının % 31 oranındaki 598.511 okkası, Hristiyan tüccarlar, geri kalan % 69 oranlık 1.320.638 okkası ise, Yahudi tüccarlar tarafından gerçekleştirilmişti. İhraç edilen toplam tütün miktarı içinde tüccar başına 26.891 okka tütün düşerken, her bir müslüman tüccara ortalama 17.910 okka, Hristiyan tüccara 18.703 okka, Yahudi tüccara 60.029 okka tütün düşmektedir. Söz konusu tarihlerde Mısır ve Avrupa'ya tütün ihraç eden tüccarlar, iki İsveçli tüccar hariç, hemen hemen bir yıl öncekiyle aynı kişilerdir. Yine bir yıl öncesinde olduğu gibi, ihracat nisan ayında başlayıp kış aylarında seyrekleşerek yıl boyunca devam etmiştir.[206]

Nisan 1778-Mart 1779 tarihlerini kapsayan diğer bir gümrük tahririne göre, Selanik'ten ihraç edilen toplam tütün, 2.456.784 okkadır. Bu miktarın % 61 oranlık 1.489.766 okkası, Mısır'a, geri kalan % 30 oranlık 967.018 okkası ise, Avrupa'ya ihraç

[205] BOA, D.MMK.DHN 23303.
[206] BOA, D.MMK. 22894

edilmiştir. Avrupa'ya ihraç edilen tütünlerin % 60 oranındaki 576.072 okkası, Venedik'e, % 36 oranında 345.915 okkası, Dubrovnik'e, % 4 oranındaki 43.397 okkası, İsveç'e ve % 1'lik orana bile ulaşamayan çok küçük bir miktar olan 1.634 okkası da, Fransa'ya ihraç edilmiştir. Tütün ihraç eden toplam 85 tüccarın % 34'ünü meydana getiren 29'u, Müslüman, % 66'ını teşkil eden 56'sı, gayrimüslim olup, bunların 33'ü, Hristiyan, 23'ü ise, Yahudidir. Yine Müslümanlar sadece Mısır'a tütün ihraç etmektedirler. Toplam ihracat içinde payları, % 32'ine tekabül eden 793.478 okkadır. Gayrimüslimlerin payı ise, % 68 oranındaki 1.663.306 okkadır. Gayrimüslimlerin sahip oldukları hacim içinde Hristiyan tüccarlar, % 43 oranındaki 714.618 okkalık paya sahip iken, geri kalan % 57 oranındaki 948.688 okkalık pay, Yahudi tüccarlara aittir. Bu tarihler arasında tütün ihraç edenler, İsveç'e ihraç edenler de dahil olmak üzere, önceki iki senedekiyle aynı tüccarlardır.[207] Yine 1779-1780 yılına ait diğer bir gümrük defterinde Selanik'ten Avrupa'ya ihraç edilen tütün miktarı 1.313.822 okkadır.[208]

18. yy. sonlarında, 1798 yılında ihracat durumu, Felix de Beaujour'un vermiş olduğu rakamlara göre şöyledir: Rumeli'de Makedonya bölgesinde yıllık üretim, 100.000 balyadır. Her bir balya, 70-71 okka tütün ihtiva eder, yani bu bölgede yetiştirilen yıllık tütün miktarı, 7.000.000-7.100.000 okka civarındadır. Bu miktarın 2.100.000 okkası, Mısır'a, 700.000 okkası, Kuzey Afrika'ya, 1.400.000 okkası, İtalya'ya, 700.000-840.000 okkası da, Almanya'ya ihraç edilir, geri kalan 2.000.000 okka ise, başta İstanbul olmak üzere, Rumeli bölgesi ve Anadolu'da tüketilir.[209]

18. yy.'da Selanik, Makedonya bölgesinde üretilen tütünlerin ihraç edildiği önemli bir merkez haline gelirken, tütün tarımının coğrafî yayılımına ve üretim artışına paralel olarak, özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında yeni ihraç merkezleri ortaya çıktı. Aslında bunlardan biri olan Lazkiye, yeni bir merkez değildi. Daha 17. yy. sonunda, Ortadoğu bölgesinde üretilen tütünlerin ihraç edildiği tek ve en önemli liman kenti haline gelmişti. Bu durumunu 18. yy. boyunca da devam ettirdi. Maalesef Lazkiye'ye ait tütün gümrük defterlerinin olmaması, ihracat hacminin seyri hakkında kesin şeyler söylememizi engellemekle birlikte, bu döneme ait diğer kaynaklar, Lazkiye'nin Akdeniz'e açılan önemli ihracat kapısı olmaya devam ettiğini, özellikle Ortadoğu'da

[207] BOA, D.MMK.DHN 23307
[208] BOA, KK 5258
[209] Felix de Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grece*, s. 96

üretilen tütünün önemli bir bölümünü tüketen Mısır'a ihracatın buradan yapıldığını göstermektedir. Lazkiye, sadece Mısır'a tütün ihracatının yapıldığı bir merkez değil, aynı zamanda yine bu bölgede üretilen tütünlerin Avrupa'ya da ihraç edildiği merkez durumundadır. Diğer taraftan Lazkiye, yine 18. yy.'ın ikinci yarısında ticareti gelişen İran nargile tütünü tömbekinin de Osmanlı coğrafyasına ve Avrupa'ya çıkış yaptığı en önemli ihracat merkezidir[210]. 18. yy.'da tütün ihracatı bakımından yıldızı parlayan diğer bir merkez de, İnoz'dur. Coğrafî olarak Meriç ırmağının Ege Denizi'ne döküldüğü yerde bulunan İnoz'un tütün ihracatı bakımından en önemli özelliği, Bulgaristan bölgesinde yetişen ve sadece Mısır'da tüketilen kaba kalitedeki Kızıldeli tütününün ihraç edildiği tek merkez olmasıdır.[211] Tütün ihracatının yapıldığı diğer üçüncü merkez ise, Arnavutluk bölgesindeki Dıraç'tır. Bu bölgede 18. yy.'ın ikinci yarısında artış gösteren tarıma bağlı olarak üretilen tütünün Dalmaçya bölgesine ve Avrupa'ya ihraç edildiği tek merkez durumundadır.[212]

18. yy.'da tütün ihracatının yoğun olarak yapıldığı bu üç merkez dışında, Tuna nehri de, Bulgaristan ve Tuna kıyılarında yetiştirilen tütünlerin imparatorluğun kuzeyine, Orta Avrupa, Avusturya'ya ihraç edildiği bölge durumuna geldi. 1697 yılında Tuna nehri üzerinde bulunan iskelelerin tamamında oluşturulan tütün gümrükleri, 18. yy.'daki gelişime paralel olarak bu bölgelerde yetişen tütünlerin, hem ülke içine, hem de ülke dışına dağılımını sağlayan küçük merkezlere dönüştü. Özellikle Tuna nehir ulaşımı taşımacılığı kolaylaştırdığından, Osmanlının Avrupa'ya açılan son kapısı durumundaki Belgrat, bu bölgedeki önemli tütün ihracat merkezi haline geldi. Belgrat'ın bu özelliği, sadece Bulgaristan ve Tuna bölgesinde üretilen tütünlerden değil, aynı zamanda 18. yy.'ın ikinci yarısında önemli oranda artış gösteren Bosna ve özellikle Sava nehri boylarında üretilen tütünlerden de kaynaklanmaktaydı.[213] Belgrat, tütün ihracatının yapıldığı diğer merkezlerin aksine, Osmanlı tüccarlarının lüle, çubuk, kutu gibi tütün tüketiminde kullanılan mamullerin de Avusturya'ya ihracatının yapıldığı önemli bir ticari üs haline geldi.[214]

---

[210] Lazkiye hakkında bk, Tütün Ticaret Yolları ve Tütün Ticaret Merkezleri kısmı.

[211] İnoz hakkında bk, Tütün Ticaret Yolları ve Tütün Ticaret Merkezleri kısmı.

[212] Bk, Tarım bölümü.

[213] Bk, Tarım bölümü.

[214] Osmanlı Müslim ve Gayrimüslim tüccarlarının Avusturya topraklarındaki ticarî faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk, Numan Elibol, "XVIII. yüzyılda Avusturya topraklarında faaliyet gösteren

18. yy.'da dalgalı olmakla beraber, genel olarak yükselen bir trende sahip olan tütün ihracatının 19. yy.'daki durumu, biraz farklılık göstermektedir. Gelişime bakıldığında, bu yüzyıldaki tütün ihracatını iki ana döneme ayırmak mümkün gözükmektedir. Bunlardan birincisi, bu yüzyılın ilk yarısıdır ki, ihracatta önemli ölçüde düşüşün yaşandığı dönemdir. Bu düşüşün sebepleri, 18. yy. sonlarında Fransız ihtilaliyle başlayan siyasî bunalım sonunda Avrupa'da meydana gelen savaşlar, 19 yy.'ın ilk çeyreğinde Osmanlı Rumelisi'nde tütün tarımını olumsuz derecede etkileyen Mora isyanı ve ardından Ortadoğu tütün ticaretini de sekteye uğratan Kavalalı isyanı gibi siyasî gelişmelerdir. Bu hususta diğer bir önemli sebep de, bir taraftan 18. yy.'ın son çeyreğinde başlayan Avrupa'da tütün tarımını geliştirme ve yayma çabalarının sonuç vermeye başlaması, diğer taraftan da Amerikan tütününün yaygınlaşmasıdır. Örneğin, 18. yy. sonlarında Avusturya İmparatoru II. Joseph'in teşvikiyle Osmanlıdan tütün ithalatına son vermek için Macaristan bölgesinde tütün tarımının başlatılması ve bunun kısa sürede sonucunun alınmasıdır.[215] Yine aynı şekilde Fransa, İtalya ve Almanya'da tütün tarımının yayılması,[216] Rusya'nın Kırım yarımadası, Saratov eyaleti ve Yekaterinoslav bölgesinde tütün tarımını Avrupa'ya ihraç edecek kadar geliştirmesidir.[217] Bu sebeplerden dolayı, 18. yy.'ın sonlarında Selanik'ten Avrupa'ya yapılan ortalama 1.000.000 okkalık tütün ihracatı, 1810 yılına gelindiğinde, % 50-60 oranında bir düşüşle 406.000 okkaya gerilemiş, bu gerileme, 1811 yılında da devam etmiş ve 23.000 okkaya düşmüştür. Tütün ihracatı, 1816 yılında 74.903 okkadır, sadece 1817 yılında 226.267 okkaya çıkmasına rağmen, ertesi yıl, 1818'de tekrar 34.606 okkaya düşmüştür. Tütün ihracatı, 1819 yılında 79.345 okka iken, 1820 yılında tekrar

---

Osmanlı tüccarları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, İstanbul 2004, s. 59-112; İlber Ortaylı, "Osmanlı-Avusturya Ticari Diplomatik İlişkileri (1740-1770) ve Yapısal değişmeler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Ankara 2000, 430-440; Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Merchant", *Journal of Economic History*, sayı 20, 1960, s. 234-313.

[215] Svoronos, s. 262. Ayrıca bk, 18. Yüzyıl Selanik Tütün İhracatı Tablosu.

[216] BOA, MM 10054, s. 83. 1795 yılında Avrupalı tüccarlar, Amerikan tütünü ile kendi ülkelerinin tütünlerini de Osmanlı topraklarına getirmeye başlamışladır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk, İthal Tütünlerden Alınan Vergiler kısmı.

[217] 1832 yılında Rusya çarına verilen bir raporda "Amerikan tütününün üretiminin bu güne kadar nasıl yapılacağı konusundaki bilgi eksikliğinden dolayı, bu cins tütünün Rusya'nın tütün ekilen bölgelerinde yeni olduğu, bu konuda Kırım yarımadası, Saratov eyaletinde çiftçilerin üretim yapmaya başladıkları, Yekaterinoslav bölgesine de Amerikan tütünü tohumlarının getirildiği, 1831 yılında Polonya-Amerikan tütünü adı altında 50.000 rublelik Rus tütününün Bremen'e ihraç edildiği, bu tütünlerin Alman imalathanelerinde Amerikan tütünleriyle karıştırıldığı" belirtilmektedir. Bu konuda

339.050 okkaya yükseldikten sonra Mora isyanıyla birlikte 1822 yılında 25.800 okkaya düşmüş ve 1826 yılına kadar aynı seviyede kalmıştır.[218] 1840 yılana kadar düşük seviyede seyreden tütün ihracatı, 1838'de başlayan ticaret anlaşmalarıyla tekrar yükselmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren ihracatın artış sebebi, vergiler kısmında anlatıldığı gibi, tütünden alınan ek vergilerin kaldırılmasıdır. Mevcut verilere gore, 1843 yılından 1872 yılına kadar geçen sürede ihraç edilen tütün miktarı, 18. yy.da olduğu gibi gittikçe yükselen trende sahiptir.[219] Bu dönemde Selanik yanında, önemli bir tütün ihracat merkezi durumuna gelen Kavala'da da durum aynıdır.[220] Özellikle 1850 yılından itibaren, hem Selanik, hem de Kavala'dan ihraç edilen tütün miktarında çok büyük oranlarda artış kaydedilmeye başlanmış, bu durum, 1860 yılından itibaren daha da artmıştır. Bu artışın başlıca iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi, 1861-1865 yılları arasında Amerika'daki iç savaştan[221] dolayı, Amerikan tütünlerinin Avrupa'ya ithal edilememesidir ki, bu Avrupalıları Osmanlı tütününe yöneltmiştir. İkincisi, 1861 yılından itibaren Avrupalı devletlerle yapılan ticaret antlaşmaları gereği Osmanlı imparatorluğundan ihraç edilen tütünlerden verginin kaldırılmasıdır.[222]

19. yy.'da önemli bir gelişme de, Osmanlı topraklarından tütün ithal eden Avrupa ülkeleri arasına İngiltere'nin katılmasıdır. 1836-1853 yılları arasındaki verilere göre, İngiltere'ye başta Rumeli olmak üzere, Ortadoğu ve Mısır'dan tütün ihraç edilmektedir ve diğer ülkelerde olduğu gibi, ihraç edilen tütün miktarı, 1836-1850 arasında dalgalı bir seyir izlemekte, 1850 yılından itibaren ise, önemli ölçüde artmaktadır.[223] Yine 19. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan tütün ihracatının önemli ölçüde arttığı diğer bir ülke de, Rusya olmuştur. 18. yy.'da Akdeniz üzerinden ülkelerine tütün ihraç eden Rus tüccarlar, 1792 yılında yapılan Yaş antlaşmasını müteakip Karadeniz'de görülmeye başlamışlar, vergiler kısmında bahsedildiği gibi,

---

Bk St. Petersburg Millî Kütüphanesi, El Yazmaları Bölümü, Otdel Rukopisey RN 5. Fon 380 delo 67. s. 180-181.

[218] Emilie Themopoulou, "Salonique, 1800-1875: Conjoncture Économique et Mouvement Commercial", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tome 2, Universite de Paris I Pantheon-Sorbonne 1994, s. 542.

[219] Themopoulou, s. 544; Ayrıca bk, 19. Yüzyıl Selanik Tütün İhracat Tablosu.

[220] Themopoulou, s. 549; Ayrıca bk, 19. Yüzyıl Kavala Tütün İhracatı Tablosu.

[221] 1861-1865 yılları arasında meydana gelen İç Savaş ve etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk, Robert E. Lerner-Standish Meacham, *Western Civilizations: Their History and Their Culture*, New York-London 1988, s. 569, 746, 836-837, 1078.

[222] Bu konuda bk, Vergi Tarifeleri kısmı.

[223] Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976; Ayrıca bk, 19. Yüzyılda İngiltere'ye Yapılan Tütün İhracatı Tablosu.

Rusya'da üretilen tütünleri aynı tarihlerde Karadeniz'den Osmanlıya ihraç etmeye başlamışlardı. 19. yy.'ın başından itibaren Osmanlıdan Rusya'ya tütün ihracatının Karadeniz'deki Rus tüccarlar tarafından yapıldığı, özellikle de 1815 yılından itibaren önemli ölçüde artmaya başladığı ve hemen hemen bu artışın iki ülke arasında meydana gelen savaş yılları haricinde devamlı yükselme kaydettiği görülmektedir. Rusya'ya yapılan ihracattaki asıl önemli artış, diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi, 1860 yılından itibaren görülmektedir.[224]

19. yy.'ın son çeyreğine girildiğinde, 1878 yılından itibaren düzenli bir şekilde yayınlanmış olan *Dış Ticaret İstatistikleri*'ndeki veriler, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ihraç edilen tütünlerin toplamı hakkında kesin bilgiler içermektedir. Bu istatistiklerde, ihraç edilen tütünler vergiye tabi tutulmadığı için hangi ülkeye ne kadar tütün ihracatı yapıldığı belirtilmemekte, fakat kitapların sonunda toplam olarak miktar verilmektedir. Buna göre, 1878 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ihraç edilen tütün miktarı, 10.000.000 okkadır.[225] Ancak bu miktardan ne kadarının Mısır'a ihraç edildiği belirtilmemektedir. İhraç edilen tütünlerin miktarı daha sonraki yıllar için şöyledir. 1879 yılında 6.958.232 okka, 1880'de 9.518.737 okka, 1881'de 8.271.164 okka, 1882'de 8.027.505 okka, 1883'te 6.947.068 okka olmak üzere, 5 yıl içinde toplam 39.721.926 okka tütün ihraç edilmiştir.[226]

V. TÜTÜN TİCARETİNDE TAŞIMACILIK VE YOLLAR

Geniş Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasının belirli bölgelerinde başlayan tütün üretiminin zamanla yoğunlaşması ve buna paralel olarak ticari faaliyetlerin artması, bu sektörde, hem kara, hem de deniz taşımacılığının gelişmesine, dolayısıyla sadece imparatorluk dahilinde değil, Akdeniz ve çevresinde, kara ve denizde belirli tütün

---

[224] Rusya'ya yapılan tütün ihracat rakamları *Obzor Vneşney Torgovli Rossii* adıyla 1802'den itibaren yıllık olarak yayınlanan İstatistiklerden alınmıştır. Bu rakamlar için bk, Rusya'ya yapılan tütün ihracatı tablosu.

[225] "1295 senesi Mart'ı ibtidasından Şubat'ı nihayetine değin bir sene zarfında Memalik-i mahruse-i Şahane'den ihraç edilen malların cins ve kıymet defteri", İÜ. Kütüphanesi, nr. 89545. Bu ihracat istatistiğinde "Diyar-ı ecanebiyeye ihraç olunan tütünden resm-i gümrük alınmadığı cihetle mikdar ve kıymeti işbu cedvele derc olunmamış ve ecnebiyeye ol ana tütün ihracaatı mikdarı dahi 10.000.000 kıyye takrib olunmakda bulunmuştur" denmektedir.

[226] 1879-1883 yılları arasında ihracat rakamları için bk, Devlet-i Aliyye-i Osmanüyyenin 1296, 1297, 1298, 1299, 1300 İthalat ve İhracaat İstatistkleri.

ticaret yollarının oluşumuna neden olurken, bu ağ içinde çeşitli kentlerin önemli bir tütün ticaret merkezi olmasını sağladı.

Tütün Ticaretinde Kara Taşımacılığı ve Yollar

Kara taşımacılığı, muhtemelen 17. Yy.ın sonlarına kadar daha çok bizzat tüccarlar tarafından yapılırken, 18-19 yy.larda tütün ziraatinin coğrafi olarak gelişmesi ve genişlemesi, büyük miktarlarla ticaret yapan tüccarların ortaya çıkması, sadece bu işle uğraşan, tütünleri tüccarın istediği merkezlere, iskelelere veya ihraç mahreçlerine taşıyan profesyonel nakliyeci grubu ortaya çıkmasına sebep oldu. *Kiracı* olarak adlandırılan araba ve develer ile nakliyat yapanların çoğunluğu Rumlardan oluşan gayrı müslim reaya idi.[227]

Tütün ticaretinde kullanılan karayollarının oluşumu 17. yy.da daha belirsiz, dağınık ve daha çok bölgesel iken, bu yüzyılın sonlarına doğru üretimdeki artış ve daha hacimli ticaretin gelişimine paralel olarak, kullanılan yollar da daha belirgin hale gelmeye başladı. 18. yy.ın başlarına gelindiğinde Selanik, Makedonya bölgesinde üretilen tütünlerin, hem imparatorluğun en büyük tüketim merkezi olan başkent İstanbul'a hem de ülkenin iç kısımlarına ve yurtdışına gönderildiği önemli bir tütün ticaret merkezi olarak ortaya çıktı. Selanik, 'bütün yolların Roma'ya çıktığı' misali Makedonya bölgesinde üretilen tütünlerin dış dünyaya açılımını sağlayan karayollarının

[227] BOA, MM 10054, s. 246: "… Selanik Duhan Gümrüğünün varidat-ı mukarreresi Petriç ve Ustrumca ve Gölbaşı ve Karadağ ve Yenice-i Vardar ve sair ol havalide hasıl olan ecnas-ı duhanlar vakt ü zamanıyla yerli yerinde sevk ve nakl ve idhal-i gümrük olunmasına menut olub işbu senelerde duhanların kesret üzere nakli Z ve M aylarına tasaddik ve duhan nakl eden *kiracı*ların ekseri ehli zimmet reaya bulunduğundan …. Sene 1218"; BOA, MM 10101, s.104 "…Yenice-i Karasu, İnoz, Çağlayık, Praveşte caniblerinde husule gelen duhanlar … nakl ve ticareti rum taifesine mahsus olmak mülasebesiyle taife-i mersumun derunlarında mezkur olan melanetlerine duhan-ı mezkurun nakl ve ticaretine itibar etmeyüb ve bahren bir vakiyye duhan bir mahalle gidemeyeceği ecilden …". 1237 senesinde o bölgeye ait 30.000 kantar tütün gümrük geliri tehlikeye girer ki Emanetle yönetilen bu dönemde kantar başına 11 kruş alınmaktadır toplam gelirin 660 kese akçe etmektedir. Yapılacaklar hakkında önemli bir hüküm. BOA, Cevdet Maliye 297, 7 Za 1184 tarihli bu belgede tütün nakliyatını *kiracı*, *arabacı*, *deveci* denen Kavala, Drama, Serez, Dağdibi, Nevrekob, Demirhisar, Ustrumca, Petriç, Nasliç, Tikveş, Radovişte, Yenice-I Vardar, Vodina, Menlik, İştib, Koçana, Selanik ve çevresindeki kazlarda bulunan ehli zimmet reayaanın yaptığı belirtilerek, bunların cizyedarlar tarafından taaddi edilmemesi konusunda merkez tarafından uyarıda bulunulmaktadır. Merkez tarafından verilen emirde 1 Muharrem'den önce bu gruptan cizye toplanmaması emredildilmiştir. BOA, D.MMK.DHN 75/6, 27 R 1191 tarihli bir başka belgeden tütünlerin arabalardan oluşan kervanlar ile taşındığını, ortalama her bir arabaya kaç kıyye tütün yüklendiğini öğrenmekteyiz. Belgede verilen bilgilere göre Sultanyeri kazasında iki tüccar İzmir'e götürecekleri 200'den mütecaviz denk tütünü 31 arabaya yüklemişlerdir. Her arabaya ortalama 6-7 denk tütün konulmuştur. Her bir dengi 50 kıyye kabul edersek bir araba ortalama 300-400 kıyye arasında tütün taşımaktadır.

birleştiği merkez haline geldi.[228] Tütün taşımacılığında Makedonya-Selanik hattı yanında, yine aynı dönemde 17. yy.ın sonlarında Edirne-Tekirdağ arasındaki Doğu Rumeli'de üretilen tütünlerin İstanbul'a ulaştırıldığı ikinci bir önemli hat olarak ortaya çıktı.[229]

17. yy. boyunca Anadolu'da ise tek tütün üretim bölgesi olan Milas merkezli Anadolu'nun iç kısımlarına dağılımı sağlayan yollar oluşmaya başladı.[230] İmparatorluğun Ortadoğu bölgesinde ise Halep, muhtemelen Anadolu'nun bir kısmının tütün ihtiyacını besleyen yolların çıkış noktası olurken, önemli bir liman kenti olan Lazkiye, bu bölgede üretilip Mısır ve Akdeniz bölgesine ihraç edilecek tütünlerin getirildiği önemli bir yollar kavşağı oldu.[231]

17. yy. sonlarında 1697 yılında gümrük sisteminin yeniden düzenlenerek imparatorluk sathında yaygınlaştırılmaya başlanması ve sonraki dönemlerde üretim coğrafyasının gelişimine paralel olarak imparatorluğu saran bir ağ şeklini alması, özellikle tütün ticaretinde kullanılan karayolu güzergahlarının belirginleşmesinde en önemli etken oldu. 18. yy. ortalarına doğru güzergahların gelişmesi ve çeşitlenmesi hem bu yüzyılın ikinci yarısında hem de 19. yy.da devam ederken, 19. yy.ın ilk yarısında zaman zaman meydana gelen başta yeni üretim bölgelerinin ortaya çıkması, ayaklanma, savaş ve ticari antlaşmalara bağlı olarak değişim göstermiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz gümrük sisteminin oluşturulmaya başlanmasından itibaren 18. yy.da tütün ticaretinde yapıldığı başlıca karayolları şunlar idi.

İmparatorluğun avrupa yakasında Batı Rumeli'de Selanik şehri tütün ticaretindeki önemini 18. ve 19. yy.da da koruyarak özellikle Makedonya bölgesinin güneyinden yetiştirilen tütünlerin getirildiği yollar kavşağı olurken, yine 18. yy. başlarından itibaren İstanbul'u besleyen iki merkez, Makedonya bölgesinden gelen yolların kesiştiği Kavala ile Batı Trakyadan gelen yolların buluştuğu Yenice-i Karasu önemli birer tütün ticaret yollarının kavşağı haline geldiler. Doğu Rumeli'de Balkan

---

[228] Selanik Tütün gümrüğüne kaydedilmiş tütün tüccarları ve getirdikleri tütün miktarı için bk, BOA, D.BŞM 592.

[229] BOA, D.MMK 23250.

[230] Milas bölgesiyle ilgili elimizde herhangi bir resmi belge bulunmamakla birlikte tarım kısmında da belirtildiği gibi Evliya Çelebi 1671 yılında Milas kazası için verdiği 'Milas ve ve 75 köyünde tütün ekilir ve tamamı Anadoluya gider' bilgilerden yola çıkarak böyle bir sonuca varıyoruz.

sıradağlarının güneyinde yetiştirilen tütünlerin İstanbul'a ulaştırıldığı Edirne-Tekirdağ hattı ise bu dönemde de varlığını devam ettirirken, 18. yy. ortalarından itibaren bu bölgede üretilen kırcaali ve kızıldeli tütünlerinin İnoz'a ulaştırıldığı Meriç ırmağı önemli bir ulaşım hattı olarak ortaya çıktı. Dimetoka, Sultanyeri, Vakıflar ve Uzuncaabad Hasköy havalisinde yetiştirilen bu cins tütünler Meriç ırmağı kenarında olan Mandıra adlı mahalden *lefke* tabir edilen kayılara yüklenerek İnoz iskelesine getirilmekte idi.[232]Yine bu bölgede Balkan dağları ile Tuna nehri arasında özellikle Niğbolu ve Silistre bölgesinde yetiştirilen tütünlerin ticareti Kuzeye ve Karadeniz'e uzanan karayollarıyla yapılırken tütün taşımacılığının büyük kısmı Belgrad'a kadar Tuna nehri üzerinden yapılmaktadır. Tütün ticaretinde 18. yy.ın ikinci yarısında Eflak bölgesinde tütün üretiminin gelişimiyle birlikte, Eflak'tan Doğu Rumeli bölgesine yeni bir karayolu ulaşım güzergahı oluştu.[233] İmparatorluğun Belgrad merkezli batı ucu özellikle Tuna yolu ile beslenirken, 19. Yy. başlarına kadar Bosna bölgesi, tütün ihtiyacını daha çok Makedonyanın batısından başlayıp Saray kentinde son bulan yollarla karşıladı. Yine Rumeli'de liman kenti Draç, Arnavutluk bölgesinde yetiştirilen tütünlerin getirildiği yolların kesiştiği ihraç merkezi haline geldi.

İmparatorluğun Asya yakasında özellikle 18. yy.ın ortalarına doğru İzmir ve yüzyıl sonlarında Ege Denizi kıyısında bulunan Milas, Kuşadası, Çeşme, Urla, Foça ve Ayvalık hem deniz yolu ile getirilen hem de bu bölgede üretilip Anadolu'nun iç kısımlarına giden tütün ticaret yollarının birleşme noktaları olmaya başladı.[234]

18. yy.ın ikinci yarısında Karadeniz bölgesinde Samsun ve Bafra, deniz yoluyla getirilen tütünlerin hem kıyı hem de iç bölgelere dağılımını sağlayan yolların başlangıç merkezi olarak ortaya çıkarken, bu dönemde imparatorluğun önemli bir üretim bölgesi olan Ortadoğu'da ise durum bir önceki bir önceki döneme göre daha farklı ve canlı hale geldi. Halep merkezli Anadoluya giden yollar devamlılığını 18. Yy.da da korurken, muhtemelen 17. yy.da mevcut olan Antakya'dan başlayarak

---

[231] *Voyages d'un Missionaıre de la Compagine de Jesus, en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabic, et en Barbaric*, Paris 1730, p. 351.

[232] BOA, MM 10101, s.126, 132. Her iki hüküm de 1805-1806 tarihli olmakla birlikte " … İnoz Duhan Gümrüğüne beher sene taife-i tüccarın nakl ve idhal edecekleri Kızıldeli ve Kırcaali tabir olunur duhanlarını iteden beri İnoz Duhan Gümrüğü Emini marifetiyle icar olunan *lefke* tabir olunur sefaine tahmil ve ve nehr-i meriç ile İnoz Duhan Gümrüğüne nakl ve idhal olunageldiğinden …" Meriç nehrinin bu şekilde daha önceden kullanıldığını anlıyoruz.

[233] BOA, MM 10054, s.31, 109.

Toroslar üzerinden Ankara'ya ulaşan ve bu gözergahtaki bölegeyi besleyen hattın önemi ve yoğunluğu arttı.[235] 18. yy.da tütün ticaretinde hem İmparatorluk hem de ortadoğu bölgesi için en önemli gelişmelerden biri de Basra körfezinde Bağdad'dan başlayarak Halep, Şam–Lazkiye'ye kadar uzanan tömbeki ticaret yolu ortaya çıkması oldu.[236] Bu hat 18. Yy.ın ikinci yarısından itibaren, Kavalalı isyanına kadar İran tömbeki talebini karşılayan yegane karayolu güzergahı oldu. Bu güzergaha bağlı olarak Şam bölgesindeki Muzayrib denen kazadan başlayarak kutsal topraklara kadar devam eden ve sadece hac zamanları işlek olan karayolu da tütün ve tömbeki ticareti mevsimlik te olsa önemli bir güzergah oldu.[237]

17. yy.da nasıl bir gelişime sahip olduğunu bilmediğimiz imparatorluğun önemli bir bölgesi olan Mısır'da 18. Yy. başlarından itbaren iki önemli liman kenti, Kahire, İskenderiye ve Dimyat iç bölgelerin talebini karşılayan yolların başlangıcı olurken, bu şehirler özellikle İskenderiye, bu yüzyıl ve müteakib dönemlerde avrupalı tüccarların Kızıldeniz yoluyla az da olsa getirdikleri tömbeki güzergahının da Akdeniz dünyasına açılan çıkış noktası durumundaydı.[238]

19. yy.da Rumeli bölgesinde tütün ticareti yapılan yollarda pek fazla bir değişiklik olmadı. Sadece Makedonya bölgesinin batısından başlayıp Bosna bölgesine kadar uzanan ticaret yolu, 19. Yy. başlarından itibaren Bosna bölgesinde tütün üretiminin yoğunlaşmasıyla zayıfladı.

19. yy.da imparatorluğun Anadolu ve Ortadoğu bölgesine bakıldığında, tütün ticaretinin yoğun olduğu güzergahlar, hem Rumeli bölgesindeki hem de Ortadoğu bölgesindeki siyasi gelişmelere paralel olarak değişiklikler gösterdi. Daha önce tarım bölümünde de belirtildiği gibi 18. Yy. sonunda Napolyon'un Mısırı işgali ile başlayan Ortadoğu'daki siyasi karışıklık, 1821'de Mora ayaklanması ve devamında Mısır'da başlayıp Anadolu'ya kadar etkili olan Kavalalı İsyanı, tütün ziraatinin Anadolu'da genişlemesine neden olmuş ve dolayısıyla Anadolu'da var olan yolların canlanmasına ve yeni ticaret güzergahlarının oluşumuna, özellikle tömbeki ticaret yollarının kuzeye

---

[234] BOA, MM 10101, s. 46, 109.
[235] BOA, MM 10054, s. 267.
[236] BOA, MM 10054, s. 272; BOA, MM 10101, s. 13,
[237] BOA, MM 10054, s. 90.
[238] BOA, MM 10054, s. 205, 266.

kaymasına sebep olmuştur. 1820'lerden itibaren Anadolu'nun kuzeyi, Trabzon, Bolathane, özellikle Samsun ve Bafra bölgesinde tütün üretimindeki artış, daha önceki dönemlerde kullanılan Canik bölgesinin hinterlandına inen Amasya, Tokat, Merzifon ve Köprü hattını daha canlı hale getirirken,[239] Bafra ve Samsun'dan başlayarak Karahisar-ı Şarki üzerinden Erzurum'a kadar uzanan yeni bir güzergahın oluşumuna sebep olmuştur. Buna ilaveten Trabzon'dan gelen ayrı bir güzergah da Erzurum bölgesini besleyen ayrı bir hat olarak canlanmaya başladı.[240] Bu dönemde Erzurum, sadece Canik ve Trabzon bölgelerinden gelen tütün ticaret yollarının değil, yukarda anlattığımız ortağudaki siyasi gelişmelere bağlı olarak büyük sekteye uğrayan Bağdad- Halep-Şam-Lazkiye hattı yerine Tebriz'den gelen yeni tömbeki ticaret hattının[241] ve 1840'ların başından itibaren önemli birer tütün üretim bölgesi olmaya başlayan Doğu Anadolu bölgesindeki Bitlis ve Muş'tan başlayarak Tebriz'e kadar uzanan ihracaat yolunun da kavşağı haline gelmiştir.

Ege bölgesinde ise, daha önce belirttiğimiz kıyı şeridindeki küçük liman kazaları daha çok kendi hinterlantlarından gelen yolların kavşağı olma özelliklerini korurken, 19. yy.da İzmir en önemli tütün ticaret merkezi haline gelip hem Anadoluya ithal edilecek hemde Ege bölgesinden ihraç edilecek tütün ticaret yollarının kavşak noktası oldu.[242]

Ortadoğuda bölgesinde tarım kısmında da belirtildiği gibi 18. Yy. ortalarından itibaren üretim alanlarında başlayan coğrafi genişlemenin, 19. yy.da da devam etmesiyle daha önceki ticaret yollarının yoğunlaşmasına ve çeşitlenmesine sebep oldu. Bu dönemde Trablusşam başta olmak üzere kıyı şeridinde bulunan Cebeliye, Beyrut, Akka, Yafa, Avretadası, Payas, İskenderun daha çok kendi hinterlandlarından gelen tütün ticaret yolların keşistiği liman kentleri olmaya başladılar.[243]

---

[239] Bafra, Samsun, Bolathane ve Trabzon bölgesindeki üretim artışı ve bunun sonucu olarak Bafra ve Samsundan başlayarak Amasya, Tokat, Merzifon ve Köprü ticaret yolu hakkında bk, BOA, MM 10054, s.214.

[240] BOA, MM 10101, s.167.

[241] BOA, MM 10101, s. 248,249, 250, 251, 277, 292, 293, 306, 307, 327, 330.

[242] BOA, MM 10054, s. 276, BOA, MM 10101, 46, 52, 57, 65, 109.

[243] BOA, MM 10101, s. 224

Tütün Ticaretinde Deniz Taşımacılığı ve Yollar

Deniz taşımacılığı, kara taşımacılığına göre daha ucuz, hızlı ve güvenli olduğu için Osmanlı imparatorluğundaki tütün ticaretinde başlangıçtan itibaren kullanılan, zaman içinde çeşitli şartlara bağlı olarak gelişen bir sektör haline geldi. 17. Yy. sonlarına doğru artmaya başlayan, 18. Yy.da hızlanan ve 19. Yy.da en geniş sınırlarına ulaşan tütün tarımındaki coğrafi genişleme ve buna bağlı üretim artışının meydana getirdiği ticari yoğunluk, sadece tütün taşımacılığı ile uğraşan bir denizci grubunun ortaya çıkmasını sağlarken[244] aynı zamanda tütün ticaretinde belirli denizyolu güzergahlarının oluşmasına sebep oldu. Bu yolların ortaya çıkmasında ve özellikle çeşitlenmesinde tütün tarım alanlarının coğrafi olarak genişlemesi ana etkenlerden biri olmakla birlikte, oluşan güzergahların başlangıç ve bitiş noktasını liman kentlerinin coğrafi konumu, gümrük sistemi ve talep edilen tütün cinsleri belirlemekteydi.

17. yy.da tütün ticaretinde kullanılan denizyolları güzergahlarına bakıldığında, Rumeli bölgesinde Selanik ve Tekirdağ çıkışlı güzergahların önemli olduğu gözükmektedir. Bu yüzyılın ikinci yarısında önemli bir tütün ticaret merkezi haline gelen Selanik'ten başta başkent İstanbul olmak üzere Ege kıyısındaki İzmir'e yönelen bir hat ile Avrupa özellikle Venedik ve Fransa'ya bir ticaret hattı oluşmuştur.[245] Bu dönemde Makedonya bölgesinde üretilen tütünlerin büyük bir kısmı daha çok Selanik üzerinden imparatorluk içine ve dışına belirtilen yollarla taşınırken, Doğu Rumeli'de

---

[244] 18. Yüzyıl ortalarından itibaren tütün ticaretinde deniz taşımacılığı gelişti. Bu tarihten itibaren ve 19. yüzyılda sadece tütün taşımacılığı ile uğraşan denizci grubu ortaya çıktı. Deniz taşımacılık sektöründe böyle bir grubun ortaya çıkmasında genel olarak emtia gümrük eminleri ile tütün gümrük eminleri arasında meydana gelen problemler önemli bir paya sahip oldu. Bunlar arasında genel olarak yapılan antlaşmaya göre, tütün taşıyacak sefineler, Tütün Gümrük Emini tarafından tutulmakta ve onların denetiminde gemilere yüklenmektedir. Tütün taşıyacak gemiye hiçbir şekilde başka bir mal yüklenemez. Buna kaşılık *Nöbete Yatan* tabir edilen hamule sefinelerine tütün konulamaz ve taşınamazdı. Bu konuda bk, BOA, MM 10101, s. 79; Zamanla Tütün Gümrük gelirlerinin devlet bütçesinde önemli bir paya sahip olması nedeniyle üretim bölgelerindeki tütünlerin o yıl içerisinde belirli gümrüklere zamanında hızlı bir şekilde ulaştırılması gerektiğinden, Tütün Gümrük Eminlerine tütün taşınacak gemilerin tutulmasında ve taşıma ücretlerinin belirlenmesinde önemli yetkilerle donatıldı. Taşıma ücretlerinin belirlenmesinde Sefine reisleri, tüccarlar ve gümrük eminleri ortaklaşa fiyat tespiti yapacaklardı. Diğer taraftan merkezi idare tütünlerin *kayık* adı verilen gemilere nasıl yükleneceği, çürümeyi ve bozulmayı önlemek amacıyla sadece gemi ambarlarında taşınması gerektiği, ayrıca yolculuk sırasında çürüme ve bozulmalara karşılık gemi mürettebatının dikkatli olması ve benzeri konularda sıkı tedbirler ve kurallar getirerek uymayanların kalebend ve Kürek cezasına çarptırılacağını bildiren hükümler çıkardı. Bu konuda ve gemi ücretleri konusunda önemli bir hüküm için bk, BOA, MM 10054, s. 200. Gemi Ücretleri 1216 yılından evvel Kavala ve Yeniceden gelen sefineler için kıyye başına Hazira-Kasım ayları arası 3 akçe, Kasım-Haziran arasındaki kış aylarında 4 akçe idi. 1216 yılında bu fiyat 1'er akçe arttırıldı.

[245] BOA, D.BŞM 592.

üretilen tütün Tekirdağ'dan İstanbul'a uzanan deniz yolu ile getirilmeye başlandı. Aynı zamanda İstanbul, hem tüketim açısından, hem de Rumelide üretilen tütünlerin Anadolu'ya ve Karadeniz bölgesine dağılımı sağlayan önemli bir tütün ticaret merkezi konumundaydı. Bu nedenle Rumeli'den kara ve Deniz yoluyla İstanbul'a gelen tütünler, buradan Canik ve Kırım bölgesine ulaşan iki ayrı denizyolu güzergahı ile taşınmaktaydı.

17. yy.da imparatorluğun Ortadoğu bölgesinde Lazkiye kenti, bölgede üretilen tütünün Akdeniz dünyasına açılan yegane kapısı durumundaydı. Bu dönemde Lazkiye'den başlayan biri Mısır bölgesine[246] diğeri Kıbrıs ve Rodos üzerinden avrupa'ya giden iki ayrı deniz yolu oluşmuştu.[247]

17. yy.ın ikinci yarısında deniz ticaret yollarında meydana gelen bu gelişme, 18. yy.da da her bakımdan olumlu bir şekilde gelişmeye ve çeşitlenmeye devam etti. Bu yüzyılda Rumeli bölgesindeki Selanik daha çok İzmir ve Ege adaları ile avrupa'ya tütün ihraç eden yolların çıkış noktası olma özelliğini korurken, Selanik'in kuzeyinde bulunan iki önemli liman, Kavala ve Yenice-i Karasu'dan İstanbul'a ulaşan iki ayrı denizyolu güzergahı önem kazandı. Aynı zamanda Doğu Rumeli tütünleri 17. yy.da olduğu gibi daha çok Tekirdağ üzerinden denizyoluyla İstanbul'a ulaşırken, bu bölgede üretilen ve sadece Mısır'da tüketilen kızıldeli ve yine aynı bölgede üretilip Anadolu'da tüketilen kırcaali cins tütünleri tüketim bölgelerine ulaştıran Enez-İzmir-Mısır arasında yeni bir denizyolu güzergahı oluştu.[248]

18. yy. Ortadoğu bölgesindeki gelişmeler de diğer bölgelerde olduğu gibi varlığını devam ettirirken, Lazkiye'den Mısır ve avrupa'ya giden iki ana deniz yoluna ilaveten, yine Lazkiye'den başlayarak Kıbrıs, Rodos ve Sakız adaları üzerinden İzmir ve İstanbul'a ulaşan tömbeki ticaret hattı diyebileceğimiz yeni bir denizyolu güzergahı oluştu.[249] Yine bu yüzyılda Lazkiye'den gelen güzergah kadar yoğun olmasa da Mısır'dan da İzmir'e tömbeki getirildiği diğer bir güzergah ortaya çıktı.[250]

---

[246] BOA, MM 10054, 242

[247] *Voyages d'un Missionaıre de la Compagine de Jesus, en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabic, et en Barbaric*, Paris 1730, p. 351.

[248] BOA, MM 10101, s. 79, 126, 132.

[249] BOA, MM 10054, s. 276; BOA, MM 10101, s. 65.

[250] BOA, MM 10054, 205.

Yine 18. yy.ın son on yılı içinde Osmanlı imparatorluğundaki tütün ticareti açısından önemli bir gelişme de İngilizlerin Mısır'a Amerikan tütünlerini ithal etmesiyle başlayan Cebelitarık-Mısır arasında yeni bir tütün ticaret yolu[251] Karadeniz bölgesinde rus limanlarından İstanbul'a tütün ithalatının yapıldığı denizyolu güzergahları oluşmaya başladı.[252]

19. yy.da ise Rumeli bölgesinde deniz yollarındaki gelişime bakıldığı zaman Kavala ve özellikle Yenice-i Karasu'dan İstanbul'a uzanan denizyolu güzergahı varlığını devam ettirmekle birlikte, bu iki liman Selanik'ten sonra Avrupaya ve Anadolu kıyıları da içinde olmak üzere Akdeniz'e tütün ihraç eden iki önemli merkez olmaya başladı.[253] Bu limanlara ilaveten 19. yy. başından itibaren Golos ve Armiye iskeleleri de özellikle İzmir başta olmak üzere Midilli adası ile Foça ve Ayvalık sahil kentlerine tütün taşıyan deniz yollarının başlangıç noktası oldular.[254] Rumeli'nin batı kıyısındaki Arnavutluk bölgesindeki Dıraç limanı ise bu bölgede yetiştirilen tütünlerin Akdeniz'e açılan yolların çıkış noktası olma özelliğini devam ettirdi.

19. yy.da imparatorluğun Anadaolu yakasındaki gelişmeler Rumeli bölgesine göre daha çok değişime ve gelişmeye sahne oldu. Ege bölgesinde İzmir hem Rumeli'den ve hem de 1815 yılından itibaren İngiltere, Sicilya ve Marsilya tütünlerinin getirildiği yollar kavşağı olarak da önemli bir tütün pazarı merkezi haline gelmeye başladı.[255] Bunun yanında Kuşadası, Çeşme, Urla, Foça ve Ayvalık gibi kiman kasabaları daha çok bölgesel olarak ege adalarını besleyen tütün ticaret yollarının önemli çıkış merkezleri haline geldiler.[256]

19. yy. Anadolu yakasındaki önemli bir gelişme ise Karadeniz bölgesinde yaşandı. 17.yy. sonları ve 18. Yy. boyunca özellikle İstanbul, Doğu Rumeli ve Eflak

---

[251] BOA, MM 10054, s. 83; Ayrıca bk, Tütün İhracaatı kısmına.

[252] Rusya'dan İstanbul'a tütün ithalatı için bk, Tütün İthalatı ve İhracaatı kısımlarına.

[253] 19. Yüzyılda İstanbul Tütün Gümrüğü için en önemli kaynak olan Yenice ve Kavala için bk, MM 10101, s. 34, 39, 44, 45, Selanik'e ilaveten Avrupa'ya tütütün ihraç eden Yenice-i Karasu ve Kavala için bk, MM 10101, s.239; Ayrıca Kavala bölgesinden Avrupaya giden tütün miktarı 1246 yılında 300.000 kıyye 1247 yılında 280.326 kıyye tütün ihraç edilmiştir. Bu bilgiler için bk, MM 10101, s. 272, Selanik, Yenice-i Karasu ve Kavala limanlarından başta izmir ve kıyı şeridindeki liman kentleri ile Antalya'yı da içine alan bir bölgeyi besleyen tütün ticaret trafiği oluştu. Bu konuda bk, BOA, MM 10101, s.57, 115. Kavala ve Selanik limanlarından adalara yapılan tütün ticareti için bk, MM 10101, s. 15.

[254] BOA, MM 10101, s. 57.

[255] BOA, MM 10101, s. 52.

[256] BOA, MM 10101, s. 46, 50, 109.

bölgesinden[257] gelen denizyollarıyla beslenen Karadeniz ve Canik bölgesi, 1820'lerden itibaren bu bölgede tütün tarımında meydana gelen artışa paralel olarak yolları tam tersine döndürerek özellikle 1830'larda Samsun ve Bafra'dan Kırım bölgesini[258] ve özellikle İstanbul'u[259] besleyen iki önemli denizyolu güzergahı oluştu.

19. yy. Ortadoğu bölgesinde meydana gelen gelişme ise daha önce belirttiğimiz gibi 1830 başlarında bölgede başlayan güvensizlik Bağdat'tan gelen tömbeki ticaret yolunu sekteye uğratmış, yolun Tebriz-Erzurum hattına kaymasına sebep olmuştu. Bu nedenle Lazkiye'den başlayıp İzmir ve İstanbul'a ulaşan tömbeki ticaret hattı 18. yy.daki yoğunluğunun neredeyse tamamını yitirirken, bu bölgede kıyı şeridinde bulunan Payas, İskenderun, Cebeliye, özellikle Trabluslam, Beyrut, Akka, Yafa ve Avretadası limanları Lazkiye yanında Mısır ve Akdeniz dünyasına tütün ihracı yapan denizyolların başlangıç noktasını oluşturdular.[260]

VI. TÜTÜN TİCARET MERKEZLERİ

Tütün ticaretinde meydana gelen gelişmelerden biri de ticaretin bütün imparatorluk çapında yayılması ve bu süreçte özellikle bazı şehirlerin ön plana çıkarak zamanla farklı fonksiyonlara sahip önemli tütün ticaret merkezleri haline gelmeleri idi. Bu farklılaşmayı sağlayan etkenlerin başında, aşağıda belirtilecek merkezlerin, coğrafi olarak üretim veya tüketim bölgelerinde, kara ve deniz ticaret yollarının başlangıç veya bitiş noktalarında bulunmalarıydı.

İstanbul

Tütün ticaretinin yoğun olduğu merkezlerin başında İstanbul gelmektedir. 16. Yy. sonunda tütünün ticarî bir madde olarak girdiği bu şehir, hem o dönemde hem de sonraki dönemlerde büyük bir nüfusa sahip olması dolayısıyla tüketim ağırlıklı bir merkez olarak sürekliliğini ve önemini korurken, 17. yy. ortalarından 18. Yy. ortalarına kadar da Makedonya tütünlerinin Karadeniz bölgesine açılan kapısı konumundaydı. 18.

---

[257] BOA, MM 10054, s. 109.
[258] Özellikle Kırım bölgesinde Kili ve Akkirman'a ulaşan bir hattır. Bk, BOA, MM 10054, s. 108.
[259] BOA, MM 10101, s. 266.
[260] BOA, MM 10101, s. 224.

Yy. ortalarından itibaren Doğu Rumeli ile Eflak bölgesinde üretilen tütünlerin Karadeniz coğrafyasında yayılımı, İstanbul'un bu corafyaya açılan kapı olma özelliğini yavaş yavaş kaybettirmekle birlikte, imparatorluğun çöküşüne kadar sadece Rumeli bölgesinden değil ülkenin uzak bölgelerinde üretilen tütünlerin de getirildiği bir ticaret merkezi olmaya devam etti.[261] Bu durum sadece imparatorluk içinde üretilenler için değil dışarıdan getirilen ithal tütünler için de geçerliydi.[262] İstanbul'a bu özelliği kazandıran sebeplerin başında, yukarıda belirttiğimiz nüfus yoğunluğuna bağlı tüketim olmakla birlikte yine zamanla tüketim şekillerinin çeşitlenmesi, bu taleblere cevap veren tütüncü esnafının sayı ve nitelikçe gelişmesi diğer önemli etkendi.[263] Ayrıca devlet yöneticilerinin, gittikçe ticaret hacmi büyüyen ve sanayileşen bu sektörden, İstanbul'un da nasip almasını sağlamak amacıyla oluşturulan sistem içinde bu şehre mahsus çeşitli ayrıcalıklar, kolaylıklar ve bazı zorunluluklar getirmesi İstanbul'un önemini artıran diğer bir etkendi.[264] Yine tütün gümrükleri idare merkezinin burada bulunması, bu idarede bulunan yöneticilerin genellikle tütün ticaret sektöründe aktif olmaları, aynı zamanda imparatorluğun en büyük enfiye manifaktürünün İstanbul'da ve devlet eliyle yapılması, başkentin bu konuda devamlılığını ve üstünlüğünğü sağlayan diğer önemli faktördü.

---

[261] Osmanlı imparatorluğunun geniş coğrafyasında İstanbul'a uzak olan bölgelerden kasdımız, Ortadoğu bölgesinde üretilen ile Arnavutluk bölgesi tütünleridir. 1232 Yılında Ortadoğu bölgesinde özellikle Halep ve Şam'ın dağlık bölgelerinde yetiştirilen *cebeliye* cinsi tütünden 4.075 kıyye İstanbul'a getirilmişti. Bu konuda bk, BOA, D.BŞM 23097; Ortadoğu bölgesi tütünlerine ilaveten imparatorluğun Batı yakasında bulunana Arnavutluk bölgesinden de tütün getirilmekte idi. Örneğin 1185 yılında 26.272 kıyye tütün Dıraç ikelesinden gemiye yüklenerek İstanbul'a getirilmişti. Bu bilgi için bk, BOA, MM 4742; Ayrıca bk, BOA, D.BŞM 3623 ve BOA, D.MMK.DHN 23312 numaralı 1185 ve 1193 tarihli Dıraç Tütün Gümrüğü defterlerine.

[262] İthal tütünden İrandan getirilen tünbeki kasdedilmektedir. 1232 yılında İstanbul'a 166.337 kıyye tömbeki getirilmiştir. Bk, BOA, D.BŞM 23097.

[263] İstanbul'un büyük bir tüketim nüfusuna sahip olması, zamanla farklı tüketim şekillerinin, çeşitli vasıflara sahip olan tütün cinslerinin ortaya çıkması, tüketicinin farklı talepleri ve esnafın bu talebe cevap vermek için farklı özelliklere sahip tütün ihtiyacı İstanbul'u her bölgede üretilen tütünlerin bulunduğu ticaretinin yapıldığı bir konuma getirmiştir.

[264] Gümrük İdari Sistemi ve Vergilendirme bölümünde detaylı bir şekilde anlatılacağı gibi, İstanbul' tütün getiren tüccarlar için ayrıcalıklar ve kolaylıklar sağlanmaktaydı. İstanbul'a tütün götüren tüccar isterse tütünleri topladığı bölgedeki gümrüğe vergi vermiyor, İstanbul'da bulunan tütün gümrüğüne tütünü sattıktan sonra vergisini ödüyordu. Diğer taraftan İstanbul için getirilen zorunluluklar ise Üretim bölgelerinde özellikle Yenice-i Karasu, Drama ve Samsun'un gümrükçülerinin iltizam haricinde ayni olarak belirli miktarlarda tütünü İstanbul'a göndermeleri zorunluluğu idi. Yenice-i Karasu Gümrüğünü mültezimi yıllık 25.000 kıyye, Drama Gümrüğü mültezimi 17.000 kıyye, Samsun gümrüğü mültezimi ise 15.000 kıyye tütünü her yıl İstanbul'a gönderme zorunlulukları vardı. Bu konuda bk, BOA, MM 10054, s. 265; BOA, MM 10101, s. 141, 153, 185, 194, 195, 305, 309, 334.

Selanik

İstanbul'dan sonra tütün ticaretinin yoğun olarak yapıldığı ikinci büyük merkez Selanik idi. Zaten imparatorluğun önemli bir ticaret merkezi olan bu şehir, tütün ticaretinde de hinterlandı olan Makedonya bölgesi ve çevresinde yetiştirilen tütünlerin Akdeniz dünyasına çıkışını sağlayan bir liman kenti niteliğinde önemini korudu. 17. Yy. ortalarından itibaren Makedonya bölgesinde tütün üretiminin gelişimine paralel, daha o dönemlerde hem imparatorluk içindeki hem de imparatorluk dışındaki talebe cevap vermeye çalışan, tütün distribüsyonunu sağlayan bir ticaret merkezi olan Selanik'in, bu özelliği 18. ve 19. yy.larda artarak devam etti. 17. Yy. sonlarında imparatorluk içinde daha çok İstanbul'un tütün ihtiyacını sağlayan bir merkez durumunda iken, 18. Yy. ortalarına doğru başlayan ve daha sonraki dönemlerde devam eden tamamen İzmir ve Mısır bölgesi ile daha çok, dış ticaret bölümünde daha detaylı anlatılacağı gibi, Fransa, İtalya, Almanya gibi avrupa ülkelerine tütün ihracının yapıldığı en önemli ticaret merkezi haline geldi.

Yenice-i Karasu

Tütün ticaretinde önemli bir merkez de Yenice-i Karasu'ydu. 17. Yy. sonunda herhangi bir ticari faaliyetin bulunmadığı bu küçük kaza, 18. Yy. ortalarına doğru artmaya başlayan üretim hacmine ilaveten o coğrafyaya has, zamanla farklı niteliklere sahip kaliteli, hem iç hem de dış pazarda talep edilen tütünlerin yetiştitirildiği bölgenin merkezi olması, bu kazanın tütün ticaretinde başta İstanbul olmak üzere hem imparatorluk içine hem de imparatorluk dışına tütün ihraç eden önemli bir merkez olmasını sağladı.

İnoz

Rumeli bölgesindeki önemli diğer bir merkez ise İnoz idi. Yenice-i Karasu kazası gibi 17. yy.da herhangi bir tütün ticaret faaliyetinin olmadığı görülen Enez çayının Ege denizine döküldüğü yerde bulunan bu küçük kaza, zamanla bu ırmağın ulaşımda kullanılmaya başlamasıyla tütün ticaretinde önemi gittikçe artan bir merkez haline geldi. 18. Yy. ortalarından itibaren Doğu Rumeli'de yetiştirilip imparatorluk dahilinde tüketilen kırcaali cins tütünlerle sadece Mısır'da tüketilen kızıldeli cins

tütünlerin bu ırmak üzerinden İnoz limanına getirilerek buradan Anadolu'ya ve Akdeniz dünyasına sevki, İnoz'u bu sektörde önemli ticaret merkezi konumuna getirdi.

Uzuncaabad Hasköy ve İslimiye Panayırları

Rumeli bölgesinde yukarıda belirttiğiz önemli ticaret merkezleri dışında yılın belirli bir zamanında kısa süreli kurulan Hasköy ve İslimiye panayırları Doğu Rumeli bölgesinde tütün ticaretinin kısa süreli de olsa yapıldığı önemli pazar yerleri haline geldi. Bu panayırlar hasat sonrası genellikle Eylül ayının ortalarından Ekim ayının ortalarına kadar devam etmekte idi. Bu panayırların fonksiyonu daha çok Gümülcine ve çevresi de dahil olmak üzere Doğu Rumeli'de üretilip Karadeniz özellikle de Tuna yoluyla Belgrad ve imparatorluğun Kuzeyine ihraç edilecek tütünlerin pazarlamasını sağlamaktı.[265] Genel olarak bu panayıra tütün getirenler küçük çaplı bölge tüccarları ile kendi ürünlerini pazarlamak isteyen çiftçilerdi. Bunların panayıra getirdikleri tütün miktarı ortalama birkaç yüz kıyyeyi geçmemekteydi. Panayıra getirilen bu tütünler, daha büyük ticari hacime sahip yukarıda belirtilen bölgelere tütün ihraç eden tüccarlar tarafından satın alınmakta idi[266]

Lazkiye

Osmanlı imparatorluğunda tütün ticaretinde önemli bir paya sahip olan merkezlerden biri de Doğu Akdenizde önemli bir liman kenti olan Lazkiyetü'l-Arab idi. Bu merkez, 17. yy. sonundaki Halep ve Ortadoğu bölgesinde yetişen tütünlerin Akdeniz'e özellikle de Mısır'a ihracını sağlayan tek liman olma özelliğini hemen hemen 18 yy. sonlarına kadar korudu. 18. yy. ortalarından itibaren bu bölgede tütün ihracı yapan liman kentleri faaliyete geçse de Bağdat'tan Halep ve Şam'a getirilen tönmeki tütünlerinin Akdenize açılan yegane kapısı olmaya devam etti. Ortadoğuda üretilen ve Bağdat'tan getirilen tütünlerin Mısır, Avrupa ve Anadolu'ya distribüsyonunu sağlama

[265] Panayırlara getirilen tütünlerin daha çok zikredilen bölgelere ihraç edildiğini belirten 1178 tarihli belge için bk, BOA, Cevdet Maliye 25205. İslimiye panayırına genel olarak İslimiye çevresinde üretilen ve o bölgenin tüccar ve çiftçisi tarafından tütün getirildiğine dair bilgi veren 14 Za 1195 tarihli belge için bk, Cevdet Maliye 9299.

[266] Uzuncaabad Hasköy ve İslimiye Panayırlarına 1185-1188 tarihleri arasında tütün getiren tüccarlar ve tütün miktarları için bk, BOA, D.MMK 22843; D.MMK 22861; D.MMK 22844; D.MMK 22846; D.MMK 22837; BOA, D.MMK.DHN 23297 numaralı tahrir defterlerine.

fonksiyonunu 18. yy.ın ikinci yarısında önemli derecede devam ettiren Lazkiye, bu yüzyılın sonlarında Napolyon'un Mısır'ı işgali ve özellikle 1830'larda Kavalalı isyanı gibi ticarete zarar veren siyasi gelişmeler sonunda daha önceki fonsiyonunu kaybetti. Fakat yine de bu bölgenin önemli bir tütün ticaret merkezi olma özelliğini korudu.

Halep ve Şam

Halep ve çevresinin Osmanlı imparatorluğunda tütün ziraati yapılan ilk bölgelerden biri olması, bu şehri daha 17. Yy. ortalarından itibaren hem Anadolu'ya hem de yukarıda bahsedilen Lazkiye limanına tütün sağlayan merkez konumuna getirdi. Zamanla tütün tarımının yayılışı ve üretimin artması yanında Halep'in önemli yollar kavşağında bulunması, 18. yy.ın ikinci yarısında Bağdat'tan gelen tönbekinin büyük bir kısmının bu şehir üzerinden Anadoluya ve Akdeniz dünyasına açılması Halep'in tütüncülük sektöründeki ticari bir merkez olma özelliğini daha da pekiştirdi. Diğer taraftan 18. yy. ortalarından itibaren Ortadoğu bölgesinde tütün tarım alanlarının Güneye doğru yayılımı Halep yanında Şam kentinin de önemli bir merkez olmasını sağladı. Halep gibi, Şam'ın da hem bölgenin merkezi hem de önemli ticari yollar kaşağında olması, bölgede Halepten sonra önemli bir tütün ticaret merkezi olmasını sağladı.

Kahire, İskenderiye ve Dimyat

İmparatorluk dahilinde tütün tarımının yapılmadığı ender bölgelerden biri olan Mısır, tütün tüccarlarının büyük ilgi gösterdikleri bölge oldu. Mısır, sadece yanıbaşındaki ortadoğuda yetiştirilenler için değil, aynı zamanda Rumeli bölgesinde yetiştirilen tütünler için de önemli bir pazardı. Ayrıca Mısır geniş hinterlandı ve tüketim potansiyeli sayesinde sadece yerli tütünlerin değil, 18. yy. sonunda Amerikan tütününün Osmanlı imparatorluğuna ithal edildiği ilk bölge oldu. Bu nedenle Mısır bölgesindeki Kahire, İskenderiye ve Dimyat şehirleri, hem yerli hem de yabancı tüccarların büyük ölçekli tütün ticareti yaptıkları merkezlere dönüştü. Bu üç şehir sadece yerli ve yabancı tütünlerin iç bölgelere dağılımını sağlayan merkezler olarak değil, aynı zamanda az da olsa Kızıldeniz üzerinden gelen tömbeki tütünlerinin Anadolu'ya açılan kapısı durumuna da geldi.

İzmir

İzmir şehrinin Akdeniz dünyasında coğrafi olarak önemli bir konumda bulunması, diğer alanlarda olduğu gibi tütün ticaretinde de farklı fonksiyonlara sahip bir merkez olmasını sağladı. Bu şehir, bir taraftan Rumeli tütünlerinin Anadolu'ya girişinin yapıldığı, diğer taraftan da 18-19. yy.larda özellikle Lazkiye üzerinden getirilen tömbeki tütünlerinin Anadolu'ki ilk uğrak yeri ve yoğun olarak ticaretinin yapıldığı bir merkez oldu. Aynı zamanda Rumeli bölgesinden Mısır ve Avrupa'ya tütün götüren ticari gemilerin de uğrak noktası olan İzmir, Ege bölgesinde 19. yy. başlarından itibaren gittikçe artış gösteren tütün üretimine paralel olarak, bölge tütünlerinin Rumeliden gelenlerde olduğu gibi, bir taraftan Anadolu'ya dağıtımını, öte taraftan da Akdeniz dünyasına ihracını sağlayan en önemli merkez durumuna gelerek, bu konumunu yüzyıl boyunca kuvvetlendirerek devam ettirdi. Bu nedenle İzmir, hem yerli, hem de yabancı tütün tüccarlarının yoğun ticari faaliyetlerine sahne olurken, Mısır'dan sonra yabancı tütünlerin, özellikle Avrupada üretilenlerinin ithal edildiği ikinci merkez durumuna geldi.

Bafra-Samsun

17. yy. sonlarında az da olsa tütün yetiştirilen bölgelerden olan Anadolu'nun Karadeniz sahilleri, tarım bölümünde de belirtildiği gibi, 18. Yy.ın sonlarına kadar üretim açısından pek fazla bir gelişim göstermedi. Fakat 19 yy. başlarından itibaren Canik bölgesi ve Trabzon'a kadar olan kıyı şeridi, kısa sürede tütün tarımının yoğun olarak yapıldığı bir coğrafya olarak ortaya çıktı. Bu gelişme, 19. yy. başlarına kadar daha çok İstanbul ve Rumeli bölgesinden getirilen tütünlerin Anadolu'nun iç kısımlarına ve Karadenize açılan kapısı durumunda olan Samsun'u önemli bir ticaret merkezi yaptı. 19. yy. ortalarına gelindiğinde Samsun, bölgede tütün ziraatinin artmasıyla, hem Anadoluya, hem de başta İstanbul olmak üzere Karadenizin karşı yakasına tütün ihracını sağlayan yerli ve yabancı tüccarlar için en önemli merkezlerinden biri oldu.

VII. TÜTÜN FİYATLARI

Tütün Fiyatlarının Tespiti

On altıncı yy.ın sonlarında Osmanlı topraklarına ithal edilmeye başlanan tütünün fiyatı, doğal olarak Avrupalı tüccarlar tarafından belirlenirken, kısa süre içinde küçük çaplı da olsa yerli üretimine başlanması, fiyatı belirleyen yabancı tüccarlara ilaveten yerli bir grubun oluşumunu sağladı. Bu yıllarda daha çok çiftçi, timar sahibi ve vakıf yöneticilerinden oluşan bu gruba, tütünün yasaklanma dönemi olan 1609-1649 yılları arasında kaçakçılıkla oluşmaya başlayan profesyonel tütün tüccar grubu da dahil oldu.

Yasaklamanın son bulmasıyla birlikte, yavaş yavaş bütün kollarıyla gittikçe profesyonelleşen ve iktisadi hayat içinde önemli bir sektör olma yoluna giren tütüncülükte, fiyatı belirleyen çiftçi ve tüccar grubuna, bu yüzyılın sonlarında gümrüklerin oluşumuyla birlikte mültezim-malikaneci grubu da katıldı.

1759 yılında tütün mukataalarının idaresinde yapılan değişiklikle malikane uygulamasının kaldırılarak, emanet usulüne geçilmesi, fiyatları belirleyen grup içinde bulunan mültezim-malikaneci grubunun yerine devletin memuru olan gümrük eminlerinin dahil olmasına sebep oldu.

Fiyatları belirleyen bu üçlü gruba 18. yy.ın sonlarında, tütün sektörünün hem tarım hem de ticaretinde bölgesel ayanların etkisinin artmasına paralel olarak, fiyatı tespit eden grup içine bunların temsilcileri de dahil edilmeye başlandı. Toplatılara katılan ayan temsilcilerinin bağımsız ve tam yetkili olamamaları, görüşmelerin uzamasına neden olduğundan 1815 yılından itibaren devlet bizzat ayanların katılımını sağlamaya başladı.[267]

Devlet bu grup içindeki varlığını 1874 yılına kadar devam ettirerek 11 Ocak 1874 tarihinde yayınladığı nizamname ile tütün fiyatının tespitini çiftçi ile tüccarlara bıraktı.[268]

Bu grupların fiyat tespiti için birlikte yaptıkları toplantı, her yıl bir kez olmak üzere, yeni ürünün piyasaya sürülmesinden hemen önce, Ekim ayı sonlarında başlar ve

---

[267] BOA, MM 10101, s. 5, 9; BOA, Cevdet İktisat 1703

[268] 1290 tarihli "Duhan Resmi Hakkında Nizamname", BOA, Y.PRK.ML. 29/79, s. 6.

Kasım ayı içinde son bulurdu. Bu toplantılar birbirinden bağımsız olarak iki ayrı merkezde yapılırdı. Bunlardan birincisi, Selanik Tütün Gümrüğü Emini başkanlığında bu gümrüğe bağlı Makedonya bölgesindeki başta Ustrumca, Petriç, Gölbaşı, Doyran, Karadağ, Yenice-i Vardar, Nevrekob olmak üzere diğer kazaların çiftçi ve tüccar vekillerinin katılımıyla coğrafi olarak bu bölgenin merkezi durumunda olan Ustrumca, Doyran veya Petriç'te yapılırdı.[269] Fakat 1793 yılından itibaren bu toplantının, gümrük emini masraflarının fazlalığı neden gösterilerek, Selanik'te yapılmasına karar verildi. Aynı zamanda çiftçi ve tüccar vekillerinin de bulundukları kazalardaki kadılardan vekil olduklarına dair hüccet aldıktan sonra toplantıya katılabilecekleri şartı getirildi.[270] Toplantıların ikinci merkezi ise hem gümrük gelirleri hem de üretim hacmi bakımından Selanik'ten sonra en önemli tütün gümrüğü olan İnoz'da, Tütün Gümrüğü Emini başkanlığında bu gümrüğe bağlı olan Dimetoka, Sultanyeri, Uzuncaabad Hasköy, Ahi Çelebi, Gümülcine ve bu bölgedeki diğer kazaların çiftçi ve tüccar temsilcilerinin katılımıyla aynı tarihlerde yapılırdı.[271] Bu iki merkezde yapılan toplantılarla tespit edilen fiyatlar aynı şekilde Anadolu tütünleri için de geçerli olurken, diğer bir önemli üretim bölgesi olan Ortadoğu'da ise muhtemelen Halep ve Lazkiye merkezli toplantılar yapılarak fiyatlar tespit edilmekteydi.

Bu toplantılarda fiyatlar konusunda pazarlık çiftçi ve tüccar arasında gerçekleşirken, devleti temsil eden eminler, bu gruplar arasında birliği ve anlaşmayı, görüşmelerin çabucak bitmesini sağlayan hakem konumunda idiler. Toplantıya katılan tüccar grubunun geneli, çiftçiyi pey akçesi ile finanse edenler olduğu için, eminler, bu iki grup arasında yapılan pazarlıkta, sonuçta gümrük gelirlerine yansıyacak, fiyatları etkileyebilecek, görüşmelerin uzamasına neden olabilecek, oluşmuş dengeleri bozabilecek başka grupların müdahalelerini önlemekle görevli idi.[272]

Fiyatları Belirleyen Faktörler

Tütün maddesinin en önemli özelliklerinden biri, hemen hemen her iklimde yetişebilmesi, yetiştiği iklime ve coğrafyaya, bölgeye, hatta aynı bölge içinde toprağın

[269] BOA, MM 10054, s. 23, 43; BOA, MM 20430, s. 4.
[270] BOA, MM 10054, s. 43; BOA, Cevdet Maliye 25935.
[271] BOA, MM 10054, s. 245.
[272] BOA, MM 20430, s. 4; BOA, Cevdet İktisat 575.

cinsine ve tarlanın bulunduğu mevkiye zamanla uyum sağlayarak yeni cins ve kalite olarak ortaya çıkmasıdır.

Tütün tarımı için dünyanın en uygun iklimlerinden biri olan Akdeniz bölgesinde geniş bir coğrafyaya sahip Osmanlı imparatorluğunda 17. yy. başlarında üretimine başlanan tütünün, anlatılan sebeplere bağlı olarak, zamanla hem cins hem de kalite bakımında birbirinden farklılaşması, fiyat tespitinde o tarihlerden günümüze kadar en önemli birincil faktör olmuştur. 17. yy. sonlarında birkaç cins ve birbirlerine yakın kalitede gördüğümüz tütün, bir asır sonra tarım ve tütün cinsleri bölümünde anlatıldığı gibi, hem cins olarak artış gösterdi hem de kalite bakımından birbirinden farklılaştı. Bu süreçte başta bölgesel farklılığa bağlı olarak yeni cinslerin ortaya çıkması bir tarafa, aynı bölge içindeki tütünler de hem cins hem de kalite olarak birbirinden farklı hale geldi. Örneğin 17. Yy. sonlarında Makedonya bölgesinde yetiştiği yere göre isimlendirilerek âlâ, evsat ve edna olarak üç kalitede değerlendirilen Yenice ve Vardar Yenicesi tütünlerine, 18. yy.ın ikinci yarısında Ustrumca, Kavala, Karadağ, Petriç, Gölbaşı gibi yetiştikleri kaza ve köy adıyla anılan çeşitli kalitelere sahip tütün cinsleri eklenmiş, bu gelişim ve değişim 19. yy. boyunca da devam etmişti. Bu nedenle, bu gelişime paralel olarak da imparatorluktaki tütün fiyatları hem cins hem de kaliteye bağlı olarak değişiklik göstermeye devam etmiştir.

Tütün fiyatlarını belirleyen ikinci faktör ise çiftçinin yapmış olduğu masraflardır. Tahıl ürünlerine göre kârlı olmasına rağmen, daha masraflı ve zahmet gerektiren tütün için, çiftçinin yapmış olduğu masraflar, genel olarak tohum, tarla bakımı, özellikle gübre ve işçi ücretleri ile timar sahibine ve devlete ödenen vergilerdi.

Fiyatlara etki eden üçüncü faktör ise yapılan masraflara ilaveten bir yıl boyunca harcanan zaman ve emeğin karşılığı olarak, belirli orandaki kârdı. Bu kâr oranı, 18. yy. sonları hakkında Makedonya bölgesindeki tütüncülük hakkında önemli bilgiler veren Felix de Beaujour'un belirttiğine göre 1796 yılında tütün, buğdaya göre iki misli kar getirmekteydi.

Yukarıda sıralananlar fiyatlara etki eden faktörlerin birinci safhasını oluştururken, esnafa ulaşıncaya kadar tüccar elinde bulunduğu süreç ise ikincisini oluşturmaktaydı.

İkinci safhadaki faktörlerin ilki, eğer varsa, tüccara aracılık edenlerin almış oldukları pay idi. Bu pay kıyye başına yaklaşık olarak çiftçi elinde tespit edilen fiyatın

% 15'ine tekabül etmekteydi.[273] İkincisi, kıyye başına fiyatın ortalama % 3,5 oranına tekabül eden kara nakliye ücreti idi. Üçüncüsü, tütünün iskeleye getirildikten sonra düzenli bir şekilde ambalajlanması için yapılan harcamaydı ki fiyatın % 21,5'i kadardı. Dördüncü faktör, % 3,5 oranındaki depolama ücreti idi. Beşinci faktör, gümrük vergileriydi. Altıncı faktör ise yapılan bu masraflara ilaveten % 20-22 oranındaki iaşe ve ibate masraflarıydı.

Çiftçinin elinden çıktıktan sonra gümrüğe girişine kadar geçen süreçte gümrük vergileri hariç, yapılan harcama, alış fiyatının % 71 oranına tekabül etmekteydi. 1722-1744 yılları arasında Makedonya bölgesinden İstanbul'a götürülmek üzere çiftçiden okkası 7 akçeye alınan kaba cins tütün, Selanik iskelesinde gümrüğe girinceye kadar geçen süreçte yapılan % 71 oranındaki masraflarla fiyatı 12 akçeye, gümrüğe girmesiyle ödenen vergi ilave edildiğinde, toplam olarak % 357 oranında artışla 32 akçeye yükseliyordu. Bu durum ülke dışına ihraç edilenler de ise gümrük vergisine 6 akçe mîrî resm ilavesiyle % 442 oranında artışla 38 akçeye çıkıyordu.[274]

Tütünün tüccar elindeyken fiyatına etki eden diğer bir faktör ise deniz yoluyla yapılan taşıma masrafları ve ücreti idi. Masraf ve taşıma ücretleri mesafeye ve mevsimin yaz-kış olmasına göre değişmekteydi. 18. yy. sonlarına kadar Selanik'ten İstanbul'a taşınan bir kıyye tütün için, yaz tarifesi 3 akçe, kış tarifesi ise 4 akçe idi. 18. yy.ın sonlarından itibaren bu tarife yazın 4 akçeye kışın 5 akçeye yükseldi. Deniz yolculuğu sırasındaki diğer masraflar ise okka başına 1-2 akçe civarında idi. Dolayısıyla 18. yy. boyunca Selanik'ten İstanbul'a bir kıyye tütünün deniz yoluyla taşınma maliyeti 5-6 akçe idi. Böylece İstanbul'a ulaşan tütünün fiyatı ortalama % 450 oranında artışla 37-38 akçeye ulaşıyordu. Diğer taraftan Çiftçiden alınışından esnaf eline geçinceye kadar geçen süreçte ortalama olarak kabul edilen % 15 oranındaki tütün kaybının da fiyatlara eklendiği kabul edilirse tüccar kârı hariç, fiyatlar 5 misli artmış olarak esnaf eline geçiyordu.

---

[273] Svoronos, s. 78, 101, Svoronos'un 1717-1787 yılları arasında arasında Makedonya bölgesindeki fiyatlar konusunda vermiş olduğu bilgilere göre 1722-1744 arası dönemde çiftçi elinde bulunan tütünlerin fiyatı 7 akçe olup aracılar bu fiyatın % 14,2 oranına tekabül eden kıyye başına 1 akçe almaktadırlar. Bu nedenle Svoronos'un bu yıllar arasında vermiş olduğu değerleri yaklaşık olarak diğer dönemler için de kullanıyoruz.

[274] Svoronos'un okka başına vermiş olduğu 4 akçe mîrî resm yanlış olmalıdır. Çünkü Osmanlı kayıtlarında bu dönemde alınan mîrî resm miktarı 6 akçedir. Bu konuda bk, Svonoros, s. 101-102.

Selanik'ten İstanbul'a ulaşan tütünün fiyat artışı bu durumda iken, 18. yy.ın ilk yarısında Marsilya'ya gemiyle taşınan tütünün ise okka başına taşıma ve diğer yolculuk masrafları 4 akçe idi. Marsilya'da alınan 4 akçe gümrük vergisiyle birlikte tütünün fiyatı, 46 akçeye yükseliyordu ki, çiftçiden alınışından Marsilya'da karaya çıkıncaya kadargeçen süreçte tütün fiyatı % 557 oranında artmış oluyordu. Genel olarak avrupalı tüccarların kâr oranları ise ortalama, yapılan masrafların % 50'si kadardı. Yani Makedonya bölgesinde çifçiden 7 akçeye alınan üçüncü sınıf kalitedeki bir okka tütün Marsilya'da esnafın eline % 800-900 oranında artışla 65-70 akçe olarak ulaşıyordu.

Tütün fiyatlarına etki eden diğer faktörler ise ham tütünün esnaf eline geçmesinden tüketiciye hazır hale getirilişine kadar geçen son safhada bulunmaktaydı. Bunların başlıcaları, dükkan kirası, işçi-çırak ücreti ve diğerleriydi.

VIII. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TÜTÜNCÜ ESNAFI

Osmanlı imparatorluğuna onaltıncı yy. sonlarında giren yeni dünya ürünü, tütün çiftçisi ve tüccarında olduğu gibi zamanla tütünü işleyip mamül halde tüketiciye sunan bir esnaf grubunun da oluşmasına sebep oldu. Muhtemelen başlangıçta avrupalı tüccarların kendi ülkelerinde mamül hale getirerek Osmanlı topraklarına ithal ettikleri tütünler, perakende olarak kişiler veya çeşitli esnaf grupları tarafından satılmaktaydı. Bu işle meşgul olanlar, zamanla üretim ve tüketimin yayılmasına paralel olarak sayıca artan, kendi aralarında organize olan, yeni bir meslek grubu olarak ortaya çıktılar. Bu gelişim karşısında devlet, tütüncü esnafının loncalaşmasına izin vererek, zamanla meydana gelen gelişmelere ve değişmelere paralel onların oluşturdukları yapı ve gelenekleri bozmayacak şekilde problemlerini ortadan kaldırıcı kanunlar çıkartarak, yeni uygulamalar başlatarak, tütüncülük sektörünün diğer kollarında yaptığı gibi esnafını da diğer esnaflar içinde ayrıcalıklı bir grup haline getirdi.

Tütüncü Esnafının Ortaya Çıkışı

Tütüncü esnafı da, bu sektörün diğer kollarında olduğu gibi 16. yy.ın sonlarında başlayan bir süreçten geçerek, zamanla profesyonel bir grup olarak ortaya çıktı. Avrupa'da her derde deva bir ilaç olarak yayılan ve bu nedenle de mamül halde

ticari bir madde olarak Osmanlı topraklarına getirilen tütün, bu özelliği ile perakende satışı ilk yıllarda muhtemelen daha çok attar esnafı tarafından yapılmış olmalıdır.

Tütüne 1609-1649 yılları arasında getirilen yasaklama, çiftçi ve tüccarlardaki gibi gizlice bu işle meşgul olan bir grubun oluşmasına neden oldu. Yasaklama döneminde tütün kıyıcılığıyla uğraşmaya başlayan bu grup, faaliyetlerini daha çok şehirlerin kenar mahallelerinde, özellikle tütün ekilen bölgelerdeki köylerde gizlice yapmakta, mamül hale getirdikleri tütünleri, şehir, kaza ve kasabalara gizlice sokmakta veya satmaktaydılar.

Yasaklamanın 1649 yılında kaldırılmasıyla birlikte tütün kıyıcılığı da gizlice faaliyet gösterdiği taşranın küçük birimlerinden, köylerden çıkarak başta tüketimin yoğun olduğu büyük merkezler olmak üzere kasaba, kaza ve şehirlere doğru yayıldı. Herbir şehirde ve kazada bulunan bu gruplar, zamanla kendi aralarında oluşan adet ve ilişkiler çerçevesinde tamamen bu işle meşgul, kendilerine has kanunları, nizamları olan bir lonca sistemi içinde teşkilatlanabilecek kadar ilerleme kaydettiler.

Osmanlı imparatorluğunda tütüncü esnafı hakkındaki önemli ve geniş bilgiler, 17. yy.ın sonlarında 1696 yılında yeni gümrük tarifesinin konmasıyla birlikte imparatorluk çapında hem çiftçi hem tüccar hem de esnaf elinde bulunan tütünlerin tahriri ile başlamaktadır.

1696 yılında yapılan ilk sayımlar, 17. yy.ın ikinci yarısından itibaren tütüncü esnafının coğrafi olarak imparatorluk çapında yayılma süreci yaşadığını, henüz geleneksel lonca sistemi içinde teşkilatlanabilecek optimal sayıya ulaşamadıklarını ve tamamına yakınının müslümanlardan oluştuğunu göstermektedir. Örneğin 1696 yılı Ekim-Aralık ayları arasında yapılan sayıma göre, Eyüb, Galata ve Üsküdar kazaları da dahil olmak üzere İstanbul'da toplam 366 tütüncü esnafı/dükkanı bulunmaktaydı. Bu miktarın % 99 oranına tekabül eden 363'ü müslüman, geri kalan yaklaşık % 1'lik kısmı ise 2 yahudi ve 1 zımmiden ibaret sadece 3 gayrimüslim reaya idi. Bunların 284'ü İstanbul Suriçinde, 37'si Galata ve Tophane'de, 16'sı Eyüb, 29'u da Üsküdar kazasında faaliyet göstermekteydi.[275]

[275] BOA, D.MMK.DHN 1/100, s. 1-6; D.MMK.DHN 2/28, s. 1-4; D.MMK.DHN 1/68; D.MMK.DHN 2/20, 42; D.MMK.DHN 4/60, 61.

Aynı yılın Ekim ayında Sofya'da yapılan sayımlara göre şehir merkezinde 22 tütüncü esnafı bulunup şehir nüfusunun çoğunluğu gayrı müslimden oluşmasına rağmen esnafın tamamı müslümandı.[276]

1696 yılının Temmuz ayında Tatarpazarı kazasında yapılan sayımda 26 tütüncü dükkanı ve mahzeni tespit edilmişti. Bunların tamamı müslümanlara aitti.[277]

Aynı tarihlerde Makedonya bölgesinde üretilen tütünlerin hem iç hem de dış pazarlara ihracını sağlayan en önemli tütün ticaret merkezi Selanik'te ise toplam 13 tütüncü dükkanı ve mahzeni bulunup, bunların 12'si müslüman, biri yahudi reayaya aitti.[278] Yine aynı şekilde Kavala'da kale içinde müslümanlara ait iki tütüncü mahzeni bulunmakta idi.[279]

Osmanlı imparatorluğunun batı ucunu besleyen ve avrupanın iç kısımlarına tütün ihracında önemli bir merkez olan Belgrad şehrinde ise Tuna ve Sava nehirleri kıyısında 69'u müslüman, sadece biri yahudi reayaya ait toplam 70 tütüncü dükkanı ve mahzeni bulunmakta idi.[280]

Anadolu yakasına bakıldığında verilerin az olmasına rağmen durum Rumeli bölgesinden pek farklı olmadığı gözükmektedir. Kocaeli merkezde ve sancağa bağlı 7 kazada yapılan tahrirlerde 18 tütüncü esnafının tamamı müslümanlardan oluşmaktaydı.[281]

Ortadoğuda üretilen tütünlerin Anadolu'ya geçişinde önemli bir merkez olan Adana'da ise tamamı müslümanlara olan 14 tütüncü esnafı vardı.[282]

Tütüncü Esnafının Gelişimi ve Teşkilatlanması

Tütüncü esnafının 17. Yy. boyunca geçirdiği bu gelişim, 18. yy.ın ilk on yılından itibaren her bakımdan hızlanarak devam etti. Bunun nedeni ise 1688 yılında ilk

---

[276] BOA, D.MMK.DHN 1/29.
[277] BOA, D.MMK.DHN 3/12.
[278] BOA, D.MMK.DHN 3/83.
[279] BOA, D.MMK.DHN 2/75.
[280] BOA, D.MMK.DHN 4/86, 93, 101.
[281] BOA, D.MMK.DHN 3/70.
[282] BOA, D.MMK.DHN 4/133.

defa resmî olarak tütüne gümrük vergisinin konmasıyla başlayan devlet kontrolünün 1696 yılında oluşturulan gümrük sistemiyle artması ve yeni gümrük sisteminin bu tarihlere gelindiğinde yerleşmesi, daha önce vergi tarifelerinden dolayı çiftçi ve tüccarın vermiş olduğu tepkilerin yavaş yavaş ortadan kalkmasıyla tarım, ticaret ve tüketimde meydana gelen artış idi.

1710'larda tütüncülük sektörünün alanlarında yaşanmaya başlayan olumlu gelişim, esnaf kolunda da görülmeye başladı. Bu gelişimin etkileri 15-20 yıl gibi kısa denilebilecek sürede kendisini gösterdi ve tütüncü esnafı, bir lonca teşkilatı oluşturabilecek optimal sayıya ulaştılar. Bu nedenle kendilerinin isteği üzerine, Temmuz 1726 yılında İstanbul'da bulunan tütüncü esnafları tespit edilerek, diğer meslek gruplarında olduğu gibi kendi aralarında zamanla oluşmuş gelenek ve nizamlar çerçevesinde birbirine kefil olmak şartıyla tütüncü esnafı loncasının kurulmasına devlet tarafından izin verildi.[283]

Tütüncü esnafının sayıca gelişimi 1726'da loncalaşma sonrasında da devam etti. 1762 yılına gelindiğinde, merkezi idareye başvuran 70 lonca temsilcisi tarafından "esnaf-ı mezbure ricali kesret ve vefret üzere" ifadesiyle bu gelişim açık bir şekilde dile getiriliyordu.[284]

18. yy.ın ilk yarısındaki hızlı gelişim, bu yüzyılın ikinci yarısında da devamlılığını sürdürdü. 1782 yılına gelindiğinde bu durum, kendi loncalarının bile kontrol edemeyeceği bir boyuta ulaşmıştı. Tütüncüler loncası yetkililerinin vermiş olduğu bilgilere göre Ocak 1782 tarihi itibariyle İstanbul'da 1472 tütüncü dükkanı bulunmakta idi. Bunlardan 1081'i İstanbul suriçinde olup 713'ü müslüman, 331'i hristiyan, 37'si de yahudi tütüncü esnafına aitti. Eyüb kazasında ise 50 tütüncü esnafı bulunmakta, bunlardan 48'i müslüman sadece 2'si yahudi idi. Galata kazası dahilinde toplam 217 tütüncü dükkanı olup bunların 174'ü müslüman, 35'i hristiyan ve 8 tanesi yahudi esnafa aitti. Üsküdar'da ise toplam 124 aded tütüncü dükkanından 103 adedi müslümanlara, 13'ü hristiyan ve 8'i yahudi reayaya aitti.[285]

---

[283] Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, *İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi*, c. I, İstanbul 1997, s. 335-336.

[284] Tabakoğlu, s, 335-336.

[285] BOA, MM 9980, s. 1, 5-17.

Bu verilere göre İstanbul'da ilk tahrir bilgilerinin bulunduğu 1696 yılından 1782 yılına kadar geçen 86 yıllık dönemde, toplam tütüncü dükkanlarının sayısında genel artış % 302 oranında olmuştu. Bunların İstanbul ve kazalarındaki gelişimi ise İstanbul suriçi'nde % 281, Galata'da % 486, Eyüb'de % 212,5, Üsküdar'da % 327,5 oranında artmıştı.

Fakat bu tarihte bizzat tütüncüler loncası tarafından verilen dükkan ve mahzen miktarının 18. yy.ın son yirmi yılına girildiğinde İstanbul'da bulunanların tamamını yansıtmadığı, gerçekten bu grubun sayısal olarak lonca teşkilatının kontrol edemeyeceği bir boyuta ulaştığı daha sonra yapılan itirazlardan anlaşılmaktadır. 1782'de lonca teşkilatının isteği üzerine gedik sayısına getirilen sınırlama ile birlikte, daha önce var olup da kaydedilmeyen kendi deyimleriyle "kadim" olduklarını iddia eden tütüncüler, itiraz etmeye ve faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdi. Bu tip itirazların çoğalması sonucu 1806 yılında yeniden bir sayım yapılmıştır. Sonuçta, kadim olduğu şahitlerle ispatlanan ve toplam tütüncü esnafının yaklaşık % 14-15 oranına tekabül eden 237 tütüncü esnafının, 1782 yılındaki tahrire kaydedilmediği tespit edilmiştir. Bu nedenle ilk tahririn yapıldığı 1782 tarihinde İstanbul ve kazalarında toplam 1709 tütüncü esnafı vardı.[286]

Eğer bu sayıyı gerçeğe en yakın olarak kabul edersek 1696 yılından 1782 yılına kadar geçen 86 yıllık dönemde İstanbul ve kazalarında tütüncü dükkanlarının sayısında % 367 oranında bir artış olmuştur.

18. yy. boyunca tütüncü esnafı sayısında devam eden bu hızlı artış, alınan önlemler ve gedik sayısına getirilen sınırlama ile büyük oranda kontrol altına alınabildi. Bunlara rağmen bu esnaf grubuna katılımlar devam etti. 1831 yılına gelindiğinde İstanbul ve kazalarındaki tütüncü dükkanlarının sayısı 1744'e ulaşmıştı. Bunlardan 1379'u *kadim* olarak adlandırılan tütüncülükle uğraşan eski esnaf gediğine sahip dükkanlar olup, 365'i ise *cedid* olarak adlandırılan bu mesleğe sonradan girerek bir şekilde yeni gediğe sahip olan dükkanlardı. Toplam 1744 tütün dükkanı içinde sadece

[286] BOA, MM 9980, s. 156b. 1782 yılında yapılan esnaf tahririnin eksik olduğuna dair bilgiler için ayrıca bk, MM 9980, s. 189; Tabakoğlu, s. 335-336; BOA, MM 10124, s. 88-89, 91, 96; Tabakoğlu, s. 335-336.Cevdet Belediye 166.

10'u *mahzen* adlandırılan ve muhtemelen büyük çaplı üretim yapan taşyapı tütüncü dükkanı idi.[287]

İstanbul'da bulunan 1744 tütüncü esnafının kazalara göre dağılımı ise İstanbul suriçinde toplam 1319 tütüncü esnafı vardı. Bunların 879'u müslüman, 399'u zımmi, 41'i yahudi idi. Galata'da bulunan 239 tütüncü esnafının 172'si müslüman, 56'sı zımmi, 11'i yahudi idi. Eyüb'de 38 tütüncüden 34'ü müslüman 4'ü yahudi idi. Üsküdar'da ise toplam 148 tütüncüden 122'sii müslüman 18'i zımmi ve 8'i yahudi idi. 1782-1831 yılları arasında tütüncü esnafı, sayıca % 2 oranında artış göstermiştir.

İstanbul'daki tütüncü esnafı ilk tahrir verilerinin bulunduğu 1696 yılından 1830'ların başına kadar geçen 130-140 yıl içinde ise sayısı % 377 oranında artmıştır. 1696-1831 tarihleri arasındaki gelişim sonunda toplam tütüncü esnafının % 76'sı İstanbul suriçi'nde, % 13'ü Galata'da, % 8'i Üsküdar'da, % 3'ü Eyüb kazasında faaliyet göstermektedir.[288]

Yine 1696-1831 döneminde esnaf sayısının kazalardaki ortalama artış oranına baktığımızda ise Galata kazasının % 546 oranında bir artışla ilk sırada, Üsküdar'ın % 410'luk bir artışla ikinci sırada, İstanbul'un % 365'lik artışla üçüncü sırada, Eyüb kazasının ise % 137,5'lik artışla dördüncü sırada yer aldığı görülmektedir.[289]

İstanbul ve kazalarında bulunan tütüncü esnafının sayısal olarak hızlı gelişim gösterdiği dönem olan 1696-1782 yılları arasındaki gelişimine bakıldığında ise yine en büyük artışın % 486'lık bir oranla Galata kazasında gerçekleştiği, bunu sırasıyla % 327,5 ile Üsküdar, % 281 ile İstanbul ve % 212,5'lik oranla Eyüp'ün takip ettiği görülmektedir.[290]

1696-1782 süreci ile 1782-1831 yılları arasındaki süreçte tütüncü esnafının sayısal gelişim karşılaştırıldığında, birincisine göre, ikinci dönemde kazalardaki esnafın artış oranlarında önemli düşüşün olduğu görülmektedir. Buna göre İstanbul % 22,

---

[287] BOA, MM 9980. Bu defterin tamamı İstanbul'da bulunan tütüncü esnafının tahririni içermektedir.
[288] Bk, Kazalardaki Tütüncü Esnafının Toplam Esnaf İçindeki Oranları Tablosu.
[289] Bk, Tütüncü Esnafının Kazalara Göre Sayısal Artış Oranları Tablosu (1696-1830)
[290] Bk, Kazalardaki Tütüncü Esnafının Yıllara Göre Artış Oranı Tablosu.

Üsküdar % 19, Galata % 10 oranlarında artış gösterirken, Eyüb % 24 oranında düşüş yaşamıştır.[291]

Diğer taraftan bu gelişim sürecinde tütüncü esnafının müslim ve gayrimüslim oranlarına bakıldığında 1696-1831 yılları arasında esnafın çoğunluğu yine müslümanlardan oluşmakla birlikte hem müslüman-gayrimüslim, hem de gayrimüslimlerin kendi aralarında önemli değişimler geçirdiği görülmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, 1696 yılında yapılan tahrirlere göre, sadece İstanbul değil, bütün imparatorluk çapında tütüncü esnafının hemen hemen tamamı müslümanlardan oluşmaktaydı. Tütüncü esnafında faaliyet gösteren ikinci büyük grup yahudiler, üçüncü grup ise hristiyan zımmilerdi.

Onyedinci yy. sonlarında % 99'unu müslümanların oluşturduğu tütüncü esnafına 18. yy.ın ilk yarısında özellikle yahudiler katılmaya başladı. Bu dönemde sayılarını tam olarak bilemesek de tütüncü esnafı içinde yahudilerin, hristiyan reayadan daha fazla sayıda oldukları anlaşılmaktadır. Bunun en önemli kanıtı, 1762 yılında, farklı dini gruplardan oluşan tütüncü esnafı, problemlerini anlatmak için lonca içinde sahip oldukları sayıya göre divana temsilciler göndermişlerdi. Saraydaki divana başvuran toplam 70 tütüncü esnafı temsilcisinin 50'si müslüman, 15'i yahudi ve 5'i zımmi idi.[292]

Fakat bu durum 18. yy.ın son çeyreğine girildiğinde büyük değişimler göstemeye başladı. Tütüncü esnafı içinde müslümanlar, sayısal olarak yine çoğunluğu ellerinde bulundurmalarına rağmen artış oranlarında bir durağanlık yaşanıyordu. Buna karşılık gayrimüslimler içinde hristiyanların sayısı, tütüncüler loncasını da rahatsız edecek derecede artmıştı. 1782 yılında lonca temsilcileri, birkaç yıl içinde İstanbul'da 331 rum ve ermeni zımminin tütüncü esnafına katıldığını açıkça belirtmekte, buna bir sınırlama getirilmesini talep etmekteydiler.[293] Bu talepleri, devlet tarafından kabul edilmesine rağmen, aşağıda anlatılacak çeşitli gelişmelere bağlı olarak, hristiyan reayanın bu esnaf grubuna katılımları devam etti.

1696-1831 yılları arasında faaliyet gösteren müslim ve gayrimüslim tütüncü esnafının sayısal gelişimine baktığımızda, 1696 yılında % 99 çoğunluğu elinde

---

[291] Bk, Kazalardaki Tütüncü Esnafının Yıllara Göre Artış Oranı Tablosu.
[292] Tabakoğlu, s. 335.
[293] BOA, MM 9980, s. 1.

bulunduran 363 müslüman tütüncü esnafı, 1831 yılına kadar yaklaşık % 233 oranında bir artış göstererek sayıları toplam tütüncü esnafının % 69'unu teşkil eden 1207'ye ulaşmıştır. 1696 yılında % 1'lik orana sahip 3 gayrimüslim tütüncü esnafı bu süreçte yaklaşık olarak % 17.800 oranında bir artışla sayıları toplam tütüncü esnafının % 31'ini teşkil eden 537'ye çıkmıştır. Bu grup içinde 1696 yılında sayıları sadece 1 olan hristiyanların sayısı % 47200 oranında artışla toplam esnafın % 27'lik, gayrimüslim esnafın da % 88'lik oranını teşkil eden 473 sayısına ulaşırken, yahudiler yaklaşık olarak % 3100 oranında artışla sayıları 2'den toplam esnaf sayısının % 4'ünü ve toplam gayrimüslim esnafın da % 12'sini teşkil eden 64'e ulaşmıştır.[294]

Tütünücü esnafının 1696-1782 yılları arasındaki gelişimine bakıldığında müslümanlar, % 186'lık bir artışla toplam esnafın % 71'ine tekabül eden 1038 sayısına ulaşırken, gayrimüslimler % 14.367 oranında artışla toplam esnafın % 29'u olan 434 sayısına ulaşmışlardır. Bunlar içinde en büyük sayısal gelişime sahip olan hristiyanlar, bu dönemde % 37.800 oranında artarak, sayıları, toplam esnaf içinde % 35, toplam gayrimüslim esnaf içinde de % 87 oranına tekabül eden 379'a ulaşmıştır. Yahudiler ise % 2.650 oranında bir artışla sayıları toplam esnafın % 4'üne, toplam gayrimüslim esnafın da % 13'ünü oluşturan 55'e yükselmiştir.[295]

1782- 1831 yılları arasındaki tütüncü esnafındaki sayıca gelişim, devletin ve lonca teşkilatının aldığı önlemler sayesinde birinci dönemle kıyaslanamayacak oranda azalmıştır. Bu dönemde Müslüman esnafın artışı % 16 oranında gerçekleşerek, sayıları, toplam esnafın % 69'unu oluşturan 1207'ye ulaşmıştır. Gayrimüslimlerin sayısı ise toplam olarak % 24 oranında bir artışla, toplam esnafın % 31'i oranındaki 537'ye yükselmiştir. Bu gruptaki hristiyanlar, % 25 oranında artışla, sayıları, toplam esnafın % 37'sine ve gayrimüslim esnafın da % 88'ine tekabül eden 473'e yükselmiştir. Gayrimüslim grup içindeki yahudiler ise % 16 oranında artışla 64'e ulaşarak, toplam esnafın % 4'üne ve gayrimüslim esnafın % 12'sini oluşturmuşlardır.[296]

Tütüncü esnafının müslim-gayrimüslim sayısal oranlarının kazalara göre dağılımına bakıldığında Suriçi'nde 1696-1831 yılları arasında müslümanlar % 214 oranında sayısal genişlemeyle, yine çoğunluğu ellerinde bulundurmalarına rağmen,

[294] Bk, Müslim-Gayrimüslim Tütüncü Esnafı Genel Artış Oranları Tablosu.
[295] Bk, Müslim-Gayrimüslim Tütüncü Esnafı Yıllara Göre Artış Oranları Tablosu.
[296] Bk, Müslim-Gayrimüslim Tütüncü Esnafı Yıllara Göre Artış Oranları Tablosu.

1696 yılında toplam esnaf içinde sahip oldukları yaklaşık % 99'luk oran, zamanla düşmeye başlamış, 1830'larda % 67'ye gerilemiştir. Buna karşılık gayrimüslimler, sayısal olarak % 43.900 oranında artış kaydetmişlerdir. Gayrimüslimlerin, 1696 yılında Suriçi'ndeki toplam tütüncü esnafı içindeki % 0,35'lik oranları, 1831 yılında % 33'e yükselmiştir. Bu süreçte hristiyanlar sayıca % 39.800 oranında genişleme ile suriçindeki toplam tütüncü esnafının % 43'ünü, bu kazada bulunan toplam gayrimüslim esnafın da % 91'ni oluşturan bir sayıya ulaşmışlardır. Aynı dönemde yahudiler ise % 4.100 oranında artışla, toplam tütüncü esnafı içide % 3, gayrimüslim esnafı içinde % 9'luk bir paya sahip idiler.[297]

Tütüncü esnafının Galata kazasındaki durumuna bakıldığında 1696-1831 yılları arasında müslümanlar, % 365 oranında artış göstermiştir. 1696 yılında % 100'lük paya sahip olan müslüman grup 1831'e kadar geçen sürede payları % 72'ye gerilemiştir. Buna karşılık Suriçi'nde olduğu gibi, gayrimüslimler, bu dönemde sayıca % 6.700 oranında artış göstererek, bu kazada bulunan toplam tütüncü esnafının % 28'ini oluşturdular. Gayrimüslim grup içindeki hristiyanlar, % 5.600 oranlık artışla toplam esnafın % 30'unu gayri müslim esnafın ise % 84'ünü oluşturmaktaydılar. Yahudiler ise % 1.100 oranında artışla, toplam esnaf içinde % 5'lik garımüslim esnaf içinde de % 16'lık bir orana ulaştılar.[298]

Üsküdar'daki durum ise diğer kazlarda olduğu gibi bir gelişim sergiledi. 1696-1831 yılları arasında müslümanlar sayıca % 286 oranında bir artış göstermesine rağmen, 1696 yılındaki toplam esnaf içindeki % 100'lük payları % 81'e düştü. Buna karşılık 1696 yılında bu kazada tütüncü esnafı için görülmeyen gayrimüslimler, % 2.600 oranında artışla, Üsküdardaki toplam tütüncü esnafının % 19'luk payına sahip hale geldiler. Bu grup içinde sayıca birinci sırada olan hristiyanlar, yaklaşık % 1800 oranında bir artışla toplam esnafın % 13'ünü, gayrimüslim esnafın da % 69'unu temsil etmekteydiler. Yahudiler ise, sadece 1696-1782 yılları arasında % 800 oranında artışa sahip olmuşlar, 1782-1831 döneminde hiçbir gelişme göstermemişlerdir. Buna gore, 1782 yılında toplam esnafın % 6'sını, gayrimüslim esnafın % 61'ini oluşturan yahudi

[297] Bk, Müslim-Gayrimüslim Esnafın İstanbul Sur içindeki Dağılımı Tablosu.
[298] Bk, Müslim-Gayrimüslim Esnafın Galata Kazasındaki Dağılımı Tablosu.

tütüncü esnafı, 1831'e gelindiğinde, toplam esnaf içindeki % 6'lık payını korurken, gayrimüslimler içindeki oranları % 44'e gerilemiştir.[299]

Eyüb kazasındaki gelişim ise diğer kazalardakine göre çok daha farklılık göstermiştir. Bu kazada 1696-1831 yılları arasında toplam tütüncü esnafının % 88'ini oluşturan müslümanlar, yaklaşık olarak % 143 oranında bir artış göstermiştir. Müslüman esnafın sayıca artışı 1696-1782 döneminde % 243 oranında olmuştur. Bu dönemde toplam esnaf içindeki oranları diğer kazalardakinin aksine % 96'ya yükselmiş, fakat 1782-1831 arasında bu sayı % 29 oranında bir düşüş kaydederek, toplam esnafın % 89'unu oluşturmuşlardır. 1696-1831 yılları arasında gayrimüslim gruptan hristiyanlar, tütüncü esnafı içinde bulunmamaktadır. Yahudiler ise, 1696 yılında bu kazadaki toplam esnaf içinde 2 tütüncüden oluşan % 12,5'luk paylarını, 1831 yılına kadar geçen sürede % 100 bir artışla 4 kişiye çıkarmalarına rağmen, toplam esnaf içindeki payları % 11'e gerilemiştir.[300]

Yukarıda verilen tütüncü esnafına ait rakamlar, bizzat lonca ve devlet tarafından kontrol edilebilen miktarı vermesine rağmen, yine de tütüncülük sektörünün bu kolunda faaliyet gösterenlerin sayıca tamamını yansıttığı söylenemez.. Eğer tütüncü esnafının da en büyük problemi olan *kefilsiz kıyıcı* tabir edilen, gizlice tütün imal eden kişiler ile dükkanlarında mahzenlerinde salaşlarında, barakaların, gizlice tütün satan küfeci, pastırmacı ve benzeri esnaf grupları, cami avlularında, pazar yerlerinde, sokak aralarında, köşe başlarında herhangi bir mesleğe dahil olmayan kendi deyimleriyle "mechulü'l-hal kimesneler" ve kenar semtlerde bulunup perakende olarak tütün satışına izin verilen kahveci, attar esnafı da göz önüne alınacak olursa 19. yy.ın ilk yarısında İstanbul'da bu meslekte faaliyet gösteren ortalama 2.000-2.500 kişilik bir grubun bulunduğu söylenebilir.[301]

Hiç de azımsanamayacak bir sayıda olduğu görülen tütüncü esnafının sayısal olarak bu derece genişlemesinin sebeplerinden ilki, tütünün özellikle 18. yy. başlarından itibaren bütün dünyada olduğu gibi, Osmanlı imparatorluğunda da toplu tüketim maddesi haline gelmesi ve yoğun bir şekilde tüketilmesiydi. İkinci sebep ise daha kâr

[299] Bk, Müslim-Gayrimüslim Esnafın Üsküdar Kazasındaki Dağılımı Tablosu.
[300] Bk, Müslim-Gayrimüslim Esnafın Eyüb Kazasındaki Dağılımı Tablosu.

getirici bir madde olmasıydı. 1726 yılında tütüncüler esnafının loncalaşmasına rağmen esnaf gediklerine 1782 yılına kadar sayı tahdidi getirilmemesi üçüncü önemli sebeb idi. 1782 yılına kadar geçen sürede tütüncü esnafı sayısına herhangi bir tahdid konulmaması veya bunun hiçbir şekilde dile getirilmemesi, muhtemelen tüketimin fazlalığı sebebiyle var olan yoğun talebi karşılayabilecek yeterli sayıda esnafın bulunmaması idi. Bu süreçte tütün imal etmek isteyen bir kişi, lonca yöneticilerinin onayını alarak, esnaf içinden bir kefile bağlanıp, bulunduğu kaza kadısından hüccet aldıktan sonra üretim faaliyetine başlayabiliyordu. Fakat bu her isteyenin tütüncü esnafına katılacağı anlamına gelmiyordu. Muhtemelen 1726 yılında tütüncüler loncasının kurulmasından 1770-1775 yıllarına kadar geçen süre içinde bu esnaf grubuna katılımlar, çoğunlukla lonca sisteminin gelenekleri çerçevesinde provizyonizt dengenin bozulmaması ve devamlılığını sağlamada önemli bir unsur olan usta-çırak ilişkisi, meritokratik bir yapı içinde gerçekleşiyordu. Bunun dışına çıkıldığı zaman esnaf temsilcileri bizzat bunu merkezi idareye bildirerek tepkilerini dile getiriyorlardı. 1782 yılına kadar geçen süre içinde 1726, 1762, 1778 yıllarında merkezi idareye sunulan arzuhallerde görülen ortak şikayet, esnaf sayısındaki artış değil, varolan nizamın aksine başka meslek gruplarından veya hiçbir esnaf grubuna dahil olmayan tütüncülükle alakası bulunmayıp, *terbiyeli tütün* olarak adlandırılan kıyılmış tütün içine çınar, armut gibi çeşitli ağaç yaprakları ve kavlarını, renk versin diye aşı boyası, Eyüb toprağı ve sarı kum, pekmez ve bal mumu katarak sokaklarda ve pazarlarda satan tütüncü esnafı dışındaki kişiler olmuştu.[302] Yine aynı şekilde 1782 yılında lonca temsilcilerinin divana sundukları arzuhallerinde, önceki dönemlerdeki şikayetler de içinde bulunmak üzere esnaf teşkilatının en büyük sorunu, oluşmuş lonca sistemi kuralları ve meritokratik yapı çerçevesinde sayısal genişlemesini sürdüren tütüncü esnafına bir kaç sene gibi kısa bir süre içinde bu meslekle alakası olmayan 331 rum ve ermeni reayanın katıldığını ve bundan duydukları rahatsızlığı bildirmeleri de tütüncü esnafına katılımlarda geleneksel lonca kurallarının geçerli olduğunu göstermektedir.[303]

---

[301] BOA, MM 9980, s. 188a-189b, 198a; MM 10101, s. 179, 228, 271; MM 10054, s. 87, 244; BOA, D.MMK.DHN 35/84; BOA, Cevdet Maliye 2741, 7874, 9495, 25311, 31538; Kahveci ve attar esnafının tütün sattığı hakkında bk, MM 9980, s. 189b, 190b, 191b, 194b-195a.

[302] Tabakoğlu, s. 335-336; Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi II, İstanbul 1998, s. 302-303; BOA, MM 9980, s. 188b-189a; BOA, Cevdet Belediye 902.

[303] BOA, MM 9980, s. 1, 188b-189a.

Bu nedenle oluşmuş geleneği ve provizyonist dengeyi bozucu dış müdahaleleri ve hızlı değişimi önlemek ve kontrol altında tutabilmek amacıyla tütüncülükle uğraşan esnaf sayısına bir sınırlandırılma getirilmesi bizzat müslim ve gayrimüslim tütüncü esnaf temsilcilerinin isteğiyle gerçekleşmişti.[304] 1782 yılında tütütüncü esnafı sayısına getirilen sınırlama ve özellikle gayrimüslimlere getirilen ve 1806 yılına kadar devam edecek olan tütüncü esnafına girmelerinin yasaklanmasının ardındaki sebep de aslında bu idi. Diğer bir deyişle bu yasaklama, birkaç yıl gibi çok kısa zamanda tütüncülükle alakası olmayıp bu gruba dahil olan gayrimüslimleri tasfiye amacını gütmekte idi.[305] Yoksa Osmanlı yöneticilerinin gayrimüslim reayaya karşı aldıkları bu tedbirin ardında başka bir neden olması hem millet sistemine dayalı toplum düzeni anlayışlarına hem de iktisadi dünya görüşlerine aykırı idi. Kaldı ki 1782 yılında başlatılan uygulamalar genel olarak esnaf teşkilatının kadim düzenlerine bağlı olarak kendi istekleri üzerine inşa edilmişti.

Diğer taraftan böyle bir uygulamanın başlatılmasına ve gayrimüslimlere karşı alınan bu tedbire, müslim ve gayrimüslimlerden oluşan tütün tüccarı grubu da büyük destek vermişti. Çünkü esnaf ile tüccar arasındaki ticari ilişki, bir hafta onbeş günlük bir çeşit kredi sistemiyle devamlılığını sürdürmekteydi. Tüccar, esnafa verdiği tütünün parasını peşin almıyor, esnaf ise aldığı tütünü mamül hale getirip, satarak bir hafta onbeş gün içinde borcunu tüccara ödüyordu.[306] Bu nedenle tütüncü esnafı içinde oluşmuş geleneği ve provizyonist düzeni bozucu gelişmeler, müdaheleler, ticaret kısmında da belirtildiği gibi, tütün gümrükleriyle aynı şekilde bu tip krediyle çalışan tüccar grubunun gelirlerine yansıyacağından, tütün tüccarı da bu uygulamayı destekledi.[307]

Tütüncü esnafının sayıca artışındaki dördüncü önemli sebep ise, vakıf ve vakıflar sisteminden kaynaklanmaktaydı. Tütüncü esnafına katılmak, bir yerde dükkan açıp üretime başlamak, lonca yetkililerinin onayı ve kadılık izni gerektirirken, İstanbul'da bulunan birbirinden farklı ve bağımsız durumda olan vakıfların kendi hanlarında, dükkanlarında veya odalarında tütüncü dükkanı açılmasına izin ve zamanla

---

[304] BOA, MM 9980, s.1

[305] Gayrimüslimlere getirilen yasak ve kaldırılması hakkında bk, BOA, MM 10124, s. 88-89, 91, 96, 156, MM 9980, s. 1, 188b, 189a; BOA, Cevdet Belediye 902.

[306] BOA, MM 9980, s. 189b, 196b-197a.

[307] BOA, Cevdet Belediye 902.

alet ve edavatlarına gedik hakkı tanıyarak onlara vakıf senedi vermeleri, bu sayısal genişlemeyi sağlayan, kolaylaştıran önemli bir neden oldu. Muhtemelen tütüncü esnafının, lonca teşkiletının bile control edemeyeceği kadar hızlı bir şekilde çoğalması ve 1782 yılında verilen 1472 aded esnaf sayısının, % 14-15 oranında eksik olmasının sebebi de vakıflar tarafından verilen ve idare olunan gediklerden kaynaklanmıştı.[308]

Tütüncü esnafının sayıca gelişiminde devletin bu sektöre karşı takınmış olduğu olumlu tavırın, dördüncü ve en önemli sebeplerden biri olduğu söylenebilir. 17. Yy. sonlarında Osmanlı yöneticilerinin gelir kaynağı olarak görmeye başladıkları tütüncülük sektörünün, kısa zamanda devlet maliyesi içinde vazgeçilemeyecek derecede önem kazanması, 18. yy. ortalarından itibaren bu sektörü meydana getiren tarım, ticaret kollarının devlet nazarında gittikçe ayrıcalıklı hale gelmesi, doğal olarak tütüncü esnafını da ayrıcalıklı hale getirmişti. Devletin bu olumlu tavrı, tütün esnaflığına ilgiyi ve katılımı arttırırken, aşağıda detaylı bir şekilde anlatılacağı gibi, özellikle 19. yy. başlarından itibaren imparatorlukta başlayan değişimler ve yapılan yenileşmeler karşısında, tütüncü esnafı, zamanla kendi içlerinde oluşturdukları geleneksel düzenlerinin bozulmaması yönünde tepki veren ve verdiği tepkinin sonucunu alarak, avrupalı devletlerle yapılan ticaret antlaşmaları karşısında bile, geleneksel lonca sistemi içinde üretim yapan diğer esnaf gruplarının aksine, belki de imparatorluğun sonuna kadar varlığını her bakımdan güçlü şekilde devam ettiren tek esnaf grubu olmuştur.

Tütüncü Esnafı ve Gedik Sistemi

Gedik ve Gedik sisteminin ne olduğu hakkındaki tartışmaları bir kenara bırakarak,[309] belgelerde belirtilen esnaf arasında kendi sanatlarında kullandıkları alet ve

---

[308] BOA, MM 9980, s. 190a, 194b, 195a,

[309] Osmanlı İmparatorluğunda gedik, gedik sistemi ve tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk, Ahmet Kal'a, Ahmet Tabakoğlu, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, İstanbul 1988, s. 17-68; Ayrıca bk, Ahmet Kal'a, *II. Mahmud Döneminde Sanayinin İktisadi ve Sosyal Organizasyonu ve Bu Organizasyonun Tanzimata Doğru Yapı Değişmeleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988; Ahmet Kal'a Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 57, İstanbul 1990, s. 1-9; Engin Deniz Akarlı, "The Uses Law Among İstanbul Artisans and Tradesmen: The Story of Gedik As Implements Mastership Shop Usufruct and Monopoly 1750-1850", *International Symposium on Legalism and Political Legitimation in The Ottoman Empire and The Early Turkish Republic Ca 1500 to 1940*, December 1-3, Universitat Bochum, Ruhr 1988, s. 1-37; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 272-292, 293-307; Ahmet Akgündüz, Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebussuud'un Bir Risalesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*

edavatlara verdikleri isim ve bunları kullanma, alıp-satma, hibe etme hakkı olarak tanımlarsak, daha önce bahsedildiği gibi, ilgili esnaf teşkilatının kanun ve düzenine uyan her kişi, lonca teşkilatının izni ve kadılığın onayıyla gediğe sahip olarak, özel veya vakıflara ait mülkiyetlerde dükkan açıp üretime başlayabiliyordu.[310]

17. yy.ın ortalarından 1782 yılına kadar geçen zamanda, faaliyete başlayacak olan tütüncü dükkanlarının yeri ve sayısı konusunda herhangi bir kural ve kısıtlama getirilmemişti. Muhtemelen İstanbul'daki profesyonel manada ilk tütüncü dükkanları Suriçi'nde Zindankapı civarındaki Tütün Gümrüğü civarı ile Tahmishane etrafındaki Taş Mahzenler olarak bilinen dükkanlarda faaliyete başlamışlardı. Zamanla tütüncü dükkanları, önemli merkezler başta olmak üzere semtlerin nüfus yoğunluğuna parallel, suriçinde ve kazalarda çoğlarak bütün İstanbul'u saran örümcek ağı gibi yayılım gösterdi.[311]

Bu dükkanların mülkiyeti bizzat esnafın kendisine ait olabildiği gibi, çoğunlukla yine başkasının özel mülkü veya vakıflara ait han, hamam, çarşıların oda ve dükkanlarında kira ile faaliyet göstermekteydi.[312] Kira bedelleri dükkanın bulunduğu semte, mevkiye ve büyüklüğüne göre ortalama olarak 1 ila 30 kuruş arasında değişmekte idi.[313]

Dergisi, sayı 46, İstanbul 1987, s. 149-162; Gabriel Baer, "Guild in Middle Eastern History", *Studies in The Economic Historyof The Middle East*, (ed.) M.A. Cook, New York 1970, s. 11-30; G. Baer, "The Administrative Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, vol. 1, 1970, s. 28-50; G. Baer, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", *Tarih Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayını, cilt 8-12, sayı 14-23, 1969-1974, s. 99-119; John Robert Barnes, *An Introduction to Religios Foundadition ın The Ottoman Empire*, Leiden 1986; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, cilt 1, İstanbul 1922; Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia Trade Crafts and Food Production in An Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge University press, Cambridge 1984; Antony Greenwood, *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of The Celepkeşan System*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago 1988; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Narh Müessesi ve 1640 Tarihli Narh* Defteri, İstanbul 1983, Kütükoğlu, "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesi", *Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminer Metinler Tartışmalar*, İstanbul 1986, s. 55-76; Bernard Lewis, "The Islamic Guilds", *The Economic History Review*, vol. 8, 1937-38, s. 20-37; Yücel Özkaya, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları", *9. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1988, 1037-1048; Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", *İktisat Fakiltesi Mecmuası*, cilt 27, no. 1-2, Ekim 1967-Mart 1968, s. 1-36.

[310] BOA, MM 9980, s. 199a; BOA, Cevdet Belediye 2769, 2915, 3418.

[311] Bk, İstanbul ve Kazalarındaki Tütüncü Dükkanları Tablosu.

[312] BOA, MM 9980, s. 199a; BOA, Cevdet Belediye 2451, 2915.

[313] BOA, MM 10124, s. 39, 45, 49, 74, 75, 111, 113, 119, 182, 221.

Tütüncü esnafının genel olarak daimi problemlerinden birini, mülk sahipleriyle olan ilişkileri teşkil etti. Genellikle evinin altında veya yanında bulunan dükkanı tütüncü esnafına kiraya veren mal sahibinin, kira bedelini arttırma, daha fazla kira bedeli veren bir başka esnafa veya tütüncüye kiralama, dükkanı hanesine dahil ederek esnafın dükkanı boşaltmasını, bir başka yere nakletmesini istemeleri başlıca problemlerdi. Bu nedenle merkezi idare bu konuda zamanla belirli kurallar, düzenlemeler getirdi. Buna göre mülk sahipleri hem varolan kira bedellerini nedensiz olarak yükseltemeyecekler hem de nedensiz olarak dükkanı eve dahil ederek esnafdan boşaltmalarını veya nakletmelerini isteyemeceklerdi. Hatta herhangi bir yangın sonunda dükkan yok olsa da, yeniden inşa edildikten sonra, dükkanı kullanma hakkı yine aynı kiracıya ait olacaktı.[314]

Devletin, üretim-tüketim arasında oluşan dengeleri bozucu uygulamaları ortadan kaldırmaya yönelik getirdiği bu kurallar ve yükümlülükler, sadece mülk sahibine değil aynı zamanda kiracı olarak faaliyet gösteren esnafa da getiriliyordu. Bunlar kira bedelinin antlaşma şartları gereğince zamanında ve tam olarak ödenmesi, tütüncü gediği dışında dükkanın başka amaçla kullanılmaması idi.[315]

18. yüzyılda geçerliliğini devam ettiren mülk sahibi ile kiracı esnaf arasındaki ilişki ve kurallar, 1782 yılında tütüncü esnaf gediklerine getirilen sınırlama ile devam etmekle birlikte bu ilişkiler, daha sıkı kurallara bağlandı. Artık tütüncü esnafı her istediği mekanda veya semtte dükkan açamayacak veya nakledemeyecekti. Yeni bir dükkan inşa etmek veya varolan gediği bir başka yere nakil için, ister şahsi mülkü, ister kiralık olsun, o dükkanın içinde herhangi başka bir esnaf gediği, yanında veya yakınında tütüncü dükkanı olmaması şartı getiriliyordu. Bu kurallar çerçevesinde esnaf, sahip olduğu, satın aldığı veya kiraladığı gediği istediği zaman bir başka yere nakledebilecek ve bu değişiklik kadı ilmühaberiyle merkezi bürokraside ilgili kaleme kaydettirilecekti.[316]

Tütüncülük sektörünün bu koluna 1782 yılında getirilen sayı tahdidi, kısa sürede İstanbul'da önemli bir gedik piyasasının oluşmasına sebep olurken, 1831 yılından itibaren vakıflara ait mülklerde faaliyet gösterenler için yeni bir uygulama başlatıldı. Bu uygulamaya göre vakıf mülkleri üzerindeki gedikler, Haremeyn ve Evkaf-

[314] BOA, MM 9980, s. 189a, 194a-194b, 196a; BOA, Cevdet Belediye 2915.
[315] BOA, MM 9980, s. 196a.
[316] BOA, MM 9980, s. 1, 188a, 189a, 196a-b

ı Hümayun Hazinesi tarafından idare edilecekti. Fakat bunun mahsurları kısa süre sonra görülmeye başlandı. Gediklerin pek çoğunun işletmesi bu işten anlamayanların eline geçmişti. Oluşan bu karmaşanın önüne geçmek, artan nakil işlemlerini kontrol altında tutmak ve mülk sahibi ile kiracı ilişkilerini daha düzenli ve sıkı kurallara bağlamak için kadılıkların tescil yetkisi ellerinden alınarak, 1844 yılında Kontorato Dairesine devredildi. Mülk sahiplerine de sorumluluk yükleyen kontorato sistemine göre, tütüncü esnafı, bir dükkanı kiraladığı zaman, önce kira şartlarını içeren, mülk sahibi tarafından mühürlenmiş ve imzalanmış ilmühaberi lonca kethüdasına götürecek, burada kendisinin meslekle alakalı olup olmadığı araştırılarak, sağlam bir kefile bağlandıktan sonra gerekli işlemler yapılıp, lonca defterine kaydedilerek kontorato dairesine havale edilecekti. Lonca tarafından işlem görmüş olan ilmühaber, bu daireye teslim edilip, esham muhasebesine gerekli harçlar yatırıldıktan sonra kontorato senedini alınarak kiralanan dükkanda faaliyete başlanabilecekti. Aynı şekilde eğer esnaf faaliyette bulunduğu dükkandan çıkar veya mülk sahibi tarafından çıkartılırsa, bu daireye haber verilerek kontoratoları fesh edilecekti. Fakat imparatorluğun sonuna kadar, oluşmuş geleneklerini bozmama yönünde değişim ve yenileşmeye karşı, belki de en büyük ve uzun süreli direnç göstermeyi başarabilen bu esnaf grubu, kontrato sistemine de pek uymadı. Çünkü yeni uygulamalar çerçevesinde başka büroların dahli, bir taraftan oluşmuş geleneklerin bozulmasını kolaylaştırıyor, diğer taraftan zaten kontrolde zorlanan lonca teşkilatının işini zorlaştırıyor, tüccar grubunun da tasvip etmediği meslek dışından kişilerin katılımını kolaylaştırıyordu. Ayrıca genişleyen bürokrasi içinde, hem işlemler fazlalaşıyor, hem de özellikle her kontorato yapılmasında ve feshinde belirli oranlarda harç ödenmesi gerekiyordu. Bu nedenle mülk sahiplerinin vermiş olduğu ilmühaber, lonca kethüdasında kalarak eski kiracının kontorato senedi, ilgili büroya teslim edilmeden yeni kiracıya devredilirek, büroktatik işlemler devre dışı bırakılıyordu.[317]

Devlet bir taraftan kontorato sistemini uygulamaya koyarken diğer taraftan da gedik piyasasını canlı tutmak için faaliyet gösteren dükkanların nakli konusunda, bazı kısıtlamalar ve kurallar getirdi. 1846 yılında başlatılan uygulamaya göre, bir tütüncü dükkanının nakli söz konusu olduğunda, sadece bulundukları kaza içinde, özellikle de tütüncü dükkanının olmadığı bir mahalleye nakli zorunluluğu getirildi. Diğer taraftan aynı şekilde bir semtte gereğinden fazla tütüncü dükkanı varsa yine aynı kaza içinde

[317] BOA, MM 9980, s. 196a-b, 198b; BOA, Cevdet Maliye 6677, 11513.

başka bir semte nakline izin verilmesi kararlaştırıldı.[318] Fakat İstanbul'un önemli bir problemi olan yangınlar tütüncü dükkanlarının naklinde önemli bir etken olarak 18. yüzyılda olduğu gibi, müteakib asırda da varlığını devam ettirdi. Yangınlar, semt nüfusunun azalmasına sebep olduğundan tütüncü dükkanlarının nakline yine aynı kaza içinde olmak üzere izin veriliyordu. Örneğin 1844 yılında İstanbul'da Hoca Paşa semtinde meydana gelen büyük yangın sonunda, tütüncü dükkanlarının, genel kurallara uyulmak şartıyla hepsinin başka semtlere nakledilmesine izin verilmişti.[319]

Tütüncü Esnafında Gedik Sisteminin Gelişimi ve Değişimi

Yukarıda kısaca değinildiği gibi, 1782 yılına kadar, lonca teşkilatının şartlarına sahip her kişi, dükkan açarak gedik sahibi olabiliyordu. Bu tarihe kadar gedik sahibi demek, bizzat tütün imal eden esnaf ile aynı anlama gelmekte idi. Esnaf arasında gedik olarak adlandırılan havan, bıçak, bişgün(?), terazi, dirhem, cam veya kristal kaseler, kantar, huni ve sair tütün imalinde ve satışında kullanılan alet, edavatlaları[320] gedik sahipleri lonca teşkilatına bildirmek ve bulundukları kazanın kadılığına kaydettirmek şartıyla istedikleri zaman alıp satma veya bir başkasına devretme yetkisine sahiptiler.[321] Muhtemelen bu dönemde bulunduğu semte ve nüfus yoğunluğuna göre *kadim* olarak adlandırılan meşhur tütüncü dükkanları haricinde bir gedik piyasası henüz oluşmamıştı.

Fakat 1782 yılında tütüncü esnafı sayısına getirilen sınırlama ve yeni uygulamalarla birlikte gedik piyasasında hem fiyatlar, hem de gedik sahipleri bakımından değişim başladı. Artık yeni bir gediğin ihdas edilmesi mümkün olmadığından, fiyatlar yükselmeye başladı. Buna paralel olarak gedikler, yavaş yavaş el değiştirmeye, tütüncülükle alakası olmayan kapital sahibi müslim ve gayrimüslim kişilerin eline geçmeye başlayarak, asıl gedik sahipleri olan tütüncü esnafı sadece bu alet ve edavatı kullanan, tütünü mamül hale getiren kiracı konumuna düşmeye başladılar. Gediklerin mahiyetinde başlayan değişim, daha sonraki yıllarda devam ederek, 1806 yılına gelindiğinde, 1782 yılında gayrimüslimlere gedik satışlarının yasaklanması ve satılacak gayrimüslim gediklerinin yalnız müslümanlara satılması gibi

[318] BOA, MM 9980, s. 196b.
[319] BOA, MM 10124, s. 127, 134, 135, 136, 139, 143, 144, 145, 151, 153, 171, 203, 240.
[320] BOA, MM 10124, s. 64, 65.
[321] BOA, MM 9980, s. 199a

önemli zorunlulukların da kaldırılmasına sebep oldu.[322] Çünkü gedik sahibi olmak demek, artık bizzat bu meslek kolunda üretim faaliyetinde bulunacak kişi anlamına gelmiyordu. Daha önce de bahsedildiği gibi, 1782 yılında gayrimüslimlere getirilen yasaklama, 18. yüzyılda büyük çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu bu esnaf grubuna, oluşmuş yapıyı ve geleneği etkileyecek oranda, provizyonist ve fiskalist dengeleri bozucu, tütüncülükten anlamayan gayrimüslimlerin girişini önlemeyi ve bu şekilde girmiş olanların da tasfiyesini amaçlamıştı.

Gedik sistemindeki bu değişim, 1831 yılında vakıflara ait mülkiyetlerde faaliyet gösteren gediklerin Evkaf-ı Hümayun Hazinesine bağlanmasından sonra daha da hızlandı. Yukarıda tütüncü dükkanlarının özel ve vakıf mülkiyetleri üzerinde faaliyet gösterdiği belirtilerek, özel mülkiyet üzerinde faaliyet gösterenler hakkında bilgi verilmişti. Zevat-ı kirama ait özel vakıflar ile Sultan I. Ahmed, I. Abdülhamid, III. Selim, Mihrişah Valide Sultan ve Bezmi Alem Valide Sultan Vakıfları haricindeki vakıfların idaresinin Haremeyn ve Evkaf-ı Hümayun Hazinesine bağlanmasından sonra, bu hazinelere bağlanan vakıf mülklerinde daha önceden faaliyet gösteren gediklerin bu hazineler tarafından verilen sened ile değiştirilmesi, gedik piyasasında olumlu bir havanın oluşmasına, rağbetin fazlalaşmasına, dolayısıyla fiyatı her geçen gün artan, elden ele dolaşan devlet tahvil senedi gibi algılanmasına sebep oldu. Bu nedenle gedikler, bu tarihlerden itibaren faaliyet gösterdiği mevki ve semte göre 500 kuruş ila 30.000 kuruş arası fiyata alınıp satılmaya başlandı.[323] Aynı zamanda diğer esnaf gediklerinin aksine, gediğe sahip kişilerin ölümünden sonra, gediğin vakfa iadesi şartından tütüncü gedik sahiplerinin istisna tutulması, gedik piyasasına olumlu etki yapan diğer bir önemli faktör olmuştu.[324]

Gedik piyasasındaki bu gelişim ve değişim, bunların satışları konusunda müslim-gayrimüslim ayrımını da tamamen ortadan kaldırdı. Artık bir müslüman, gediğini bir gayrimüslime satabiliyor veya gayrimüslimden satın alabiliyordu. Yine gayrimüslimler kendi aralarında alım-satım yapabiliyor, müslüman ve gayrimüslim

---

[322] BOA, MM 9980, s. 188b, 191b, 196a. BOA, Cevdet Belediye 902.

[323] BOA, MM 10124, s. 13, 64, 87, 89, 92, 97-99, 102-105, 111-112, 114, 117-118, 120-123, 126-129, 132-133, 137, 147, 170, 172, 185, 189, 193, 201-202, 204, 207, 209, 211, 213-217, 219, 225, 230, 234, 236, 239, 243,-244, 246, 249, 251, 256; BOA, Cevdet Belediye 6042.

[324] BOA, MM 9980, 190a, 194-b, 195a, 199a-b.

ortaklaşa bir gediğe sahip olabiliyordu.[325] Ayrıca kadınlar, gedik piyasasına sadece veraset yolu ile değil, bizzat girişimci olarak katılmaya başladılar.[326] 1780'lere kadar daha çok tütüncü esnafı tasarrufunda bulunan gedikler, yaklaşık bir asır sonra, Osmanlı toplumunun her zümresinden, ilmiye, askeri, mülki ve idari gruplardan insanların girişimci olarak faaliyet gösterdikleri önemli ve karlı bir piyasaya dönüştü.[327] Bu piyasada faaliyet gösterenler veya göstermek isteyenler arasında sadece İstanbul'dakiler değil, taşrada yaşayanlar da bulunmakta idi.[328] Gedikler tek hisse olarak bir kişi tasarrufunda olabildiği gibi, hisselere bölünerek de alınıp satılmaya başlandı.[329] Hisselerin ortaya çıkmasında fiyatların yüksekliği önemli bir faktör olmakla birlikte, gedik sahibinin ölümünden sonra, bıraktığı gediğin varislere paylaştırılması asıl sebep idi. Miras kalan gedik, hisseler halinde varislerde kalabildiği gibi, tamamı varislerden birine[330] veya tamamı ya da hissenin bir kısmı bir başkasına devredilebiliyordu.[331] Bununla beraber bir kişi, aynı anda bir kaç gediğe de sahip olabiliyordu[332]

---

[325] BOA, MM 10124, s. 13, 22, 38, 49, 53, 77, 79-80, 82, 86-87, 90, 92-93, 96, 98, 101-103, 105, 111-113, 117, 120, 126, 133, 137, 146-147, 151, 155, 168-169, 182, 197, 204, 206, 208, 211, 219, 222-223, 225-226, 237-243, 247, 251, 253-254; BOA, Cevdet Belediye 1332, 3092, 4359; BOA, D.MMK.DHN 120/48, 120/93, 120/97.

[326] BOA, MM 10124, s. 37, 84, 87-89, 94, 97-98, 102, 121, 123-124, 132, 146-147, 155, 168, 185, 192-193, 195-196, 207, 210, 215, 219, 224, 226, 231, 238, 240-242, 251, 253, 264, 266; BOA, Cevdet Belediye 2451.

[327] Örneğin 1800 başlarından 1880 yıllarına kadar bu gediklere sahip olanlar arasında Serasker Hüsrev Paşa, Mehmed Şükrü Paşa, Mirmiran Salim Paşa, Ordu Hekim Başısı, Ordu Kolağası, Ordu Esvab Emini, Ordu Erkan Reisi,Ordu Alay Katibi, Süvari Alayı Kaymakamı, Sipahi, Girit Eyaleti Müşiri, Aydın Vilayeti Müşiri, Mabeyn-i Hümayun Müdürü, Ebniye-i Hassa Müdürü, Istabl-ı Amire Katibi, Topkapı Sarayı Bekçisi, Sergi Halifesi, Saliyane Kalemi Katibi, Rumeli Vilayeti Muhasebe Halifesi, Rumeli Mesarifat Kalemi Katibi, Esham Muhasebesi Katibi, Meclis-I Muhasebe-I Maliye Azası, Maliye Meclisi Başkatibi, Donanma-i Hümayun Haceganı, Meclis-i Maarif-i Umum Azası Müderris, Mekteb Hocası, İstanbul Duhan Gümrüğü Sandık Emini, Maliye Nazırı Eşi, Hahambaşı, İstanbul Duhan Gümrüğü Emini, İstanbul Duhan Gümrüğü Katibi, İstanbul Duhan Gümrüğü Ambarcısı, Tütüncüler Esnafı Loncası Kethüdası, Tütüncüler Esnafı Yazıcısı, Çukadar, Attar. Bunlar hakkında sırasıyla bk, BOA, MM 10124, 47, 81, 112, 118-119, 123, 136-137, 139, 143, 148, 151, 169, 172, 194-195, 203, 207, 209, 214, 217, 220-221, 224, 233-234, 236-237, 246-247, 250-253, 256, 258-259, 262, 266.

[328] BOA, MM 10124, s. 92, Örneğin Zımmi reayadan Yorgi Yenişehir kazasında oturmasına rağmen İstanbul'da tütüncü gediğine sahipti; MM 10124, s. 247, Niğde'nin Çamardı kazasının bir köyünde yaşayan bir zımmi reaya İstanbulda tütüncü gediğine sahiptir.

[329] BOA, MM 10124, s. 37, 65, 74, 77-79, 83, 85-86, 92, 97, 101,103, 110, 113-114, 122-124, 134, 147, 170, 202, 207-208, 210-211, 215, 217, 224, 230-231, 247, 251, 255, 260, 264, 266. BOA, MM 9980, s. 197b.

[330] Örneğin 1842 yılında İstanbul'da Tophane semtinde iki tütüncü gediğine sahip Hatice hatun öldüğünde bu gedikler dört varise kaldı. Gediklerden biri kızlarından Emine tarafından kardeşlerinin payı hisse payı olan 15.000 kuruş ödenerek adına kaydettirdi. Diğer gedik ise erkek kardeş tarafından diğer varislere düşen 5.000 kuruş ödenerek gediğe tek hisse olarak sahip oldu. Bu örnek için bk, BOA, MM 10124, s.123-124. Ayrıca benzeri örnekler için bk, MM 10124, s. 48, 55, 65, 84, 92, 102, 105, 134, 170, 182-183, 185, 207, 211, 244, 247, 250.

Tütüncü gediklerinin bu şekilde el değiştirmesi, alınıp satılması, gediğin bulunduğu kaza kadılığına ve lonca teşkilatına bildirilerek kaydettiriliyordu. Fakat genellikle hızlı el değiştirmeler ve muhtemelen harç yüzünden merkezi bürokraside ilgili kaleme kaydettirilmiyordu. Kayıtlar, daha çok gediklerin bir başka dükkana naklinde veya miras yoluyla hisseler halinde varislere intikal ettiğinde yaptırılıyordu.[333] Dolayısıyla gediklerin ne kadarının meslek dışından grupların eline geçtiği, ne kadarının bizzat tütüncü esnafı tasarrufunda bulunduğunu söylemek zor olmakla birlikte, 19. yüzyılda zımmi reayanın, gedik piyasasında oldukça faal ve sayıca oranının müslümanlara yakın olduğu söylenebilir. Fakat gedik sahipleri, hangi din veya meslek grubundan olursa olsun, lonca teşkilatındaki yöneticiler, esnaf içinde sahip oldukları dini çoğunluk nispetinde temsil edildiklerinden,[334] Osmanlı imparatorluğunda 19. yüzyıl boyunca tütüncü esnafı içinde müslümanların sayıca üstünlüğünü koruduğu söylenebilir. Şöyle ki 1696 ve 1831 yıllarına ait tütüncü esnafının sayısını veren rakamlar, hem toplam esnaf sayısı, hem de lonca teşkilatı içindeki müslüman ve gayrimüslim temsilcilerin oranları arasında bir paralellik olduğunu göstermektedir. Her iki yıla ait verilerde, müslümanların hem toplam tütüncü esnafı, hem de lonca idarecileri

---

[331] BOA, MM 10124, s. 202: Elhac Mehmed 120 hisselik tütüncü gediğinin 65 hissesine kendisi, 55 hissesine de bir başkası sahipti. Elhac Mehmed sadece kendi hissesini bir başkasına sattı. MM 10124, s. 88: Yine 120 sehiMHMen oluşan tütüncü gediğinin 65 hissesi Kalaycızade Ahmed Ağa'ya, 55 hissesi ise Yamak Ömer Ağa üzerine kayıtlıdır. Kalaycızade öldüğü zaman varisleri kendilerine intikal eden 65 hisseyi bir başkasına satarlar, 55 hisse Yamak Ömer üzerinde kalmaya devam eder. Başka örnekler için bk, MM 10124, s. 83, 102, 105, 123, 134, 149, 170, 182, 185, 202, 207-208, 244, 247.

[332] Örneğin 1842 yılında İstanbul'da Hatice hatunun Tophane semtinde birbirinden farklı iki tütüncü gediğine sahipti. Yine aynı şekilde Kemahlı Ömer Ağa da iki tütüncü gediğine sahipti. İstanbul Tütün Gümrük Emini Elhac Osman Ağa da iki gediğe sahipti. Bu örnekler için bk, BOA, MM 10124, s. 84, 123-125, 136, 139.

[333] Gedik satışlarının genellikle merkezdeki Maden kalemine bildirilmediği konusunda oldukça çok örnek bulunmaktadır. Bunlardan bir kaçını örnek verecek olursak: Ocak 1826 tarihinde iki zımmiden tütüncü gediğini satın alan bir yahudi 8 Ağustos 1838 tarihinde yaklaşık 13 yıl sonra gediği Maden kaleminde kendi üzerine kaydettirmişti. Bk, BOA, MM 10124, s. 77; Başka bir örnekte 1838 yılında Lampo veled-i Dimitri tütüncü gediğini 14.400 kuruşa Mehmed Salih Ağa'dan satın alır. Fakat gedik MMen kaleminde İstefan ve kardeşi adına kayıtlıdır. Bk, MM 10124, s. 82; Yine bir önemli örnek ise, Agob üzerine kayıtlı olan tütüncü gediğini 1830 yılında iki müslüman kadın satın alırlar, beş yıl sonra 1835 yılında bir müslim karı kocaya satarlar. Bu karı kocanın 1870 yılında ölümleri üzerine gedik miras olarak Dahiliye Nazırı Müsteşarı olan oğullarına kalır ve Agob adına MMen kaleminde kayıtlı bulunan gedik 40 yıl sonra müsteşar olan bu kişi adına değiştirilir. Bk, 10124, s. 266; Yine önemli bir örnek ise, bizzat hem tütüncü esnafı hem de gedik sahibi olan Oturakçı Halil Ağa 20 yıldır tütüncüdür ve "ırsen yirmi seneden beri" gediği kullanmakta fakat gedik Maden kaleminde Ali ibn Mustafa adına kayıtlıdır. Halil Ağa 70 kuruş harç ödeyerek 20 sonra gediği kendi üzerine kaydettirir. Bk, 10124, s. 171; Ayrıca benzeri örnekler için bk, MM 10124, s. 78-80, 82-83, 86-87, 112, 126, 133, 136, 139, 153, 185, 196-198, 213, 234, 239, 243, 246, 249, 250; BOA, Cevdet Belediye 2451, 2769, 3418.

[334] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s.299-300.

içinde 2/3 oranında çoğunlukta olduğunu ortaya koymaktadır.[335] Eğer bu paralelliğin gerçekten esnaf içindeki sayısal üstünlüğü göstediği kabul edilirse, 19. yüzyılın ikinci yarısına ait diğer verilerdeki tütüncüler loncasının kethüda ve yardımcıları ile 15 temsilcisinden 10'unun müslüman, 5'inin de gayrimüslim olması, 19. yüzyıl sonlarına kadar tütüncü esnafının en azından % 60'ının müslümanlardan oluştuğu, zımmilerin sayıca ikinci, yahudilerin ise, üçüncü sırada bulunduğu söylenebilir.[336]

Bununla beraber 19. yüzyılın ikinci yarısında, geleneksel üretim yapan tütüncü esnafının çoğunluğu müslümanlardan oluşmasına rağmen, 1860 yılında başlayan ve özellikle 1870'lerde hızlanan ithal veya yerli tütün mamülleri satan dükkanların çoğunluğunu gayrimüslimler oluşturmaya başladı. 1880'li yılların başlarında bu durum daha belirgin bir hale geldi. 1883'de İstanbul'da toplam 34 tütüncü dükkanından % 90'dan fazlasına tekabül eden 31 dükkan sahibi gayrimüslim iken % 10 civarındaki sadece 3 dükkan sahibi müslümandı. Bu tip dükkanların sayıları Reji idaresinin faaliyete geçmesiyle birlikte, sayıları artmaya başlarken, gayrimüslimlerin oranı artarak devam etti. Bu yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarındaki duruma bakıldığında, 1888 yılında 45'e ulaşan dükkandan % 98 oranındaki 44 tanesi gayrimüslim, % 2 oranındaki sadece 1 dükkan müslümana aitti. Bu tarihten üç yıl sonrasına bakıldığında ise 1891 yılında dükkan sayısı 60'a yükselmişti. Bunun içinde müslümanların sayısı % 800 oranında artarak 9'a ulaşırken, gayrimüslimler toplam dükkan sayısının % 82 oranındaki 51 dükkana sahiptiler. 1900 yılında ise dükkan sayısı 78 olup % 95 oranındaki 74 dükkan gayrimüslimlere, geri kalan % 5 oranındaki 5 dükkan müslümanlara aitti. Gayrimüslimlerin büyük çoğunluğunu oluşturduğu ithal veya yerli tütün mamülleri satan dükkanlar daha çok Pera ve Galata semtlerinde bulunmaktaydı. Diğer taraftan bu dönemde nargile için tömbeki tütünü satan dükkanların büyük çoğunluğu müslümanlara aitti.[337]

---

[335] Tabakoğlu, 1997: s. 335-336; Tabakoğlu, 1998: s. 302-303; BOA, MM 9980, s. 1, 189b.

[336] BOA, MM 9980, s. 195b; BOA, MM 10124, s. 82-83, 259; BOA, Cevdet Belediye 2451, 3092.

[337] *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1883, s. 446-447; *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1888, s. 435-436; *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1891, s. 580; *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1892, s. 580-581; *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1895, s. 604-605; *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1896, s. 337-338; *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1898, s. 739; *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1890, s. 500-501; *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1900, s. 760-761; *Annaire Oriental Du Commerce*, İstanbul 1913, s. 981-982.

Tütün Sektörünün Yankolu Olarak Lüleci Esnafı

Tütün, Osmanlı toplumunda *lüle* veya *nargile* yardımıyla yakıp içilerek, toz halinde (enfiye) burundan çekilerek ve bir de ağızda çiğnenerek tüketilmekte idi. Bunlardan en yaygını bir ucunda tütünün yerleştirilmesi için küçük haznesi olan, diğer ucunda ise yakıldıkdıktan sonra dumanı çekmek için bir deliği bulunan çamurdan yapılmış lüle olarak adlandırılan basit bir aletle olanıydı. Bu nedenle zamanla tütün tüketiminin yayılımına paralel bütün imparatorluk çapında özellikle İstanbul başta olmak üzere büyük şehir ve kazalarda tütüncülüğe bağlı yan sektör olarak lüle imal eden yeni bir esnaf grubu ortaya çıktı.

Amerika kıtasının keşfiyle ilk defa tütünle karşılaşan avrupalılar, bu yeni maddeyi yerlilerden gördükleri tüketim biçimiyle hem avrupaya getirmişler, hem de bütün dünyaya yaymışlardı.[338]

Avrupada tütün tüketiminin diğer bölgelere göre daha önce başlaması ve yayılmasına paralel olarak, talebi karşılamak üzere lüle imalathaneleri de kurulmuştu. Tütünün 16. üzyıl sonlarında ticari bir madde olarak avrupa dışına ihraç edilmesi, hem bu imalathanelerin sayısını artırmış, hem de yayıldığı bölgelerde yerli girişimciler tarafından imalatının başlanmasına sebep olmuştu. Bu nedenle tütün, Osmanlı topraklarına doğal olarak tüketim şekli ve kullanılan aletlerle birlikte girmişti. Tütünün 16. yüzyılın sonlarında İngiliz ve avrupalı tüccarlar tarafından ticari bir madde olarak başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere getirilmesiyle birlikte, daha önce tütüncülük sektörüne bağlı bir yan sektör olarak avrupada imalatına başlanan lüleler de, muhtemelen aynı zamanda getirilmeye başlanmıştı. Peçevi'nin 17. yüzyıl başında tütünün girişiyle ilgili verdiği bilgiler arasında lüle kelimesinin bulunması, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Diğer taraftan İngiltere'de 'clay pipe' olarak adlandırılan lülelerin ticari amaçlı imalatına Londra'da 1570'lerde başlanmış ve kısa zamanda ülkenin diğer şehirlerine ve Almanya, Fransa ve İskandinavya ülkelerine buradan

---

[338] Goodman, s. 84-89; A. Reid, *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680*, New Haven, Connecticut 1988, s. 87-103; A. Reid, " From betel-chewing to tobacco-smoking in Indonesia", *Journal of Asian Studies* 44, 1985, s. 529-547; O.W. Samson, "The geography of pipe smoking", *Geographical Magazine* 33, s. 217-230; John Fryer, *John Fryer's East and Persia*, vol. II, London 1912, s. 34; E. Birnbaum "Vice triumphant: the spread of coffee and tobacco in Turkey", *Durham University Journal* 49, 1957, s. 21-27; R. S. Hattox, Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the medieval Near East, Seaatle, Washington 1988; J.E. Philips, " African smoking and pipes", *Journal of African History* 24, 1983, p. 303-319/

geçmiş, 17. yüzyılın ortalarına kadar lüle imalatında ve ticaretinde önemli bir merkez olarak kalmıştı.[339] İngiltere'de başlayan lüle imalatı, yayıldığı ülkeler içinde özellikle Hollanda'da etkili olarak 17. yüzyıl başlarından itibaren Amsterdam, Harlem, Groningen ve Gauda şehirlerinde imalathaneler kurulmaya başlamış, özellikle otuz bin kişilik Gauda şehri zamanla nüfusunun yarısını istihdam eden lüle imalathanelerinin bulunduğu ve lüle ihracatının yapıldığı en önemli avrupa şehri haline gelmişti.[340]

Bu gelişmelere paralel olarak 17. Yüzyıl başlarında Avrupalı, özellikle Fransız, Hollandalı ve İngiliz tüccarların Osmanlı coğrafyasındaki ticari faaliyetleri gözönüne alınırsa, hangi milliyetten olursa olsun, avrupalı tüccarlar tarafından Osmanlı topraklarına ihraç edilen bu lüleler, muhtemelen testici, çanakçı, çömlekçi, kandilci gibi topraktan eşya yapan esnafça taklit edilerek imal edilmeye başlanmış ve böylece ileride bir lonca sistemi içinde teşkilatlanacak olan lüleci esnafının prototipini oluşturmuşlardı.

Tütünün yasaklanma döneminde ise gizli olarak avrupadan getirilmiş veya yukarıda belirtilen esnaf grupları tarafından imal edilmişti. Yasaklamanın bir sonucu olarak da tütüncülük sektörünün diğer kollarında olduğu gibi zamanla sadece lüle imalatıyla uğraşan profesyonel bir esnaf grubu ortaya çıkmıştı.

Yasaklamanın kaldırılışıyla birlikte tüketimin yayılması ve artışına paralel, lüle imalatıyla uğraşanların sayısı da artmaya başlamıştır. Bu meslek dalının zamanla sayıca artarak imparatorluğa yayılmasında tütün tüketiminin artışı en önemli faktör olmakla birlikte, topraktan imal edilen lülelerin çabuk kırılabilir özelliğe sahip olması diğer bir önemli faktör olmalıdır.

---

[339] Jordan Goodman, s. 64-64; D. Atkinson-A.Oswald, "London clay tobacco pipes", *Journal of the British Archaeological Association*, series III, London 1969, s. 171-227; S. Lawrence, "York pipes and their makers" (ed.) P. Davey *The Archaeology of the Clay Pipe. Britain: the Midlands and Eastern England*, British Archaeological Report, British Series 63 London 1979, s. 68; P.K. Wells, " The pipemakers of Lincolnshire", (ed.) P. Davey, *The Archaeology of the Clay Pipe. Britain: the Midlands and Eastern England*, British Archaeological Report, British Series 63 London 1979, s. 123; M. Karshner, "The tobacco clay pipe making industry in Norwich", (ed.) P. Davey, *The Archaeology of the Clay Pipe. Britain: the Midlands and Eastern England*, British Archaeological Report, British Series 63 London 1979, s. 295; I.C. Walker, *The Bristol Clay Tobacco Pipe Industry*, Bristol 1971, s. 3; P. Davey, "Clay pipes from Norton Priory", P. Davey (ed.) *The Archaeology of the Clay Pipe. Britain: More Pipes from the Midlands and Eastern England*, British Archaeological Report, British Series 146, London 1985, s. 9; P. Davey, *The Seventeenth Century Tyneside Tobacco Pipe Makers and Tobacconist*, British Archaeological Report 192, London 1988, s. 11.

[340] B. Laufer, *The Introduction of Tobacco into Europe*, Field Museum of Natural History, Department of Anthropology Leaflet 19, University of Chicago, 1924, s. 57-58; S. Schama, *Embarrassment of Riches*, London 1987, s. 195; J.I. Israel, *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740*, Oxford 1989, s. 267

İstanbul'daki lüleci esnafının gelişimiyle ilgili ilk dolaysız bilgiler, 18. yüzyıl ortalarına doğru başlamaktadır. Bu verilere göre lüleci esnafı İstanbul'da suriçi, Galata, Eyüb ve Üsküdar kazalarında bulunmaktadır.[341] Fakat bunlar içinde lüleci esnafı, yoğun olarak Galata kazasının Tophane ve Kasımpaşa semtlerinde faaliyette bulundukları anlaşılmaktadır. Muhtemelen ilk profesyonel manada lüleci esnafı da bu semtlerde faaliyete başlamış olmalıdırlar.

İstanbul'da bulunan bu esnaf grubunun ilk defa ne zaman loncalaştığı hakkında elimizde şimdilik kesin bir bilgi yoktur. Fakat mevcut bazı belgeler, bu konuda bazı tahminler yapılmasını sağlamaktadır. Örneğin Mayıs 1743 tarihli bir belge, Tophane'deki lüleci esnafına kethüda tayin edilmesi hususundadır.[342] İlk bakışta bu, loncalaşmanın bu tarihte gerçekleştiği izlenimini verse de, lüleci esnafının bir lonca sistemi içinde teşkilatlanması, muhtemelen daha önceki yıllarda, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü aşağıda "Çubukçular Esnafı" bölümünde de anlatılacağı gibi, lüleci esnafına bağımlı ve paralelinde gelişen çubukçuların loncalaşması, Ağustos 1723 tarihinde olmuştur. Birbirine bağımlı ve paralel olarak gelişen, ilerleyen, iki meslek grubundan biri loncalaşmıssa, diğeri de muhtemelen loncalaşmış olmalıdır. Bu nedenle lüleci esnafı da çubukçu esnafının loncalaştığı yıllarda aynı teşkilatlanmayı gerçekleştirmiş olmalıdır. Ayrıca Suriçi, Eyüb ve Üsküdar kazalarında bulunan lüleci esnafının, bu tarihlerde Tophane'dekilerden ayrı olarak bir teşkilatlanmaya gidip gitmedikleri hakkında da hiçbir bilgi yoktur. Muhtemelen 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Tophane'dekiler dışında, diğer kazalarda bulunan lülecilerin, loncalaşabilecek sayıda olmadıklarından herhangi bir teşkilatlanmaya gerek duymadıkları, sayıca genişlemelerini 18. yüzyılın ilk yarısında devam ettirdikleri söylenebilir. Fakat 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu kazalarda bulunan lülecilerin sayıca artması, daha önce loncalaşmış olan Tophane lüleci esnafıyla problemlerin ortaya çıkmasına neden olduğundan, onları da bir lonca sistemi etrafında teşkilatlanmaya sevk etti. Fakat bu teşkilatlanma her kaza için ayrı ayrı değil, hepsinin Tophane lüleciler loncası çatısı altında birleştirilmesiyle sonuçlanmıştı. Ağustos 1755 tarihinde yanınlanan fermanda İstanbul ve kazalarında bulunan lülecilerin bir lonca altında

[341] BOA, Cevdet Belediye 5606.
[342] BOA, Cevdet Belediye 5606.

toplandığı, davalarının sadece İstanbul Bâb Mahkemesinde görüleceği belirtilmekteydi.[343]

Fakat bu birleşmeye rağmen Tophane'de bulunan lülecilerin, çoğunluğu ellerinde bulundurmaları, diğer kazalarda çark ile üretim yapan esnafın aksine, sadece kalıp lüle imal etmeleri, kendilerini diğerlerinden farklı görmelerine ve ayırımcılık yapmalarına sebep oluyordu. Hatta bu nedenlerle 1777 yılında sadece kendileri için ayrı bir kethüda seçerek, diğer kazalardaki esnaftan bağımsız ve farklı olduklarını göstermeye çalışmışlardı. Ayrıca bununla da yetinmemişler, üretmeleri gereken kalıp lüleler yanında, diğer kazalardaki esnafının ürettiği çark lüle üretimine de geçerek hem nizamı bozmaya hem de fiyat tekeli oluşturmaya başlamışlardı. Bu olumsuz durum 13 Nisan 1778 tarihinde diğer lüleciler tarafından divana şikayetle bildirildi. Merkezî idare, kısa sürede, 19 Nisan 1778 tarihinde, bir esnaf teşkilatına iki kethüdanın kabul olunamayacağını, Tophane'de ihdas edilen kethüdalığa ve kethüdaya itibar edilmemesi yönünde karar çıkararak lüleci esnafı içinde oluşan bu problemi halletti.[344]

19. yüzyılın ilk yarısında da Galata ve Tophane, lülecilerin etkin olduğu bir semt olmaya devam ederken Kasımpaşa'daki lüleciler daha çok diğer kazalardaki esnafın *harç* ve *mıkras harç* olarak tabir ettikleri çark lüleri imal etmeye başladılar.[345] Diğer taraftan 19. yüzyılın başlarında Suriçi ve Eyüb'te lüleci esnafının sayıları ve faaliyetleri azalmaya başlarken Üsküdar'dakilerin sayıları arttı.[346]

Zamanla üretim teknikleri geliştiren, tecrübe ile sadece Vize, Davud Paşa kazaları ile Fener ve Beyoğlu'nda bulunan toprakların imalatta kullanılabilecek en uygun toprak olduğunu keşfederek,[347] birbirinden farklı kalitelerde, çeşitli tip ve özelliklere sahip lüle imal eden bu esnaf grubu, 19. Yüzyılın ikinci yarısında da faaliyetleri bir süre devam etti. 1860'larda sigara kağıdı kullanımının başlaması, 1870'lerde avrupadan ithalinin hızlanması, bizzat devletin 1887 yılında Beykoz'da

---

[343] BOA, Cevdet Belediye 5606.

[344] BOA, Cevdet Belediye 5606.

[345] BOA, Cevdet Belediye 849.

[346] BOA, Cevdet Belediye 849.

[347] Lüleci esnafı zamanla ya tecrübeleriyle yada topraktan eşya imal eden esnafların tecrübelerini kullanarak Doğu Trakya bölgesindeki Vize ve Davud Paşa kazaları ve çevresindeki ile İstanbul'da Fener ve Beyoğlu semtinde bulunan toprakları kullanarak kaliteli lüleler imal ettiler. Bu topraklar lüleciler kethüdası tarafından getirilerek esnafa üretim kapasitelerine göre dağıtılır, bu işi kethüdadan başkası yapamazdı. Bu konuda bk, Cevdet Belediye 849.

açtığı Hamidiye Kağıt Fabrikasında yerli tütün kağıdı üretimine başlanması,[348] yeni bir tüketim şekli olarak ortaya çıkan sigara tüketiminin toplum içinde hızlı bir şekilde yaygınlaşmasına neden olurken, yaklaşık üç asırdır faaliyette bulunan lüleci esnafının sayılarının azalmasına, zamanla da ortadan kalkmasına sebep oldu.

Tütün Sektörünün Yankolu Olarak Çubukçu Esnafı

Tütünün tüketim şekillerine bağlı olarak, zamanla bağımsız yan sektör niteliğinde ortaya çıkan esnaf gruplarından biri de çubukçular oldu. Bu yeni nebatın tüketiminde kullanılan aletler, yayıldığı bölgelerin coğrafi şartlarına, kültür ve sanatına bağlı olarak, zamanla avrupadakilerinden farklılaştı ve değişti. Onyedinci yüzyılda dünyada tütün tüketiminde en yaygın şekilde kullanılan alet olan lüle, yayıldığı bölgelerde özellikle Asya ve Afrika kıtalarında, genellikle günümüz pipolarına benzeyen tek parçalı kısa, beyaz renk killi topraktan yapılmış olan avrupa mamullerinin aksine, birkaç parçadan oluşan, daha çok Amerikan yerlilerinin kullandıklarına benzer uzun biçimlerde farklılaştı. Bu, sadece modelce değil, imalinde kullanılan madde ve cinsleri bakımından da farklılık ve çeşitlilik gösteriyordu. Asya'ya yayıldığında özellikle Çin ve Hindistan'da bu değişim ve farklılık kısa zamanda belirgin hale geldi. Bu iki ülkede imal edilenler, toprak, yeşim taşı, fildişi, metal veya porselenden yapılmış küçük lüleler ile uzun bambu çubuklar olmak üzere iki parçadan meydana gelmekteydi. Çin'de çubuk yapımında bambu yanında, sert ağaç türleri, özellikle abanoz ağacı kullanılmaktaydı.[349]

Osmanlı İmparatorluğundaki durum buradakilerden farklı değildi. Bu coğrafyada da tütünün en yaygın tüketim şekli lüleyle olanıydı. Zamanla lüleye uzun çubuklar, değerli taş, kemik ve ağaçlardan ağızlıklar ilave edilerek yeni bir form kazandırıldı.

---

[348] R. Anhegger, "Eski Sarma Sigara Kağıdı Kapakları", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 15, İstanbul 1985, s. 34-48.

[349] Jordan Goodman, s. 86; O.W. Samson, "The geography of pipe smoking", *Geographical Magazine* 33, 1960, p. 222; B. Laufer, *Tobacco and Its Use in Africa*, Field Museum of Natural History, Department of Anthropology Leaflet 18, University of Chicago, 1924, s. 21-22; Ernest M. Satow, "The Inroduction of Tobacco into Japan", *Transactions of The Asiatic Society of Japan*, vol. VI/I, Yokohama 1878, s. 68-86.

Bu uzun çubuklar hiçbir zaman Japonya'dakiler gibi metalden yapılarak gerektiğinde savunma ve saldırı aleti olarak kullanılmadı.[350] Bunun aksine, Amerika yerlilerinde barışı ve dostluğu temsil ettiği gibi, Doğu'nun sakin ve rahat yaşam ritmini, hoşgörüsünü, Osmanlı toplum yaşantısını temsil eden, en önemli objelerden biri haline geldi. Osmanlı coğrafyasında seyahat edenler, kitaplarında tütün yerine onunla özdeşleşen çubuktan, tütün çeşitleri yerine çubukların hangi maddelerden yapıldığını, özelliklerini, çeşitlerini ve kullanma biçimlerini çarpıcı ve etkileyici bir biçimde anlattılar.[351] Ressamlar ise ister görsünler ister duysunlar, onların deyimiyle *çubuk içen* Osmanlı insanını egzotik bir sanat motifiyle yaptıkları resim ve gravürlerine taşıdılar.

Tütünle özdeşleşen çubuklar ve bunları imal eden çubukçu esnafı hakkında 17. Yüzyılın ikinci yarısına kadar bilgi yoktur. Peçevî, verdiği bilgilerde sadece lüleden bahsetmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda 17. Yüzyılın ikinci yarısında lülecilikten ayrı olarak çubuk imal eden bir esnaf grubunun ortaya çıktığı, seyyahların vermiş olduğu bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu konuda ilk kaynaklardan biri 1672 yılında Mısır'ı gezen F. Vansleb'in anlattıklarıdır. Vansleb, seyahati sırasında bedevilerden oluşan kafilesine, bu bölgede yaygın olarak kullanılan kahve ve çubuk dağıttını, Nil sularının yükselme döneminde Kahire boyunca uzanan Haliç kanalının açılış şenliklerinde nehri yüzerek geçen ayakları zincirli adamın bir elinde kahve tepsisi bir elinde de yanan çubuk olduğunu belirtir.[352]

Yine 17. Yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelen bir seyyah, bu şehirde esnaf tarafından çubuk yapmak üzere dallarına ince demir boruların geçirildiği yüzlerce ağaç gördüğünü yazar.[353]

---

[350] Ernest M. Satow, "The Inroduction of Tobacco into Japan", *Transactions of The Asiatic Society of Japan*, vol. VI/I, Yokohama 1878, p. 71.

[351] François Georgeon, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri", Helene Desmet-Gregoire, François Georgeon (ed.) *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, Meltem Atik-Esra Özdoğan (çev.), İstanbul 1999, s. 45; C. MacFarlane, *Constantinople et la Turquie en 1828*, vol. II, 1829, s. 85-86; Michel Tuchscherer, "Osmanlı Döneminde Mısır Kahvehaneleri (16-18. Yüzyıllar)", Helene Desmet-Gregoire, François Georgeon (ed.) *A.g.e.*, s. 103, 113-114; F. Vansleb, *The Present State of Egypte*, London, Starkey 1972, s. 192; C. Niebuhr, *Desciription de l'Arabie*, I, Paris, Brunet 1779, s. 79, 140-141; Chabrol, "Essai sur les moeurs des habitants modernes de l' Egypte", *Description de l'Egypte, Etat Moderne*, XVIII/1, Paris Panckouke 1826, s. 159; C.S. Sonnini, *Voyage dans la Haute et la Basse-Egypte*, III, Paris, Buisson 1799, s. 268.

[352] Tuchscherer, s. 103, 113; F. Vansleb, *The Present State of Egypte*, London, Starkey 1972, s. 169, 192.

[353] Emre Bakla, *Tophane Lüleciliği*, İstanbul 1993, s. 4-5.

Elimizde çubukçu esnafından bahseden ilk resmi bilgiler, 18. Yüzyılın birinci çeyreğine aittir. Bu bilgilere göre İstanbul'da çubukçular, özellikle Galata ve Tophane semtinde bulunmakta ve tamamı müslümanlardan oluşmaktadır. 17. yüzyıl sonlarından itibaren sayıları çoğalmaya başladığı anlaşılan bu esnaf grubu, Ağustos 1723 yılında bir lonca etrafında teşkilatlanmışlardır.[354]

Çubukçu esnafıyla ilgili bilgiler, bu yüzyılın ikinci yarısında da devam etmektedir. Bu dönemde esnafın tamamı yine müslümandır ve yoğun olarak Galata ve Tophane semtinde faaliyet göstermektedirler. Fakat bu iki semte ilaveten Suriçi'nde de faaliyete başlayanların oldukları görülmektedir.[355]

Çubuklar, genel olarak çeşitli ağaçlardan, kamış ve fındık kabuğundan yapılmakta, bunların üzeri sade olduğu gibi, kadife veya ince kumaşla kaplanmakta, ağıza alınacak kısım ayrı bir parça olarak genellikle kemik ve benzeri maddelerden imal edilmektedir.[356]

19. yüzyılın başlarına gelindiğinde faaliyetlerini aynı şekilde devam ettiren çubukçu esnafı, zanaatlarında altın çağı yaşamaktaydılar. Çubukları, çeşitli ağaç, kamış ve fındık kabuğundan imal ettikleri gibi, dumanın içindeki katranı süzme ve soğutma özelliği bulunan kiraz ağacından, üzeri altın ve taş kakmalı, sedef işlemeli çubuklar yapıp, çeşitli değerli taşlardan özellikle kehribardan ağızlıklıklar ekleyerek farklı boyutlarda ve çeşitli isimlerle anılan çubukları imal eden profesyonel, yaratıcı sanat sahibi bir meslek grubu oldular.[357]

Çubukçu esnafının 19. Yüzyılın ikinci yarısında nasıl bir gelişim gösterdiği bilinmemekle birlikte, lüleci esnafı gibi tütün tüketim şeklinin değişmesine paralel olarak meslek teşkilatları fonsiyonunu yitirse de, onlar gibi ortadan kalkmadılar ve avrupada olduğu gibi[358] muhtemelen sigaralar için ağızlık imal eden esnaf grubu olarak uzun süre varlıklarını devam ettirdiler.

---

[354] Tabakoğlu, 1997: s. 199.

[355] Tabakoğlu, 1997: s. 199, 305-306.

[356] Tuchscherer, s. 113-114.

[357] BOA, D.BŞM 7641, s. 3, 1809 yılına ait olan bu defter, saraya ait eşyaları içermektedir. İçinde "Duhanî Halil Ağa'ya teslim olunan çubuklar tağdadı" denen kısıMHMa birbirinden farklı özellik ve isme sahip 17 çubuk belirtilmiştir.

[358] Wolfgang Schıvelbusch, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi Cennet, Tat ve Mantık*, Zehra Aksu Yılmazer (çev.), Ankara 2000, s. 95-126.

IX. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TÜTÜN KAÇAKÇILIĞI

Tütün kaçakçılığı, çağdaşı Avrupada olduğu gibi, Osmanlı devletinin 17. Yüzyıl başlarından itibaren bu sektör içinde mücadele ettiği problemlerin belki de en önemlisini teşkil etti. Avrupaya getirilişinden sonra, bir yüz yıl gibi kısa denilebilecek bir sürede özellikle büyük şehirler başta olmak üzere dünyanın her tarafında bilinen tütünün, giderek yayılması ve kullanımının artması, diğer tüketim maddelerine göre daha kârlı olması, bir taraftan geleneksel tarım çiftçisini tütün ekimine yöneltirken, diğer taraftan da oluşmaya başlayan bu sektörde tütün ticareti yapan yeni bir tüccar grubunun oluşmasına sebep olmuştu. Fakat başta avrupa devletleri olmak üzere tütünün yaygınlaştığı ülkelerde yöneticiler, çeşitli sebeplere bağlı olarak ya yasaklama yoluyla, ya da yüksek vergiye tabi tutarak bu yeni maddeyi kontrol altına almaya çalışmışlardı. Sonuçta alınan bu tedbirler, beklenilenin aksine, tütün tüketiminin yaygınlaşmasını hızlandırıcı bir etki yaparken, devletlerin devamlı mücadelece etmek zorunda kalacağı tütün kaçakçılığının da başlamasına sebep olmuştu.

Genel olarak 17. yüzyıl başlarında tütüne getirilen yasakların etkili olmadığını anlayan yöneticiler, aynı yüzyılın ortalarına doğru bu uygulamadan vazgeçmelerine rağmen tütün kaçakçılığı, Osmanlı imparatorluğunda da hem ticaretinde hem de avrupadakinden farklı olarak tarımında ülkenin coğrafi şartlarına, zamanla meydana gelen siyasi olaylara, idari ve malî değişikliklere bağlı olarak, devamlılık ve çeşitlilik göstererek varlığını sürdürdü. Bu durum karşısında idareciler, devlet hazinesinde gittikçe önemli bir paya sahip olan bu sektördeki kaçakçılığı önlemek amacıyla o günün şartlarına ve değişmelere paralel olarak akılcı bir şekilde sıkı tedbirler almakta gecikmediler. Fakat alınan her önlem, yeni kaçakçılık şekillerinin ve yöntemlerinin doğmasına sebep olarak, hiçbir zaman tam anlamıyla yok edilemedi.

Tütün Tarımında Kaçakçılık

Osmanlı imparatorluğunda tütün kaçakçılığı, 1609 yılında bu yeni maddeye getirilen yasakla başladı. Yasağın kaldırıldığı 1649 yılına kadar geçen süreçte merkezi otoritenin almış olduğu sıkı tedbirler, ekseriyetle şehir merkezlerinde kısmen başarılı

olurken, taşrada tütün gizliden gizliye yayılarak küçük çaplı bağ ve bahçelerde kaçak olarak üretilmeye devam etti.

Tarım bölümünde de belirtildiği gibi, yasaklama zaten diğer tüketim maddelerine göre pahalı olan tütün fiyatlarını daha da yükseltmiş, bu durum, Osmanlı çiftçisini kârı fazla olan tütünün üretimine yönlendirmişti. Dolayısıyla yasaklama döneminde Osmanlı imparatorluğundaki tütün kaçakçılığı, avrupadaki gibi sadece ticaretinde değil, aynı zamanda tarımında da yapılmaya başlamıştı.

Tütün tarımının başlamasında, ekim alanlarının zamanla imparatorluk coğrafyasında yayılmasında tütün fiyatlarının yüksekliği önemli bir etken olmasına rağmen, tütünün kaçak olarak üretilebilmesini sağlayan en önemli sebep, daha önce anlatıldığı gibi imparatorluğun geniş coğrafyasının hemen hemen tamamının tütün tarımına elverişli olması, tütün ekim alanlarının sadece ovalık gibi gözle görülebilir, kontrolü kolay olan alanlarda değil, aynı zamanda gözden uzak, kontrol edilmesi zor, dağlık, tepelik yerlerde de yapılabilmesiydi.[359] Bunun yanında Osmanlı imparatorluğunda tütün yetiştirilen alanlarının hacim olarak, Batıdaki gibi büyük ölçekli plantasyonlaşma eğiliminde olmaması, tersine ortalama ¼ dönüm ila en fazla 2-3 dönüm arasında değişen büyüklüğe sahip olması, tütün tarımında kaçakçılığa imkan veren, devlet tarafından yapılacak kontrolü zorlaştıran en önemli etkendi.

1609-1649 yılları arasındaki yasaklama döneminde başlayan tütün tarım alanlarındaki kaçakçılık, yasaklamanın kaldırılmasıyla birlikte, tütün çiftçisi, timar sahibine verdikleri öşür dışında herhangi bir vergiye tabi tutulmadığı için doğal olarak ortadan kalktı.

Bu tarihten itibaren tütün tarımının gittikçe hızlanan bir gelişme ve genişleme sürecine girmesi karşısında, devletin 17. Yüzyılın başlarındaki tütüne karşı takınmış olduğu tradisyonalist tavır, yerini yavaş yavaş provizyonist bakışa bırakmaya başladı. Tarım bölümünde kısmen ve Vergilendirme bölümünde detaylı şekilde anlatıldığı gibi, 17. Yüzyılın ikinci yarısında özellikle 1683 yılı II. Viyana yenilgisi sonrasında meydana

[359] BOA, D.MMK.DHN 10/58, Tütün ekilen tarlaların dağlarda tepelerde ve mektum yerlerde bulunduğuna ve bu nedenle de kontrolünün yapılamaması sebebiyle vergi toplanamadığına ve kaçakçılık yapıldığına ait önemli bir örnek Kapıdağ örneğidir. Kapıdağ Tütün Dönüm Mukataasını malikane olarak alan İbrahim 1752-1756 yılları arasında bu nedenle vergi toplayamamıştır; BOA, D.MMK.DHN 55/67, yine Kapıdağ nahiyesinde halkın tütünleri dağlık, tepelik, kontrolü zor olan yerlerde yaptığından dolayı 1761-1771 yılları arasında malikane sahibi vergileri toplayamamıştır.

gelen siyasi ve mali bunalım, devleti bir dizi kararlar ve köklü değişiklikler yapmaya zorlarken, devam eden savaş başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin iaşe temini endişesini doğurmuş ve dolayısıyla bu durum, devletin provizyonist bir tavırla tütün ziraatine yüksek vergi koymasına sebep olmuştu.

Bu nedenle 1691 yılında ilk defa başlatılan nısf vergi uygulaması karşısında ürettiği tütünün yarısını ayni veya çoğunlukla değeri üzerinden nakdî olarak devlete vergi olarak verme yükümlülüğü ile karşı karşıya kalan çifçi, tepkisini bir süre tütün üretimini durdurarak, tütün tarlalarını eksik ya da hiç göstermeyerek ortaya koyarken, 50 yıllık bir aradan sonra vergilendirmenin ağır olması tütün üretimindeki kaçakçılığının tekrar başlamasına sebep olmuştu.[360]

Bu yeni vergi uygulamasına karşı tütün çiftçisinin vermiş olduğu sert tepki ve üretimdeki kaçakçılığın kısa sürede beklenmedik derecede artması, devlet yöneticilerinin nısf vergi uygulamasından 1697 yılında vazgeçerek, yerine dönüm başına maktu bir vergi uygulaması başlatmalarına sebep oldu. Bu tarihten Tanzimat'ın ilanına kadar 143 yıl devam edecek olan yeni tarife ile devlet, tütün üreticisine karşı daha esnek bir yaklaşımla sadece dönüm başına yaklaşık 2,75 kuruştan başka herhangi bir vergi yükü getirmiyordu.

Tütün gümrük vergisi tarifelerine göre daha hafif ve uzun süre değişmeden kalacak olan bu yeni tarifeye rağmen tütün tarımındaki kaçakçılık, yoğun olmasa da, varlığını çeşitli sebeplere bağlı olarak uzun süre devam ettirdi ve tanzimatla birlikte yeniden hız kazandı. Tanzimatla birlikte kaçakçılığın tekrar artmasının sebebi, yaklaşık 150 yıl tütün tarımına uygulanan maktu verginin kaldırılarak, diğer ziraî ürünlerde olduğu gibi, onda bir öşür vergisine tabi tutulması ve ardı arkası kesilmeyen yeni vergiler ve vergilendirme usullerinin uygulamaya geçirilmesi idi. 1697 yılından başlayarak uzun yıllar uygulanan gelenekleşmiş vergi tarifesinin Tanzimat'la değiştirilmesi, tütün çiftçisinin doğal olarak tepkisine yol açarken, öşüre ilaveten *zeriyye resmi* adı altında yeni bir verginin ihdas edilmesi, bir süre sonra bunun kaldırılarak, yerine beşte bir oranında *hums öşür* adıyla yenisinin konması, tarım alanlarınadaki

[360] BOA, D.MMK.DHN 3/2 Bu duruma en önemli örneklerden biri, Bursa'nın Yenişehir kazasıdır. Nısıf vergi uygulaması başlatıldıktan kısa bir süre sonra bu kazada tütün ekilmesine rağmen ne dönüm vergisi ne de gümrük vergisi toplanabilmiştir. Devlet tarafından yapılan kontrol bir süre sonuçsuz kalmıştır.

kaçakçılığın tekrar yoğunlaşmasına sebep olmuştu.[361] Bunlara ilaveten tütün mukataaları idaresinde yapılan yenilik ve değişiklikler de tarım alanlarında kaçakçılığın hızlanmasına neden olan faktörler olarak ortaya çıkıyordu. Tanzimat'la birlikte 1840 yılında iltizam usulünden vazgeçilerek tütün gümrük ve dönüm mukataalarının emanetle idaresine başlanması, iki yıl sonra bundan vazgeçilerek tekrar iltizam usulüne dönülmesi, öşür vergisinin toplama usulünde sık sık değişikliklerin yapılması, 1861 yılından itibaren gümrük sisteminde devlet kontrolünü arttıran inhisar sistemi için ilk girişimlerin başlatılarak *müruriye resmi*'nin ihdası, bu verginin idaresi için ülkenin belirli bölgelere ayrılarak başlarına nazır, müdür ve memur ünvanıyla görevlilerin tayin edilmesi, oluşturulan yeni teşkilatın Rüsumat Nazırlığının kurulmasıyla Gümrük Emanetleri ve Memliha Müdürlükleriyle birlikte tek bir idarî çatı altında birleştirilmesi, Mart 1872 tarihinde Hristaki Efendi ve Mösyö Zarifi'ye verilen vergileri toplama hususundaki özel bölgesel imtiyazın başarısızlıkla sonuçlanması ve ardından devletin 1874 ve 1875 yıllarında uygulamaya koyduğu *bandrol vergisi* ile tütketiciyi de ilk defa vergiye tabi tutması gibi, yapboz tahtasına dönen idari ve sistem değişiklikleri ile yeni vergi tarifeleri tarım alanlarında kaçakçılığın artmasına sebep olan diğer önemli unsurlardı. Bu değişim sürecinde Tütün idaresinin, Rüsumat Nazırlığına bağlanmasıyla birlikte tütün ekim alanlarının bu idare tarafından tespit edilmesi ve her çiftçinin satışlarını bu idare vasıtasıyla yapma zorunluluğu, bunun karmaşık ve zaman alıcı bürokratik işlemlerle gerçekleşmesi, ayrıca 3 Nisan 1875 tarihinde çıkarılan kanunla tütün ekim alanlarının yarım dönümden az olmaması kaydıyla üretimine izin verilmesi, geleneksel yapıya adapte olmuş, daha önceki dönemlerde kendisine karşı esnek davranılmış, ayrıcalıklı tütün çiftçisinin tepkisine neden olarak tarım alanlarında kaçakçılığı yoğunlaştırmıştı.[362]

Tütün Ticaretinde Kaçakçılık

Tütün ticaretindeki kaçakçılık da tarımında olduğu gibi, 1609 yılında getirilen yasaklamayla başlayarak 1649 yılına kadar devam etti. Bu süreçte, bir taraftan

[361] Tanzimat döneminde tütünden alınan tarım ve gümrük vergilerinde yapılan genel değişiklikler için bk, Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, Ankara 1990, s. 159-163; Ayrıca tütün tarımı ve gümrüğünden alınan vergi değişiklikleri için bk, Vergiler kısmına

[362] Yapılan idari ve sistem değişiklikleri için bk, Gümrüklerin İdaresi kısmına.

imparatorlukta gizlice yetiştirilen tütünler kaçak yollarla yerli tüccarlar tarafından piyasaya sürülürken, diğer taraftan da avrupalı tüccarlar, bir süre Amerikan tütünlerini gizlice Osmanlı topraklarına sokmak suretiyle ticarî faaliyetlerini devam ettirmiş olmalıdırlar

İmparatorluk dahilinde tütünün kullanımı, ekimi ve ticaretine getirilen yasağın 1649 yılında kaldırılmasına rağmen, tarım alanlarındakinin tersine muhtemelen ticaretinde kaçakçılık varolmaya devam etti. Çünkü elimizdeki bazı bilgilerin, 1649 yılından tütünün ayrı bir gelir kalemi olarak düşünülüp vergi alınmaya başladığı 1688 yılına kadar geçen süreçte, tütünden gümrük vergisi alındığını göstermesi, yasaklama dönemindeki gibi yoğun olmasa da kaçakçılığın olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Tütünün 9 Ağustos 1688 tarihinde ilk defa belirli bir tarife üzerinden vergiye tabi tutulması, ticarette yaklaşık 40 yıllık sessizlik dönemi geçiren kaçakçılığının, tekrar başlamasına sebep oldu. Nedeni, yenice ve kırcaali cins tütünlere okka başına 10 ve 4 akçe gümrük vergisi konmasıydı. Bu tarifeler, tütün tüccarlar tarafından yüksek bulundu. Tütünden elde edilecek gelirlerin kapasitesini bir yıl emanetle idare ederek belirlemeyi amaçlayan devlet yöneticileri, tüccarların bu yeni tarifeye itirazları ve kaçakçılığın tekrar canlanması ihtimaline karşı, yaklaşık üç buçuk ay sonra 18 Kasım 1688 tarihinde bu tarifeyi kaldırarak diğer eşyalar gibi değeri üzerinden % 12,5 gümrük vergisi alınmasını kararlaştırdılar. Devletin yapmış olduğu bu değişiklik karşısında, tütün tüccarlarının herhangi bir kaçakçılığın yapılmayacağını, eğer yapılırsa eşya ve tütünlerinin devlet tarafından zaptedilmesine karşı çıkmayacakları taahhüdünde bulunmaları, yukarıda bahsedilen kaçakçılığın bu yeni tarifeyle tekrar başladığını veya başlayabilecek bir kapasitede olduğunu göstermesi açısından önemli olduğu söylenebilir.

Alınan bu karar 1691 yılında tütün üretimine ve ticaretine getirilen yeni tarifeye kadar devam etti. Bu yeni tarifeyle bir taraftan tütün çiftçisi üzerine ağır bir vergi yükü getirilirken, diğer taraftan da tüccarların 1688'de itiraz ettiği gümrük tarifesi tekrar işleme konmakta idi.

1691 yılında konan yeni vergiler, özellikle tarım sektöründe ve buna bağlı olarak ticaretinde de kaçakçılığa sebep olurken, artık devletin devamlı meşgul olacağı kaçakçılığın ve bundan sonra amaçları vergi ödemeden daha fazla kar etme olan ve

dıravacı olarak adlandırılan sadece tütün kaçakçılığı ile uğraşan organize olmuş profesyonel bir grubun da ortaya çıkmasına sebep oldu.

1691 yılında başlatılan vergi tarifesiyle meydana gelen olumsuz durumu algılamada fazla gecikmeyen devlet adamları, çareyi 1697 yılında bu uygulamayı kaldırmakta buldular. 1691'de daha çok provizyonist endişelerle, özellikle tütün tarımına konan yüksek oranlı nısıf vergi tarifesinin beklenin aksine tepki görmesi, vergi vermemek için üretimin kaçak olarak devam etmesi, verilen raporların sadece İstanbul'a yılda 30.000 okka tütünün kaçak olarak girdiğini ortaya koyması, devletin tütüncülük sektörüne daha çok fiskalist yaklaşmasına, bu nedenle de imparatorluk coğrafyasını örümcek ağı gibi saracak olan tütün gümrüklerini oluşturmaya sevk etmişti. Fakat devletin kurmuş olduğu gümrük sistemi ve aldığı tedbirlere rağmen, kaçakçılık başta yeni vergi tarifelerinin uygulanmaya konduğu yıllar ile zamanla meydana gelen siyasi gelişmelere, idari değişmelere bağlı olarak çeşitli şekillerde devam etti.

Kaçakçılık Şekilleri

Tütün ticaretinde kaçakçılık yapan gruplardan biri tütün çiftçisi idi. Bunlar, vergisini ödemeden çeşitli şekillerde küçük çaplı ve bölgesel tütün ticareti yapanlardı. Bu grubun genellikle vaşvurduğu kaçakçılık türü, gizlice ürettikleri veya kendi tüketimleri için olduğunu iddia ettikleri ya da dönüm resmini verdikleri tütünleri küçük miktarlar halinde haftalık pazarlara veya çevre kaza ve şehirlere götürerek gümrüğe sokmadan gizlice satmaları idi.[363] Daha çok haftalık pazarlara götürülen, gümrük vergisi ödenmemiş tütünlerin alıcısı, o bölgedeki tütüncü esnafı ve bakkallar[364] ile özellikle dıravacı olarak bilinen kaçakçılardı. Dıravacılar, çiftçinin pazara getirmiş olduğu tütünleri toplayan *deste* ve *kirpas denk* olarak adlandırılan küçük miktarlar halinde gizlice çevredeki kaza ve şehirlere götürerek daha önceden anlaştığı kişilere satan kimselerdi.[365]

Devletin tütün tarım alanlarındaki kontrolüne rağmen çiftçiler, kaçak olarak gümrük vergisini ödemeden satabilecekleri tütünleri, sadece yukarıda bahsedilen

[363] BOA, MM 10101, s. 179, 271
[364] BOA, Cevdet Maliye 2741. BOA, MM 10054, s. 87, 244.
[365] BOA, Cevdet Maliye 25311; BOA, D.MMK.DHN 35/84; BOA, MM 10054, s. 87; MM 10101, s. 179,

şekillerde değil, aynı zamanda 1697 yılında tütün ziraatine konulan maktu vergiyle başlatılan ve kaldırılışına kadar birlikte devam eden dönüm başına tütün miktarının 40 kıyye kabul edilmesi gibi bir vergilendirme esnekliğinden ve kanun açığından yararlanarak da elde etmekteydiler. 17. yüzyıl sonunda devletin kaçakçılığa karşı almış olduğu bu tedbir, yani dönüm başına elde edilen tütün rekoltesinin 40 kıyye kabul edilmesi, o dönem için geçerli, normal olmasına rağmen, müteakip yıllarda tütün çiftçisinin profesyonelleşmesi, tarımın ve tütün cinslerinin gelişmesine paralel bu miktar 40 kıyyenin üzerine çıkmıştı. Aşağıda kaçakçılığa karşı alınan tedbirler kısmında anlatılacağı üzere, gümrük vergisi çiftçiden alınsa da 40 kıyye hesabıyla alınmaktaydı. Bu miktarın üzerindeki artık ürün ise çiftçinin elinde kalıyor, muhtemelen de vergilendirilmeyen bu kısım, kaçak tütünlerin büyük bölümünü oluşturuyordu. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında bu durumun farkında olan bazı mültezim ve eminler, dönüm başına kabul edilen tütün rekoltesini 40 kıyye yerine 50-100 okka, hatta bazı yerlerde 100-250 okka arasında kabul ederek vergilendirmeye çalışmışlardı.[366] Fakat devletin gittikçe fiskalistleşen iktisadi tavrı, üretimi artırma veya en azından çıktığı seviyenin altına düşürmemeyi gerektirdiğinden, bu görevliler tarafından böyle müdahelelerin yapılması, genel olarak merkezi otorite tarafından tasvip edilmedi. Devletin bu konuda göstermiş olduğu esneklik, aslında çiftçiyi kaçakçılığa sevk eden veya çiftçi ve kaçakçılar arasında daimi bağlantının varolmasını ve devamlılığını sağlayan önemli bir etkendi. Diğer taraftan dönüm başına kabul edilen 40 kıyye tütünün gümrük vergisinin 1720'lere kadar, imparatorluktaki çifçilerin tamamından tahsil edilmesi, edilmeye çalışılması da onları kaçakçılığa sevkediyordu. Çiftçiler, maktu dönüm vergisine ilaveten vermek zorunda kaldıkları gümrük vergisi karşısında, tahsildarlara ürünlerini daha önceden tüccara sattıklarını bildirerek,[367] veya tütünlerinin kaba cins olduğunu söyleyerek kaçırıyorlardı.[368]

Bunlara ilaveten çiftçinin başvurduğu kaçakçılık yollarından bir diğeri de, merkeze uzak olan bölgelerde, özellikle Arnavutluk taraflarında 40-60 okka arasında hazırlanması gereken tütün denklerini hazırlamayıp "tüccar geldiğinde hazırlayacağız"

[366] BOA, D.MMK.DHN 35/85.
[367] BOA, D.MMK.DHN 2/62.
[368] BOA, D.MMK.DHN 2/85.

diye bunları gizlice, küçük miktarlar halinde deniz kıyısında bekleyen kayıklara oradan da açıkta bekleyen avrupaya gemilerine yüklemekti.[369]

Tütün üreticisinin organize olmamış, daha çok bireysel düzeyde yaptıkları küçük çaplı kaçakçılık, çoğunlukla bu işi kendilerine meslek edinmiş, yeri yurdu belli olmayan, genelde organize olmuş dıravacı denilen silahlı kişi veya gruplar tarafından yapılmaktaydı. Bu grubun başvurduğu kaçakçılık yöntemleri, çiftçiden satın aldıkları tütünleri, gümrüklerin bulunduğu merkezlere götürür gibi göstererek, bu merkezlere yakın yerlerde bulunan köylerde, bağlantılı oldukları kişilere ait çiftliklere veya evlere naklederek gizlemek,[370] daha sonra bunları istenilen yerlere *tavukçu patikaları* olarak adlandırılan dağlık, tepelik gizli yollardan, gerektiğinde kolcularla sonucu ölümlerle biten silahlı çatışmaya girerek kontrolden uzak kıyı bölgelerine ve orada bekleyen kayık ve gemilere yüklemeydi.[371] Özellikle Rumeli bölgesinin denizlerle çevrili ve kıyı coğrafyasının kaçakçıların saklanmaları için uygun olması, deniz yolu ile Batı Rumeli'den Mora ve adalar yönüne kaçakçılığın yapılmasını kolaylaştırırken, Tuna nehri de Doğu Rumelide üretilen tütünlerin özellikle Belgrad yönlü avrupaya ve imparatorluğun daha kuzeyine olmasını kolaylaştıran dıravacıların faaliyet gösterdikleri önemli bir güzergahlardı.[372] Dıravacılar tarafından kaçırılan tütünler, ulaştırıldığı şehir ve kazalarda genellikle satış mahalline yakın yerlere getirilerek evlerde, mahzen ve hanlarda saklanmakta, sonra küçük miktarlar halinde tütüncü esnafına veya daha çok kefilsiz kıyıcı denen gruba satılmakta idi. Genel olarak tütüncü esnafı, kaçakçılardan satın aldığı bu tütünleri herhangi bir kontrol sırasında vergisi ödenen eski tütün olduğunu iddia ederek, çoğunlukla da bunları kıyıp, eski tütünlere karıştırıp belirsiz hale getiterek kaçakçılığın son halkasını oluşturmaktaydılar.[373]

Genellikle İstanbul'a götürülecek tütünlerin çıkış yerinde gümrük vergisine tabi tutulmaması, dıravacılara imkan sağlayan diğer bir önemli faktördü. Vergilendirme bölümünde daha detaylı anlatılacağı gibi, İstanbul'da bulunan tütün gümrüğünün gelirleri Rumeli'den gelecek olan tütünlere bağlı olduğu için, tüccarların İstanbul'a götüreceği tütünler genel olarak üretim bölgelerinde gümrük vergisine tabi tutulmaz,

---

[369] BOA, Cevdet Maliye 29763.
[370] BOA, D.MMK.DHN 50/33, 55/117; BOA, Cevdet Maliye 9495, 27689, 28905,
[371] BOA, Cevdet Maliye 17661, 27689
[372] BOA, Cevdet Maliye 9066, 21544; BOA, MM 10054, s.363; BOA, MM 10101, s. 352

vergilendirme İstanbul Tütün Gümrüğünde yapılırdı.[374] Bu uygulama sadece profesyonel dıravacılara değil, aynı zaman da gümrük vergisi ödemek istemeyenlere de kaçakçılık için büyük imkan veriyordu. Bu nedenle İstanbul'a götürülmek için yola çıkarılan tütünler yukarıda bahsedilen şekillerde ya gizli yollardan farklı kaza, şehir ve bölgelere kaçırılmakta ya da İstanbul getirilerek, önce şehre yakın yerlerdeki evlerde, çiftliklerde saklanıp sonra küçük miktarlar halinde şehre sokulmakta ve satılmaktaydı.[375]

Tütün kaçakçılığı yapan diğer bir grup ise *muhtekir*, *madarabaz* olarak adlandırılan, daha çok üretim bölgelerinde yaşayan, tütünleri çiftçilerden toplayarak bunları belirli bir zaman stoklayan kişilerdi. Muhtemelen bu kişiler gerektiğinde dıravacıları taşeron olarak kullanarak yukarıda bahsedilen şekillerde kaçakçılık yapanlardı. Fakat daha çok kâr etmek isteyen bu grubun çoğunlukla yaptığı şey, gümrük mültezimleriyle anlaşarak daha düşük gümrük vergisi ödemekti. Genellikle iltizam süresi dolmak üzere olan mültezimlere, bu kişiler ellerinde çok miktarda tütün bulunduğunu, eğer düşük vergi alınırsa tütünlerini gümrüğe sokacaklarını, alınmazsa yeni mültezimi bekleyeceklerini veya daha düşük vergi alacak olan başka gümrüklere götüreceklerini bildirerek bir nevi şantaj ile düşük tarifeden ödeyerek vergiden kaçırmaktaydılar.[376] Bu durumun farkında olan merkezi idare ise, önlem olarak "Ruz-ı hızırdan 40 gün evveline kadar herkesin ellerinde bulunan tütünleri gümrüğe getirmesi" şartı getiriyordu. Fakat bu gruplar, devletin aldığı önlemleri kırma da geç kalmıyorlar, tütün nakliyatı yapan kiracılarla anlaşıp piyasadan geçici çekilmelerini sağlayarak, kiracı yok bahanesiyle tütünleri zamanında gümrüklere götürmeme şeklinde yeni bir kaçırma yöntemi ortaya çıkarıyorlardı.[377] Çoğunlukla kullanılan bir diğer kaçakçılık yöntemi ise vergisi ödenip tezkeresi alınmış olan denklerin içine tütün ilave etmekti.[378]

Kaçakçıların kullanmış olduğu yöntemlerden biri de gümrük vergisinin ödendiğini belirten sahte tezkereler düzenlemekti. Bu durum özellikle merkeze uzak bölgelerde gerçekleşiyor, kaçakçılar kaza, köy zabıtları ve mahalli idarecilerle anlaşarak

---

[373] BOA, Cevdet Maliye 31538; BOA, MM 10101, s. 228.
[374] BOA, MM 10101, s. 334-335
[375] BOA, Cevdet Maliye 7874, 9495
[376] BOA, D.MMK.DHN 50/33; BOA, Cevdet Maliye 14233, 21382; BOA, MM 10101, s. 34,
[377] BOA, Cevdet Maliye 28925.
[378] BOA, MM 10054, s. 86; BOA, MM 10101, s. 334.

bunlardan aldıkları üzeri mühürlü tezkereleri, yapılan kontrollerde gümrük tezkereleri gibi göstererek vergi vermiyorlar, vermemeye çalışıyorlardı.[379]

Kaçakçılığa Karşı Alınan Tedbirler

Tütün sektöründe kaçakçılığa karşı alınan ilk tedbirin 1609-1649 yılları arasında uygulanan yasağın kaldırılması olduğu söylenebilir.

Devletin ciddi anlamda kaçakçılıkla karşılaşması, büyük şehirlerin iaşesi endişesiyle, provizyonist amaçla tütün ziraatine 1691 yılında nısıf vergi koymasıyla oldu. Bu ağır vergi karşısında hem tütün çiftçisinin hem de tüccarın vermiş olduğu tepkiyi ve yapılan kaçakçılığın hacmini kısa sürede gören merkezi idare, endişelerinin bu şekilde halledilemeyeceğini, her ne olursa olsun çiftçilerin tütün üretimini devam ettireceğini anladı. Bu nedenle devlet, tütün ziraatine konan nısıf vergisini kaldırıp, dönüm başına düşük oranlı maktu bir vergi koyarak tarımdaki, gümrükleri de bir örümcek ağı gibi bütün imparatorluk sathına yayarak, ticaretteki kaçakçılığı önlemek için önemli iki tedbir aldı. Oluşturulan yeni gümrük sistemiyle tütün üretilen kazaların sekiz-onu, bir mukataa haline getiriliyor, kazaların hemen hemen tamamında gümrükler ihdas ediliyordu. Tüccar hangi kaza dahilinde tütün satın almış ise vergisini o kazadaki gümrüğe ödemesi zorunluluğu getirilerek, vergisi ödenmeyen tütünün bir başka yere nakline izin verilmiyordu. Kısacası, tütün hangi kaza dahilinde üretilmişse o kazada bulunan gümrükte vergilendirilmek zorundaydı. Eğer tütünün deniz yoluyla taşınması söz konusu ise yine o mukataa dahilinde limanı veya iskelesi olan belirlenmiş gümrüğü olan kazaya getirilmek zorundaydı. Bir mukataa dahilinde üretilen tütünün başka bir mukataa dahilinde bulunan gümrüğe götürülerek vergilendirilmesi yasaklanıyordu.

Oluşturulan bu gümrük sistemiyle birlikte, her gümrüğün kendi bölgesinde kaçakçılığı kontrol edecek, yollarda güvenliği sağlayacak, silahla donatılmış *kolcu* adı verilen atlı inzibat grupları oluşturuldu ve bunlar imparatorluğun sonuna kadar sayıları artarak varlıkları devam etti.[380]

---

[379] BOA, MM 10101, s. 50.

[380] BOA, D.MMK 75/98, Cevdet Maliye 25311; Fatma Doğruel- A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, İstanbul 2000, s. 51.

Ayrıca bu gümrük sistemiyle birlikte vergilendirme usulünde ve tahsilinde bazı yeni uygulamalar başlatılarak kaçakçılığa karşı alınan önlemler artırılıyordu. 1697'deki vergi tarifesiyle 1691 yılında tütün tarımına getirilen yüksek verginin tenzil edilmesine karşın, gümrük vergisi 4-10 akçeden 20, 40, 60 akçeye çıkarılmıştı. Gümrük vergisindeki 4-5 katlık artış kaçakçılığı artıracak önemli bir sebep olacağından, devlet önlem olarak şöyle bir uygulama başlattı: Buna göre sadece maktu dönüm vergisini ödemekle yükümlü olan tütün çiftçisine gümrük vergisini de ödeme zorunluluğu getiriliyordu. Bu uygulamada her dönümden elde edilecek tütün miktarı ortalama 40 kıyye kabul ediliyor, çiftçi kaç dönüm tütün ekmiş ise 40 kıyye hesabıyla gümrük vergisini ödemesi zorunluluğu getiriliyordu. Çiftçi ürününü sattığı zaman ödemiş olduğu vergiyi tüccardan alacak, elindeki gümrük vergisinin ödendiğini gösteren eda tezkeresini tüccara verecekti. Tüccar da yapılacak kontrollerde bu tezkereyi gümrük görevlilerine gösterecek, gösteremeyenler ise vergi ödemek zorunda kalacaklardı.[381] Bu uygulama 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar merkeze uzak olan kaza ve köylerde özellikle dağlık tepelik alanlarda tütün yetiştiren çiftçiden alınmaya devam etti.

1691-1697 yılları arasında kaçakçılığın artması, verilen raporlarda sadece İstanbul'a yılda ortalama 30.000 okka kaçak tütün getirildiğinin tespit edilmesi,[382] 1697 yılından 1720 başlarına kadar geçen dönemde, özellikle nüfusu nedeniyle imparatorluğun en büyük tüketim şehri olan İstanbul'a kaçak tütünün girişini önlemek amacıyla, daha sıkı tedbirlerin alınmasına sebep oldu. Bu hususta alınan tedbirler şunlardı: Tütün almak üzere İstanbul'dan yola çıkacak olan tüccar, önce hangi gümrük bölgesinden, ne kadar ve ne cins tütün alacağını İstanbul tütün gümrüğü eminine bildirmek, gümrük emininin onayını içeren ve tüccarın gideceği gümrük bölgesindeki emine gerekli bilgileri aktaran bir belgeyi almak zorunda idi. Daha sonra tüccarın bu belegeyi beraberinde tütün alacağı yere götürerek, oradaki tütün gümrük eminine teslim etmesi gerekmekteydi. Bu bilgiler doğrultusunda tüccara tütün satın alma hakkı tanınıyordu. Tüccar, tütünleri satın aldıktan sonra da oradaki gümrük emininden vergisini ödediğine dair, tütün miktarı ve cinsi ile gideceği yeri bildiren bir tezkere alarak yola çıkmasına izin veriliyordu. Bu uygulamanın son aşaması, sadece İstanbul'a

[381] BOA, MM 10101, s. 34.
[382] BOA, D.MMK 75/98.

tütün götürecekler için değil, imparatorlukta tütün ticaret yapanlar için de geçerliydi.[383] Bu kurala uymayan, yanında herhangi bir gümrük vergisini ödediğine dair belge bulunmayan tüccarın tütünleri kaçak sayılacağından, mallarına miri için, taşımacılık yapan kiracıların deve, katır, at ve arabaları Istabl-ı Amire, kayık ve gemileri ise Donanma-i Amire için el konulacaktı.[384]

Devletin 1697 yılında hem kaçakçılığı önlemek, hemde gümrüklerin gelir kapasitesini öğrenmek amacıyla başlattığı diğer bir uygulama ise, hasat sonrasında çiftçinin elinde bulunan tütünleri tüccara sattığı zaman tek tek kaydedilmesi idi. 1720'lere kadar devam eden ve gümrük görevlilerine oldukça büyük sorumluluk ve yük getiren bu uylamaya göre, tarlaların tahriri ve elde edilecek tütün miktarı iki nüsha halinde hazırlanarak bir nüshası İstanbul'a gönderilecek, diğer nüsha ise gümrük emininde kalacaktı. Çiftçinin tüccara sattığı her miktar gümrük eminindeki nüshaya görevliler tarafından kaydedilecek, bu işlem tamamlandıktan sonra tüccarın yola çıkmasına izin verilecekti.[385]

1697 yılında başlatılan uygulamada kaçakçılığa karşı alınan ve daha sonraki dönemlerde de devam edecek olan diğer önemli bir tedbir, vergi muafiyetinin kaldırılmasıydı. Buna göre tütün ekim alanlarının, çiftçi ve tüccarların statüsü ne olursa olsun vergi ödemek zorundaydı. Hiçbir çiftçi tütününü vakıf, has, zeamet toprağında yetiştirdiğini veya vergiden muaf sınıfa dahil, tüccarlarlar ise askeri gruba mensup olduklarını iddia ederek vergi vermede muhalefet edemeyecek, her kim tütün yetişirirse veya ticaretini yaparsa ayırım yapılmadan kanunların belirlediği oranda vergisini ödeyecekti.[386]

Devlet, bu sektörde hiçbir grup gözetmeksizin vergi muafiyetini kaldırırken, aynı zamanda vergi tahsilatını yapacak olan mültezim ve eminlere de serbestiyet hakkı vererek, meydana gelebilecek kaçakçılığı önlemede yine önemli bir adım atmış oluyordu. Zamanla tütüncülük sektöründen elde edilen gelirlerinin devlet hazinesi içinde gittikçe önemli bir paya sahip olması, devletin emin, mültezim veya malikane

---

[383] BOA, Cevdet Maliye 10467, 19543; BOA, D.MMK.DHN 71/91.

[384] BOA, D.MMK 75/87; BOA, D.MMK.DHN 3/1, 35/99, 67/21; BOA, Cevdet Maliye 17661, 21544, 27689; BOA, MM 10054, s. 363.

[385] BOA, D.MMK.DHN 71/91; BOA, Cevdet Maliye 10467, 19543,

[386] BOA, Cevdet Maliye 8507, 8508, 8515; BOA, D.MMK.DHN 3/28, 10/58,

sahiplerine vermiş olduğu yetki ve serbestiyetin de genişlemesine neden oldu.[387] Fakat bunlara, vergileri toplamada ve kontrollerde tanınan bu ayrıcalık, zaman zaman kaçakçılığa sebep olabilecek keyfi, kanun dışı uygulamaların da ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Fakat devlet, özellikle merkeze uzak olan bölgelerdeki beylerbeyi veya sancakbeylerinin keyfi müdaheleleri,[388] vergi adaletsizliği, kocabaşı, serdar, kapıkulu, yerlikulu ve benzeri idari ve askeri yöneticilerin ihtikar, madrabaz gruplarıyla işbirliği içinde olmaları veya onlara göz yummaları gibi kaçakçılığa sebep olan unsurlar ortaya çıktığında, kısa sürede bunları ortadan kaldırmaya çalışıyor, gerekirse adlî kanallarla kalebendlik ve kürek cezası uygulayarak tedbir almada gecikmiyordu.[389]

Zaman zaman tütün tarlalarının tahririnde merkezden gönderilen iki ucu mühürlü iplerin görevlilerce kullanılmaması da kaçakçılığın sebeplerinden biri olarak ortaya çıkıyordu. Bu nedenle devlet, tütün tarlalarının tahririni kim yaparsa yapsın, sadece Mehterhane-i Amire tarafından verilecek iki ucu tuğralı/mühürlü *beylik ipi* ile ölçülmesi zorunluluğu getirirerek her iki tarafında mağdur olmasını ve bu konuda herhangi bir problemin çıkmasını engellemeye çalışıyordu.[390]

Devletin almış olduğu tedbirler arasında tütünlerin denk yapılması zorunluluğu da vardı. Daha sonraki dönemlerde tütünlerin cinsini ve kalitesini de gösterecek olan denkler, hazırlanmadığı taktirde gümrük vergisinin çiftçiden alınması zorunluluğu getiriliyordu.[391]

Devlet yöneticileri, kaçakçılığa karşı taşrada aldıkları sıkı tedbirleri aynı zamanda kaza ve şehirlerde de almaktaydı. Özellikle İstanbul'da kaçak tütün takibinde gümrük görevlileri ve zaptiyeler yanında halk ile iç içe olan cami imamları da görevlendirilmişti. İmamlar kendi mahallelerinde bulunan kaçak tütünleri, semtin idarecisine, o da İstanbul gümrük eminine bildiriyor, gümrük emininin tayin ettiği vekil ile o semtin idarecisi, kadı ve imamdan oluşan dört kişi merkezden verilen berat ile şüpheli evleri ve mekanları aramada yetkili hale getiriliyordu.[392]

---

[387] BOA, D.MMK.DHN 3/28, 10/58, 55/117; BOA, MM 10101, s. 50.

[388] BOA, Cevdet Maliye 16953

[389] BOA, Cevdet Maliye 3130, 13710, 28980; BOA, D.MMK 75/89; BOA, D.MMK.DHN 35/85, 55/67

[390] BOA, MM 10101, s. 239, 255-256, 263, 265-266, 295

[391] BOA, Cevdet Maliye 29763; BOA, D.MMK.DHN 50/33; BOA, MM 10054, s. 86-87, 218-219; BOA, MM 10101, s. 179, 481.

[392] BOA, Cevdet Maliye 7874.

18. Yüzyıl ortalarından itibaren kaçakçılığa karşı yeni tedbir getirildi. Bu, çiftçinin veya tüccarın elinde bulunan tütünlerin, ruz-ı hızırdan en az 40 gün önce gümrüğe getirilmesi zorunluluğu idi. Bu tarihe kadar getirmeyenler, sahip oldukları tütünler için % 100 cezalı vergi vermek zorunda kalacaklardı. 1860'lı yıllara kadar devam eden bu uygulamayla özellikle stokçuluk ve bundan kaylanan problemlerin ortadan kaldırılması amaçlanıyordu.[393]

19. yüzyılın ilk çeyreğinde ise kaçakçılığa karşı başlatılan önemli tedbir ise yine İstanbul'a götürülecek tütünler hakkında idi. Bu konuda yapılan uygulama İstanbul'a tütün götürecek tüccar eğer tanınmıyorsa, güvenilmiyorsa veya İstanbul'a götürmesi hususunda herhangi bir şüphe varsa o tüccardan güvenilir ve tanınan birini kefil gösterme zorunluluğu idi.[394]

Devletin kaçakçılığa karşı almış olduğu tedbirlerden bir diğeri ise tütüncü esnafı ve faaliyet gösteren dükkanları kontrol altına almak oldu. Bunun için, Esnaf Teşkilatı bölümünde daha detaylı anlatıldığı gibi, devlet bir lonca teşkilatı altında toplanan tütüncü esnafının sayısını sabitleştirirken, bunların dışındaki kişilerin faaliyetlerini yasaklayarak, çoğunlukla taşradan gelen kaçak tütünle imalat ve perakende satış yapan grubu ortadan kaldırmaya çalıştı. Ayrıca devlet, tütüncüler loncasına bağlı faaliyetini sürdüren, sürdürmek isteyen kişileri, yine esnaf teşkilatının geleneklerine bağlı kalarak, dükkan açma, kiralama, satışlar ve benzeri konularda zamanla meydana gelen gelişmelere paralel düzenlemeler getirerek, kanunlar çıkararak kontrolü sağlamayı amaçladı. Aynı zamanda kayıtlı esnaf içine kaçak tütünün girmesini önlemek amacıyla, 18. yüzyılın sonlarında esnafın elinde bulunan tütünlerin vergisinin ödendiğini gösteren tezkere bulundurma zorunluluğu getirildi. Buna göre gümrük emininin veya görevlilerin yapacağı kontrollerde, elinde bulundurduğu tütünün tezkeresini gösteremeyen esnafa, gümrük vergisini ödeme zorunluluğu getirildi.[395]

Devletin genel olarak 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıla kadar geçen sürede kaçakçılığa karşı almış olduğu tedbirlere, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tanzimat sonrasındaki değişim ve merkezileşme politası damgasını vurmaya başladı.

---

[393] BOA, Cevdet Maliye 14233, 17661, 21382, 28925; BOA, D.MMK DHN 30/53, 50/33.

[394] BOA, MM 10101, s. 334-335.

[395] BOA, MM 9980, s. 2-203; BOA, MM 10124, s. 3-268; BOA, MM 10054, s. 244; BOA, MM 10101, s. 179, 228, 271; BOA, Cevdet Maliye 27415, 28905, 31538.

Bu dönemde devletin kaçakçılığa karşı almış olduğu tedbirlerin hususiyeti, özde önceki dönemlerdekilerden pek farklı olmamakla birlikte, üreticiden tüketiciye kadar geçen her evreyi, çıkarılan yeni kanunlarla birbirine bağımlı hale getirerek bir merkezden sıkı şekilde idare ve kontrol etmekten ibaretti.

19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan dış borçlanma ve arkasından gelen mali bunalım, devleti, yeni kaynak arayışlarına yöneltirken, bu konuda hazırlatılan raporlarda, özellikle imparatorlukta tüketim oranı oldukça yüksek olan tütüne ek vergilerin getirilmesi ve varolan tarifelerin yükseltilmesinin hazine için önemli kaynaklardan biri olacağının belirtilmesi, yöneticileri bu doğrultuda harekete geçirse de, geçmişteki tecrübelere dayanarak kaçakçılığa sebep olur düşüncesiyle tarifelerin yüksek tutulmaması, tutulsa bile olumsuz etkileri görüldüğü anda kaldırarak daha düşük oranlarda ve başka isimler altında yenilerinin konmasının, bu dönemde tütün kaçakçılığına karşı alınan önemli bir tedbir olduğu söylenebilir.

Örneğin 7 Aralık 1861 tarihinde Bay Foster ve Lord Habord'un Osmanlı ekonomisi hakkında hazırladıkları raporda, tüketimin fazla olması sebebiyle İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi tütünden tüketim vergisi alınması gerektiği, mevcut vergi toplama sistemi içinde bunun yapılamayacağı, ancak özellikle kıymeti 15-100 kuruş arasındaki tütünlerden alınan 1 ila 6 kuruşluk vergilerin yükseltilmesi teklif edilmişti. Bunun nedenle devlet, yapılan teklifi kabul ederek 2 ila 25 kuruş arasında değişen oranlarda yeni bir tarifeyi uygulamaya koymuştu. Fakat kısa süre içinde kaçakçılığı ve özellikle çiftçiyi kalitesi düşük tütün üretimine yönlendirdiği için Haziran 1862'de alınan kararla bu tarife kaldırılmış, yerine Haziran 1864 tarihinden geçerli olmak üzere tütünün kalitesine bakılmaksızın kıyye başına 12 kuruş sabit bir vergi konmuştu.[396] Buna rağmen bir süre sonra müruriye resminin de kaçakçılığa sebep olduğu görüldü. Çünkü ticaret bölümünde belirtildiği gibi, çiftçiler de, şehir, kasaba dışındaki pazar ve panayırlara ürettiği tütünü götürerek küçük çaplı da olsa ticaret yapmaktaydı. Çiftçinin vermiş olduğu öşüre ilaveten buralara tütün götürenlerden kalitesine bakılmaksızın sabit bir gümrük vergisinin alınmaya başlaması, kaçakçılığın artmasına sebep oluyordu. Bu nedenle kısa süre sonra Bâbâli, pazar ve panayırlara naklolunacak tütünden müruriye vergisinin alınmasını kaldırarak, çiftçilerin yapabilecekleri kaçakçılığa karşı kesin

[396] Doğruel, s. 39-42; Abdüllatif Şener, *a.g.e.*, s. 160-161; Ayrıca detaylı bilgi için bk, Tütün Vergi Sistemi Bölümü'ne.

önlem almış oluyorlardı. Diğer taraftan bu yeni tarife ile tütünün kalitesine bakılmaksızın aynı oranda vergi alınması, sadece çiftçiyi değil, aynı zamanda tüccarı da kaçakçılığa yönlendiriyordu. Bu sebeple 1867 yılında yeni bir düzenleme ile düşük kaliteli tütünden 6, orta kaliteliden 12 ve iyi kaliteliden 24 kuruş mürüriye vergisi alınmasına karar verilerek vergi oransızlığından kaynaklanan kaçakçılık azaltılmaya, önlenmeye çalışılmıştı.[397]

Yine aynı şekilde 18 Temmuz 1862 tarihinde gedikli tütüncü esnafına getirilen % 15 oranındaki verginin, kısa süre sonra % 20'ye çıkarılması karşısında esnaftan gelen şikayet ve itirazlar üzerine yöneticiler, tekrar eski oranda vergi alınmasına karar vermişlerdi.[398]

Devlet, bir taraftan vergilendirme ve tarifelerde esnek yaklaşım sergileyerek kaçakçılığa karşı önlemler alırken, diğer taraftan da vergi tahsilatı konusunda yeni düzenlemeler getirmekte, değişen sistem içinde kontrolü sağlayacak görevlilerin sayısını artırmaktaydı. Bu konuda 1862 yılında hazırlanan nizamname ile müruriye resminin idaresi, kontrolü ve tahsili için imparatorluk 18 bölgeye ayrılmış, eyalet merkezlerine *duhan nazırı*, sancaklara *duhan müdürü*, kaza, pazar, panayır ve iskelelere de *duhan memuru* adıyla amirler tayin edilerek, yanlarına yeterli sayıda görevli ve hizmetli verilmişti.[399]

Yine aynı şekilde 1872 yılında Hristaki Efendi ve Mösyö Zarifi ile yapılan Özel İnhisar mukavelenamesinin 14. madde tamamen kaçakçılıkla ilgili olup, devlet, imtiyaz sahiplerine kaçak tütünlerin yakalanması hususunda, gerekirse zaptiye ve memur yardımı yapacağını taahhüt ediyordu.[400]

Kaçakçılığa karşı alınan tedbirler, Özel İnhisar girşiminin yedi ay kadar kısa bir sürede başarısızlıkla sonuçlanmasıyla, 1873 yılında tütün inhisarının bizzat devlet tarafından yapılacağına karar verilmesiyle de devam etti. Bu konuda Mart 1874 tarihinde yayınlanan "Duhan Resmi Hakkında Nizamname", kaçakçılık konusunda evvelkilere nazaran çok daha ciddi tedbirler alındığını, alınacağını göstermekteydi.

---

[397] Abdüllatif Şener, s. 161; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi Bölümü'ne.
[398] Doğruel, s. 46-47; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi ve Tütüncü Esnafı bölümlerine.
[399] Abdüllatif Şener, s. 160.
[400] Doğruel, s. 49.

Bu tedbirlerin ilki, yukarıda belirtilen memurların bulunduğu gümrüklerden ihraç edilen tütünün, çıkarıldığı veya gideceği yere ulaştığını gösteren "nakliye tezkeresinin" 31 gün içinde alınmaması durumunda ceza olarak "Müruriye resmi" ile "Sarfiyat resmi"nin ödenmesi şartının getirilmesiydi. Böyle bir uygulamanın başlatılmasındaki sebep, müruriye resminin ihraç edilecek tütünlerden alınmaması, ve bu açıktan yararlanan kaçakçıların yurtdışına ihraç edilecek diye vergi vermemeleriydi. Fakat 31 gün şartı, gerçek ihracatçılar için çok olumsuz gözükmekte ve daha önce dış devletlerle yapılmış olan ticari antlaşmalara aykırı idi. Bu nedenle yabancı ülkelerden gelen itirazlar sonunda Bâbâli, vergilendirmede göstermiş olduğu esnekliği sergilemeye devam ederek 3 Nisan 1875 tarihinde bu kanun üzerinde değişiklikler yaptı.[401] Bu tarihde yapılan değişikliklerle bir önceki kanunda yer alan aksaklıklar gideriliyor, kaçakçılığa mahal vermemek amacıyla ekim alanlarından başlayan ve tüketiciye kadar olan bütün evreler, birbirini tamamlayan kanunlarla zincirleme olarak sıkı şekilde kontrol altına alınıyordu.

1875 yılında düzeltilmiş yeni kanunda, tarım alanlarındaki kaçakçılığı önlemek ve tahrir işlerini daha hızlı gerçekleştirebilmek amacıyla, tütün ekimine yarım dönümden az olmamak kaydıyla izin veriliyordu. Bu nedenle öncelikli olarak yapılması gereken şey, ekim alanlarının ölçülmesi ve tahmini üretim miktarının belirlenmesi idi. Bunun için tahrir komisyonları oluşturulacaktı. Komisyon, tütün ekim alanlarının bulunduğu bölgedeki Rüsumat İdaresinin belirlediği memur ve katip ile tarlanın bulunduğu yerdeki ihtiyar heyeti, kaymakamlık, mutasarrıflık, veya idare meclisi tarafından vergi memurunun gözetiminde belirlenen iki tütün çiftçisinden oluşacaktı. Tahrir işlemi, aslında daha önceki mültezimlerin yaptığından çok farklı değildi. "koçanlı ve ciltli sergi pusulası" adı verilen defterin hem koçanına hemde sergisine tarlanın hacmi, tahmini ürün miktarı, çiftçinin künyesi yazılacak ve mühür basılacaktı. Daha sonra her bölgedeki tahrir komisyonlarının defterleri birleştirilerek Mahalli Rüsumat İdaresi'ne teslim edililecek, hazırlanan tutanaklarla "mazbatalı defterler" adı verilen bu tahrir kayıtları, Rüsumat Müdürlüklerinde toplanarak, Şehir İdare Meclislerinde incelenip onaylandıktan sonra, bir kopyası Rüsumat Nezareti'ne bir kopyası da Tütün İdaresine gönderilecekti.[402]

---

[401] Doğruel, s. 52-53; Ayrıca bk, Tütün Ticaretinden Alınan Vergiler bölümü.

[402] Doğruel, s. 54; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.

Yeni uygulama ile devlet, tarım alanlarını sıkı bir şekilde kontrol altına alarak çiftçinin yükümlülüğünü sona erdirmiyor, elde edilen ürünün gümrükten kaçırılmaması yönünde de çiftçiye yeni sorumluluklar getiriyordu. Buna göre çiftçi, tütün satışında serbestti. Ancak ürününü satarken tarlada yapılan tahrirde kendisine verilen sergi pusulası ve tütününü satın alan tüccar ile birlikte Mahalli Rüsumat İdaresi'ne gitmesi, satacağı tütün miktarı ve kime sattığını kaydettirmesi gerekiyordu. Eğer çiftçi, tütününü bulunduğu yerin dışında bir yere nakletmek istiyorsa, götüreceği yerdeki vergi dairesinden tütünün ulaştığını belirten bir belge getireceğini taahüt eden senet vermesi ve kefil göstermesi gerekiyordu. Eğer senet vermeyip sadece kefil gösterirse müruriye resmini ve fiyatı üzerinden sarfiyat resmini depozit olarak bu idarereye yatırma zorunluluğu vardı.[403]

Kaçakçılığa karşı tarım alanlarına ve tütün çiftçisine getirilen sıkı kontrol ve bürokratik işlemler, tüccarın tütünü satın almasından sonra da devam etmekteydi. Tüccar yukarıda anlatılan işlemler tamamlandıktan sonra, müruriye vergisini ödeyerek, aynı daireden üzerinde kendi künyesi, tütün çiftçisinin adı ile sergi pusulasının tarih ve numarası, satın aldığı tütün miktarını belirten bir tezkere almak zorundaydı. Tüccar satış mahalline vardığında oradaki rüsumat idaresi tarafından "mahsus zimmet defteri"ne kaydedilip, gerekli işlemler yapıldıktan sonra, tütünün tüccarın dükkanına veya deposuna konmasına izin veriliyordu. Tüccara getirilen kontrol, bununla da sınırlı kalmıyor, satış işlemlerinde de yükümlülükler getiriliyordu. Buna göre deposuna veya dükkanına tütün getiren tüccar, sattığı tütünün 80 kıyyeden az ve mamül olmaması gerekiyordu. Bunun kontrolü için tütün idaresi, tüccara matbu "tezkere koçanı" veriyor, o da malını sattığında bu tezkere üzerine satılan miktar, alan kişinin adı ve teslim tarihini kaydederek "ruhsatiye tezkeresi" düzenliyordu. Bu tezkere hazırlanmadan tütünün, bulunduğu dükkan ve depodan dışarı çıkartılması yasaklanıyordu.[404]

Tütün çiftçisinden yurtdışına ihraç edilmek üzere alınan tütünden müruriye resmi alınmayacaktı. Ama altı ay içinde gideceği ülkeye gönderilmesi gerekmekteydi. Malın yola çıkarılma işlemi tamamlandıktan sonra nakliye tezkeresi alınması gerekmekte, yoksa bir önceki kanunda olduğu gibi müruriye ve sarfiyat resimlerini ödeme yükümlülüğü getirilmekteydi. İhraç edilecek tütünlere kontrol, sadece bununla

[403] Doğruel, s. 54; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.
[404] Doğruel, s. 54-55; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.

kalmıyor, ihraçtan sonraki bir yıl içinde ulaştığı ülkenin gümrüğünde sarfiyat resmi verildiğini, nereye, kimlere teslim edildiğini veya deniz ya da karayolu ile transit olarak hangi ülkeye, bölgeye gönderildiğini belirten belgeyi ibraz etme şartı getiriyordu. Tütünü ihraç etmek üzere çiftçiden alınıp da ilk altı ay içinde ihraç edemeyenler veya yukarıda belirtilen işlemler dışında ihraç edenler, vergi idaresi tarafından bir mektupla taahhütlerini üç gün içinde yerine getirmeleri konusunda uyarılıyor, uymayanlar, müruriye resmini ve en yüksek fiyattan % 1 zamla sarfiyat resmini ödeme zorunluluğu getiriliyordu.[405]

Kaçakçılığa karşı alınan bu tedbirler, tütünün mamül hale getiriliş evresinde de devam etmekteydi. Devlet 1874 yılında uygulama koyduğu kanunla, sadece izin verdiği yerler dışında tütünün mamül hale getirilmesini ve bu amaçla gerekli aletleri bulundurmayı yasaklamıştı. Tütün kıymak üzere bir imalathane, fabrika açmak isteyenler, ancak devletten ruhsat alarak ve kanunda belirtilen yükümlülükleri yerine getirdiği taktirde imalata başlayabiliyordu. Bunun için girişimci, fabrika açmayı düşündüğü bölgedeki vergi idaresine fabrikanın yerini, kullanılacak aletlerin sayısını ve tipini belirten bir dilekçe ile bildirmesi gerekiyordu. Kurulacak fabrika, beledî zabıta kontrolünün kolay ve sağlıklı olması için dışarı ile fazla bağlantısı olmayan bir bina olması, bu nedenle de birden fazla kapısının bulunmaması, yanındaki binaya açılan pencere ve alçak duvarlarının olmaması, sokağa bakan penceresinin içerisi görülebilecek bir şekilde demir kafesle kaplanması gerekmekteydi. Bu nedenle üretim yapılacak binanın çevresinde başka yapıların olmadığı boş bir mekanda olması veya inşa edilmesi tercih edilmekteydi. Fabrikada, yöneticiler ve işçi ailelerinin dışında kimse ikamet edemeyecek, teftiş memuruna işlemlerini sağlıklı yapabilmesi amacıyla bir oda ayrılacaktı. Ayrıca dilekçede belirtilen ve üzerinde duhan idaresinin damgası bulunmayan aletler, hiçbir şekilde fabrikada kullanılamayacaktı. Kanunda belirtilen bu yükümlülükler yerine getirildikten sonra, yerli veya yabancı güvenilir bir kişi kefil gösterilerek ruhsatname alınıp, imalata başlanabiliyordu.[406]

Gerekli yükümlülüklerini yerine getirerek imalata başlayan fabrikalardan maktu yıllık "sarfiyat resmi" adıyla vergi alınması kararlaştırılmıştı. Fakat vergi miktarı her yer için sabit değil fabrikanın bulunduğu merkeze göre farklı miktarlarda olması

---

[405] Doğruel, s. 55; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.

[406] Doğruel, s. 55-56; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.

kararlaştırılmıştı. İmparatorluğun belli başlı büyük şehirleri İstanbul, İzmir, Şam, Beyrut, Bağdat, Halep, Trabzon, Erzurum, Saraybosna, Rusçuk, Edirne ile önemli tütün tarım bölgesi olan Kavala ve Yenice'de kurulan fabrikalardan yıllık 120.000 kuruş, bunların dışındaki şehirlerde bulunanlardan 80.000 kuruş, kasaba ve nahiyelerde kurulanlardan ise 50.000 kuruş sarfiyat resmi alınacaktı. Fabrika, bu verginin ve yarısı tutarındaki bandrolün altı ay içinde bulunduğu yerdeki vergi dairesine ödenmemesi durumunda kapatılacaktı.[407]

Fabrikalarda tütünün işlenerek mamül hale getirilmesinden sonraki tüketiciye ulaşıncaya kadar geçen süreç de belirli kurallara bağlanmıştı. Kıyılmış tütünlerin, üzerine bandrol yapıştırılmış 0,5 okka, 100, 50, 20 ve 10 dirhemlik standart paketlere veya kaplar içine konmadan açık olarak fabrika dışına çıkartılması yasaktı. Tütünler, fiyatlarına göre 5 gruba ayrılarak, birinci cins tütünün kıyyesinden 30, ikincisinden 20, üçüncüsünden 15, dördüncüsünden 10 ve beşincisinin kıyyesinden 5 kuruş olmak üzere farklı oranlarda sarfiyat resmi alınacak ve her cinsin vergi bandrolü ayrı ayrı renklerde olacaktı.[408]

Fabrikaların ürettiği mamüllere de çeşitli standartlar getirilerek hem kaçakçılık önlenmeye hem de tüketicinin hakları devlet tarafından garanti altına alınmaya çalışılıyordu.Bu konuda üretilen puro ve sigaralar paket ve kaplara konularak fiyatlarına göre bandrol yapıştırılması gerekiyordu. Bir okka tütünden 1600'den az sigara üretilmemesi gerekiyor, paket ve kaplara belirli sayılarda 25, 50, 100, 250 ve 500 olmak üzere sigara konması, her pakette belirlenen sayıların altında ve üstünde sigara konulmaması gerekiyordu. Dördüncü ve beşinci cins tütünden sigara üretilmeyecekti. Puro imalinde de sigaralarda olduğu gibi belirli miktarda tütünden belirli sayıda puro üretme şartı isteniyordu. Buna göre 200 dirhem tütünden 100 adet puro üretilecekti. Bunlar, üzerleri bandrollenmiş paket ve kaplara içine 10, 20, 25, 50 ve 100'er tane konularak satılabilecekti.[409]

Ayrıca üretilen mamullerin konacağı paket ve kaplara da belirli bir standart getirilmişti. Bu nedenle fabrikaların, paket ve kaplar üzerine bandroller dışında kendi isimlerini ve adreslerini içeren matbu bir etiket yapıştırmaları gerekiyordu. Etiket ve

[407] Doğruel, s. 56; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.
[408] Doğruel, s. 56; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.
[409] Doğruel, s. 56-57; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.

paket üzerine yapıştırılacak kağıtlar perdahlı, cilalı ve rugan olmaması, eğer kap, tahta veya metalden ise kağıda sarılması, fakat bu kağıtların yasaklanan türlerden olmaması gerekmekteydi. Bandroller, fabrika künyesini içeren etiketin üzerine paket ve kutular yırtılmadıkça açılmayacak şekilde sıkıca yapıştırılacaktı.[410]

Aynı şekilde daha önce belirtildiği gibi 1862 yılında yerli tütün tarımını ve çiftçisini korumak amacıyla yabancı ülkelerden ham tütün ithalinin yasaklanmasına rağmen % 70-75 oranında gümrük vergisi konarak ülkeye girişine izin verilen mamül ürünlerin ithalinde yaşanabilecek kaçakçılığı önlemek için de önlemler alınmıştı. Buna göre dış ülkelerden gelen mamül tütün ürünlerinin paket ve kapları üzerine bandrol yapıştırılması zorunluluğu getiriliyordu. Bu uygulamaya, avrupalılarca karşı çıkılmasına rağmen sefaretlerden gelen memurlardan oluşturulan bir komisyonda tartışılarak 1875 yılında yeniden düzenlenen kanunda da tekrar yer almıştır.[411]

Devletin kaçakçılığa karşı almış olduğu tedbirlerden biri de kayıt altında olmayan tütün satıcılarına getirilen düzenlemelerdi. Bu konuda ilk girişim, 1862 nizamnamesi ile başlatıldı. Loncaya bağlı tütüncü esnafının da büyük problemi olan, vergi vermeyen ve genellikle tütünleri kıyıp, kaçak olarak satan vergi dışı kayıtsız gezici tütüncülerin *bey'iyye resmi* adıyla yıllık 100 kuruş maktu vergi vermesi karşılığında faaliyetlerini devam ettirmelerine izin verildi.[412]

Tütüncü esnafının yaptığı kaçakçılığa karşı alınan önlemlerden biri de 1 Temmuz 1873 tarihinde uygulamaya konulan "ceza muameleleri varakası" oldu. Buna göre dükkanına kaçak tütün sokan, bulunduran ve bunu bir başkasına satan, kıyılmış tütün içine yabancı maddeler karıştıran, ayarsız terazi kullanan, hileli tartı yapan esnafın tütünlerine el konulacak ve ceza olarak kıyye başına 5'er altın para alınacaktı. Fakat bir ay sonra ceza miktarının fazlalığına esnafın itiraz etmesi sonucunda kıyye başına alınan 5 altın para 3'e indirildi.[413]

1862 yılında tütüncü esnafına sınırlı olarak getirilen önlemler, 1875 yılında çıkarılan kanunla daha da merkezileştirilerek genişletildi. Artık yeni uygulamaya göre

---

[410] Doğruel, s. 57; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.

[411] Doğruel, s. 57.

[412] Tütüncü esnafına konulan vergiler konusunda detaylı bilgiler için bk, Tütün Vergi Sitemi ve Tütün Esnafı Teşkilatı bölümlerine.

[413] Doğruel, s. 52; Ayrıca bk, Tütüncü Esnafı Teşkilatı bölümü.

tütüncü esnafı "dükkancı" ve "gezginler" olarak iki kısma ayrılıyor, faaliyetlerini sürdürebilmeleri için vergi idaresinden "satış tezkeresi" alma şartı getiriliyordu. Bu belgeyi alan kişiler sabit veya seyyar olarak panayır, pazar, ve köylerde gezerek satış yapabilme hakkına sahip oluyorlardı. Ayrıca başka mal ve eşya satanlar da Şubat ayında verilen ve bir yıl sonra yenilenmesi gereken bu tezkereyi aldıkları ve peşin olarak vergilerini ödedikleri taktirde tütün satabilme hakkına sahip oluyorlardı.[414]

1875 yılında çıkan kanun, kaçakçılığa karşı alınan tedbirler yanında yakalanan kaçak tütünler ve kaçıranlar hakkında da belirli hükümleri ve yenilikleri içeriyordu. Bu yeni uygulamaya göre daha önceki dönemlerdekinin tersine yakalanan kaçak tütünlere ve kullanılan ulaşım araçlarına devlet tarafından el konulmuyor, sadece belirli para, ödemeyen için de hapis cezası getiriliyordu. Bu konuda İstanbul'da hazırlanarak gönderilen ceza makbuzları mutasarrıflar ve kaymakamlar elinde bulunacak, yakalanan tütünlerin gümrüğü alındıktan sonra bu makbuzlar karşılığında belirlenen ceza tahsil edilecekti.[415] Ayrıca hem köy muhtarları hem de imamlar kaçak tütünlerin ihbar edilmesinde ve gerektiğinde mutasarrıf ve kaymakamlara yardımcı olmaları hususunda yükümlü hale getiriliyordu.[416]

---

[414] Doğruel, s. 57; Ayrıca bk, Tütün Vergi Sistemi bölümü.
[415] BOA, Cevdet Maliye 20367.
[416] BOA, MM 10101, s. 352.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TÜTÜN GÜMRÜK REJİMİ VE VERGİLER

I. TÜTÜN GÜMRÜKLERİNİN OLUŞUMU VE YAYILIŞI

Osmanlıların 1683 yılında giriştiği Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması, ardından Avrupa orduları karşısında devam eden uzun süreli savaşlar, devlet maliyesine ağır yükümlülükler getirirken, yeniçeri ayaklanması gibi imparatorluk içinde önemli siyasi krizlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Bu nedenlere bağlı olarak, sadrazamlık makamına Köprülü ailesinden Fazıl Mustafa Paşayı getirilmişti.

Fazıl Mustafa Paşa, bütün gruplardan aldığı destekle yeni görevinde bir taraftan yaptığı askeri seferlerle Rumeli'de kaybedilen toprakları tekrar imparatorluk sınırlarına katarken, diğer taraftan da hazine kaynaklarını artırıcı, mali krizi hafifletmeye, ortadan kaldırmaya yönelik reform denebilecek yenilikler ve uygulamalar başlatmıştı.

9 Ağustos 1688 tarihinde 1669 yılında kaldırılmış olan alkollü içeceklerden alınan *hamr ü arak* vergisi tekrar ihdas edildi. Aynı zamanda ilk defa tütün ticaretine de gümrük vergisi konularak başta İstanbul olmak üzere kuzeyde İsakçı'dan güneyde Çanakkale boğazına kadar olan Rumeli ile Hüdavendigar bölgelerinde toplanacak olan duhan gümrük vergilerinin idaresi, İstanbul Gümrük Eminine emanet olarak verildi.[417] Bir süre sonra tahmini yıllık kapasitesi belirlenen bu iki gelir kalemi, Nisan 1689 tarihininde *hamr ü arak ve resm-i duhan* adıyla ayrı bir mukataa haline getirilerek

[417] İstanbul ve Galata ve Üsküdar, ve Haslar, ve Edirne, Bursa, ve Rumeli ve Anadolu taraflarından İsakçı, ve Boğaz Hisarlarına varınca vaki olan kadılara hükim ki, bu ana değin duhan remi için resm-i muayyen olmayub zecren resm-i mîrîye in'âm olmağla Rumeli ve Anadolu taraflarından İstanbul'a gelen ve İsakçı ve Boğazhisarlarına varınca duhanın bey' idenlerinden yenice vukiyyesinden on ve kırcaali'den dört akçe resm-i mîrî ve Edirne ve Bursa'da dahi minval-i meşruh üzere resm alınmak için Maden Mukataasına kayd ve hasıl olan mal-ı mîrî zabt ve bir senede ne mikdar akçe tahsil olunub malum olmak için Başmuhasebe hulefasından ve sair aklamından mutemet halifelertayin ve bervech-i emanet haliya gümrük emini kıdvetü'l emacid ve'l-ayan Ali Ağa zide mendühuya tahsiliçün hükm verilmek üzere arz ve telhis olunmağın mucebince emin-I mumaileyhin tarafından tahsil olunmak babında 1099 senesi Şevval'inin dokuzuncu günü tarihiyle müerreh ferman-ı ali sadır olmağın şurutuyla ahkamın yazılmak için maliye kalemine işbu tezkere verildi. Fi 11 Şevval sene 1099. Bu hüküm için bk, BOA, MM 7587, s. 3.

yıllığı 6 milyon akçeden üç yıllığına eski yava cizyedarı Ahmet Efendi'ye iltizama verilmişti.[418] Mukataayı alan Ahmet efendi kısa sürede faaliyete geçerek, imparatorluğun Asya topraklarında 563 ve Rumeli yakasında kazaların ve iskelelerin tamamına eminler tayin ederek vergi tahsiline başlamıştı.[419]

Fakat Fazıl Mustafa Paşa'nın 11 Kasım 1689'da sadrazamlığa tayin edilmesiyle birlikte durum değişti. Çünkü yeni sadrazam göreve başlar başlamaz yapmış olduğu ilk girişim, hamr ü arak resmini kaldırmak oldu. Bunun görünürdeki sebebi, alkollü içkilerin İslama göre haram olması, haram olan şeyin de bir İslam imparatorluğu olan Osmanlı topraklarında olamayacağı, bu nedenle içki üretiminin ve ticaretinin yasaklanması, dolayısıyla verginin kaldırılması gerektiğiydi. Görünmeyen ve asıl sebep ise, 1669 yılında kaldırılan alkollü içkilerden alınan verginin, yaklaşık yirmi yıl sonra, hem de Osmanlı'nın Rumeli'nin büyük bir kısmını kaybettği, Sofya'ya kadar geri çekildiği bir dönemde tekrar konmasıydı. Bu durum, Osmanlı gayrımüslim tebaasını düşmanla işbirliğine itmesi anlamına geliyordu. Fazıl Mustafa Paşa, yeni vergiden kaynaklanan bu olumsuz durumu, sadrazam olmadan önce, Ege ve Rumeli bölgelerinde bulunduğu sıralarda şahsen müşahede etmişti. Bu nedenle Fazıl Mustafa Paşa, ilk icraat olarak böyle bir girişimde bulunmuş, hatta bunun müsebbibi olarak gördüğü Küfrî Ahmed Efendi'yi astırmıştı.[420]

Fazıl Mustafa Paşa, hamr ü arak resmini kaldırmasıyla birlikte yalnız kalan duhan resmini tekrar İstanbul gümrüğüne bağlayarak, 11 Ocak 1690 tarihinde gümrük tarifesini 4-10 akçeye çıkarttı.[421] Bunun ardın da Temmuz 1691 tarihinde tütün ziraatine *nısıf resmi* adıyla % 50 oranlı yüksek bir vergi koydu. Bu ağır vergiler, özellikle nısf

---

[418] Arz-ı bende-i bimikdar budur ki, Hamr ve duhan emaneti birinin fazlası birinin kesrine medar olmak içün ikisi bir mukataa olub ve üç senesi bir tahvil ile yed-i vahidede olmak şartıyla bervech-ı maktu' hamr ve duhanın senesi 60 yük akçeye sabıka yave cizyedarı Ahmed Efendi kulları zarar iddiasın eylememek üzere kabul ve iltizam eylemeğe talib ve ragıb olmağla vech-i meşruh üzere düsturü'l-amel olub Maden Mukataası Kalemine müceddiden kayd ve inşallah-ı taala işbu 1100 senesi Recebinin gurresinde zabt ve malı taksit olub her mevacibde taksit akçesin bervech-i nakd teslim-i hazine etmek şartıyla ve ibtida vaz'ı senesi olmağla sene-i evveli kesrine sene-i atiye fazlası mahsub olmak üzere 3 senesi bir tahvil ile merkum Ahmed Efendi kullarına bervech-i iltizam senesi 60 yük akçeye deruhde ve şürut-ı mezkure ile berat ve ahkamı ihsan olunmak babında ferman-ı alileri buyurulur ise emr ü ferman devletlü saadetlü sultanım hazretlerinindir. 11 C 1100. Bu hüküm için bk, BOA, MM 7587, s. 6.

[419] BOA, D.MMK 47/57.

[420] Sadrazam Fazıl Mustafa bu faliyetleri için bk, Defterdar, *zübde*, s. 298-299, 344-345; BOA, Ali Emirî, II. Süleyman, nr: 7-23; BOA, MHM 90, s. 43; Fehmi Yılmaz, "The life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pahsa and his reforms (1637-1691)", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 20, İstanbul 2000, s. 165-221.

vergisi, hem çiftçi hem de tüccarların tepkisine, kaçakçılığın artmasına, doğal olarak da tütün gümrük gelirinin düşmesine sebep oldu. Bu olumsuz gelişme ve bir sene sonraki durumun belirsizliği, İstanbul Gümrüğünü iltizam olarak almak isteyenler için önemli bir risk olarak görülmeye başladı. Nihayetinde mültezim Dilaver Ağa, tütün gelirlerinin İstanbul gümrük mukataası içinde olmaması şartıyla, bu mukataayı alacağını bildirmesi, tütün gümrük ve tarımından alınan alınan vergilerinin ilk defa bağımsız bir mukataa olarak Osmanlı maliyesindeki yerini almasına sebep oldu. Böylece oluşturulan bağımsız tütün mukataası, İstanbul, Edirne, Gelibolu, Tekirdağ ve çevresi, İzmir, Sakız adası, Selanik, Akdeniz'de bulunan iskeleler, Filibe, Tatarpazarı ile Tuna nehrinde ve İstanbul'a kadar olan Karadeniz kıyılarında bulunan iskelelerdeki gümrüklerden oluşuyordu.[422]

Daha önceki bölümlerde anlatıldığı gibi, tütünün hem tarım hem de ticaretine konan vergilere tepkiler sonucunda devlet yöneticileri, çareyi Ekim 1696 tarihinde, 1691 yılında bağımsız bir mukataa haline getirilerek kuzeyde Tuna nehrinden, güneyde İstanbul içinde olmak üzere Anadolu'nun Ege sahillerindeki önemli iskeleleri de ihtiva eden ve daha çok Rumeli çıkışlı tütünlerin vergilendirilmesini amaçlayan belirli sayıdaki bağımsız tütün gümrüklerini, ziraatinin yapıldığı kazaların tamamında olmak üzere imparatorluk çapında sayıca çoğalttı. Ardından Ocak 1697'de nısıf vergiyi kaldırdı. Böylece ülkede hem üretimi hem de ticareti gittikçe artan tütünden, imparatorluk çapında oluşturulan gümrükler sayesinde hazine için daha optimal şekilde yararlanmayı amaçladılar.

Bu amaçla Ekim 1696'da imparatorluğun 23 eyaletinin 245 sancağındaki 819 kazasında yeni tarife üzerinden vergileri toplamak üzere tahsildarlar tayin edildi. Oluşturulacak yeni gümrükler için genel bir teftiş ve kapasite belirleme mahiyetinde olan tahrirlerin yapıldığı yerlerin bölgelere göre dağılımı şöyle idi: Rumeli'de toplam 6

---

[421] Bu konuda bk, Vergi tarifeleri kısmı.

[422] BOA, D.MMK 22714, s. 3; 13 Ca 1103/2 Şubat 1692 tarihli başka bir belgede bu gümrükler şöyle belirtilmektedir: "vech-i meşruh üzere 1102 senesi Cemaziyel evvelinin 14. günden bir sene temamına değin senesi 55 yük akçeye olmak üzere İstanbul gümrğü iltizamında olan iskelelerde ve sair Akdeniz iskelelerine ve Filibe ve Tatarpazarı kazalarına ve Rusçukdan nehr-i Tuna ile ve Karadenizden İstanbul'a gelince ancak Rumeli canibinde olan iskelelere bey' ve şira eyledikleri duhanın rüsumatı duhan emini Mustafa Ağa'nın uhde-i iltizamında olub yedine berat-ı alişan verildiği …". Bk, BOA, D.MMK 50/2; 1692-1696 yıllarında tütün gümrüğünün ihtiva ettiği yerler hakkında bk, BOA, D.MMK 50/127, 51/100, 52/90, 93, 53/34, 43, 59, 55/48, 108, 59/7

eyaletin 57 sancağındaki 233 kaza, Asya yakasında ise 17 eyaletin 188 sancağındaki 586 kaza.[423]

Merkezi idarenin bu yeni tarifenin yürürlüğe girmesi arifesinde öncelikle gümrük kurmayı düşündüğü merkezler, imparatorluğun Avrupa yakasında Karadeniz, Tuna nehri, Dalmaçya, Marmara, Ege ve Akdeniz kıyılarında 38, Asya yakasında 30 olmak üzere imparatorluk çapında toplam 68 merkezden oluşmaktaydı.[424] Eğer oluşturmayı düşündükleri merkezler arasında Tuna nehri üzerindekiler ile İstanbul Boğazına kadar olan Karadeniz kıyısındaki iskelelerin tamamı da var ise bu sayı 80 civarına yükseliyordu ki, bu imparatorluk dahilinde bulunan kazların % 10'una tekabül ediyordu.

Ekim 1696 tarihinde başlatılan genel tahrir ve teftişin sonuçları gelmeye, gümrük oluşturulabilecek merkezler de kesinlik kazanmaya başladı. Mart 1697'den itibaren genel olarak gümrük merkezleri belli olmuş, daha önce çoğunlukla Rumeli bölgesini çevreleyen iskelelerde oluşturulmuş tütün gümrüklerine, ziraatinin yoğun olduğu kazaların büyük çoğunlu da dahil edilmişti. Bunların dağılımı ise şöyleydi: Toplam gümrük sayısı 98 olup, bunların 74'ü Rumeli, 24'ü de Anadolu ve Ortadoğu bölgesinde idi.

Rumeli bölgesinde Belgrat'dan başlayan Karadeniz'e kadar Tuna nehri boyundaki iskelelerin tamamında tütün gümrükleri oluşturuluyor, böylece imparatorluğun kuzey sınırları kontrol altına alınıyordu.[425] Osmanlı'nın Batı sınırları içinde yer alan Dalmaçya kıyılarında ise, daha önce düşünülenin aksine, herhangi bir gümrük oluşumuna gidilmezken, Rumeli bölgesinde tütün tarımının yoğun yapıldığı

---

[423] BOA, KK 5179, 1-4; BOA, D.MMK.DHN 1/10, 35, 36, 43, 4/77, 88, 89; D.MMK.DHN 23259, s. 5.

[424] BOA, D.MMK.DHN 23259, s. 4-15.

[425] Tuna nehri boyunda oluşturulan tütün gümrük merkezleri şunlardı: Belgrad, Semendire, Fethülislam, Palanka, Vidin, Lom, Rahova, Niğbolu, Zemince, Rusçuk, Todrakan, Silistre, Hırsova, İbrail, Kalas, İsakçı, Tolçu, Hızırilyas, İsmail Geçidi, Kili, Vilkov ve Köstence. Bk, BOA, D.MMK 22714, s. 10-14.

kazalar[426] ile İstanbul da içinde olmak üzere Marmara ve Ege Denizindeki önemli limanlar ve adalar da bu oluşum içinde yer alıyorlardı.[427]

İmparatorluğun Asya yakasında da durum aynı idi. Karadeniz'in kıyı şeridinde Canik bölgesinde, Üsküdar'dan başlayan ve İzmit üzerinden Çanakkale Boğazına kadara olan Marmara Denizi kıyıları ile Ege kıyılarındaki önemli iskelelerde gümrükler oluşturuluyordu.[428] Tütün gümrükleri, sadece Anadolu'yu çevrelen sahil şeridinde değil, Marmara, Ege, İç Anadolu ve diğer bölgelerde tütün tarımı yapılan kazalar ile önemli ticari yollar kavşağın bulunan merkezler de bu yapılanmaya dahil ediliyordu.[429]

Ortadoğu bölgesinde ise Önemli üretim bölgesi olan Halep ve Şam ve Lazkiye ve Trablusşam eyaletinde[430] tütün gümrükleri oluşturuluyordu.[431]

1697 yılında imparatorluk çapında oluşturulan tütün gümrüklerine 1698-1702 yılları arasında yenileri katıldı. Bunlar Karadeniz kıyısında bulanan Kefe, Akkirman ve Bender ile Akdenizde Rodos adası, Anadoluda Sultanönü, Hamidili ve Antep livaları ile Doğu Anadolu'da Erzurum ve Kars idi.[432]

Bundan sonraki dönem de ise, gelişen tütün tarımı ve ticaretine paralel, özellikle 1720'lerden 1750'lere kadar geçen sürede, hem Rumeli hem de Anadolu ve Ortadoğu bölgelerinde tütün gümrüklerine yenileri eklendi. Rumeli'de, daha önceki yıllarda düşünülmesine rağmen muhtemelen varolan üretim kapasitesinin

---

[426] Bosna, Edirne, Niş, Sofya, Şehirköy, Tatarpazarı, Yenişehir, Vize, Nevrekob Serez, Demirhisarı, Menlik, Filibe, Tırhala livası, Paşa Livası, Üsküb livası, Çirmen, Dimetoka, Sultanyeri, Ahiçelebi, Zağra, Kırkkilise, Samakov, İhtiman, Razlik, Dobiniçe, Köstendil, Radomir, Eğridere, Karatova, Tikveş, İvraniye, Ustrumca, Petriç, Doyran, Radovişte, Piriştin, Dırama, Gümülcine, Leskofça, Filibe. Bk, BOA, D.MMK 22714, s. 10-14.

[427] Marmara ve Ege kıyılarında gümrük oluşturulan merkezler ise, İstanbul, Haslar, Galata, Silivri, Ereğli, Tekirdağı, Gelibolu, İnoz, Golos, Kavala, Yenice-i Karasu, Selanik, Eğriboz iskeleleri ile Sakız adası idi. Bk, BOA, D.MMK 22714, s. 10-14.

[428] Anadolu'nun Ege sahilinde oluşturulan gümrükler ise, İzmir, Urla, Sığla, Çeşme'de idi. Bk, BOA, D.MMK 22714, s. 10-14.

[429] Anadolu'da gümrük oluşturulan merkezler, Hüdavendigar, Saruhan, Menteşe, Aydın, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Çankırı, Ankara, Kayseri, Maraş, Adana livaları ile Sivas eyaleti ve Diyarbakır idi.

[430] 1696 yılında imparatorluğun tütün tarımı ve ticareti yapılan merkezlerde olduğu gibi Trablusşam eyaletinde de tütün gümrüğü oluşturuldu. Fakat yıllığı 10.000 kuruşa Trablusşam mukataasına bağlandı. 1728 yılında Payas İskenderun, Lazkiye, Halep, Trablus, Sayda, Beyrut, Akka, Yafa ve Avret adası iskellerini ihtiva eden miri resm mukataası kurulup 7.500 kuruş mal ile malikane olarak satılmış, fakat Trablus ve Sayda valileri 3.750'şer kuruşla kendi eyalet mukataalarına kaydettirmişlerdi. Bk, BOA, MM 9874, s. 335. (8 S 1158/12.3.1745).

[431] BOA, D.MMK 22714, s. 10-14.

[432] BOA, D.MMK 22714, s. 14-20.

düşüklüğünden Arnavutluk bölgesinde oluşturulamayan gümrükler, bu süre zarfında tütün ziraatinin ve ticaretinin gelişmesine bağlı olarak İskenderiye, Dıraç iskeleleriyle Narda ve İnebahtı'da ihdas edildi. Yine bu dönemde ilk defa Üsküb livasının Pirlepe ve Manastır ile İstanbul'da Büyük ve Küçük Çekmece kazaları, tütün gümrükleri ağı içine dahil edildi. Ege bölgesinde Limni adasındaki Molova ve Kalonya kazaları ve Rodos adasın da tütün gümrükleri kurularak, imparatorluğun Avrupa yakasındaki tütün gümrükleri, 18. yüzyılın ilk yarısındaki sayıca genişlemesini tamamlıyordu.

18. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da, Ege bölgesinin önemli üretim merkezleri haline gelmeye başlayan Aydos, Karaabad, Güzelhisar ve Bozdoğan, Adana eyaletinde Tarsus Payas İskenderun kazalarında, Ortadoğu bölgesinde ise Sayda, Beyrut, Akka, Gazze, Remle ve Yafa kazaları ile, Avret adasında yeni tütün gümrükleri oluşturuldu.[433]

18. yüzyılın ikinci yarısında tütün gümrüklerinin sayısal gelişiminde bazı istisnalar hariç hiçbir değişiklik olmadı. Sadece 1776 yılında Antalya iskelesinde tütün gümrüğü oluşturularak Antalya gümrüğü mukataasına bağlandı.[434] Bu yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da tütün ziraat alanlarının yayılması ve üretimdeki artış, 19. yüzyıl başlarında yeni tütün gümrüklerinin oluşturulmasını sağladı. Bu gelişimi gösteren Orta Karadeniz bölgesinde, 18. yüzyıl başalarında Amediye vergisinin ihdasıyla fonksiyonunu tamamen bu verginin toplanması yönünde yoğunlaştıran Samsun merkezli Canik bölgesindeki gümrükler, tekrar eski fonksiyonuna kavuşturulurken, Doğu Karadeniz'de Trabzon ve Bolathane'de yeni gümrük oluşturuldu.[435] 18. yüzyılın ilk yıllarında tütün gümrüğü oluşturulan yerler, İç Anadolu bölgesinde Haymana ve Doğu Anadolu bölgesinde ise Muş ve Bitlis kazalarıydı.[436]

Tanzimatın ilanıyla klasik mukataa sisteminden vazgeçilerek sancaklara göre idare edilmeye başlamasından sonra, gerekli görülen kazalarda gümrük ihdasına devam edildi. Örneğin 1850 yılında İzmid sancağına bağlı başta Adapazarı olmak üzere tütün

---

[433] BOA, MM 9874, s. 335. (8 S 1158/12.3.1745)

[434] 1776 yılından önce Antalya'da tütün gümrüğü kaydı ve mukataası yoktur. Fakat Antalya iskele gümrüğü mukataası malikanecisi buraya gelen tütünden vergi alırdı. Son birkaç yıl iskeleye tütün çıkaran tüccar vergi vermede muhalefet ettiğinden, malikaneci malı 5.000 kr olan iskele mukataasına tütün gümrüğünü de 25 kuruş ilave ederek, bu problemi ortadan kaldırmak için merkeze başvurur. 1776 yılından itibaren yıllık 60 kuruş ödenmesi şartıyla kabul edilir. Bk, BOA, D.HMK 192/92.

[435] BOA, Cevdet Maliye, 3598 (5 Ca 1235/11 Şubat 1822)

[436] BOA, MM 10101, s. 250-251.

yetiştirilen diğer kazalarında tütün gümrüğü oluşturuldu.[437] Bu durum tütün gümrüklerinin 1861 yılında Rüsumat Emanetine bağlanmasından sonra da devam ederek, gerekli yerlerde yeni tütün gümrüklerinin oluşturulmasına devam edildi. Bu dönemde İç Anadolu'da Konya sancağındaki bazı kazalar ile, Akdeniz bölgesindeki İçel sancağında tütün gümrükleri oluşturuldu.[438]

II. TÜTÜN GÜMRÜKLERİNİN İDARESİ

Tütün Gümrüklerinin Bağlı Bulunduğu Kurumlar

Tütün, Osmanlı imparatorluğuna girişinden 1688 yılına kadar geçen sürede devlet tarafından resmî olarak vergiye tabi tutulmadığından, merkezî bürokrasi içinde herhangi bir büro veya idari kaleme bağlı olmamıştır. 9 Ağustos 1688 tarihinde ilk defa resmî olarak vergiye tabi tutulup, *hamr ü arak* resmiyle birlikte bir mukataa haline getirilmesi ardından İstanbul Gümrüğü'ne bağlandı. Böylece ilk defa devlet maliyesi içinde yerini alan tütün gümrükleri, İstanbul Gümrük Emini tarafından idare edilecek, kayıtları, merkezi bürolar içinde Maden Kalemi tarafından tutulacaktı.[439]

1691 yılına gelindiğinde bir dizi olay, tütün gelirlerinin İstanbul Gümrüğünden ayrılarak bağımsız bir mukataa haline gelmesine sebep oldu. Bunlardan birincisi, Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazam olması ardından *Hamr ü Arak* resmini kaldırması, ikincisi de tütünün fiyatı üzerinden % 12,5 oranında alınan *advalorem* vergiyi kaldırarak yerine cins ve kalitesine göre okka başına 4-10 akçe vergi koymasıydı. Bu gelişme karşısında, Vergi Tarifeleri bölümünde de anlatıldığı gibi, bir taraftan tüccarların yeni tarifeyi yüksek bulması, diğer taraftan da tütünün cins ve kalitesinden anlamayan memurların vergilendirmedeki kusurları, kaçakçılığın artmasına, dolayısıyla tahmin edilen gümrük gelirlerinin düşük seviyede kalmasına sebep olmuştu. Sonuç olarak, kâr açısından iştahı kabartan *hamr ü arak* vergisinin kaldırılması ve tütün gelirlerindeki belirsizlik, mültezim grubunu huzursuzluğa ve İstanbul gümrüğü iltizamını tehlikeye sokuyordu. Bu nedenle 1691 yılında Hidayet Ağa, *duhan resmi*'nin dahil edilmemesi şartıyla

[437] BOA, Cevdet Maliye 21036 (8 M 1267/ 13.11.1850)
[438] BOA, A.MKT.MVL 105/71 (4 Ş 1275/9 Mart 1859)
[439] BOA, MM 17587, s. 3; Ayrıca bk, Ek 1.

İstanbul Gümrüğünün iltizamını kabul edeceğini belirtmiş ve isteği kabul edilmişti.[440] Böylece tütün gümrük vergilerinin idaresi, İstanbul Gümrüğünden ayrılarak her biri Maden kaleminden idare edilmek üzere bağımsız mukataalar haline getirildi.

18. yüzyılın ilk yarısında imparatorlukta tütüncülüğün giderek bütün kollarıyla sanayileşen bir sektör halini alması, tütün mukataalarından elde edilen hasılatın 1.000.000 kuruş civarına ulaşmasını ssağlamıştı. Fakat mukataaların malikane olarak idare edilmesi, bu miktarın sadece 1/3 oranındaki 350.000 kuruşluk kısmının devlet hazinesine girmesine sebep oluyordu.[441] Bu nedenle devlet yöneticileri, 650.000 kuruşluk malikanecilerin cebine giden miktarı hazineye yönlendirme arayışlarına girdiler. Aslında bu konuda yapılacak tek şey, malikanecilerin muaccelelerini ödeyip mukataaları tekrar hazineye döndürmekti. Fakat çok sayıdaki tütün mukataalarının muaccelelerinin tamamının ödenmesi mümkün gözükmemekteydi. Bu nedenle işe 1759 yılında sadece İstanbul tütün gümrüğü mukataalarından başlandı. Malikane sahiplarinin büyük bir kısmına muaccelеleri ödenerek, mukataalar, devlete döndürüldü ve idaresi *Darphane-i Amire*'ye verildi. Bundan sonra *Mukataa-i Gümrük-i Duhan-ı İstanbul ve Tevabi* adı altında Darphane tarafından emanetle idare edilecekti.[442]

Darphane tarafından emanetle idare edilen tütün gümrük mukataalarına zamanla malikenecisi ölenler de dahil edilmeye başlanarak, bu amaçla malikane olarak idare edilenlerde el değiştirmeler yasaklandı.[443]

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sonrası meydana gelen malî bulanım sonunda 1775 yılında esham uygulamasına geçilmesi ardından 1776'da *Arabistan Tütün Gümrükleri* olarak adlandırılan Şam valilerinin idaresindeki Şam, Halep, Trablusşam,

---

[440] BOA, D.MMK 22714, s. 3.

[441] Cezar, s. 81.

[442] BOA, MM 9982, s. 32. (18 Ş 1172/16 Nisan 1759); BOA, D.MMK.335/79,100.

[443] 1759-1762 yılları arasında malikane halinde bulunupta İstanbul Duhan Gümrüğüne bağlanan mukataalar için bk, BOA, MM 9982, s. 32-46; BOA, D.BŞM, s. 2-9; BOA, MM 10206, s. 14. (1 Ş 1176); BOA, D.MMK 335/78, 79; BOA, D.MMK.DHN 30/2, 4, 11; TSMA. D 6782; 3 Ekim 1767 tarihinde Selanik resm-i miri-i duhan mukataası İstanbul ve tevabi duhan gümrüğü mukataasına bağlandı. Bu hüküm için bk, BOA, KK 5160, s. 16; 1768 yılında İstanbul Duhan Gümrüğüne dahil edilen malikane hisseleri için bk, BOA, MM 10211, s. 363; 1775 yılına gelindiğinde İstanbul ve tevabi duhan gümrüğü Rumeli'de sadece Tuna sahili gümrükleri ile Arabistan duhan gümrükleri hariç diğer mukataaların tamamını kapsamaktaydı. Bu konuda bk, BOA, Cevdet Maliye 17053. (4 M 1189/7 Mart 1775). Arabistan duhan gümrüklerine bağlı Şam eyaleti duhan gümrüğü ile Adana dönüm resmi mukataası Haziran 1762 yılında İstanbul duhan gümrüğüne bağlanmıştı. Bk, BOA, D.MMK.DHN 30/57 (27 Z 1175/ Haziran 1762).

Adana, Lazkiye ile Tuna sahilleri, Bosna, Üsküp, Aydın ve imparatorluktaki tütün gümrüklerinin tamamı, *İstanbul ve Arabistan ve tevabii Duhan Gümrükleri* adıyla tek bir çatı altında toplandı, darphane tarafından emanetle idaresine devam edildi. Aynı zamanda *duhan dönüm resmi* mukataaları da bu çatı altına dahil edilerek *yed-i vahid* sistemine geçilmiş oldu.

Tütün gümrüklerinin Darphane-i Amire nezaretinde idaresi 68 yıl sürdü. 1826'de Yeniçeri Ocağının kaldırılması tütün gümrüklerinin idaresinin Darphane'den ayrılmasına sebep oldu. Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla, yerine kurulan *Mansure Ordusu*'nun finansnamanını sağlamak ve idare etmek üzere *Mukataat Hazinesi* kurulmuştu. Bu yeni hazine gelirleri arasına Kasım 1826 tarihinde tütün gümrük tarifelerin yapılan % 100 oranındaki zamlık kısmın da dahil edilmesine karar verilerek, tütün mukataalarının idaresi, Ocak 1827'de Mukataat Hazinesine devredildi.[444] Bu durum, Mukataat Hazinesinin 1 Ağustos 1834 tarihinde *Asakir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesi Defterdarlığı* şeklinde sadece isim değiştirmesinden sonrada devam etti.[445]

Bir süre Mansure Hazinesi Defterdarlığına bağlı bulunan tütün mukataaları, 28 Şubat 1838'de Hazine-i Amirenin, Darphane ile birbirinden ayrılıp, Mansure Hazinesiyle birleştirilerek *Maliye Nazırlığı*'nın kurulmasıyla birlikte, bu yeni kuruma bağlandı.[446] Fakat tütün gümrükleri, Maliye Nezaretinin Temmuz 1839 tarihinde *Hazine-i Amire Defterdarlığı* ve *Mukataat Hazinesi Defterdarlığı* olarak iki ayrılmasıyla birlikte Mukataat Hazinesi Defterdarlığına bağlı hale getirildi.[447]

Kasım 1839'da Tanzimat'ın ilanını müteakip malî alandaki idarî düzenlemeler ve oluşumlar, tütün gümrüklerinin tekrar yeni bir kuruma bağlanmasına sebep oldu. 20 Ocak 1840 tarihinde Mukataat Hazinesi ile Mîrî Hazinenin, Hazain-i Amire adı altında birleştirilerek Umur-ı Maliye Nezareti'nin kurulması ardından tütün gümrüklerinin idaresi, Maliye Nazırlığına bağlanmış, 25 Mayıs 1840'da çoklu hazineden tek hazine

---

[444] BOA, MM 10101, s. 162, 196-197, 206, 212, 261; BOA, Cevdet Maliye 6682; BOA, HAT 23223. Mukataat Hazinesi hakkında ayrıntılı bilgiler için bk, Cezar, s. 252-259.

[445] Cezar, s. 259.

[446] Cezar, s. 264-265.

[447] Cezar, s. 287-288.

sistemine geçilerek, *Hazine-i Celile-i Maliye*'nin kurulmasıyla birlikte bu nezarete bırakıldı.[448]

Tütün gümrüklerinin Mayıs 1840 tarihinde Maliye Nezaretine bağlanmasından 20 yıl sonra 1860 yılında Rüsûmât Emanetinin kurulmasıyla gümrük emanetleri, memleha müdürlükleri ve duhan nezaretleri birleştirilerek bu kuruma bağlandı.[449] Böylece imparatorluktaki tütün mukataalarını tek bir çatı altında toplayan İstanbul ve Arabistan ve Tevabii Duhan Gümrükleri lağvolunmuş oldu.

Tütün mukataaları, Rüsumat Emanetine bağlandıktan sonra Ocak 1880 tarihinde *Rüsum-ı Sitte İdaresi'*ne devredilmesine kadar bu kurum tarafından idare edildi.[450] Sadece 12 Mart 1872 yılında İstanbul, Üsküdar, Galata, Eyüp, Galata, Boğaziçi ve adalar ile buralara üçer saat mesafedeki yerlerde tütün alım-satımı ve idaresi, bölgesel özel inhisar olarak Mösyö Zarîfi ve Hristaki Efendi'ye devredildi. Fakat bu uygulama kısa sürdü ve Kasım 1872'de tekrar Rüsumat Emanetine devredildi.[451]

Tütün Gümrüklerinin İdari Yapısı (Mukataa Sistemi)

Tütünün hazine için bir gelir kaynağı olarak düşünülüp, 1688 yılında hamr ü arak ile birlikte mukataa haline getirilerek, İstanbul Gümrüğüne bağlanmasıyla birlikte idarî yapısının da temeli atılmış oldu. Hamr ü arak resmi'nin Köprülü Fazıl Mustafa Paşa tarafından 1690 yılında kaldırılması ve ardından yaşanan gelişmeler, tütün gelirlerinin tek başına bağımsız, ayrı bir mukataa olarak ortaya çıkmasına sebep oldu. *Mukataa-i gümrük-i duhan* ve *mukataa-i nısf-ı duhan* adı altında oluşturulan mukataalar, sadece bir kazada bulunan gümrük veya nısıf vergi gelirlerini ihtiva ettiği gibi, birkaç kazada, hatta bir bölgedekileri de ihtiva edebiliyordu. Bu uygulamanın başlatıldığı ilk yıllarda 1691-1697 arasında imparatorluktaki nısıf resmi mukataalarının sayısı 31,[452] duhan gümrük mukataalarının sayısı ise 14 idi.[453] Bu sistemde herhangi bir

---

[448] Cezar, s. 281-301.

[449] "Rüsumat Nezaretlerinin Sureti Teşkilleriyle Tayin olunan Rüsumat Nazırlarının Keyfiyet-i Memuriyetlerini mutazammın Talimatı", *Düstur*, Cild-i Sani, s. 546-556; Ayrıca bk, Şener 50-51.

[450] İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964, s. 69-74; Nihat Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Malî Olayları*, İstanbul 1977, s. 239-242.

[451] Doğruel, s. 51.

[452] Mukataa-i Resm-i Nısf-ı Duhan adıyla 1691-1697 yılları arasında 33 mukataa şunlardı: Mukataa-i Adana eyaleti, mukataa-i Avlonya, İlbasan, Ohri livaları, mukataa-i Aydın, Saruhan, Sığla livaları,

mukataa sınırı içinde üretilen tütünün vergilendirilmesi, o mukataanın mültezimi ya da emini tarafından yapılırken, aynı durum gümrük mukataalarında da geçerli idi. Bu sistemle tütün, hangi mukataa dahilinde üretiliyorsa, orada bulunan gümrükte vergilendiriliyor ve tüccara tezkere veriliyordu. Bir mukataa dahilinde üretilen tütünün başka bir mukataa dahilinde vergilendirilmesi yasaklanıyordu. Aynı zamanda yurt dışına ihraç edilecek tütünler de belirlenen iskelelere getirilip gerekli vergilendirilmesi yapıldıktan sonra ihracına izin veriliyordu.

Hem tütün ziraatinin hem de ticaretinin vergiye tabi tutulmasıyla iki ana grup altında toplanan mukataaların sayısı, 1697 yılında nısıf verginin kaldırılmasından sonra değişikliğe uğradı. Nısıf vergi yerine dönüm başına maktu verginin getirilmesi ve tütün gümrüklerinin aynı yıl yeni tarifeyle birlikte bütün imparatorluğa yayılması sonucunda tütün mukataalarının sayısı arttı. 1697'deki bu yeni oluşumla tütün ziraatinden alınan vergi mukataalarının sayısı, *mukataa-i resm-i dönüm-i duhan* adı altında % 32 oranında gerileyerek 21'e düşerken,[454] gümrük mukataalarının sayısı % 157 oranında artışla 36'ya

---

mukataa-i Bergama, mukataa-i Bolu, mukataa-i Canik , mukataa-i Demirhisar, Nevrekob kazaları, mukataa-i Dimetoka, Sultan yeri ve Akçakızanlık'ı kapsayan Paşa Livası, mukataa-i Filibe, Dobiniçe, Petriç, Ustrumca, Köstendil, Tatarpazarı, Razlik ve Samakov'u kapsayan Köstendil Livası, mukataa-i Gelibolu, mukataa-i Halep Eyaleti, mukataa-i Hüdavendigar Livası, mukataa-i Ilıca-i Bergama, mukataa-i İnegöl ve Ynice-i Bursa, mukataa-i Kapudağ ve Bandırma, mukataa-i Kars-ı Zülkadriye, mukataa-i Malatya, mukataa-i Menlik, mukataa-i Menteşe, mukataa-i Narda ve Preveze livaları, mukataa-i Niğbolu livası, mukataa-i Selanik, Yenice-i Vardar, Karaferye, Vodina, mukataa-i Serez ve Gümülcine, mukataa-i Silistre livası, mukataa-i Tarhala, mukataa-i Trablusşam, mukataa-i Uzuncaabad Hasköy, Çirmen, mukataa-i Vize Livası, mukataa-i Yanya, mukataa-i Yenice-i Karasu, Dırama, Gümülcine, Çağlayık, mukataa-i Zağra-i Atik. 1690-1697 yılları arasında bu mukataların daha detaylı bilgileri için bk, BOA, KK 4465, s. 2-129.

[453] Mukataa-i resm-i gümrük-i duhan olarak adlandırılan mukataalar şunlardı: Mukataa-i gümrük-i duhan-ı İstanbul, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Niğbolu, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Silistre, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Çirmen, Uzuncaabad Hasköy, Akçakızanlık, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı İnegöl ve Yenişehir-i Bursa, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Dimetoka, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Sultanyeri, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Yenice-i Vardar, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Yenice-i Karasu ve Dırama, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Selanik, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Serez, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Demirhisar, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Gümülcine, Mukataa-i gümrük-i duhan-ı Vize. Bu mukataaların 1690-1692 yılları arasında durumları hakkında daha geniş bigi için bk, BOA, KK 5176, s. 27-28, 36.

[454] 1697 yılında Mukataa-i Resm-i Dönüm-i Duhan adıyla oluşturulan mukataalar şunlardı: Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Hüdavendigar livası, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Yenice-i Karasu, Dırama, Gümülcine, Çağlayık, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Diyarbakır eyaleti, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Uzuncaabad Hasköy, Çirmen, Dimetoka, Sultanyeri, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Zağra-i Atik, Zağra-i Cedid, Akçakızanlık, Ahi Çelebi, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Serez, Nevrekob, Demirhisar, Zihne, Menlik, Vodina, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Samakov, İhtiman, Razlik, Dobiniçe, Köstendil, Radomir, Eğridere, Karatova, İştib, Tikveş, İvraniye, Ustrumca, Petriç, Doyran, Solnik kazalarını içeren Üsküb livası, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Adana eyaleti, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Filibe ve Tatarpazarı, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Kocaeli livası, Bolu livası, Kastamonu, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Selanik livası, Eğriboz livası, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Silistre livası, Niğbolu livası, Mukataa-i resm-i dönüm-i

çıkartıldı.[455] Bunların büyük çoğunluğu, ilk bir kaç yıl boyunca emanetle idare edilerek yaklaşık kapasiteleri belirlendikten sonra malikane olarak satıldı. Fakat bazılarının beklenen geliri getirmemesi, 1702-1703 yıllarında başka mukataaların içine aktarılmasına veya birleştirilmesine sebep oldu. Böylece hem emanet sisteminden kaynaklanan masraflar ortadan kaldırılmış olacak, hem de malikane olarak daha kolay ve yüksek bedelle satılacaktı. Bir kaç yıl sonunda bunların tamamı malikane olarak satıldı. Yeni oluşumla dönüm resmi mukataalarının sayısı, % 33 oranında düşüşle 21'den 14'e,[456] gümrük mukataalarının sayısı ise % 56 oranında gerilemeyle 36'dan

---

duhan-ı Eskişehir, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Sivas eyaleti, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Gelibolu, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Halep eyaleti, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Aydın, Saruhan, Menteşe, Sığla, Alaiye, Teke, Hamidili livaları, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı İstanbul, Galata, nahiye-i Marmara, Kapudağı, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Limni, Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Milas (diğer adı Peçin), Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Niş ve Leskofça. Bu mukataalar hakkında daha geniş bilgi için bk, BOA, KK 4468. s. 1-16.

[455] Mukataa-i Gümrük-i Duhan olarak adlandırılan bu mukataalar şunlardı: Mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Belgrad, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı İstanbul ve tevabi, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Silistre ve Niğbolu, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Sofya, mukataa-i gümrük-i Duhan-ıTatarpazarı, Nevrekob, Serez, Demirhisar, Menlik, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Filibe, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Selanik livası, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Tırhala ve kazaha-i saire der Paşa livası, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Edirne, Çirmen, Dimetoka, Sultanyeri, Ahi Çelebi, Zağra, Vize livası, Kırkkilise, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Tekirdağ, Ereğli, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Sakız, Çeşme, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Gelibolu livası, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Samakov, İhtiman, Razlik, Dobiniçe, Köstendil, Radomir, Eğridere, Karatova, Tikveş, İvraniye, Ustrumca, Petriç, Doyran, Radovişte, Sersenk kazalarını ihtiva eden Üsküb livası, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Yenice-i Karasu, Dırama, Gümülcine, Kavala, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Aydın, Saruhan, Menteşe, Sığla Livaları, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Sivas eyaleti, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Canik livası, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Adana eyaleti, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Halep eyaleti, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Kütahya, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Diyarbakır, mukataa-i gümrük-i Duhan-ı Kocaeli livası, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Karahisar-ı Sahib livası, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Çankırı, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Ankara, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Eğriboz, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Kayseri, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Bosna, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Yenişehir, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Hüdavendigar, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Niş, Leskofça, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Şehirköy, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Maraş, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Erzurum, mukataa-i gümrük-i duhan-ı Şam-ı Şerif. 1697 yılında oluşturulan bu mukataalar için bk, BOA, D.MMK 22714, s. 11-14.

[456] 1702-1703 yılından itibaren yeniden organize edilerek oluşturulan duhan dönüm resmi mukataaları şunlardır: Mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Selanik ve tevabi, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Niğbolu ve Silistre livaları, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Samakov, İhtiman, Razlik, Dobiniçe, Ustrumca, Petriç ve Radovişte kazalarını içine alan Üsküb livası, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Avlonya, İlbasan, Ohri ve Yanya livaları, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Filibe ve Tatarpazarı, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Yenice-i Karasu, Dırama, Çağlayık, Gümülcine, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Nevrekob, Demirhisarı, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Uzuncaabad Hasköy, Çirmen, Dimetoka, Sultanyeri, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Vize livası, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Zağra-i Atik, Zağra,i Cedid, Akçakızanlık, Ahi Çelebi, Sivas, Amasya, Çorum, Bozok, Arabkir, Divriğ mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Hüdavendigar, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Halep eyaleti, mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-ı Aydın, Saruhan, Menteşe livaları. Bu mukataalar için bk, BOA, D.MMK 22714, s. 9-10.

16'ya indirildi.[457] 18. yüzyılın ilk 30 yılı Anadolu'nun Karadeniz kıyılarındaki iskeleler ile Sivas, Karaman ve Maraş eyaletlerini kapsayan bölgedekiler ile Rodos adasındaki gümrük mukataaları kaldırılarak yerine amediye vergisi ilave edilerek *mukataa-i resm-i dönüm ve amediye* adıyla yeniden şekillendirildi. Aynı zamanda imparatorluk dışına ihraç edilecek tütünlere konulan *mîrî resm* için de hem Selanik'te hem de Lazkiye'de iki ayrı mukataa oluşturuldu.[458] Bundan sonra 18. yüzyıl boyunca mukataaların sayısında Arnavutluk bölgesinde oluşturulanlar hariç hiç bir değişiklik olmadı. Bu yüzyılın ikinci yarısında tütün tarımı ve ticaretinin önemli ölçüde artması ve yayılması karşısında sadece mukataaların ihtiva ettiği sınırlar genişledi. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Canik bölgesinde tütün tarımının ve ticaretinin gelişimiyle, dönüm ve gümrük olmak üzere iki ayrı mukataa ihdas edildi.[459]

Tütün dönüm ve gümrük mukataalarının sayıları Tanzimatla birlikte değişti. Tanzimat sonrasında mukataa sistemine son verilerek, tütün dönüm ve gümrükleri sancaklara göre dağıtıldı. Böylece imparatorluk çapında tütün dönüm ve gümrükleri 90 sancakta ayrı ayrı idare edilmeye başlandı.[460]

---

[457] Duhan gümrüğü resmi mukataarında 1702-1703 yıllarından itibaren yapılan değişikliklerle oluşturulan yeni mukataalar şunlardı: Mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı İstanbul, Edirne, Gelibolu ve tevabi, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Aydın, Saruhan, Menteşe ve tevabi, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı İzmir, Sakız, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Diyarbakır, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Bosna ve tevabi, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Erzurum, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Üsküb livası, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Antep livası, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Sultanönü, Hamidili livaları, Rodos, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı iskeleha-i sevahil-i nehr-i Tuna ve Vidin, Niğbolu, Silistre, Bahr-i Siyah, kefe, Akkirman ve Bender, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Sofya, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Adana, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Halep eyaleti, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Şam-ı şerif, mukataa-i resm-i gümrük-i duhan-ı Hüdavendigar. Bu mukataalar için bk, BOA, KK 4469, s. 1-56

[458] Duhan miri resmi mukataaları ve Amediyye resmi mukataalarının ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında detaylı bilgi için bk, Tütün Gümrüğü Vergileri kısmına.

[459] BOA, MM 10101, s. 200-216.

[460] Bu sancaklar şunlardı: Sofya, Üsküb, ?, Midilli adası, Köstendil sancağında İştib ve Radovişte kazaları, Silivri, İstanköy adası, Filibe, Van, Bozok, Ankara, Ordu, Aydın, Menteşe, Erdek, Bolu, Sinop, Burdur, Hamid, Teke, Harput, Denizli, Alaiye, Kütahya, Maraş, Dersim, Kars, Siirt, Siverek, Konya, Mardin, Diyarbakır, İçel, Adana, Karahisar-ı Sahib, Urfa, Ohri, Selanik, Serez, Dırama, Tırhala, Manastır, Samsun, Muş, Haleb, İmroz ve Semadirek adaları, Edirne, Vidin, Şumnu, Tolçu, Limni adası, Tekfurdağı, Ergiri, Gelibolu, Köstendil sancağında Köstendil ve Maliş kazaları, Saruhan, Hüdavendigar, Şam-ı Şerif, Hakkari, Sivas, Viranşehir, Kocaili, Trabzon, Amasya, Musul, Kudüs-i Şerif, Yanya, Narda, Berat, Saray, İşkodra, İzvornik, Banaluka, Hersek, Kıbrıs adası, Niş sancağında Leskofça kazası, Rodos adası, Kesriye, Tıravnik, Yenipazar, Tırnova, Silistre, Samako, İslimiye, Karasi, Çıldır, Niğde, Sayda, Kayseri, Sayda eyaleti. Bu sancaklar için bk, BOA, HR.MKT.NZD 336/59 (Bu belge 29 Ca 1277/ 9 Haziran 1861 tarihli olup tütün gelirlerinin Tanzimat'tan itibaren Rüsumat Emanetine bağlanışına kadar geçen süredeki durumunu gösterir listedir).

Tütün gümrüklerinin sancaklara göre dağılımı, 1861 yılında Rüsumat İdaresine bağlanması kadar devam etti. Bu tarihten itibaren tütün gümrükleri imparatorluktaki eyaletlere bağlı olarak oluşturulan 18 bölgeye ayrılarak rüsumat nazırları tarafından idare edildi.[461] Oluşturulan bu idarî organizasyon daha sonraki yıllarda da 18 bölge olarak devam etti. Sadece 1867 yılında yapılan bir düzenlemeyle bu bölgelerin merkezleri ve kapsadıkları alanlar bakımından bazı değişiklikler yapıldı.[462] Bu durum tütün gelirlerinin 1880 yılında Rüsum-ı Sitte İdaresi'ne devrine kadar aynı şekilde devam etti.

Tütün Mukataalarının İdaresi

1688 yılından itibaren mukataa sistemiyle tütün sektörünü vergilendirmeye başlayan merkezi idare, gelişen şartlara ve olaylara göre bu mukataaları ya emanet sistemiyle kendi memurları ya da iltizam ve malikane usulüyle özel sektöre bırakarak idare edilmesini temin etti.

Fakat Fazıl Mustafa Paşa'nın hamr ü arak resmini kaldırmasıyla yalnız kalan tütün gümrük mukataası, 11 Ocak 1690'da yeni tarife ile birlikte maktu 5 milyon akçeye İstanbul Gümrüğüne bağlandı.[463] Burada emaneten idare edilen tütün gümrük

---

[461] Rüsumat Emanetinin kurulmasından sonra imparatorluk çapında yapılan taksimat Düsturun 2. cildinde 18 bölge yerine yanlışkıkla 17 bölge olarak yazılmış ve bu bölgelerin nereler olduğu belirtilmemiştir. Bu nedenle daha sonra yapılan çalışmalar özellikle Süleyman Sudi, Defter,i Muktesit adlı eserinde Düsturdaki 17 bölge olarak nakletmiş, dolayısıyla daha sonraki çalışmalar da Sudi'nin eserini kullandıkları için başta Abüllatif Şener, Doğrueller ve bu dönemle ilgili diğer çalışmalar aynı hatayı tekrarlamışlardır. Halbu ki bu dönemin hicri 1280 yılından itibaren Devlet Salnamelerinde Rüsumat Emanetine bağlı olan Rüsumat Nazırlarının bulunduğu yerlerin sayısını ve merkezlerini 18 bölge olarak vermekte ve bu sayı aynı şekilde daha sonraki yıllarda devam etmektedir. Eyaletler temel alınarak oluşturulan 18 eyalet ve rüzumat nazırlıklarının bulunduğu merkezler şunlardı: Bağdad, Beyrut, Bosna, Bursa, Cidde, Edirne, Erzurum, Girit, Halep, İşkodra, İzmir, Kıbrıs, Konya, Samsun, Selanik, Trablusgarb, Tuna sevahili, Yanya. Bu merkezler için bk, Hicri 1280 tarihli *Osmanlı Devleti Salnamesi*, s. 80.

[462] 1867 yılında oluşturulan yeni düzenlemeyle rüsumat nazırlıklarının itiva ettiği eyaletler ve merkezleri şunlardı: Ankara, Aydın, Bağdad, Beyrut, Cezayir-i Bahr-i Sefid (merkezi Sakız adası), Diyarbakır, Edirne, Erzurum, Girid, Haleb, Hicaz (merkez Cidde), Hüdavendigar (merkezi Bursa) İşkodra, Konya, Trabzon (merkezi Samsun), Selanik, Trablusgarb ve Yemen eyaletleri. Bu konuda bk, Hicrî 1284, 1285, 1290, 1292, 1296, 1297, 1301 yılları *Osmanlı Devleti Salnamesi*. Ayrıca bu değişikle ilgili geniş bilgi için bk, İrade Meclis-i Mahsus 1437; 2 Receb 1284 tarihli " Duhan resminin tadiline dair kararname", *Düstur*, c. 2, s 669-680; ayrıca bk, 28 Zilhicce 1278 tarihli "Memalik-i mahrusa-i şahanede husule gelen duhanın suret-i inhisara emaneten keyfiyet-i idaresiyle bunun için tayin kılınan nüzar ve müdüran ve memurînin vezaif-i mertebe ve harekat-ı mukteziyelerini mübeyyin nizamname", *Düstur*, c. 2, s. 622.

[463] BOA, D.MMK 48/77.

gelirleri, 1691 yılına kadar merkezden görevlendirilen memurlar tarafından toplandı. 1691 yılında, *mukataa-i gümrük-i resm-i duhan-ı İstanbul ve tevabi* adıyla bağımsız bir mukataa haline getirildikten sonra iltizam usulüyle idare edilmeye başlandı.[464] Yine aynı yıl oluşturulan nısıf resmi mukataaları ise emaneten merkezden atanan eminler tarafından idare edilmeye başlandı.[465]

Tütün gümrük mukataalarının idarî durumu, kaçakçılık bölümünde anlatılan sebeplere bağlı olarak 5 yıl sonra değişti. Varolan problemleri ve özellikle nısıf vergiden kaynaklanan kaçakçılığı önlemek amacıyla yeni bir tarifeyle tütün gümrüklerini imparatorluk çapında yaymayı amaçlayan devlet yöneticileri, bu konuda 1 Ekim 1696'da bir ferman yayınlayıp, yapılacak tahriri ve vergilerinin toplanması için tütün gümrüklerininin tamamını ihtiva eden İstanbul ve tevabi duhan gümrüklerinin mültezimini azlederek, yerine 5 Ekim 1696'da Kapanî Elhac Mehmed Efendi'yi emin ve belirlenen merkezlere de mübaşirler tayin etti.[466] Böylece kısa süre sonra tütün mukataalarının idaresinde tekrar emanet sistemine geçiliyordu. Böylece imparatorluk çapında oluşturmayı, genişletmeyi amaçladıkları gümrüklerin gerçek kapasiteleri bir yıl sonunda ortaya çıkacaktı. 1697 yılının ilk yarısına gelindiğinde, amaçlanan şey gerçekleşti, varolan kapasite aşağı yukarı belli oldu. 1697 yılını takip eden birkaç yıl içinde emanetle[467] idare edilen hem gümrük hem de dönüm resmi mukataalarının varolan problemler atlatılmaya çalışılırken, bunların sınırları ve gerçek kapasiteleri de belirlendi. Ardından sayıları artmış ve sınırları belirlenmiş olan mukataalar, 1702-1703 yılından itibaren iltizama verilmeye başlandı.[468] Mart 1709 tarihinde İstanbul, Edirne, Silivri, Ereğli, Tekirdağ, Gelibolu, Aydos, nefs-i Bursa, Mudanya, Golos, Yenişehir, Selanik, Kavala, nefs-i Filibe, Tatarpazarı, İzmir, Sakız gümrüklerden oluşan İstanbul ve tevabi duhan gümrüğü, ilk defa 6.100.00 akçe yıllık mal ve 30.700 kuruş muaccele ile Mizan-ı Harir Emini Ali'ye malikane olarak verildi.[469] Böylece 1695 yılında yılında ilk defa uygulamaya konulan *malikane* sistemi de bu sektörde uygulamaya konmuş oluyordu. İlk yıllarda imparatorluktaki tütün mukataaları, genellikle malikane usulüyle

---

[464] 1691 yılından itibaren tütün gümrük mukataalarının idarî şekilleri için bk, Gümrük Gelirleri kısmı. Ayrıca bk, BOA, D.MMK 53/42 (11 Şaban 1104), 53/43 (3 N 1104).

[465] 1691-1696 yılları arasında resm-i nısf-ı duhan mukataalarının idaresi için bk, Gümrük gelirleri kısmı.

[466] BOA, D.MMK.DHN 1/13, 17; KK 4467, s. 3.

[467] 1700 yılında tütün gümrük mukataaları hâlâ emaneten idare edilmektedir. Bk, BOA, D.MMK 80/127.

[468] BOA, D.MMK 22714, s. 9-10; BOA, KK 4469, s. 1-23.

idare edilmekle birlikte iltizam ve emanetle idare edilenler de vardı. Fakat yukarıda anlatılan düzenlemeler yapıldıktan sonra, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde mukataalarının hemen hemen tamamı malikane olarak idare edilmeye başlandı.[470]

İmparatorlukta 17. yüzyıl sonunda tütün sektöründe uygulamaya konan gümrük rejiminin 10-20 yıl içinde yerleşmesi, tütüncülüğün 18. yüzyılın ilk çeğreğinde bütün kollarıyla bir sanayi sektörü olma yönünde gelişimine olumlu etki yaparken, bu gelişim 1750'lere gelindiğinde devlet yöneticilerinin de dikkatini çekecek bir seviyeye ulaşmıştı. Bu dönemde malikane olarak satılmış tütün dönüm ve gümrük mukataalarından devlet hazinesine giren yıllık miktar 350.000 kuruştu. 18. Yüzyıl başındaki duruma ve kapasiteye göre belirlenmiş olan bu miktar, geçen yarım asırlık dönemde gelişmiş 1.000.000 kuruş civarına ulaşmıştı. Bu durumda hazinenin bu sektörden yıllık kaybı 650.000 kuruştu. Diğer bir ifadeyle tütün mukataalarından hazineye intikal eden miktarın yaklaşık bir misli kadarı malikanecilerin cebine girmekteydi. Malikanecilerin cebine giden bu miktarı hazineye yönlendirmek amacıyla 1759 yılında bu mukataaların devlet tarafından emanet sistemiyle işletilmesine karar verildi. Fakat imparatorluk çapında malikane olarak verilmiş mukataaların muaccelelerinin tamamının geri ödenmesi, hazine açısından mümkün gözükmemekteydi. Bu nedenle ilk olarak İstanbul duhan gümrüğü mukataalarının bir kısmının muaccelleleri, malikane sahiplerine ödenerek geri alınırken, tütün mukatalarının Darphane-i Amire nezaretinde emanetle idare edilmesine karar verildi. Malikane olarak kalanlar ise zamanla sahipleri öldükçe İstanbul ve tevabi tütün gümrüğü mukataası bünyesine alınarak Darphane nezaretinde emanetle idare edilenler kervanına katıldılar. İlk bakışta emanet terimi, mukataaların, Darphanenin maaşlı memurları tarafından idare edildiği izlenimi verse de aslında durum şöyleydi: Bu yeni uygulamada İstanbul ve tevabi duhan gümrükleri mukataasının idaresi, Darphane-i Amire'ye emanet ediliyordu. Darphane ise bu mukataayı iltizam olarak bir kişiye veriyordu. Bu kişi de sadece İstanbul'ki tütün gümrüğü kendisinde kalmak üzere İstanbul ve tevabi duhan gümrükleri mukataası bünyesindeki diğerlerini başkalarına iltizam olarak veriyordu. İdarî mekanizmada mültezimler, aslında kendileri gibi mültezim olup *emin* adlandırılan İstanbul duhan gümrüğü mültezimine karşı sorumlu,

[469] BOA, MM 9501, s. 133 (14 C 1121/21 8 1709)
[470] BOA, D.MMK 22714; BOA, KK 4465; BOA, KK 4468.

merkezdeki bu emin de Darphane Nazırına, o da merkezi idareye karşı sorumlu idi. Kısacası Darphane Nezareti, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun diğer önemli gelir kalemlerinde olduğu gibi, tütün mukataalarının idaresinden de sorumlu hale getirilirken, mukataaların idaresinde uygulanan sistem iltizamdan başka birşey değildi.

Tütün gümrük ve dönüm resmi mukataalarının Darphane nezaretinde idaresi, bu şekilde devam ederken, Rusya ile 1768-1774 yılları arasında yapılan savaşın Osmanlı maliyesini umulmadık derecede sıkıntıya sokması, devlet adamlarını, gelirler açısından yeni arayışlar içine itmiş, tütün mukataalarının tekrar gündeme gelmesine sebep olmuştu. Yapılan görüşmelerde malikane uygulanması tekrar gündeme getirildiyse de 12 Ocak 1775 tarihinde alınan bir kararla mukataaların, yine Darpahane nezaretinde kalarak önceden olduğu gibi iltizamla idare edilmesine karar verildi. Fakat İdarî açıdan herhangi bir yenilik olmazken, malî açıdan yeni bir uygulama başlatılıyordu ki, o da, sonraki yıllarda tütüncülük sektörüne devlet nazarında ayrıcalık kazandıracak, bu sektörün gelişim ivmesine hız katacak olan *esham* sistemi idi. Yapılan hesaplamalara göre tütün mukatalarının 400.000 kuruşluk kârı, hisseler halinde malikane olarak satılacak ve buradan elde edilen gelir, varolan ihtiyacının bir kısmını karşılayacaktı.[471]

1787 yılının başlarında tütün mukataalarının Darphane nezaretinde iltizamla idaresine son verilerek, bizzat maaşlı memurlar tarafından emanetle idaresi düşünüldüyse de, muhtemelen Rusya ile savaşın belirmesinden dolayı uygulamaya geçirilemedi.[472]

---

[471] BOA, MM 9546,s. 6-9 (10 Za 1188/ 12 Ocak 1775); BOA, D.MMK.DHN 70/100 (Ocak 1775), BOA, D.BŞM.SHM 19541, s. 6/

[472] 1787 ruz-ı hızırından itibaren yapılması düşünülen fakat gerçekleştirilemeyen girişim ve düşünülenler şunlardı; padişah tütün gümrüğünün Darphaneden idare edilmesini hazine için daha faydalı olacağı düşüncesiyle düzenleme emri vermiş. Sadrazam bu durumu Defterdara havale etmiş; o da Darphane Nazırı ile konuyu görüşerek dört Maddelik bir takrir vermiş. Bu takrirde İstanbul duhan gümrüğü maaşlı bir adama, hacegandan Memiş Efendiye verilecek, taşra gümrüklerine de onun marifetiyle, darphane ümenasının reyiyle ehliyetli ve kudret sahibi eminler gönderilecekti. Şu halde tütün gümrüklerinde birinci derece sorumlu darphane olduğundan Darphane Nazırları tütün gümrüklerine daha ihitmamla dikkat ederek, tütün gümrüğü, üretici ve tüccarları koruyan bir idarî ağın merkezine yerleşekler ki, bu sayede akçe güzeştesi ve havayî masraflardan da kurtulunacak. Bu durumada iyi senelerde 300-350 kese mîrîye net kar getirecek, kötü senelerde de küçük bir kârla kendini kurtaracağı belirtilmektedir. Ayrıca halen gümrük emininin 800 kese sermaye akçesi ile Hasan Ağa olduğundan, bu değişikliğin şimdilik açıklanmaması gerektiği, eğer açıklanırsa gelirleri aksatabileceği ve bunun da esham ikinci taksitlerinin ödenememe riskini ortaya çıkaracağı belirtilerek, bunu önlemek için taşra gümrüklerine tayin edilecek eminlerin gizlice belirlenmesi ve şimdiden gümrüklerin tamamına emirler yazılarak hesapların çıkarılmasının gerektiği belirtilmekteydi. Bundan sonra gelecek nakit ve poliçe

Tütün mukataalarının iltizamla idaresine 1791 yılına kadar devam edildi. Vergi tarifeleri bölümünde daha ayrıntılı anlatıldığı gibi, 1787 yılında Rusya ile başlayan savaşın mukataa gelirlerinin düşüşüne sebep olması, devletin bu gelirlerden yaptığı, yapacacağı harcamalar, özellikle de esham taksitlerinin ödenememesi gibi önemli bir sorunu ortaya çıkarmıştı. Ayrıca İstanbul ve Arabistan ve Tevabii Tütün Gümrüklerinin idarecisi ve mültezimi olan İstanbul Tütün Gümrüğü emini de zarar ettiğini, durumun böyle devam etmesi halinde taahhüt ettiği yıllık malı Darphaneye teslim edemeyeceğini bildirmişti. Devlet yetkilileri arasında yapılan görüşmeler ve tartışmalar sonunda, 16 Temmuz 1791'de tütün mukataalarının İstanbul gümrük eminine *emaneten iltizam* edilmesine karar verildi.[473] Böylece iltizam sistemi, yine devam ediyor, fakat emin, zarardan sorumlu olmuyordu. Yine yıllık belirlenmiş bir mal vardı. Fakat bu mal tamamlanamadığı zaman, eksik olan miktar eminden talep edilmeyecek, fazla gelir olursa, hazineye intikal ettirilecekti.

Tütün mukataalarının emaneten iltizamla idaresi 1803 yılına kadar sürdü. Bu değişikliğin sebebi, hazineye ek gelir sağlamak amacıyla 3 Nisan 1803'de bidat resmi adıyla gümrük tarifelerine % 28,5-50 arasında ek zamla, yaklaşık 200.000 kuruş elde edip, bu miktarın 350 kesesini esham olarak satışa sunup, elde edilen muacceleleri gerekli harcamalar için kullanmaktı. Bunun için tütün mukataaları, yine Darphane nezaretinde olacak, fakat 1787 yılında düşünüldüğü gibi, başına mültezim yerine maaşlı memur atanacak, o da kendisine bağlı mukataalara maaşlı memurlar tayin ederek imparatorluktaki tütün mukataaların idaresini temin edecekti. Böylece hazineye intikal etmeyen mültezim kârları devlete döndürülecekti.[474]

Merkezi idarenin tütün mukataalarının emanetle idaresi konusunda düşünmüş ve yapmış olduğu hesaplar uygulamada başarılı olmadı. Çünkü Sırp ayaklanması, 1806 yılında Rusya ile başlayan savaş ve III. Selim'in tahtan indirilişi gibi önemli siyasi gelişmelerin tütüncülük sektörünü olumsuz yönde etkilemesi bir yana, tütün gümrük eminlerinden Hafız Hüseyin Ağa'nın 1808 yılında, Mahmud Nedim Efendi'nin de 1809'da devlet ricaline, gümrük gelirlerinin düşüş sebepleri hakkında hazırladıkları

Memiş Efendi tarafından kaydedilecek, 800 kese ve esham faizi ve saireyi tamamlamazsa Hasan Ağa ve ortağı Osman Ağa'dan tahsil edilecek, vermezlerse hapsedilecek emlak ve eşyaları satılarak açık tazmin edilmedikçe serbest bırakılmayacaklardı. Bu konu için bk, BOA, HAT 1206 (1201/1786-87).

[473] BOA, MM 10054, s. 2-3, 20; BOA, HAT 33938/H.

[474] BOA, MM 10054, s. 225; BOA, MM 10101, s. 40-43; BOA, HAT 33938/H.

raporlarda üzerine basa basa belirttikleri en önemli şeyin emanetle yönetilen tütün mukataalarının[475] başına bu işten anlamayan eminlerin tayin edilmesi olduğunu belirtmeleri, devletin bu konuda bir dizi önlemler almasına sebep oldu. Yapılan düzenlemeler ve alınan önlemlerle tütün mukataalarının geliri, 1808 yılında yaklaşık % 3,5 oranında 50.000 kuruşluk bir artışla 1.463.813,5 kuruşa yükseltildi. 1809 yılında padişahtan tam destek alan yeni gümrük emini Mahmud Nedim ise bir taraftan geçmiş yıllara ait gümrük bakayalarının tahsiline hız vererek, diğer taraftan da mutemet eminler tayin ederek, mukataaların gerçek kapasitelerini ortaya koyma çalışmalarına başladı.[476]

Bu çalışmalar çok geçmeden sonuç vermeye başladı. 1811 yılına gelindiğinde tütün mukataaların yaklaşık kapasiteleri ortaya çıkmıştı. Fakat Rusya ile devam eden savaş, ordunun ihtiyacını karşılamada zorlanan hazinenin acil nakit ihtiyacının giderilmesi konusunda hızlı bir şekilde tedbirlerin ve girişimlerin başlatılmasını gerektiriyordu. Tütün mukataalarının mevcut idare şekli buna müsait değildi. Bu konuda yapılacak tek şey, zaman zaman gerektiğinde uygulanan yıllık *maktu sistem*'e geçmekti. Böylece emanetle idare edilmiş olduğundan kapasitesleri belli olan tütün mukataaları, yıllık maktu bedel ile itizama verilecek, böylece hem hazineye gereken nakit ihtiyacı kısa sürede sağlanacak, hem de önemli kusurları görülen emanet sistemi zamanla tasfiye edilmiş olacaktı. Bu nedenle 1811'de talibi olan tütün mukataaları maktu olarak iltizama verilmeye başlandı. Talibi olmayanlar da emaneten idare edilmeye veya merkeze uzak olan yerlerde bölge idarecilerine iltizam olarak verilmeye devam etti. Bu uygulamaya 1812'de biten savaş sonrasıda da devam edildi.[477]

1813 yılına gelindiğinde yapılan çalışmalar sonucunu vermiş, mukataaların hazine girdisi beklenildiği gibi hem hızlanmış hem de artmıştı. Dolayısıyla bu uygulanmaya bundan sonra da devam edilecekti, fakat tek bir farkla. Bu konuda 9 Şubat 1813 yılında imparatorluktaki mukataaların idaresi konusunda önemli bir değişiklik yapılmasına karar verildi. II. Mahmud'un yapacağı merkezileştirme politikatısının da ilk

---

[475] 1807-1808 yılları itibariyle tütün mukataalarının % 90'dan fazlası emanetle idare edilmekteydi. Bunun için bk, 1 Haziran 1222-31 Mayıs 1223 tarihleri arasında İstanbul ve Arabistan ve tevabi Duhan gümrüklerinin 365 günlük hasılat ve masarifat ve bakaya defteri. BOA, KK 7457.

[476] İstanbul ve Arabistan ve Tevabi Duhan Gümrükleri Eminleri, Hafız Hüseyin Ağa ve Mahmud Nedim Efendi'nin vermiş oldukları rapor ve yapmış oldukları düzenlemeler hakkında daha geniş bilgi için bk, BOA, MM 10054, s. 298-325, 338-343.

[477] Bu konuda yapılan çalışmalar ve uygulamalar hakkında bir çok hüküm için bk, BOA, MM 10054, s. 326-382.

habercilerinden biri olan bu yeni uygulama göre, eyalet ve kazalarda bulunan mukataaların idaresi mültezimlere değil, güvenilir bir sarraf kefaletiyla vali ve mutasarrıflara ihale edilecekti. Böylece, bir taraftan savaş nedeniyle mali durumları kötüleşmiş olan vali ve sancak idarecilerinin durumları iyileştirilmiş olacak, diğer taraftan da özel sektörün elindeki önemli gelir kaynakları, mahalli idareciler vasıtasıyla devlete döndürülecekti.[478]

Şubat 1813 tarihinde alınan bu değişiklik kararının tütün mukataalarına uygulanışı, diğer sektör mukataalarına göre farklılık göstermekteydi. Şöyle ki İstanbul ve Arabistan ve Tevabi Duhan Gümrükleri mukataası, hem bu mukataanın hem de İstanbul'daki tütün gümrüğünün emini olan kişiye iltizam olarak verilecek, o da bu mukataaları sarraf kefaletiyle vali ve mutasarrıflara maktû olarak ihale edecekti.[479] Bu uygulamanın başlatılabilmesi için daha önce verilmiş olan mukataaların iltizam sürelerinin biteceği Haziran ayı beklenilecekti. Fakat Haziran ayı geldip çattığında devlet yöneticilerinin bu beklentisinin pek fazla gerçekleşmediği, gerçekleşemeyeceği görüldü. Mahalli idareciler, belirtilen maktu miktarlar üzerinden mukataaları almaya yanaşmıyorlardı. Aslında böyle davranmaları kendileri açısından oldukça da mantıklıydı. Çünkü bir kaç yıl içinde gerçek kapasiteleri üzerinden belirlenen miktar üzerinden mukataaları aldıkları taktirde kârları olmayacak, belki de zarar edeceklerdi. Durum böyle olunca, merkezi idare bu olumsuzluğu ortadan kaldırma müzakerelerine başladı. Nihayetinde 24 Temmuz 1813 tarihinde mukataaların, tütünün cinsine ve kalitesine bakılmaksızın okka başına üçer akçe zam yapılarak, eski maktu bedel üzerinden yine mahallî idarecilere ihale edilmesine karar verildi. Böylece % 7-14 oranında daha kârlı hale gelen mukataalar, hem mutasarrıflar, hem de kefil olacak sarraflar için daha cazibeli hale getiriliyordu.[480] Aynı zamanda ödeme konusunda da kolaylıklar getirilerek bu uygulamanın kısa sürede yayılması amaçlanıyordu. Bu konuda mutasarrıflar, İstanbul gümrük emininin belirlemiş olduğu yıllık maktu bedeli hemen duhan sandığına yatırmayarak borç senedi veriyor, ödemesi daha sonraki uygun bir tarihe bırakılıyordu.[481] Fakat zamanında ödenmeyen bedeller, kefil olan sarraftan tahsil

---

[478] İmparatorluktaki mukataaların idaresinin vali ve mutasarrıflara verilmesi hakkında daha geniş bilgi için bk, Cezar, s. 242-243.

[479] BOA, MM 10101, s. 43.

[480] BOA, MM 10054, s. 392, 395; BOA, MM 10101, s. 5, 35.

[481] BOA, MM 10101, s. 56.

edilecekti.[482] Diğer taraftan tütün mukataalarının belirlenen maktu bedel üzerinden sadece mutasarrıflar tarafından idare edilmesi hususun da kesin bir dayatma da yoktu. Mukataa, belirlenen maktu bedelle bulunduğu yerin mutasarrıfına teklif ediliyor, eğer kabul edilmez ise yine o mutasarrıf veya merkezden gönderilen bir emin tarafından emanetle[483] ya da maktu bedel üzerinde teklif veren mültezimlere iltizam olarak veriliyordu.[484] Kısa sürede başlatılan bu uygulama daha sonraki yıllarda da devam etti. Ancak mukataaların idaresi hususunda devlet, yine de mutasarrıflardan yanaydı. Bunun sebebi, emanetle idare edilen mukataların gelirlerindeki düşüşlerdi. Emanet sisteminin zararları hakkında Mayıs 1824 tarihinde verilen raporda, her ne kadar itina gösterilirse gösterilsin, eminler ister merkezden, isterse mukataanın bulunduğu yerden biri olsun, emanet sistemiyle bu işin yürüyemeyeceği, devlet için masraflı olması yanında, eminlerin işten anlamadıkları, yanlış uygulamaları ve sadece kendi ceplerini düşündüklerinden binbir hileye başvurdukları, bu nedenle mukataa gelirlerinin düşmüş olduğu ve düşmeye de devam edeceği, kaçakçılığın artacağı belirtilerek, bu uygulamaya ivedilikle çare bulunması gerektiği belirtiliyordu.[485] Bu nedenle olabildiğince mukataalar iltizam olarak özel şahışlara ve maktu bedel üzerinden mutasarrıflara verilmeye devam etti.[486] Aynı zamanda Mutasarrıfın idaresinde bulunan bir mutaaya

---

[482] BOA, MM 10101, s. 148.

[483] Örneğin Menteşe ve Milas duhan mukataası Menteşe sancağı mutasarrıfına iltizam olarak verilir ve bu konuda ferman çıkar ve mutasarrıfın mütesellimine teslim edilir. Fakat bu arada Mutasarrıf Tolçı kalesinde görevli bulunmaktadır. O nedenle mukataayı kabul etmez. Bunun üzerine devlet, mukataatın mutasarrıf mültezimi tarafından emanetle idare edilmesini ister ve bu konuda karar çıkarılır. Bu konudaki örnekler için bk, BOA, MM 10101, s. 36, 73, 78, 124.

[484] Örneğin Yenice-i Karasu ve tevabi duhan gümrükleri mukataasının yıllık maktu bedeli 375.000 kuruştur. 1821 yılında Mora Ayaklanması sebebiyle mutasarrıf iltizam olarak almaz ve bir sene merkezden gönderilen emin tarafından emaneten edilirek 239.000 kuruş açık vererek 136.000 kuruş elde edilir. 1822 yılı için mukataayı Giritli Osman 225.000 kuruş maktu olarak iltizama almak ister. Emin merkeze yazdığı arzuhalinde mukataa geliririnin 136.000 kuruş olduğu halbu ki Giritli Osman'nın 225.000 kuruş teklif ettiğini, bu kişiye verildiği taktirde hazinenin 95.000 kuruşluk kârı olacağını belirtir. Mukataa Giritli Osman'a iltizam olarak yıllığı 225.000 kuruşa verilir. Osmanlı Bu miktara ilaveten İstanbul'a gümrüklendirmeden göndereceği 29.000 kıyye tütün yerine 25.000 kıyye göderecektir. Eğer durum iyi giderse 4.000 kıyye tütünü de gönderecek, göndermediği tütün için kantar başına 11 kuruş ödeyecektir. Bu mukataanın Giritli Osman'a verilmesinden sonra aynı şartlar ve sene sonunda borç bırakmamak kaydıyla 240.000 kuruş teklifinde bulunan ortak iki mültezime idaresi verilmiştir. Bu olaylar için bk, BOA, MM 10101, s. 111-112, 117, 127, 147-148, 190

[485] BOA, MM 10101, s. 131. Daha sonraki yıllarda emanetle idarenin mukataa gelirleri için zararlı olduğunu gösteren örnekler için bk, BOA, MM 10101, s. 280-302.

[486] BOA, MM 10101, s. 73, 78.

daha fazla teklif verildiği zaman, o mukataa mutasarrıfa değil, teklifi veren kişiye verilmeye başlandı ve ertesi yıl aynı miktar üzerinden mutasarrıfa teklif edilmekteydi.[487]

İstanbul ve Arabistan ve Tevabi Duhan Gümrükleri, Ocak 1827 tarihinde Mukataat Hazinesine bağlanmasından sonra da mutasarrıflar tarafından merkezin belirlediği maktû bedel veya en yüksek teklifi veren mültezimler tarafından aynı şekilde idaresi devam etti[488] Genellikle gerek duyulmadıkça emanet sistemi uygulanmamaya çalışıldı. Haklı olarak bazen, zamanla gelirleri şüpheli hale gelmiş olanlar, bir-iki yıl emanetle idare edilerek gerçek kapasiteleri ortaya konduktan sonra,[489] eğer ortaya çıkan miktarı mutasarrıf kabul ederse mutasarrıfa, etmezse talip olan mültezime verildi.[490]

Tütün mukataaları, Tanzimat'a kadar aynı usullerle idare edildi. Tanzimat'ın ilanıyla iltizam uygulaması kaldırıldığından, mukataaların idaresi merkezin belirlediği bedel üzerinden emaneten valilere bırakıldı.[491] Bu uygulama da iki yıl devam etti ve 1842-43 yılından itibaren tekrar iltizam usulüne dönülerek tütün mukataaları özel sektöre verilmeye başlandı.[492]

Tütün mukataalarının iltizamla idaresi, 1861 yılında Rüsumat Emanetine bağlanmasına kadar devam etti. Bu yeni teşkilata bağlanmasıyla tütün mukataalarının

---

[487] BOA, MM 10101, s. 186.

[488] BOA, MM 10101, s. 150, 153, 162, 196-197, 206, 212, 261; BOA, Cevdet Maliye 6682; BOA, HAT 23223.

[489] Aslında uzun süreli uygulanmadığı taktirde emanet sistemi mukataaların gerçek kapasitesini ortaya koyabilecek kâr sağlayıcı ve özellikle de sağlatıcı bir sistemdi. Buna en güzel örneklerden biri, Aydın ve Saruhan Duhan Gümrükleri Mukataasıdır. Bu Mukataa 1828 yılına kadar 56.000 kuruş maktu bedel ile mutasarrıfa verilmiş, 1828-1829 arasında bir yıl emaneten idare edildiğinde Aydın duhan Gümrüğünden 33.000 kuruş, Saruhan Duhan Gümrüğünden ise 32.000 kuruş elde edilmiş. Bu tespit yapıldıktan sonra Aydın ve Saruhan Duhan Gümrüğü gelirleri ayrı mukatalar haline getirilere Aydın Duhan Gümrüğü Mukataası 35.000 kuruşa, Saruhan Duhan Gümrüğü de 35.000 kuruşa iltizama verildi. Böylece devlet bir yıl emanetle dare sayesinde hazine için 14.000 kuruşluk ek gelir elde etmişti. Geçen olaylar için bk, BOA, MM 10101, s. 225-226, 235. Ayrıca Adana ve Tarsus Duhan Gümrükleri ve Dönüm Resimleri Mukatasında yaşanan benzer bir örnek için bk, BOA, MM 10101, s. 182. Ayrıca benzer örnekler için bk, MM 10101, s. 264-265.

[490] Örneğin 1830 yılı Sevahil-i Nehr-i Tuna Duhan Dönüm ve Gümrük Mukataalarını emaneten idare ederek İstanbul'a 30.018 guruş gönderen Silistre Valisi vezir Mehmet Paşa'ya, aynı mukataayı bir mültezimin 43.000 kuruş bedel ile İstanbul'da teklif vermesi üzerine merkez bu durumu Mehmet Paşaya bildirmiş, bu miktarı sarraf kefaletiyle verdiği taktirde mukataanın idaresinin kendisinde kalacağı, veremez ise yine sarraf kefaletiyle teklifte bulunan mültezime verileceği bildirilmiş, karanının da hemen merkeze bildirilmesini istenmişti. Bu durum karşısında Vali Mehmet Paşa kabul etmiş, aynı bedel üzerinde güvenilir bir sarraf göstererek bu mukataanın işletmesini 1831 yılı için almıştı. Bu örnek için bk, BOA, MM 10101, s. 267. Ayrıca 1831-1834 yılları arasında benzeri örnekler için bk, MM 10101, s. 268-277.

[491] Şener, s.93-126.

[492] Şener, s. 93-126.

idaresinde yepyeni bir dönem başlamış oluyordu. Tanzimatla birlikte başlayan köklü kurumsal değişim ve modernleşmeye rağmen, diğer sanayi sektörlerine göre ayrıcalığını kurumsal olarak da devam ettirmiş olan İstanbul ve Arabistan ve Tevabii Duhan Gümrükleri idaresi lağvediliyor ve sadece bu sektörde varlığını devam ettiren mukataa sistemi de tamamen ortadan kalkıyordu. Tütün gümrükleri idaresinin Rüsumat Emanetine bağlanmasıyla birlikte mukataaların idaresindeki köklü değişiklik, emanet sisteminin değiştirilmeyecek şekilde yerleştirilmesinden ibaretti. Aslında *devamlılık ve değişim*den başka bir şey olmadığını da gösteren yeni uygulamanın geçmiştekilerden farkı, vergilendirmeyi yapan eminlerin bu isimle adlandırılmamaları, Rüsumat Emaneti Teşkilatı içerisinde ve belirlenen kanunlar doğrultusunda bürokrasinin alt-üst ilişkisine dayalı, kontrol edilebilir şekilde birbirine bağımlı ve sorumlu, nazır, müdür veya memur adıyla sadece vergiyi toplamakla görevli kişiler konumuna getirilmeleriydi. Böylece geçmişte, emanet sisteminden kaynaklanan suistimaller ve kaçakçılık bu değişimle önlenerek, tütün sektöründen hazineye aktarılan miktarın artırılması amaçlanıyordu. Bunun için tütün mukataaları, Rüsumat Emaneti'ne bağlı, oluşturulan 18 bölgenin herbirinin başına atanan ve *rüsumat nazırı* ve *duhan nazırı* olarak adlandırılan devlet memurları tarafından idare edilecekti. Rüsumat nazırları, duhan nazırlarının amiri konumundaydılar ve her ikisi de bölge merkezlerinde ikamet edecekti. Duhan nazırları, bölgelerindeki gümrüğü bulunan şehir, kaza, kasaba, köy ve iskelelerin başına *duhan müdürü* ünvanıyla bu konudan anlayan, güvenilir kişiler tayin edecek ve yanlarına yeterli sayıda yardımcı memur ve hizmetli vererek gümrüklerin daha düzenli bir şekilde idaresini temin edecekti. Duhan müdürleri topladıkları vergi hasılatı ile masrafları içeren *aylık icmal* defterleri her ay sonunda bağlı bulunduğu bölge duhan nazırlığına iletecek, duhan nazırlığı da bu defterlerin bir sureti kendilerinde kalmak suretiyle toplanan bu defterlerden oluşturdukları *umum icmal defterleri*'ni ve toplanan vergi hasılatını rüsumat nazırlığı aracılığıyla İstanbul'daki Rüsumat emanetine ulaştıracaklardı. Duhan müdürlerinin ve yardımcı memur ve görevlilerin maaşları rüsumat nazırlığı tarafından ödenecekti.[493]

[493] Rüsumat Emanetinin kuruluşu ve Duhan Nazırları ve müdürlerinin görevleri hakkında bk, "Rüsumat Nezaretlerinin suret-i teşkilleriyle tayin olunan Rüsumat Nazırlarının keyfiyet-i memuriyetlerini mutazammın talimatname", *Düstur*, c. 2, s. 546-550.

Tütün gümrüklerinin idaresinde yapılan bu değişime, 27 Haziran 1862 tarihli 25 maddelik nizamname[494] ile yenileri eklendi. Bunun sebebi 1864 yılında uygulamaya geçirilecek olan müruriye resmi idi. Gümrük tarifeleri kısmında daha detaylı anlatıldığı gibi 1864 Haziran'ından başlamak üzere tütün ticaretinden alınan vergilerin hepsi kaldırılarak, yerine kıyye başına 12 kuruş alınması, Bey'iyye resmi adıyla yeni bir vergi konularak seyyar tütün satıcıları vergilendirilmeye tabi tutulması kararlaştırılmıştı.[495]

Bu yeni vergilerin sağlıklı şekilde toplanması için 1861'de Rüsumat Emanetine bağlanmasıyla birlikte oluşturulan düzenlemenin yetersiz kalacağı düşünülerek 1862 nizamnamesiyle tütün gümrüklerinin idarî yapısında yenilikler yapıldı. Buna göre 1861 yılında oluşturulan 18 Rüsumat bölgesindeki eyalet merkezinde bulanan Rüsumat Nazırına bağlı sancak merkezlerindeki duhan müdürlerine ilaveten, kaza, kasaba, köy, Pazar, panayır ve iskelelere de *duhan memuru* adıyla maaşlı kişiler atanıyor, yanlarına da yeterli sayıda katipler, sandık eminleri, hizmetçiler tayin ediliyordu. Nizamnamenin 12-25 maddeleri bunların görevleri, uyacağı kurallar ve cezalarla ilgili idi.

Nizamnamenin onikinci maddesinde, müdür, memur ve diğer duhan görevlilerinin her ne olursa olsun hiçbir şekilde vergi ve vergilendirme konusunda kanunda belirtilenler dışında tüccara müsamaha gösteremeyecekleri, gösterenlerin cezalandırılacağı belirtiliyordu.

Nizamnamenin onüçüncü maddesinde, nazır, müdür ve memurların bulunduğu şehir, kasaba ve büyük köylerin sur içinde olmaması kaçakçılığa neden olabileceğinden, bunu önlemek amacıyla giriş çıkışların yoğun olduğu yerlerde vergilendirmenin yapılacağı, bu mekan dışında bulunan şehir kapı ve sokaklarına da kolcular bulundurularak tezkiresiz giren veya çıkan tütünlerin kontrol edileceği, kolcuların görevinin tezkiresiz yakaladıkları tütünleri sadece gümrük mekanına yönlendirmekten ibaret olduğu belirtilmektedir.

Nizamnamenin ondördüncü maddesinde, Rüsumat merkezindeki ve bu merkeze bağlı olan müdür, memur, katip, sandık eminlerini merkezden atanacak olan rüsumat nazırının tayin edeceği, kazalara bağlı kasaba ve köylerdeki memur ve sandık

---

[494] 28 Zilhicce 1278 tarihli "Memalik-i mahrusa-i şahanede husule gelen duhanın suret-i inhisara emaneten keyfiyet-i idaresiyle bunun için tayin kılınan nüzar ve müdüran ve memurinin vezaif-i mertebe ve harekat-ı mukteziyelerini mübeyyin nizamname", *Düstur*, c. 2, s. 621-638.

[495] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk, Tütün Gümrüğü Vergi Tarifeleri kısmına.

eminlerini de rüsumat müdürlerinin tayin edeceği, katip ve hizmetliler ile kolcuların müdür ve memurlar tarafından tayin edileceği belirtiliyordu. Ayrıca haftalık pazar ve panayırlara atanacak memur ve görevliler hangi yönetim biriminde ise oradan tayin edileceği belirtiyor, müdürlerin 500-1.000 kuruş, başkatip, sandık emini ve müdürlere 200-500 kuruş, katip ve sandık eminlerine 150-300 kuruş arasında aylık maaşlarının olacağı belirtilmekteydi. Gümrüklerde görev alacak bu kişilerin öncelikli olarak okuma yazma bilmesi şart koşularak, daha önce bu sektörde çalışmış Osmanlı tebâsından kişilerin tercih edileceği ve atanacak kişilere her nerede görev yapacaksa oradan birinin kendisine kefil olması şartı ile işe kabul edileceği belirtiliyordu. Memur ve görevli atandığı taktirde bunların maaşlarını dahi karşılayamayacak kadar geliri olan yerlerde ise imam, muhtar veya güvenilir kişiler tayin edilerek elde edilen gelirin 1/10'u bu kişilere verilecekti. Tütün gümrüklerinde çalışanların görev ve maaşlarını gösterir defter hem müdürlüklerde hem de nazırlıklarda bulunacaktı.

Nizamnamenin onbeşinci maddesine göre, uygunsuzluğu görülerek işinden uzaklaştırılan veya istifa eden kolcu ve küçük görevdeki hizmetletlilerin yerine yeniden adam tayini hangi idarî birimde ise oranın amiri tarafından yapılacaktı. Daha büyük görevlerde bulunan sandık emini ve katipler ise bir üst makama sorularak atanacak, yani son kararı rüsumat nazırları verecek, asaletleri Rüsumat Emaneti tarafından tasdik edilecekti.

Nizamnamenin onaltıncı maddesi, gümrüklerde görev yapanların herhangi bir şekilde zimmetlerine para geçirdikleri taktirde bu paranın kendilerinden veya kefillerinden tahsil edilmesi yanında, kanunlarda belirtilen gerekli cezaların uygulanacağı belirtilmekte, bu gibi durumları amirlerin bir üst makama bildirme zorunluluğunun olduğu bildirmeyen amirlerin de gerekli cezalara çarptırılacağı belirtilmekteydi.

Nizamnamenin onyedinci maddesinde, azledilen veya görevinden ayrılan nazır, müdür, başkatip veya sandık eminlerinin, yerine tayin edilen kişi gelmeden işlerini bırakamayacakları, geldikten sonrada halef selef arasında amirlerinin kontrolü altında gelir-gider muhasebesi yapılarak üzerinde halef, selef, nazır, müdür, başkatip ve sandık emininin mühürleri bulunan üç nüsha halinde *muhasebe defteri*nin hazırlanarak, birinin rüsumat emanetine gönderileceği, birinin selefde birinin de halefde kalacağı belirtilerek, muhasebede çıkacak açığın o memurun kendisinden veya kefilinden tahsil edileceği

belirtilmekte, muhasebe görmeden işinden ayrılanların her nerde olursa olsun tutuklanarak muhasebenin ve gerekli işlemlerin muhakkak yapılacağı belirtilmekteydi.

Nizamnamenin onsekizinci maddesinde mürüriye resmi için hazırlanarak, tüccarın adı, tütün miktarı ve gerekli hususları içeren defterler üzerinde memurlar tarafından herhangi bir silme, kazıma, yalama ve benzeri değişiklerin yapılamayacağı, defterlerin aylık olarak hazırlanıp memur, başkatip ve sandık emini tarafından mühürlenerek o ayın hasılatı ve tezkereleri tükenmiş olan koçanlar, ashabı tarafından iade edilmiş ruhsatiye tezkereleri ve diğer senet ve belgeler ile birlikte müdürlüğe teslim edileceği, müdürlerin de kendi bölgelerindeki gelir ve giderleri ihtiva eden icmal defterleri hazırlayarak bağlı bulunduğu nazırlığa gönderecekleri bildiriliyordu. Nazırlar da aynı şekilde bölgeleri içindeki gelir ve giderleri ihtiva eden *şehrî icmal defteri* hazırlayarak o ayın toplam hasılatıyla birlikte rüsumat emanetine teslim edecekti.

Nizamnamenin ondokuzuncu maddesi nazırlıklarda toplanan vergi hasılatlarının ve defterlerin rüsumat emanetine ulaştırılması ve postalama işlemleri hakkında idi.

Nizamnamenin yirminci maddesinde, nazırlar ile müdür ve memurların kontrolü altında bulunan mahalleri teftiş ederek olumsuzlukları ortadan kaldırıcı tedbirler almakla ve bu durumu bir üst makama bildirir bir rapor hazırlamanın görevleri arasında olduğu belirtilmektedir.

Nizamnamenin yirmibirinci ve yirmiikinci maddelerinde, gerektiğinde rüsumat bölgelerindeki gidişatı teftiş etmek amacıyla İstanbul'dan müfettişlerin gönderileceği, onlara muhalefet edilmemesini, görmek istedikleri bütün belge ve defterlerin kendilerine gösterilmesi gerektiği bildirilerek, bu müfettişlerin gerektiğinde mahalli idareler ile işbirliği yaparak yaptırım güçleri olduğu ve buna göre davranılması gerektiği belirtilmektedir.

Nizamnamenin yirmiüçüncü maddesinde, her eyalet, sancak ve kaza başları için nazırlara rüsumat emanetinden gönderilen mühürlerden başka mühürlerin kullanılamayacağı, gerektiğinde nazırlar tarafından mahallerin isimlerini içeren pusulaların rüsumat eminliğinden talep edebilecekleri belirtilmektedir.

Nizamnamenin yirmidördüncü maddesinde, Gümrük bulunan mahallerine atanan görevlilerin konaklama kiralarının gümrük gelirlerinden düşüleceği ve bunların masraflar içinde gösterileceği belirtilmektedir.

Nizamnamenin yirmibeşinci son maddesinde ise gümrüklerin daha iyi idare edilmesi hususunda gerekli tedbirlerin devam edeceği, bu konuda gümrüklerde çalışanlarının düşüncelerinin yararlı olacağı, bu durumların amirler vasıtasıyla emanete bildirilebileceği ve gerekli önlemlerin alınacağı belirtilmektedir.

1864 yılında uygulamaya konulan tütün gümrüklerinin geliştirilmiş idari şekli pek fazla değişiklik göstermeden Rüsum-ı Sitte İdaresine devredilmesine kadar devam etti. Yalnızca Ekim 1867 tarihinde rüsumat nazırlıklarına bağlı gümrük müdürleri ve memleha memurları, duhan müdürlükleri ve memurlarıyla birleştirildi.[496] Böylece 180 yıl boyunca görevleri sadece tütün vergilerini toplamak olan grup da ortadan kaldırılıyor, bu görevi imparatorluk dahilinde her türlü vergiyi toplayan rüsumat müdürleri ve memurları devralıyordu.

III. TÜTÜN SEKTÖRÜNDE ALINAN VERGİLER VE TARİFELERİ

A. İÇ TİCARETTEN ALINAN TÜTÜN GÜMRÜK VERGİLERİ

1649 yılından tütünün ilk defa gümrük vergisine tabi tutulduğu 1688'e kadar geçen sürede gümrük vergisiyle ilgili detaylı bilgiler bulunmasa da bazı ipuçları, uygulandığını göstermektedir. Bu konuda şimdilik eldeki en inandırıcı veri, 1665 tarihinde Kırım Bahçesaray'a tütün getiren bir tüccar hakkında "duhanı tezkereli gelüb" denmesi, tütünün vergiye tabi tutulduğunu düşündürmektedir.[497] Fakat bu vergi, muhtemelen devlet tarafından değil de tütünün alınıp satıldığı yerdeki has ve züema voyvodaları, timar sahipleri, yeniçeri serdarları ile vakıf zabıtları tarafından tahsil edilmiş olmalıdır. Çünkü aşağıda anlatılacağı gibi 1688 gümrük tarifesi hakkında

---

[496] BOA, İrade, Meclis-i Mahsus 1437; 2 Receb 1284 tarihli " Duhan resminin tadiline dair kararname", *Düstur*, c. 2, s 669-680; Ayrıca bk, 28 Zilhicce 1278 tarihli "Memalik-i mahrusa-i şahanede husule gelen duhanın suret-i inhisara emaneten keyfiyet-i idaresiyle bunun için tayin kılınan nüzar ve müdüran ve memurinin vezaif-i mertebe ve harekat-ı mukteziyelerini mübeyyin nizamname", *Düstur*, c. 2, s. 622.

[497] St. Petersburg Milli Kütüphanesi, *Kırım Kazasker Sicilleri*, fon 917, nr. 9, v. 14a: "Hasan Bölükbaşı Tokatlı Yusuf nam duhancıya verdiği duhanı tezkereli gelüb Azağa gidiyoruz Bölükbaşının duhanı

yayınlanan fermanda, bu grupların herhangi bir şekilde gümrük vergisi talebinde bulunmayacağı belirtilmekteydi.[498]

1688 Yılı Gümrük Tarifeleri ve Tütün Gümrüklerinin Oluşum Sürecine Gidiş

Bu dönemde hazine gelirlerini artırıcı çalışmalardan biri de, 1669'da yasaklanarak kaldırılmış olan şarap ve rakıdan alınan verginin *Hamr ü Arak Resmi* olarak tekrar konması oldu. Bir diğeri de yine aynı tarihte 9 Ağustos 1688'de tütünden ilk defa vergi alınmasına karar verilmesiydi. Alınan bu karara göre, Rumeli ve Anadolu taraflarından İstanbul'a gelen İsakçı ve Boğazhisarlarına varıncaya kadar tütün ticareti yapanlardan yenice cins tütünün okkasından 10 akçe, Kırcaali cins tütünün okkasından da 4 akçe vergi alınacaktı. Kayıtları Maden Kaleminde tutulacak, İstanbul Gümrük Emini Ali Ağa bir yıl emanetle idare edecekti. Edirne ve Bursa'nın da bulunduğu sınırlar içinde bir yılda ne kadar gelir elde edileceğinin anlaşılması için vergilendirme Başmuhasebe ve diğer kalemlerden tayin edilen halifeler tarafından yapılacaktı.[499]

Vergilendirmenin başlamasından yaklaşık üç ay sonra 16 Kasım 1688'de tarifede değişiklik yapıldı. Nedeni ise tüccarların vergi oranını yüksek bulmalarıydı. Ağustos 1688 tarifesine göre devlet kıyye başına belirli oranlarda vergi koymuştu. Konulan vergi, tüccarların 6-60 akçe arasında fiyatla satın aldığı tütünün % 17 ila % 67'sine tekabül ediyordu. Muhtemelen buna itiraz edilecek bir durum yoktu. Fakat vergi tahsildarlarının tütün cinslerine bakmaksızın aynı oranda kıyye başına 10'ar akçe tahsil etmeleri itiraza sebep olmaktaydı. Vergi tahsildarlarının bu uygulaması bizzat Divana başvuran tüccar temsilcileri tarafından "*alınub ve satılan duhanın kıyyesi altışar akçeye ve onar akçeye ve ellişer akçeye ve altmışar akçeye alınur ale's-seviye onar akçe resm vermeğe bir vechle iktidarımız yokdur zararımız vardır*" diye belirtiliyordu.[500] Yine aynı tarihlerde bir tütün tüccarı, "*... ehl-i tüccarın rızalarıyla ba ferman-ı ali gümrük verilmeğin, lakin bu duhanın kıymetini iyüsini ve fenasını bilür adem gümrüklerde olmamağla ehl-i tüccara ve miri tarafına gadr olmağla marifet-i şer'le bir ehl-i haber-i*

---

odadadır teslim olunsun deyüb sipariş eyledikde zeyl-i kitabda mesturül-esami huzurunda kantara urulub 95 kıyye duhan Bölükbaşına teslim edildi. Sene 1076".

[498] BOA, MM 17587, s. 5; Ayrıca bk, Yeniçeri serdarlarının tütün gümrük vergisi talebinde bulunduğu ve topladıkları hakkında bk, BOA, D.MMK 46/122.

[499] BOA, MM 17587, s. 3.

muhammen lazım ve mühim olmağın İstanbul kadısı efendi hazretlerine hitaben bir muhammen nasb ve tayin etmesi babında ferman-ı ali rica olunur ..." diye durumu ve memnuniyetsizliği daha açık şekilde merkeze bildiriyordu.[501] Böyle olunca normalde düşük kaliteli tütün için ödemeleri gereken % 40 ila % 67 oranları arasındaki vergi yerine tüccarlar % 100 ila % 167 arasında, hatta çiftçiden daha düşük fiyatla 4-5 akçeye aldıkları tütünler için % 200-250 oranında gümrük vergisi ödemek zorunda kalıyorlardı. Bunun nedenle 7 tütün tüccarı temsilcisi, diğerlerinin vekili olarak divana başvurup, kıyyesini 6, 10, 50, 60 akçeye aldıkları tütünlere aynı seviyede vergi vermeye güçlerinin yetmediğini ve zarar ettiklerini bildirerek, diğer maddelerden değeri üzerinden % 3 gümrük alındığını, kendilerinin ise tütün için % 7,5 oranında vergi vermeye hazır olduklarını bildirdiler.[502] Fakat teklif ettikleri tarife kabul edilmedi. Yöneticiler ise Hüddamiye, Didebaniye ve diğer harçların da tüccarlar tarafından ödenmesi şartıyla tütünün raiç kıymeti üzerinden % 12,5 vergi oranını teklif etti ve bu tüccarlar tarafından kabul edildi.[503] Bu tarife kısa zaman içinde imparatorluk dahilinde uygulamaya kondu.[504] Ayrıca 16 Kasım 1688 tarihinde çıkan kararla daha önce problem yaratan eksiklikler giderilmeye çalışılarak, oluşturulan gümrüklerde özellikle vergi tahsildarlarından başka tüccarlardan güvenilir kişiler seçilip gümrüğe getirilen tütün cinsini ve fiyatını belirlemede eksper olarak yardım alınması kararlaştırıldı.[505]

Yeni tarifeyle tüccarların tütünlerini gümrüğe getirmesi şart koşuluyor, getirmeyenlerin kaçak kabul edilip tütünlerinin miri için alınacağı karara bağlanıyordu. Bu vergi sadece imparatorluk dahilinde üretilip ticareti yapılanlar için değil, aynı zamanda Akdeniz, Karadeniz ve Tuna iskelerine, başka bölgelerden getirilen tütünlerden de alınacaktı. Aynı zamanda havass-ı hümayun ve vüzera-i izam voyvodaları ile evkaf zabıtları, züema, timar sahibi, mirliva, mütesellimler ve subaşıların, "bizim toprağımız da alınıp satılır, gümrüğünü biz alırız" diye müdahale etmeleri ve vergi toplamaları yasaklanıyordu.[506] Bu tarifede imparatorluktan avrupa ve

---

[500] BOA, D.MMK 46/121; BOA, MM 17587, s. 3.
[501] BOA, D.MMK 46/123.
[502] BOA, D.MMK 46/121.
[503] BOA, D.MMK 46/121; BOA, MM 17587, s. 3.
[504] BOA, D.MMK 47/83; BOA, D.BŞM 592.
[505] BOA, MM 17587, s. 5.
[506] BOA, MM 17587, s. 5; BOA, D.MMK 47/102, 106.

başka bölgelere ihraç edilecek tütünlerden alınacak vergi oranı belirtilmemekle birlikte % 3 oranında ihraç vergisi alınmaktaydı.[507] Tütünün fiyatı üzerinden % 12,5 *advalorem* gümrük tarifesi, 11 Ocak 1690 yılına kadar aynı oranda alınmaya devam etti.[508]

1690 Yılı Tarifesi ve Tütün Gümrüklerinin Oluşumu

Kasım 1688 tarihinde konulan gümrük tarifesi yaklaşık 14 ay sonra 11 Ocak 1690'da değiştirildi. Sebebi ise tütünün kıymeti üzerinden yapılan vergilendirmede tütün cinslerinin tam tespit edilememesi ve tüccarlar tarafından birinci ve ikinci sınıf tütünlerin kalitesiz olduğu iddia edilerek düşük fiyattan gösterilmesi idi. Merkeze verilen raporlara göre, tüccarlar kıyyesini yarım guruş, bir guruş ve bir zolataya sattıkları iyi ve orta kaliteli yenice ve vardar yenicesi tütünlerini edna olarak adlandırılan kalitesiz tütün olarak gösterip düşük oranda vergi vermeye çalıştıkları, tahsildarlara bu konuda devamlı problem çıkardıkları, bu nedenle raic fiyat üzerinden alınması planlanan % 12,5 verginin daha düşük oranlarda % 4-5 civarında kalmasına ve dolayısıyla devlet gelirlerine zarar verdikleri belirtilmekteydi. Bu durum, zaten tütüne karşı tavrı olumsuz olan yeni sadrazam Fazıl Mustafa Paşa'nın da eline fırsat veriyordu. Bu nedenle 11 Ocak 1690 tarihinde yeni bir tarife uygulamaya kondu. Bu yeni tarifeyle 1688'dekinde sadece yenice ve kırcaali olarak kalite bakımında iki grupta sınıflandırılan tütünler, âlâ, evsat ve edna olmak üzere 3 grupta sınıflandırılıyordu. Âlâ ve evsat grubundan olan yenice ve vardar yenicesi tütünlerden okka başına 10'ar akçe, edna grubundan olan kırcaali ve kaba tütünlerin okkasından ise 4 akçe vergi alınması kararlaştırılıyordu.[509]

1696 Yılı Tarifesi ve Tütün Gümrüklerinin İmparatorluğa Yayılışı

Ocak 1690 tarihinde uygulamaya konan okka başına 4 ve 10 akçe gümrük tarifesi, yaklaşık yedi yıla yakın uygulamada kaldı. Geçen bu sure zarfında hem gümrük vergisinin yükseltilmesi hem de 1690 yılında ziraatine konan % 50 oranındaki nısf vergi, piyasada 60 akçe ila 120 akçe, 1 zolata arasında satılan tütün fiyatlarının 60 ila

[507] BOA, D.BŞM 592, s. 3-4.
[508] BOA, MM 17587, s. 5; D.MMK 48/119.
[509] BOA, D.MMK 48/77; D.MMK 51/33.

240 akçe civarına yükselmesine sebep olmuştu. Diğer taraftan nısf vergi oranın yüksekliği ve buna bağlı tepkiler, hem tarım alanlarında hem de ticaretinde kaçakçılığın artmasına neden olmuştu. Bu kötü gidişatı gören devlet adamları, bir taraftan nısf vergi uygulamasından vazgeçip tütün ziraatine dönüm başına belirli bir yıllık maktu vergi getirmişler, diğer taraftan da gümrük vergi tarifesini yükseltip ve tütün gümrüklerini imparatorluğu örümcek ağı gibi saracak şekilde genişleterek hem kaçakçılığı önlemeyi hem de bu sektörden alacağı payı arttırmayı amaçlamışlardı.

1690 yılındaki tarife ile piyasa fiyatının % 7-8 oranı arasında vergi almayı amaçlayan devlet, 1696 yılına gelindiğinde yukarıda anlatılan sebeplere bağlı olarak bu oranın % 4-7'ye gerilemesi sonucunda, 1 Ekim 1696 tarihinde tekrar bu oranı % 25-33 oranına yükselten yeni bir gümrük tarifesini uygulamaya koydu. Tarifede tütünler, kalitesine göre âlâ, evsat ve edna olarak 3 ana gruba ayrılarak vergilendiriliyordu. Bunlardan Rumeli bölgesinde yetişen yenice ve vardar yenicesi cins tütünün kıyyesi 60 akçe, kırcaali cins tütünün âlâsının kıyyesi 40 akçe, kaba cins tütünün kıyyesi ise 20 akçe olarak belirlenmişti.[510]

Yeni tarifenin yayınlanmasından 3 gün sonra 3 Ekim 1696 tarihinde bütün imparatorluk çapında uygulamaya konmak üzere Rumeli'de 73 ve Anadolu'da 62 kaza olmak üzere toplam 135 merkeze mübaşirler tayin edildi.[511] Aynı zamanda merkezi idare, Anadolu ve Ortadoğu bölgelerinde tütünün vergilendirmesinde bir problem olmaması için de tedbirler aldı. Yeni tarifede sadece Rumeli bölgesinde yetişen tütün cinsleri ve bunlardan alınacak vergi oranları belirtilmişti. Halbuki Rumeli'de yetişen tütün cinsleriyle alakalı olmayan Anadolu'da milas ve Ortadoğu bölgesinde ise İmadiye ve Cebeliye adlı farklı cins tütünler yetiştirilmekteydi. Bu konuda devlete verilen raporlarda Anadolu ve Ortadoğu bölgelerinde 1 batman tütünün 1,5 kıyye ve 4 batman tütün fiyatının 1 kuruş, ortalama olarak 1 kıyye tütünün ise 20 akçe civarında piyasa değerine sahip olduğu bildiriliyordu. Bu nedenle idareciler, Rumelidekilerde yaptığı gibi, Anadolu ve Ortadoğu bölgesinde yetişen tütünleri de vergiye tabi tutarak, bu konuda 25 Ekim 1696 tarihinde yeni bir ferman yayınladı. Buna göre raporlarda belirtilen cebeliye ve imadiye cins tütünlerin, yenice tütününe muadil sayılıp her cins,

[510] BOA, D.MMK.DHN 1/8, 9, 14, 16, 18, 34, 63, 66, 110, D.MMK.DHN 2/96, D.MMK.DHN 4/81, 85, 91, 112; BOA, Cevdet Maliye 2551; BOA, KK 5179, s. 2-3.

kalite bakımından kendi içinde üç kısma ayrılarak okka başına âlâsından 60 akçe, evsatından 40 akçe ve ednasından 20 akçe gümrük vergisine tabi tutulması kararlaştırıldı.[512] Bunu gerçekleştirmek için imparatorluk çapında hem tüccar hem de çiftçilerin elinde bulunan tütünlerin tahriri yapılarak, yeni tarife üzerinden vergilendirimesi yapılacaktı. Aynı zamanda bu durum önceki tarife üzerinden vergisi ödemiş olanlar için de geçerliydi. Fakat bunlarda eski tarife üzerinde ödenen miktar, yeni tarifeye tamamlanacaktı. Yani tüccarlar, eski tarifeye göre yenice ve vardar yenicesi tütününe okka başına ödediği 10 akçe gümrük vergisi üzerine 50 akçe, kırcaaliye 36 akçe kabasına 16 akçe daha ödemek zorunda idi. Aynı şekilde eski tarife üzerinden vergisi ödenmiş Anadolu ve Ortadoğu'daki milas, cebeliye ve imadiye cins tütünlerin âlâsı için kıyye başına 50 akçe, evsatı için 36 akçe ve ednası için 16 akçe daha tahsil edilerek yeni tarifede belirlenen miktara tamamlanacaktı. Henüz vergilendirilmeyenler ise doğrudan kıyye başına 60, 40 ve 20 akçe olarak tahsil edilip tücccara eda tezkeresi verilecek, o da tütünü götürdüğü yerde tekrar vergi talep edildiğinde bu tezkereyi göstererek ikinci kez vergi verme zorunda kalmayacaktı.[513] Edirne ve İstanbul'a bir yıl içinde gelen tütün miktarını öğrenmek amacıyla gelen tüccarların tezkereleri alınarak yeni tezkere verilecekti.[514]

Tüccarlar yanında çiftçide bulunan tütünler de tahrir edilerek yeni tarife üzerinden vergisi alınacak, çiftçi tütününü sattığı zaman ödemiş olduğu gümrük vergisini tüccardan tahsil ederek tezkereyi ona verecekti. Çiftçiden gümrük vergisinin alınması usulü 1720'lere kadar imparatorluk çapında devam etti. Fakat 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar, sadece merkeze uzak olan yerlerle, dağlık tepelik alanlarda üretim yapan çiftçiden kaçakçılığa karşı gümrük vergisi alınmaya devam etti. Yeni uygulamayla eğer çiftçi tütününü harman yerinden kaldırarak başka bir köy, kasaba, kaza, şehir ve iskeleye götürürse tüccardan kabul edilerek, yine yeni tarife üzerinden gümrük vergisi tahsil edilecekti.[515] Sahibi olmayan bulunamayan veya yakalanan kaçak

---

[511] BOA, KK 5179, s. 4; BOA, D.MMK.DHN 1/10, 35, 36, 43; D.MMK.DHN 4/77, 88, 89; D.MMK.DHN 23259, s. 4-14.

[512] BOA, KK 5179, 2-3; BOA, D.MMK.DHN 1/85; D.MMK.DHN 2/2; D.MMK.DHN 4/97; BOA, Cevdet Maliye 2551.

[513] BOA, D.MMK.DHN 1/8, 14, 16, 18, 34, 63, 66, 85, 110, D.MMK.DHN 2/2, 77, 96, D.MMK.DHN 4/70, 81, 85, 97, 110, 112, 128; KK 5179, 1-3; BOA, Cevdet Maliye 2551.

[514] BOA, D.MMK.DHN 1/93; D.MMK.DHN 4/110.

[515] BOA, D.MMK.DHN 2/46, 77; D.MMK.DHN 4/112; BOA, KK 5179, s. 1-3.

tütünler, miri için ahz edilecek ve kadı tarafından satılarak, müşteriye tezkere verilecekti.[516]

Geçmiş yıllarda bu sektörde tütün tahriri konusunda önemli problemler olduğunu tecrübe eden idareciler, bunları bir daha yaşamamak, hızlı ve doğru tahrirler yapılaması için de önemli tedbirler aldı. Bu nedenle 8 Ekim 1696 tarihinde yayınlanan fermanla tahrir edilerek toplanan vergi gelirlerinin her 1.000 akçesinde 70 akçe mübaşire, 20 akçe kadıya 10 akçe de hüddama verilmesi kararlaştırıldı.[517] Fakat belirlenen bu miktar üzerinde 15 Aralık 1696'da bir değişiklik yapıldı. Bunun sebebi ise tütün gümrük kayıtlarını tutan Maden Mukataası Kalemi memurlarına herhangi bir ücretin verilmemesiydi. Bu nedenle Maden mukataacısı ve hülefası, bu durumu bildiren bir arzuhali divana sunarak kendilerine de bir pay verilmesini rica etmişlerdi. Merkez tarafından ricaları kabul edilerek aynı gün bir ferman yayınlandı. Buna göre mübaşirler için belirlenen 70 akçenin 10 akçesi İstanbul'da Maden Mukataası avaidine ait olacaktı. Ayrılan 10 akçenin 5 akçesi maden mukataacısı efendiye, diğer 5 akçesi de hulefaya avaid olarak verilecekti.[518]

1759 Yılı Tarifesi

1696 yılında konulan gümrük tarifesi, yaklaşık olarak altmış üç yıl hiç değiştirilmeden uygulandı. Tütüncülük sektörünün 18. yüzyılın ilk yarısındaki gelişimini gören ve hazine için önemli bir gelir kapasitesine sahip olduğunu anlayan devlet adamları, genel olarak malikane şeklinde idare edilen tütün mukataalarını, bizzat devlet tarafından emanet usulüyle idare ederek gelirleri aracısız olarak merkezi hazineye aktarmayı düşünmeye başladılar. Bu düşüncelerini yeni bir gümrük tarifesiyle 1759 yılında uygulamaya koydular.[519] Bu tarihten itibaren malikanecilerin muacceleleri ödenerek mukataalar geri alınmaya ve Darphane-i Amire tarafından idare edilmeye başlandı.[520]

---

[516] BOA, D.MMK.DHN 4/11, 50, 91, 128; D.MMK.DHN 5/9; BOA, KK 5179, s. 1, 37.

[517] BOA, D.MMK.DHN 1/24, 33, 40, 73; D.MMK.DHN 2/22; D.MMK.DHN 3/13; D.MMK.DHN 4/95; D.MMK.DHN 1/85; BOA, KK 5179, s.3; BOA, KK 5179, s. 3.

[518] BOA, KK 5179, s. 3; BOA, D.MMK.DHN 1/85.

[519] BOA, D.MMK 335/79, 100.

[520] Cezzar, s. 81.

Bu yeni uygulamayla yaklaşık 50-60 yıl malikane olarak varlığını devam ettiren mukataaların gelenekleşmiş idari yapısındaki değişimin yeni problemleri de beraberinde getireceğinin farkındaydı devlet adamları. Muhtemelen çıkabilecek problemler şunlardı: Yeni uygulama ile malikane sistemi tasfiye edileceğinden hem malikane sahipleri, hem de bölgesel alt mültezim grubu, gelir kaynakları ellerinden gideceği için büyük tepki gösterecekti. Bu sektörden malikaneci ve alt mültezim grubunun çekilmesi, bunlarla işbirliği içinde olan tüccar grubunu da etkileyebilirdi. Ayrıca bu durum, onlar tarafından kontrol altında tutulan stokçuların daha faal hale geçmelerine, bu da fiyat artışına ve kaçakçılığa sebep olarak gümrük gelirlerinin uzun süre telafisi mümkün olmayacak şekilde azalmasına neden olabilirdi. Bu yüzden yeni tarife ile 1696 yılında konulan ve tütünün cins ve kalitesine göre 20, 40, 60 akçe olarak alınan vergi miktarı arttırılmıyor, aksine % 40 ila % 62,5 oranında indirim yapılıyordu. Buna göre birinci sınıf yenice ve vardar yenicesi cins tütünün kıyyesinden 24 akçe, ikinci sınıf kırcaali tütününden 15 akçe ve kaba cins tütünden 12 sağ akçe gümrük vergisi alınacaktı.[521]

Bu tarife Anadolu ve Ortadoğu bölgesinde yetiştirilen tütünler için de geçerli idi. Milas, cebeliye ve imadiye cins tütünlerin iyi kalitelisinden 24 akçe, orta kalitelisinden 15 akçe ve düşük kalitelisinden 12 akçe gümrük vergisi alınacaktı.[522] Fakat bu yeni tarifenin düşük oranda olmasına rağmen imparatorluk çapında uygulamaya konması biraz gecikmeyle oldu.[523] Bunun sebebi ise, İstanbul tütün gümrüğüne bağlı mukataalar haricindekilerin hâlâ malikane sistemiyle idare edilmesi ve bunların düşük tarifeye karşı çıkmalarıydı. Bu nedenle yeni tarife ancak Mart 1761 tarihinde tam anlamıyla imparatorluk dahilinde yaygınlaşabildi.

---

[521] BOA, D.MMK 335/78 Bu belge, yeni tarifeyi bildiren ve uygulamaya geçirildiğini gösteren ilk belge ve Ustrumca kadısının ilamıdır. Ferman değildir.

[522] BOA, D.MMK 340/100.

[523] Tütün mukataalarının idaresinin devlet tarafından yapılma kararı 1172 yılında çıkarılmasına rağmen ve nizam-ı cedid olarak belirtilmesine rağmen vergi tarifesi üzerinde herhangi bir değişiklik yapılamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü 22 R 1173 (24.12.1759) BOA, D.MMK 335/100 belgede, 20, 40, 60 akçe olan eski tarife devam etmektedir. Aynı şekilde 25 M 1174 (6 Eylül 1760) BOA, D.MMK.İGE 73/9 belgede de nizam-ı cedidden bahsedilmekte fakat yeni vergi tarifesinden bahsedilmemektedir. Bu değişiklik büyük bir ihtimalle Mart 1174 yani 1761 yılının Mart ayında gerçekleşmiştir. Bu tarihle ilgili olarak bütün imparatorluk dahilinde yeni tarifenim düzenli bir şekilde toplanmaya başladığını belirten bilgiler için bk, BOA, D.MMK.340/56; D.MMK 345/67; BOA, Cevdet Maliye 1506.

1791 Yılı Tarifesi

1759'da uygulamaya konan tütün gümrük tarifesi, 1791 yılına kadar yaklaşık 32 yıl aynı oranda tahsil edildi. Bu süre zarfında devletin içinde bulunduğu siyasî ve malî duruma göz atılacak olursa, 1768 yılında Rusya ile savaşa başlanmadan önce 22 yıl kesintisiz bir barış dönemi yaşandığı ve buna bağlı olarak malî durumun iyi olduğu görülmektedir. 1761 yılında devlet bütçesi açık vermediği gibi, yaklaşık olarak 450.000 kuruşluk fazlası vardır. 1767 yılına kadar revaçta olan malikane satışlarından hazine oldukça yararlanmıştır. Bu dönemde tahta geçen III. Osman (1754-1757) ve III. Mustafa (1757-1774) cülus bahşişlerini kolayca ödemişler, hatta berat yenileme resimlerini de affetmişlerdir. Aynı zamanda mevacib ödemelerinde herhangi bir zorluk çekilmemiştir.[524]

Devletin malî durumunun iyi olmasına güvenilerek 1768 yılında başlatılan savaş, düşünüldüğü gibi gelişmemiş, beklenildiğinden daha uzun sürerek 1774 yılına kadar devam etmiş, giderlerin artmasına koşut olarak, devleti yavaş yavaş ağır bir malî bunalıma itmişti. Umulanın aksine savaşın uzaması nedeniyle artan giderleri karşılamak için bir taraftan klasik yöntemle iç hazineden borç alınması, malikane sahiplerinden alınan *cebelu bedeliyyesi* oranının % 1'den % 15'e çıkarılması gibi kaynakları arttırıcı yollara başvurulurken, diğer taraftan da israf ve lüks harcamaların önüne geçilmesi, devletten maaş alan hem askeri hem de sivil zümreler denetlenerek fiilen görev yapmayanların maaşlarının kesilmesi gibi harcamaları kısma yönünde provizyonist mantıklı uygulama başlatılmıştı.[525]

Bunalımı aşmak amacıyla alınan bu tedbirler, hazineye sınırlı bir yarar sağlarken, 1774 yılında savaşın bitmesiyle imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, bu bunalıma ilaveten Osmanlı maliyesine yeni ağır yükler getirir. O da Osmanlı devletinin yaklaşık olarak bütçesinin yarısına tekabül eden 7,5 milyon kuruşluk Rusya'ya ödeyeceği savaş tazminatıdır. Gerçi bu miktar, antlaşmayı takip eden üç yıl içinde eşit miktarlar halinde üç taksitte ödenecektir. Fakat bu antlaşmanın tam bir barış ortamı sağlamaması, Osmanlı yöneticilerini eksikleri giderme yönünde askeri alanlarda yenilik yapmaya zorlarken, hazineyi de yeni kaynaklar bulmaya itmektedir. Ayrıca Mora'daki

---

[524] 1768 yılı öncesi Osmanlı İmparatorluğundaki mali durum için bk, Yavuz Cezar, s. 74.
[525] Yavuz Cezar, s. 74-76.

Arnavutların ayaklanması, Mısır'da meydana gelen olaylar, masrafı büyük olan donanmanın harekete geçmesini gerektirmekte, üstüne üstelik 1776 yılında başlayan ve üç yıl devam edecek olan İran'ın Basra eyaletine müdahalesi de bu sıkıntıların üzerine tuz biber ekmektedir.[526]

Devlet, bunalımı aşmak için bir taraftan tasarrufa yönelik lüks ve israfı önleyici tedbirler alma, kapıkulu ocaklarında denetimi hızlandırarak hazine giderlerini azaltma yönünde çalışmalar yaparken, diğer taraftan da iç borçlanmaya dayalı *esham sistemi*ni ilk defa tütün mukataalarında hayata geçirdi.[527]

1783 yılında Kırım'ın Ruslar tarafın işgal edilmesi ise kısa süre içinde başlaması kaçınılmaz savaş ve getireceği mali yük, devlet adamlarını zaten büyük sıkıntıda olan hazineye yeni kaynak bulma arayışlarına yöneltti ki, ilk defa dış borçlanma konusu gündeme geldi.[528] Bir taraftan bu konuda tartışmalar yapılırken, diğer taraftan da malikane olarak işletilen mukataaların bazıları esham sistemine dahil edilmeye, varolanların bir kısmının da sehimleri arttırılmaya başlandı. Aynı zamanda müsadereler çoğaldı.[529]

1791 yılında konulan yeni tütün gümrüğü tarifesi arifesindeki gelişmelere bakıldığında ise Ağustos 1787 tarihinde Rusya ile başlayan ve ardından Şubat 1788'de Avusturya'nın da katılmasıyla iki cepheli savaş içinde kalan Osmanlı'nın başına bir de İsveç'e yardım meselesi çıkması, zaten bunalımda olan hazinesine yeni bir yük getirmişti. Savaşın iki cephede devam etmesi, bir taraftan para sıkıntısını beklenmedik derecede artırırken, giderleri olağan gelirlerle karşılama imkanı bulamayan devlet yöneticileri, geçmiş yıllara ait bakaya vergilerin hızlı şekilde hazineye aktarılması yönünde çalışmalara, eski-yeni ayırımı yapmadan malikane ve esham sahiplerinden muaccelenin % 10-15 oranında *cebelü Bedeliyyesi* adı altında vergi tahsiline başladı. Aynı zamanda özellikle devlete borcu olanlara karşı müsadereler artarken, bir taraftan ülkede bulunan zenginlerden para toplama gibi bir iç borçlanmaya gidiliyor, öte taraftandan da sonuçsuz kalacak olan Fas, Cezayir, Tunus, Hollanda ve İspanya'dan borç para almak için girişimlerde bulunuluyordu. Bu arada varolan malî bunalıma karşı

---

[526] Yavuz Cezar, s. 76-78.
[527] Yavuz Cezar, s. 78-79.
[528] Yavuz Cezar, s. 89-92.
[529] Yavuz Cezar, s. 98-111.

yapılan önemli bir çalışma da enflasyona dayalı zoraki bir vergi olan para tağşişi oldu. 1787'de başlayan savaşın ilk yıllarında halktan satın alınan altın ve gümüş ile yeni *cedid ikilik*ler adlı akçalar basılmış ve gerçek değerinin % 20 fazlasıyla piyasaya sürülerek hazineye bir miktar gelir sağlanmıştı.[530]

Devletin gelirleri arttırıcı politikası Nisan 1789'da tahta geçen III. Selim'le de devam etti. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında mali örgüt içerisinde devletin gelir ve giderlerinin idaresinde ikinci bir hazine konumuna gelen darphane, 1757-58'de Haremeyn evkafı ve mukataaları başta olmak üzere 1759'dan itibaren tütün gümrük gelirlerini de emaneten idare etmeye başlamış, sonraki yıllarda bu mukataaların sayıları arttırılmış, elde edilen gelirler savaş finansmanında kullanılmıştı. III. Selim'in tahta geçtiğinde *sermaye akçesi* olan mevcut para miktarı 2.000 kese civarındaydı. Bir buçuk yıl içinde savaş için darphaneden yapılan transfer 25.000 keseyi aşmıştı. Kısa süre içinde darphanenin bu mevcuda ulaşmasının sebebi, halktaki ve özellikle saraydaki gümüş ve mamul eşyaların darphaneye teslimi ile düşük ayarlı akçaların basımı ve bu kuruma bağlı mukataaların gelirlerinin arttırılması idi.[531]

Devlet, içinde bulunduğu zorlukları aşmak için çeşitli çareler arayıp yöntemler bulurken, her nedense tütün gümrüğü tarifelerine dokunmamıştı. Gerçi iç borçlanmayı bu sektörde başlatmıştı ama bunun tarifeyle bir alakası yoktu. Bu konunun gündeme gelmesi, 1787 yılında başlayan savaşın tütün mukataa gelirlerini hergeçen gün düşürmesiyle oldu. Gümrük gelirlerinin düşmesi demek, yapılacak harcamaların ve özellikle de esham faizlerinin ödenememesi anlamına geliyordu ki böyle bir durumun gerçekleşmesi, kendi deyimleriyle "devlet-i aliyyenin şanına yakışmazdı.[532] Fakat savaş devam ediyor, durum her geçen gün kötüleşiyordu. Bu nedenle hem bu durumu aşmak hem de gelirleri arttırmak için projeler geliştirildi. Bunlardan biri, 297 sehime çıkarılan tütün mukataalarının esham hisselerini 240'a indirmek, diğeri, alınan gümrük vergisinin her 4 akçesinin üzerine 1'er akçe zam yapmak, bir diğeri ise emaneten idare etmekti. Bu teklifler üzerine ehl-i vukuf ile yapılan görüşme ve tartışmalardan sonra, esham hisselerinin 240'a indirilmesinin mümkün olmayacağı kararına varıldı. Geriye ikinci ve üçüncü şık kalmıştı ve ikisi de uygulanacaktı. Buna göre tütün mukataaları, Arpa

[530] Yavuz Cezar, s. 135-139.
[531] Yavuz Cezar, s. 98-102, 139-140.
[532] BOA, MM 10054, s. 2; BOA, HAT 33938/H.

Emaneti ile birlikte emaneten iltizama verilecek ve gümrük vergisi olarak her 12 akçe üzerine 3 akçe zam yapılacaktı. Yapılacak yeni tarifeyle hazineye birkaç yüz kese gelir sağlanması bekleniyordu. Elde edilen gelir, esham faizleri başta olmak üzere gerekli olan yerlere transfer edildikten sonra, geri kalan miktar, nakit olarak Darphane-i Amireye teslim edilecekti.

Yeni tarife hakkında karar, 16 Temmuz 1791 tarihinde yayınlandı ve hemen uygulamaya kondu. Buna göre gümrüklere getirilen tütünler dört sınıfa ayrılarak vergilendirilecekti. Rumeli bölgesinde yetişen Yenice-i karasu tütünün *göbek* olarak adlandırılan beyaz bohçaya sarılı birinci sınıfının kıyyesi 24 akçeden 30 akçeye, kenevir bohça olarak adlandırılan ikinci sınıfın kıyyesi 18 akçeden 21 akçeye, dizi ve basma tabir olunan üçüncü sınıfı 15 akçeden 18 akçeye ve dördüncü sınıf kalitedeki kaba cins tütünler ise 12 akçeden 15 akçeye çıkarılıyordu. Anadolu ve Ortadoğu bölgesinde yetişen cebeliye ve imadiye ve milas cins tütünleri içinde aynı tarife geçerli idi. Kantar ve batman hesabıyla kıyye başına alınan 12 akçe 15 akçeye yükseltildi. Böylece Rumeli bölgesinde yetişen tütünlerin gümrük vergi oranları % 17 ila % 25 arasında arttırılırken, Anadolu ve Ortadoğu'da yetiştirilen tütünlerden alınan vergilerde % 25 oranlık bir artış yapılıyordu.[533]

Askeri Reformlar Dönemine Giriş ve Yeni Gümrük Tarifeleri:

1803 Yılı Tarifesi (Bidat Vergisi)

1791 yılında konulan yeni tarife yaklaşık 12 yıl devam etti. 1774 yılından 1792'ye kadar süren *buhran dönemi*nde görülen eksiklikleri gidermek amacıyla, savaşın sona ermesinden hemen sonra devlet yöneticileri, özellikle bir taraftan askeri reformlara girişirken diğer taraftan da bu reformlar için gerekli finansman sağlamak amacıyla girişimler başlattı. Mali açıdan en önemli girişim 1 Mart 1793 yılında *İrad-ı Cedid* hazinesinin kurulması oldu. Hazine-i Amire'den sonra kurulan bu ilk müstakil hazinenin birincil görevi, askeri giderlerin ve özellikle meydana gelebilecek savaşların finansmanını sağlamaktı. Bu finansman, Hazine-i Amire ile Darphaneden idare olunan

[533] BOA, MM 10054, s. 2-3; BOA, HAT 33938/H;

bazı mukataaların, timarların, iltizamların, yıllık geliri 10 keseyi geçen mahlul malikane mukataaları veya hisseleri ile yine mahlul eshamlardan sağlanacaktı.[534]

İmparatorluk dahilindeki tütün mukataalarının tamamı 1775 yılında esham sistemine geçilmesiyle birlikte İstanbul Duhan Gümrüğü'ne bağlanmış ve tek elden idaresine karar verilmişti. Devlet, 1787-1792 yılları arasında imparatorluğun kuzeyinde Rusya ile savaşa devam ederken güneyde özellikle Mısır bölgesinde huzursuzluklar başlamıştı. Bu durum bilhassa 1795 yılından itibaren artmış, 1797'de Ali Bey isyanı ve ardından Napolyon'un işgali bir taraftan hazine giderlerini artırırken, diğer taraftan da Ortadoğu ve Rumeli'den Mısır'a yapılan tütün ticaretini sekteye uğratmış, tütün gümrük gelirlerini düşürmüştü. Bu nedenle yöneticiler varolan ihtiyacın bir kısmını karşılamak amacıyla tekrar tütün gümrüklerine yöneldiler. Yapılacak şey, mevcut gümrük vergisini yükseltmekti. Bu konuda % 28,5 ila % 50 arasında yapılacak zamlarla tütün gümrüklerinden 400 kese elde edilecek, bu miktarın 350 kesesi esham olarak satışa çıkarılacak ve bundan elde edilecek muacceleler gerekli harcamalar için kullanılacaktı.[535]

Düşünülen yeni tarife, *resm-i bid'at* adıyla 3 Nisan 1803 tarihli bir fermanla açıklandı ve kısa zamanda uygulamaya geçirildi. Böylece tönbeki'den alınan vergi 30 akçeden 45 akçeye, ala cinsinden olup beyaz bez boğçaya sarılı taşlık, aynalı, halifeler ve bunların emsali göbek olarak adlandırılan birinci sınıf kalite tütünlerin kıyyesi 30 akçeden 39 akçeye, ortaköyler, karşıyaka, kurudere, karacakoyun ve bunların emsali kenevir boğçaya sarılı ikinci sınıf kalite tütünlerin kıyyesi 21 akçeden 27 akçeye, dizi, basma, persaçan, demirlibasması ve emsali üçüncü kalite tütünlerin kıyyesi 18 akçeden 24 akçeye, kırcaali, kızıldeli, meştaniye, kamarlı, eflak bölgesinden gelen dombasar ve bunların emsali kaba cins tütünlerin kıyyesi 15 akçeden 21 akçeye yükseltildi.[536] Anadolu ve Ortadoğu bölgesinde yetiştilen milas, cebeliye ve imadiye cins tütünler de kaba cins olarak kabul edilerek kıyyesinden alınan 15 akçeden 21 akçeye yükseltildi.[537]

---

[534] Yavuz Cezar, s. 155-157.
[535] BOA, MM 10054, s. 225; BOA, HAT 33938/H.
[536] BOA, MM 10054, s. 218; BOA, HAT 33938/H.
[537] BOA, MM 10054, s. 219; BOA, HAT 33938/H.

Aynı zamanda kaçak tütünlerin miri için alınması yerine ceza olarak iki kat vergi ödenmesi usulü de ilk defa bu tarifeyle başladı.[538]

1813 Yılı Gümrük Tarifesi

1803 yılında konulan yeni gümrük tarifesi Ağustos 1813 tarihinin sonlarına kadar yaklaşık 11 yıl devam etti. 1803'ten yeni tarifenin uygulamaya konduğu 1813 yılına kadar geçen döneme bakılacak olursa, 1804 yılında Balkanlarda Sırp ayaklanması, ardından 1806'da Rusya ile başlayan savaş, 1807 yılında sultan III. Selimin tahttan indirilişi gibi birbiri ardına gelen siyasi gelişmeler olduğu görülür. Sırp ayaklanması ve Rusya ile başlayan savaş, Osmanlı maliyesine yeni masraf kapısı açarken, III. Selim'in bir ayaklanma sonunda tahttan indirilişiyle *nizam-ı cedid* hareketine son verilmiş, bu hareketi finanse edecek *irad-ı cedid hazinesi* de lağvedilerek gelir kalemleri Darphane'ye devredilmiştir.[539]

Daha önce Hazine-i Amire ve Tersane Hazinesini desteklemekte kullanılan Darphaneye 1806'da Rusya ile savaşın başlaması üzerine III. Selim, İrad-i Cedid Hazinesinin esham gelirleri ve evkaf akçelerinden 2,5 milyon kuruşu ve esham satışlarından elde edilen cebelü bedeliyelerini takviye yaparak, gerektiğinde savaş masraflarının finansmanında bir ihtiyat hazinesi olarak kullanılması amaçlamıştı. İrad-ı Cedid Hazinesinin kaldırılmasıyla birlikte mali olanakları artan Darphane, artık önem ve işlevi bakımından tamamen ihtiyat hazinesi durumuna geldi. Fakat devam eden eden savaş ve sefer giderleri, 1809 yılında yaklaşık 3.000 keselik yani 1.500.000 kuruşluk bir açığın doğmasına sebep olurken darphane'de biriktirilmiş olan fon da tükendi.[540]

Darphanede oluşturulan seferiye akçelerinin tükenmesi karşısında yeni kaynaklar bulmaya yönelen merkezi idare, bir taraftan bakayaların tahsili, müsadereler, *zuhurat* gelirleri ve *cihat ianesi* adıyla bazı vezir ve taşranın zengin kişilerinden gümüş ve akçe yardımıyla, diğer taraftan da piyasaya yeni esham çıkararak iç borçlanma ile kaynak bulmaya yöneldi. Bu nedenle esham çıkarmaya elverişli, Darphane tarafından zapt ve idare olunan bazı mukataların gelirleri *ocaklık* adı altında Tütün Gümrüğüne

[538] BOA, MM 10054, s. 218-219.
[539] Yavuz Cezar, s. 235-236.
[540] Yavuz Cezar, s. 236-238.

bağlanarak yeni sehimler halinde bu gümrük adına piyasaya çıkarıldı. Darphane, esham olarak satılan bu mukataaların kârı olan 250.000 kuruşu her sene iki taksitte tütün gümrüğüne veriyor, faiz taksitleri de sahiplerine buradan dağıtılıyordu. Fakat esham satışlarından ve diğerlerinden elde edilen gelir, savaş halinde bulunan ordunun nakit ihtiyacını karşılamada yetersiz kaldığından, yöneticiler, eshamları ikinci el borçlanma aracı ve borç teminatı olarak kullanmaya başladı. Nakit zorluğu çeken devlet, eshamları bu şekilde kullanarak sarraflardan ve kendi kurumlarından borç almaya başladı. Örneğin 1811 yılı sonunda yeniçeri mevacibleri için acilen 250.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğunda Hazine-i Amire, Zahire Hazinesinden 250.000 kuruşluk esham karşılığında borç istemişti. Diğer taraftan cihat ianesini daha cazip kılmak amacıyla da *cihadiye eshamı* adıyla belirli miktarlarda yenileri çıkarılmıştı.[541]

Devlet adamları bu gibi gelir arttırıcı uygulamalar yaparken, 1813 yılına gelindiğinde mukataaların idaresi konusunda önemli bir değişiklik yapılmasına karar verdi. II. Mahmud dönemindeki merkezileşmenin de bir habercisi olan bu uygulamaya göre eyalet ve kazalarda bulunan mukataalar, mültezim yerine artık güvenilir bir sarraf kefaletiyle vali ve sancak mutasarrıflarına ihale edilecekti. Böylece devlet, bir taraftan mültezim grubunun cebine giren kârları vali ve sancak idarecilerine devrederek, savaşlar nedeniyle kötüleşen mali durumlarını güçlendirecek, diğer taraftan da mültezimler elinde bulunan mukataaları kendisine döndürmüş olacaktı.[542]

Bu gelişmeler sürecinde tütüncülük sektörüne bakacak olursak, imparatorluk dahilinde bulunan tütün mukataaları, Darphane tarafından emanetle idare edilmekte, devam eden savaşlar gelirlerine zarar vermektedir. Aynı zamanda 1791 yılı tarifesiyle yeniden uygulanmasına başlanan mukataaların emanetle idaresinin sakıncaları ortaya çıkmaya başlamıştı. Olumsuz etkenlere 1807 yılında III. Selimin tahttan indirilmesiyle başlayan idari ve siyasi karışıklıklar da eklenince, tütün mukataaları gelirlerindeki düşüş önemli ölçüde artmıştı.[543]

Bu durumun düzeltilmesi konusunda 1808'de İstanbul Tütün Gümrüğü emini Hafız Hüseyin Ağa'nın başlatmış olduğu girişimlerin olumlu sonuçları bir yıl gibi kısa süre içinde alınmaya başlanmıştı. 1806-1807 yıllarındaki tütün mukataaların toplam

[541] Yavuz Cezar, s. 239-241.
[542] Yavuz Cezar, s. 242-243.
[543] BOA, MM 10054, s. 298, 326.

geliri 1.414.384 kuruş iken 1809 tarihinde yaklaşık % 3,5 oranında 50.000 kuruşluk bir artışla 1.463.813,5 kuruşa yükselmişti.[544]

Bu girişimler, Kasım 1809 tarihinde padişahtan da destek alan Mahmud Nedim Efendi tarafından da devam ettirildi. Bu konuda bir taraftan gümrük muhasebeleri üzerinde çalışmalar yapılarak özellikle bakayaların tahsiline hız verilirken, diğer taraftan da gümrüklere mutemet eminler tayiniyle kapasiteleri belirlenmeye çalışıldı. Fakat Rusya ile devam eden savaş ve ordunun ihtiyacını karşılamada zorlanan hazineye acil nakit ihtiyacı, yukarıda genel olarak bahsedilen gelir kaynaklarına tütün mukataalarının da dahil edilmesini sağladı. Tütün mukataa gelirlerini acilen hazineye kazandıracak olan yöntem, devletin zamam zaman gerektiğinde uyguladığı yıllık *maktu* sistemden ibaretti. 1808 yılında başlatılan çalışmalar sayesinde gelirler biraz yükselmiş, tütün mukataalarının kapasiteleri birkaç yıl içinde belirlenmişti. Eğer maktu sistem uygulamasına geçirilirse hem hazineye hızlı şekilde nakit girecek, hem de zaman içinde önemli kusurları görülen emanet sistemi tasfiye edilmiş olacaktı. Bu uygulama 1811 yılında başlatılmak istendi fakat devam eden savaş buna müsaade etmiyordu. 1812 yılında Bükreş antlaşmasıyla savaşın sona ermesi, yöneticileri bu konuda harekete geçirdi.[545]

9 Şubat 1813 tarihinde yayınlanan fermanla, artık tütün mukataalarının vali ve mutasarrıflara maktu olarak sarraf kefaletiyle iltizam edileceği bildiriliyordu. Buna mahalli idareciler rağbet etmedi. Çünkü gelir kapasitesi üzerinden belirlenen maktu miktar ile mukataayı aldıklarında hiçbir kârları olmayacaktı. Bu nedenle tütün mukataları hem mülki amirler hem de sarraflar için daha cazip hale getirilmesi gerekiyordu ki yapılacak tek şey varolan vergi tarifelerini yükseltmekti. 24 Temmuz 1813 tarihinde yeni gümrük tarifesi için karar çıktı.[546] Yeni gümrük tarifesinde tütün kalitesine bakılmaksızın herbirinin üzerine 3'er akçe zam yapılıyordu. Buna göre tenbakü'nün kıyyesi 45 akçeden 48 akçeye, taşlık, aynalı, halifeler ve bunların emsali

---

[544] İstanbul ve Arabistan ve Tevabii Duhan Gümrüğü emini 1807-1809 yılları arasındaki bakayaların tahsili ve gümrük eminleri tayini ve yapılan muhasebeler hakkında bk, BOA, MM 10054, s. 298-325, 338-342.

[545] İstanbul ve Arabistan ve Tevabii Duhan Gümrükleri Emini Mahmud Nedim Efendi'nin yapmış olduğu faaliyetler ve yapılan değişiklikleri içeren hükümler için bk, BOA, MM 10054, s. 326-382.

[546] BOA, MM 10054, s. 392. 24 Temmuz 1813 tarihli bu belge şimdilik tarife değişikliğini bildiren ilk belge olmasına rağmen bu belgede Yeni tarifenin uygulanmaya konması 1228 Haziranından itibaren

göbek tabir olunan beyaz boğçaya sarılı ala cins tütünlerin kıyyesi 39 akçeden 42 akçeye, ortaköyler, karşıyaka, kurudere, karacakoyun ve emsali olan kenevir boğçaya sarılı cins tütünlerin kıyyesi 27 akçeden 30 akçeye, dizi, basma, persaçan, demirli basma ve emsali üçüncü sınıf tütünlerin kıyyesi 24 akçeden 27 akçeye, kırcaali, kızıldeli, meştaniye ve emsali olan kaba cins tütünlerin kıyyesinden alınan 21 akçe vergi 24 akçeye çıkarılıyordu.[547] Anadolu ve Ortadoğu'da yetişitirilen tütünler içinde aynı oran geçerli idi. Fakat bu bölgelerde yetiştirilen milas, cebeliye ve imadiye cins tütünler kaba cins tütün olarak kabul ediliyor ve beher kıyyesinden alınan 21 akçe vergi miktarı 24 akçeye çıkarılıyordu.[548] Yeni tarifeyle gümrük vergileri birinci sınıf kalite tütünden dördüncü sınıf kalite tütüne doğru gittikçe artan % 7 ila % 14 oranlarında yükseltilmiş oluyordu. Böylece ilk defa imparatorlukta en çok üretilen ve tüketilen cinslere daha yüksek vergi oranı isabet ettirilerek, mukataalar, mülki idareciler için daha cazip hale getiriliyordu.

1826 Yılı Gümrük Vergisi Tarifesi

Tütün gümrüklerine 1813 yılında konulan tarife yaklaşık 14 yıl uygulamada kaldı. Bu süre zarfında tütün mukataalarının büyük kısmı iltizam olarak mahalli mülki idarecilere verilmeye devam etti.[549] Bu dönemde Rumeli'de başta Yunan isyanı olmak üzere çeşitli karışıklıklar ve Ortodoks dünyasının hamisi rolüne bürünen Rusya ile sürtüşme gibi siyasi gelişmeler vardı. 1826 yılına gelindiğinde ise devletin mali organizasyon ve usüllerini biçimlendirecek olan siyasi gelişmelerin başladığı yeni bir döneme girildi. Bu sürecin başlamasına sebep olacak en büyük siyasi olay ise tarihe *Vak'a-i Hayriyye* olarak geçmiş olan 17 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması idi. Bunu Acemi ve Kapıkulu Süvari Ocağı'nın ilgası izleyerek yeni bir askeri düzenleme ve yapılanma süreci başladı. Bu ocakların kaldırılmasıyla batı modelinde *Asakir-i Mansure-i Muhammediyye* adıyla yeni bir ordunun kurulması için faaliyete başlanmıştı. Böylece Osmanlı devletinin merkez ve eyalet ordularından oluşan

olarak belirtilmektedir. Bu nedenle bu yeni tarife hakkında yayınlanan ferman Mayıs, Haziran 1813 tarihli olabilir. Yani Temmuz ayı biraz şüpheli gibi.

[547] BOA, MM 10054, s. 393.

[548] BOA, MM 10054, s. 394.

[549] Bu döneMHMe tütün mukataalarının mülki idarecilere verilmesi hakkındaki bilgiler için bk, BOA, MM 10054, s. 395-417; BOA, MM 10101, s. 1-197; Ayrıca bk, Gümrüklerin İdaresi kısmı.

klasik ikili ordu sistemi Mansure ordusuyla birlikte tarihe karışıyor, bunun sonucu olarak da mali kaynakların merkezileşmesine doğru giden yol açılıyordu.[550]

Oluşturulmaya başlanan Mansure ordunun maaş, iaşe ve donanımını sağlayacak finansmana ve dolayısıyla yeni kaynaklara ihtiyaç vardı. Bunun için girişimler hemen başlatılarak, ilk olarak Temmuz 1826 tarihinde cizye vergisine % 30 oranında yapılan zammın Temmuz 1827'de uygulamaya konmasına karar verildi. Bu arada bir taraftan boğazların ve İstanbul'un tahkim ve savunma gücünü arttırıcı askeri hazırlıklar, diğer taraftan da yeni ordu için asker yazımı devam ettirilmekteydi. Fakat bunların finansmanını sağlayan Hazine-i Amire mali sıkıntı içindedir. Bu nedenle defterdar, padişahtan 16.674.000 kuruşluk bir yardım talep etmiş ve bir defalığına mahsus olmak üzere, gizli kalmak şartıyla kabul edilmişti. Yeni askeri düzenlemenin devamını isteyen ve hazinenin mali sıkıntısını gören padişah bu duruma kesin ve kalıcı bir çözüm bulmak amacıyla Defterdar, Asker Nazırı ve Darphane Nazırından istediği ayrıntılı rapor, Mansure askerinin yıllık maaşı ve giderleri için 17 milyon kuruşa ihtiyaç duyulduğunu, eldeki kaynakların ancak 6 milyon kuruş civarında olduğunu ve 11 milyon kuruş civarında bir açığın bulunduğunu ortaya koydu.[551]

Bu şekilde gereksinim duyulan miktar ortaya çıktıktan sonra, yeni düzenlemeye gidilerek cizye zamları, Darphane-i Amire tarafından zapt ve idare olunan çeşitli mukataa gelirleri, Ceyb-i Hümayun Hazinesine bağlı emlak-ı hümayun, kapı harcı ve bohça bahaları, Mansure ordusunun masraflarını karşılamak üzere Hazine-i Amire'ye ayrı bir kalem olarak devredilmesine karar verildi. Bu gelir kalemlerine aynı dönemde *ihtisab resmi* de katıldı.[552]

Böylece bu düzenlemeyle Darbhane-i Amire tarafından nezaretle idare olunan tütün gümrüğü mukataa gelirleri de Mansure ordusunun finansmanı için tahsis ediliyordu. Bu konuda istenen raporda Defteranın vermiş olduğu bilgilere göre iltizamla ve emanetle idare olunan tütün gümrükleri mukatasının 1825 yılı itibariyle yıllık geliri, bakayalar hariç, 1.550.000 kuruş civarındaydı. Gümrük vergilerine yapılacak olan % 100'lük bir zamla elde edilecek 1.500.000 kuruşluk ek gelir, Asakir-i Mansure harcamalarına tahsis edilebilirdi. Bu rapor doğrultusunda yıllık Mansure harcamalarının

[550] Yavuz Cezar, s. 244-246.
[551] Yavuz Cezar, s. 247-248.
[552] Yavuz Cezar, s. 248-251.

% 13-15 oranında önemli bir kısmını karşılayacak olan bu yeni tarifenin 1 Kasım 1826 tarihinden geçerli olmak üzere uygulamaya konulması için 5 Kasım 1826'de Sultan II. Mahmud tarafından onay verildi.[553]

Bu yeni tarifeye göre taşlık, aynalı, halifeler ve bunların emsali göbek tabir olunan beyaz boğçaya sarılı tütünlerden alınan 42 akçe gümrük vergisi 84 akçeye, ortaköyler, karşıyaka, kurudere, karacakoyun ve emsali olan kenevir boğçaya sarılı ikinci sınıf kalite tütünler 30 akçeden 60 akçeye, dizi, basma, persaçan, demirlibasması ve emsali üçüncü sınıf tütünler 27 akçeden 54 akçeye, kırcaali, kızıldeli, meştaniye ve emsali kaba tütünler 24 akçeden 48 akçeye çıkarılıyordu. Aynı şekilde Anadolu ve Ortadoğu bölgesinde yetişen milas, imadiye ve cebeliye tütünlerin kıyyesinden alınan 24 akçe gümrük vergisi de 48 akçeye çıkarılıyordu.[554]

Gümrük vergisine getirilen yeni tarife ile elde edilecek gelirlerin 1827 Haziran'ına kadar nasıl tahsil edilip, ne şekilde ödeneceği ve gerekli yerlere tranferinin nasıl yapılacağı konusu da ayrıntılı bir şekilde fermanda belirtiliyordu. Mukataalar, genel olarak iltizamla idare edildiği için iltizam bedeline % 100'lük bir zam yapılacaktı. Normalde mukataaların zabtı Haziran başında başladığı için Kasım ayına kadar geçen 5 aylık süre eski iltizam bedeli üzerinden İstanbul tütün gümrüğü sandığına yatırılacak, yeni tarifeye bağlı olarak % 100 zamlanan iltizam bedeli 1 Kasım 1826 tarihinden başlamak üzere 1827 yılı Mayıs ayı sonunan kadar kıste'l-yevm hesabı üzerinden yarısı Mansure harcamaları için Mukataat Hazinesinesine, diğer yarısı da esham ve diğer harcamalar için tütün gümrüğü sandığına yatırılacaktı. Emaneten idare edilen mukataalarda ise eminler, her ay sonunda yeni tarife üzerinden elde edilen gelirin yarısını mukataat hazinesine, diğer yarısını da tütün gümrük sandığına teslim edeceklerdi. İltizamla idare edilen mukataalar, genel olarak mülki idarecilere verildiği için bunların bir kısmı kefil göstermemişlerdi. % 100 oranında yapılan yeni vergi tarifesi ile gümrüklere gelen tütün miktarında geçici olarak muhtemel bir düşüş yaşanabilir, dolayısıyla mukataları zapteden mülki idarecilerin yükümlü oldukları iltizam bedelleri bakaya kalabilir, bu da özellikle Asakir-i Mansure için yapılan ve

[553] BOA, MM 10101, s. 196.
[554] BOA, MM 10101, s. 196-197.

yapılacak yatırımları sekteye uğratabilirdi. Bu nedenle bundan sonra mukataaların tamamı sarraf taahhüdü ile iltizama verilecekti.[555]

1835 Yılı Tarifesi

1826 yılında Mansure ordusu finansmanında kullanılmak üzere uygulamaya konulan yeni tarife 1835 Mayıs'ına kadar yaklaşık 9 yıl devam etti. Bu yıllar arasındaki siyasi ve idari gelişmelere bakıldığında 1821'de başlayan ve 1829'a kadar devam eden Mora ayaklanması, 1828-1829 arasında Ortodoks dümyasının hamiliği iddiasında bulunan Rusya ile savaş, özellikle Rumeli bölgesinde tütün tarımını ve ticaretini önemli ölçüde, geçici de olsa sekteye uğratmıştı. Aynı durum, 18. yüzyıl sonlarında huzursuz bir bölge haline gelen ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanıyla doruğa ulaşan Ortadoğu'da da yaşanmaktaydı.

Bu siyasi gelişmeler, bir taraftan askeri alanda yapılan harcamaları artırırken diğer taraftan da gümrük gelirlerinin düşmesine, özellikle gümrük bakayalarının artmasına sebep olmaktaydı. 1835 yılına gelindiğinde tüccarların gümrüklere olan borcu, 13 yük 74.400 kuruşu bulmuştu. Bu durum, ordu ve savaş finansmanı bir tarafa, esham taksitlerinin ödenememesi gibi önemli bir problemi de ortaya çıkarmıştı. Aynı yılın Aralık ayında esham taksitlerinin ödenememesi ihtimali kesinleşince, idareciler, çeşitli çözüm yolları aramaya başladı. Bunlardan birincisi mahlul esham satışlarını durdurmaktı. Fakat bu, gereken ihtiyacı kısa sürede karşılayabilecek bir çözüm olarak gözükmemekteydi. Düşündükleri ikinci çözüm, bakayaların kısa süre içinde toplanmasıydı. Fakat tütün tüccarlarına bu konuda yapılacak baskının da telafi edilemeyecek sonuçlar doğurması muhtemel gözükmekteydi. Çünkü tütün tüccarı ile gümrükler arasındaki ilişki zamanla şöyle gelişmişti: Tüccar, çifçiden alarak gümrüğe getirdiği tütünün vergisini, ödemeden veya az bir kısmını ödeyerek esnafa satar ve alacağını tahsil ettikçe, gümrüğe olan borcunu taksitler halinde öderdi. Bu şekilde küçük ve orta ölçekli sermaye ile ticari faaliyette bulunan tüccarın, gümrükle olan bu ilişkisine baskı yapılacak olursa, bu sektörden çekilme ihtimali yüksek gözükmekteydi ki bu da gümrük gelirlerinde kalıcı bir düşmeye sebep olabilirdi.[556] Bu konuda geriye kalan son

[555] BOA, MM 10101, s. 196-197.
[556] BOA, MM 10101, s. 310-314.

çare, gümrük tarifeleri üzerine zam yapmaktı. Fakat 1826 yılındaki % 100'lük vergi zammı, doğal olarak tütünlerin piyasa fiyatına yansımış ve bahsedilen siyasi gelişmelere bağlı olarak da her geçen gün artarak, devletin vergilerin artırılmasında aldığı temel ölçülerden biri olan raic fiyat ile vergi tarifesi arasındaki fark gittikçe açılmıştı.[557] Bu nedenle yapılacak zammın tüketiciyi etkilemeyecek şekilde % 14 ila % 25 arasında olması kararlaştırıldı. Yeni tarife ile tütün cinslerine ayırt edilmeksizin kıyye başına 12'şer akçelik zam yapılacak, elde edilen 6 yük 16.300 kuruşluk ek gelir ile başta esham taksitleri olmak üzere tütün gümrüğünün yapması gereken harcamalarda kullanılacaktı.[558]

14 Mayıs 1835 tarihinde kararı çıkan bu yeni gümrük tarifesine göre ala cinsinden olan taşlık, aynalı, halifeler ve emsali göbek olarak adlandırılan beyaz bohçaya sarılı tütünlerin bir okkasından alınan gümrük vergisi 84 akçeden 96 akçeye, ikinci sınıf ortaköyler, karşıyaka, kurudere, karacakoyun ve emsali kenevir bohçaya sarılı tütünler 60 akçeden 72 akçeye, dizi, basma, persaçan, demirlibasması ve emsali olan üçüncü sınıf tütünler 54 akçeden 66 akçeye, kırcaali, kızıldeli, meşdaniye ve bunların emsali kaba duhan adlandırılan dördüncü sınıf kalitedeki tütünlerin gümrük vergisi 48 akçeden 60 akçeye çıkartılıyordu.[559] Ege adaları, Anadolu ve Ortadoğu bölgesinde yetiştirilen tütünler de 1826 yılında olduğu gibi kaba cins tütün olarak kabul ediliyor ve 48 akçe olarak alınan gümrük vergisi 60 akçeye yükseltiliyordu.[560]

Yabancı Devletlerle Ticaret Antlaşmaları ve Yeni Tarifeler:

1840 Yılı Tarifesi

14 Mayıs 1835 yılında uygulamaya konulan gümrük tarifesi Haziran 1840 tarihine kadar 5 yıl devam etti. Bu tarihe kadar geçen süre içinde meydana gelen gelişmelere bakıldığında askeri yatırımlar devam etmekte, bürokrasideki değişim sürekliliğini korumaktadır. 1838 yılında İngiltere ile Balta Limanı Ticaret Antlaşması imzalanmış, 1839'da ise Tanzimat fermanı ilan edilmiştir. Bu süreçte bürokraside

[557] BOA, MM 9673, s. 15.
[558] BOA, MM 10101, s. 310-314.
[559] BOA, MM 10101, s. 310-314.
[560] BOA, MM 10101, s. 316-326.

merkezileşme yönünde yapılan yenilikler, doğal olarak mali kurumların idari yapısında değişikliklere, bunların uzantısı olarak da tütün gümrük tarifelerinin yükseltilmesine sebep olmuştu.

Haziran 1840 tarihinde tütün gümrük tarifesinin yükseltilmesinin sebebi, 1793 yılında İrad-ı Cedid Hazinesinin kurulmasıyla başlayan çoklu hazine sisteminden, II. Mahmud döneminde merkezileşmenin bir sonucu olarak tekrar tekli hazine sistemine geçişten kaynaklanmakta idi.

III. Selim döneminde İrad-ı Cedid Hazinesini müteakib kurulan ve döner sermaye biçiminde örgütlenmiş müstakil bir iaşe kurumu olan Zahire Hazinesinin, II. Mahmud döneminde, önce Mukataat Hazinesinin bir yan kuruluşu haline getirilmesi ile başlayan değişimin 12 Ağustos 1839 tarihinde resmen Ticaret Hazinesine aktarılmasıyla sonuçlanmış, 25 Mayıs 1840 tarihinde ise diğer hazineler gibi Hazine-i Celile-i Maliye'ye aktarılmıştı.[561]

Özellikle ordu iaşesinin tedarikini sağlayan Zahire Hazinesi hesaplarının 12 Ağustos 1839 tarihinde Ticaret Hazinesine aktarılması, ordunun iaşesini özellikle buğday ve arpa temininde finansman problemleri ortaya çıkardı. Bu durum karşısında yeni arayışlara girildi ve düşük fiyatla Anadolu ve Rumeliden zahire tedariki düşünüldü ki bu reayaya büyük zarar verceği ve haksızlık olacağı düşüncesiyle vazgeçildi.[562] 18 Aralık 1839 tarihinde görüşülen ve kabul edilen diğer bir teklif ise imparatorluk dahilinde üretimi ve tüketimi fazla olan ve zorunlu ihtiyaç maddesi olmayan tütün gümrük tarifesine zam yapmaktı. Yapılan hesaplamalara göre gümrük tarifesine % 100 oranında zam yapılarak, acil ihtiyaçlarda kullanılmak üzere 7-8 bin keselik ek gelir sağlanacaktı. Uygulamaya 1 Haziran 1840 tarihinde geçilecekti. Acil ihtiyaç olduğudan yeni tarife, mevcut iltizam bedellerinin üzerine eklenerek mültezimlerden tahsil edilecekti.[563]

Bu yeni tarife gereğince imparatorlukta üretilen göbek tabir edilir taşlık, aynalı, halifeler ve emsali birinci sınıf beyaz bohçaya sarılı tütünlerden alınan gümrük vergisi 96 akçeden 192 akçeye, Ortaköyler, Karşıyaka, kurudere, karacakoyun ve emsali ikinci

---

[561] Yavuz Cezar, s. 151-152, 290.
[562] BOA, MM 9680, s. 19-20.
[563] BOA, MM 9680, s. 19-20; BOA, Cevdet Maliye 20768.

sınıf kenevir bohçaya sarılı tütünler 72 akçeden 144 akçeye, dizi, basma, persaçan, Armiya, demirli basması ve emsali üçüncü sınıf tütünler 66 akçeden 132 akçeye, kırcaali, kızıldeli, meştaniye, Bafra, Samsun ve emsali kaba cins tütünlerden alınan 60 akçe gümrük vergisi de 120 akçeye çıkarılıyordu. Böylece Anadolu menşeyli milas cins tütünden sonra, Canik bölgesinde yetişenler de, Bafra ve Samsun tütünleri adıyla ilk defa vergiye tabi tutuluyordu.[564] Bu yıllarda Ortadoğu bölgesinde yetişen tütünlerin yüksek fiyatlı olması, bunların ikinci sınıf tütün grubuna dahil edilerek kıyyesinin 144 akçeye çıkartılmasına sebep olmuştur.[565]

1844 Yılı Gümrük Tarifesi

1 Haziran 1840 tarihinde % 100 oranında yükseltilerek uygulamaya konulan gümrük tarifesi yaklaşık olarak 4 yıl devam etti. 1844 yılı başlarına gelindiğinde özellikle askeri harcamaların artması, devlet adamlarını yeni kaynak arayışlarına yöneltirken kendi deyimleriyle "*fukaraya dokunmaksızın bir münasip varidat tedariki*" gerekiyordu. Verilen rapor ve yapılan tartışmalarda belirtildiğine göre, "imparatorluk dahilinde yetişen tütün, insanların zorunlu ihtiyaç maddelerinden olmayıp, keyif verici mükeyyifat cinsindendir. Bu nedenle raic fiyatına göre gümrük vergisine belirli oranlarda zam yapılması kötü sonuçlar doğurmaz. Çünkü zam, tütünün ticaretine konmaktadır. Tüccar ise bu zammı malının fiyatının üzerine ekleyip müşterisinden tahsil edeceğinden erbab-ı mahsul ve fukara pek fazla zarara uğramaz." Bu nedenle tütün gümrükleri üzerine % 20-50 arasında zam yapılarak 1844 Mart tarihinden itibaren uygulamaya konuldu.[566]

Bu yeni tarifeyle göbek tabir edilen Taşlık, aynalı, halifeler ve emsali birinci sınıf tütünlerden alınan gümrük vergisi % 50 oranında zamla 192 akçeden 288 akçeye, Ortaköyler, Karşıyaka, kurudere, karacakoyun ve ortadoğuda yetişen tütünler de dahil olmak üzere ikinci sınıf tütünler yine % 50 zamla 144 akçeden 216 akçeye, dizi, basma, persaçan, Armiya, demirli basması ve emsali üçüncü sınıf tütünler % 25 oranında zamla

[564] BOA, MM 9680, s. 21.
[565] BOA, A.MKT.MHM 41/4.
[566] BOA, MM 9680, s. 21.

132 akçeden 165 akçeye, kırcaali, kızıldeli, meştaniye, Bafra, Samsun ve emsali kaba cins tütünlere % 20 zam ile 120 akçeden 144 akçeye çıkarıldı.[567]

Ticaret Antlaşmalarının Yansıması Olarak Yeni Vergi Politikası ve Ek vergiler: 1852 Yılı Tarifesi ve İç Gümrüklerde Advalorem Sistemine Geçiş

1838 Balta Limanı Antlaşmasıyla birlikte ihraç edilen mallardan alınan vergilerin kaldırılarak sadece değeri üzerinden % 12 gümrük vergisine tabi tutulması, hazinenin bu sektörden elde ettiği gelirlerin düşmesine sebep olmuştu. Ayrıca imparatorluk dahilinde iç gümrük tarifesinin devam etmesi bir tarafa, bu tarifelere 1840 ve 1844 yıllarında yapılan zamlar, iç ve ihraç gümrük tarifeleri arasındaki farkın daha da büyümesine sebep olmuştu. Böylece tütün ticareti, yerli tüccarın aleyhine dönmeye başlamış, avrupalı tüccarlar karşısında rekabet güçlerini azaltıcı adaletsiz bir uygulama olarak ortaya çıkmıştı. Gerçi bu durumu idareciler, Mart 1844 tarihinde koydukları *ruhsat-ı zer'iyye* vergisiyle gidermeye çalışmışlarsa da, daha çok dış ticaret açığını kapatmak amacıyla sözde çiftçi üzerine konulan bu vergi, yerli tüccara da yansımış ve herhangi bir avantaj getirmeyerek, aksine ödenen vergi miktarını fazlalaştırmıştı.

Bu durum 1850 yılında Avrupa devletleriyle yenilenen ticaret antlaşmalarıyla da devam etmişti. Hatta bu antlaşmalarda ihraç edilecek tütünlerde % 16 indirim yapılması kararı, iç ve ihraç gümrük tarifeleri arasındaki açığın daha da büyümesine sebep olurken, 1851 yılında yöneticiler, yine aynı amaçla ikinci defa *zer'iyye resmi*ni uygulamaya koymuşlardı. Fakat bu vergi, Avrupa devletlerin baskısı sonucu bir yıl sonra kaldırılarak, yerine *humus öşür* vergisi konmuştu.

Humus öşür konusunda yapılan görüşmelerde, zer'iyye resminin ülke dışına giden tütünden alınmak üzere konulduğu, bu verginin kaldırılıp yerine humus öşrün getirilmesiyle hazine açısından zer'iyye gelirlerine göre bir fazlalılığın oluşacağı, fakat ülke içindeki tütün gümrük tarifesinin eskisi gibi devam ettiği taktirde yerli tüccarın mağdur olduğu ve olmaya devam edeceği, bunun ise kendi deyimleriyle "*rıza-yı ali tevafuk etmeyeceği*" belirtilerek, yerli tüccarın eski tarifeyle ödediği fazla gümrüğün kaldırılarak, ihraç edilen tütün gümrük tarifesi üzerinden vergilendirilmeye tabi

[567] BOA, MM 9680, s. 21; BOA, A.MKT.MHM 41/4; BOA, HR.MKT 71/40.

tutulması gerektiği, bunun yıllık olarak hazineye 10.000 keselik bir zararı olsa bile bir kaç yıl içinde düzeleceği, Haziran 1852 tarihinden itibaren humus öşür ile birlikte uygulamaya konacağı belirtilmekteydi.[568] Böylece 1690 yılından 1852 yılına kadar 162 yıl devam eden kıyye başına vergilendirmeden vazgeçilerek 1850 ticaret antlaşmasıyla ihraç edilen tütünlere uygulanan % 16 indirimli kıymeti üzerinden % 12 oranındaki *advalorem* vergi tarifesi imparatorluk dahilindeki tütün ticaretinde de uygulamaya konuyordu.[569]

Ruhsatiye Vergisi ve Tütün Gümrüklerinde Ek Vergiler Döneminin Başlaması

Tanzimat sonrası yapılan değişiklik ve yeniliklerden nasibini almaya başlayan tütün sektöründe, 1697 yılından beri devam eden dönüm başına alınan maktu verginin kaldırılarak öşür vergisinin alınmaya başlanması, tütün sektörünün ziraat kolu için büyük bir değişiklik olmuş, ardından da çiftçiye zer'iyye resmi adıyla öşre ilaveten yeni bir vergi konmuştu. Fakat bu vergi Avrupa devletleri ile yapılan ticaret anlaşmalarına aykırı olduğu için 1852 yılında kaldırılmak zorunda kalınmış, yerine humus öşür adı altında yeni bir vergi konsa da, yine başta Avusturya ve diğer Avrupalı devletlerin baskısıyla 1853 Haziranından itibaren kaldırılmıştı.

Osmanlı maliyesi için olumsuz olan bu duruma çare arayan devlet adamları, yeni bir vergi üzerinde düşünmeye başladılar. Fakat konulacak yeni vergi hususunda, öncekilere nazaran daha dikkatli olunarak Avrupa devletlerinin müdahalesi önlenecek, böylelikle yapılan mali hesaplar tutacak veya en az düzeyde açık verecekti. Yapılan çalışmalar ve ilgili meclislerdeki tartışmalar sonunda, başta adı *zecriye* olarak belirtilip daha sonra *Ruhsatiye resmi* olarak değiştirilen yeni bir vergi konmasına karar verildi. 6 Temmuz 1853 tarihinde çıkan kararla, gümrük vergisine ilave olarak imparatorluk dahilinde yetiştirilen tütün, kalitesine göre 3 kısma ayrılıp, âlâ olarak adlandırılan kalitesi birinci sınıf olanlardan 180 akçe, ikinci sınıf olanlardan 120 akçe ve üçüncü sınıf olanlardan da 60 akçe ruhsatiye resmi adıyla ek bir vergi alınmasına karar verildi. Ruhsatiye vergisi, sadece imparatorluk içinde yapılan ticaretten alınacak, ihraç

[568] BOA, A.MKT.NZD 54/12, 75/18, 86/30; BOA, A.MKT.MHM 48/39, 50/65; BOA, A.MKT.MVL 106/51; BOA, A.MKT.UM 132/43; BOA, Cevdet Maliye 23019, 25586, 27155.

[569] BOA, A.MKT.NZD 54/12, 75/18, 86/30; BOA, A.MKT.MHM 48/39, 93/90, 189/5; BOA, A.MKT.DV 31/96, 75/2, 88/52, 135/37; BOA, A.MKT.MVL 76/90, 81/45, 134/83.

edilenlerden alınmayacaktı. Fakat yabancı tüccarlar, ticari faaliyetlerini imparatorluk dahilinde yaparlarsa, yerli tütün tüccarları gibi bu vergiyi vermek zorunda kalacaklardı.[570]

Ruhsatiye Vergisine Yeni Zamlar: 1856 ve 1859 Yılı Tarifeleri

Temmuz 1853'de imparatorluk dahilinde tüketilen ve ticareti yapılan tütünlere gümrük vergisine ilaveten konulan ruhsatiye resmi, hazinenin gerek duyduğu bir kısım ihtiyaçları karşılarken, Kırım savaşı, hiç beklenmedik yeni harcamaları ortaya çıkarmıştı. Bu durum, devleti bir taraftan dış borçlanmaya, diğer taraftan da ek kaynakların önemlilerinden biri olan tütün gümrük vergilerine yönlendirmişti. Bunlardan ilki gerçekleştirildi. Fakat ikincisi kolay kolay gerçekleştirileceğe benzemiyordu. Çünkü Avrupa devletleriyle yapılan ticari antlaşmalar gereği tütün ihraç vergisine müdahale edilemiyordu. Dahili tütün gümrük vergisine de % 12 tarifeden dolayı müdahale etmek mümkün değildi. Bu durumda yapılacak tek şey, ruhsatiye vergisine zam yapmaktı. Bu nedenle Haziran 1856 tarihinde çıkarılan kararla ruhsatiye resmine % 100 oranında zam yapıldı. Böylece birinci sınıf tütünden alınan 180 akçe ruhsatiye resmi 360 akçeye, ikinci sınıf 120 akçeden 240 akçeye ve üçüncü sınıf tütünler de 60 akçeden 120 akçeye yükseltildi.[571]

Kırım savaşının sona ermesinden sonra, masrafların giderek artması ve özellikle Avrupadan alınan borçların taksiti, hazineye yeni kaynakların aktarılmasını gerektiriyordu. Bu nedenle tütünün "zaruri bir ihtiyaç maddesi olmadığı düşünülerek" ruhsatiye resmine 5 Aralık 1859 tarihinde, birinci sınıf kalite tütünlere % 100 ikinci ve üçüncü sınıf kalite tütünlere de % 50 oranında bir zam daha yapıldı. Böylece birinci sınıf kalite tütünlerden alınan ruhsatiye resmi 360 akçeden 720 akçeye, ikinci sınıf kalite tütünler 240 akçeden 360 akçeye ve üçüncü sınıf kalite tütünler ise 120 akçeden 180 akçeye çıkartıldı.[572]

---

[570] BOA, Cevdet Maliye 19641; BOA, A.AMD 46/96; BOA, A.MKT.MVL 65/24, 69/46.
[571] BOA, A.MKT.MVL 87/58, 105/71, 106/51, 143/31, BOA, A.MKT.MHM 88/12

Tütün Sektöründe Devlet Tekelciliğine Giden Süreç: Yeni Vergiler ve Vergilendirme Usulleri

Haziran 1859 tarihinde ruhsatiye resmine yapılan % 50 ila % 100 oranındaki zamdan sonra tütün gelirlerinin devlet tarafından kontrol altına alındığı 1862 yılına kadar geçen zamanda meydana gelen ve bu konuyu ilgilendiren gelişmelere bakılacak olursa, Kırım savaşı sırasında başlayan dış borçlanmanın devam ettiği görülür. Ayrıca 29 Nisan 1861 tarihinde imparatorluğun dış ticaretini yeniden düzenleyen antlaşma imzalanarak, 1838 Ticaret Antlaşmasıyla belirlenen % 12 oranındaki ihracat vergisi % 8'e indirilmiştir. İthalat vergisi ise % 3'ten % 8'e çıkarılarak, Osmanlı topraklarından transit olarak geçen mallardan alınan % 3'lük vergi % 2'ye indirilmiştir. Bunlara ileveten hem İstanbul hem de Çanakkale boğazlarından transit olarak geçen mallardan transit geçiş vergisi alınmaması, antlaşma metnine konularak, imparatorluktaki iç gümrük vergi tarifesi de % 12'den % 8'e düşürülmüştür.[573]

1861 yılında yabancı devletlerle yapılan ticaret antlaşması, Osmanlı devletine mali açıdan bir dizi yükümlülükler getirirken, alınan dış borçların geri ödenmesi konusu, devlet maliyesinin birincil yükümlülüğü haline gelmişti. Bu yükümlülük, devlet yöneticilerinin tütün sektörüne karşı bu zamana kadar görülmedik şekilde hızlı tavır değiştirmelerine sebep olmuştu.

1860 yılında Fransız Banker Mires'den alınan dördüncü borcun geri ödenmesinde zorlukların ortaya çıkmasıyla hazırlanan rapor, bir taraftan devletin bu sektöre karşı neden hızlı bir şekilde tavır değiştirdiğini, diğer taraftan da Osmanlı'ya borç veren devletlerin, bu sektörü nasıl potansiyeli yüksek önemli bir gelir kaynağı olarak gördüklerini daha açık bir şekilde ortaya koyuyordu. 7 Aralık 1861 tarihinde Bay Foster ve Lord Habort'un hazırladığı rapor, Osmanlı yöneticilerini de etkileyecek bir şekilde, avrupa devletleri ile Osmanlı vergi gelirleri ve vergilendirme kurumlarını karşılaştırarak hem var olan yanlışlık ve eksiklikleri hem de yapılması gereken düzenlemeleri genel hatlarıyla ortaya koymaktaydı.

Hazırlanan raporda belirtildiğine göre Osmanlı imparatorluğunda tütünden elde edilen yıllık gelir 205.000 sterlin idi. Fiyat olarak kıyyesi 7 kuruştan aşağı olan tütünden

---

[572] BOA, Cevdet Maliye 27798; BOA, Buyuruldu nr. 3, s. 174-178. (10 Ca 1276 tarihli belge); BOA, A.MKT.MHM 217/47, 228/88, 237/51

1 kuruş, 7 kuruştan 15 kuruşa kadar olan tütünden 3 kuruş, 15 kuruştan yukarı olan tütünlerden 6 kuruş vergi alınmaktaydı. Nüfusu en az 25 milyon olan ve erkeklerin hemen hemen tamanın ve kadınların çoğunluğunun tütün tükettiği bu ülkede 205.000 sterlin gibi küçük bir miktarda vergi toplanması anlaşılmaz bir durumdu. İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa devletlerinde tütünden alınan vergilerle milyonlarca gelir elde edilmekte, tütünün vergi konulmasına en müsait tüketim maddesi olduğu herkes tarafından kabul edilmekte ve uygulanmaktaydı. Fakat bunu Osmanlı imparatorluğunda vergi toplamada inhisar usulü getirmeden ve uluslararası vergi tarifesi koymadan yapmak imkansız görünmekteydi. Çok masraflı ve külfetli bir iş olan, bazı Avrupa devletlerinde büyük güçlüklerle oluşturulan tütün inhisarının Osmanlı imparatorluğunda başarılı olmaması büyük bir ihtimaldi. Çünkü uygulanması için gerekli vasıtalar memlekette eksikti. Diğer taraftan tüccarın satın aldığı tütüne inhisar etmeyen ve doğrudan doğruya tüketim üzerine konulan bir vergi ve bunun tahsilinde rastlanacak güçlüklerden başka, üretimi düşürmesi bakımından birçok itirazlara sebep olabilirdi. Diğer memleketlerin başlıca gelir kaynaklarından biri olan tütün, kıymetinin birkaç misline varan oranlarda vergilendirilmesine rağmen, Osmanlı imparatorluğunda bu oranlar oldukça düşüktü, dolayısıyla tütünden alınan vergi gelirlerini arttırmak şüphesiz mümkündü. Fakat o günlerde uygulanan vergi tahsil biçiminden daha etkili bir usule geçilmedikçe bu gerçekleşemez ve tütünün kıymetinden aşağı olan verginin, kaçakçılığa karşı başarılı olacağı da şüpheliydi. İmparatorluktaki tütün üretimi 30 milyon okka tahmin edilmekteydi. Tütünden elde edilen yıllık gelirin 26 milyon kuruşa varmadığı cihetle, tütünün okkasına düşen vergi, ortalama olarak 1 kuruştan aşağıdaydı. O günkü uygulanan tarifeye göre tespit edilen vergi, okka başına 1,5 ile 6 kuruş olduğuna göre tütünün büyük bir kısmından vergi alınmadığı ortadaydı. Bunlar, vergi tahsil biçiminin daha etkili bir şekle getirmek üzere, tadiline ve verginin gelirini önemli miktarda artıracak surette tezyidine mani teşkil etmezdi. Fakat bunun için mutlaka iltizam usulünü kaldırmak ve yerine doğrudan doğruya devlet tarafından tahsil usulünü getirmek gerekmekteydi. Raporu hazırlayanlar, bunlara rağmen, mevcut olan tahsil şeklini hatalarıyla birlikte muhafaza ederek, tüketimi etkilemeden ve kaçakçılığa da meydan vermeden vergi oranının yükseltilebileceği kanaatinde olduklarını, özellikle kıyyesi 15 kuruştan yukarı olan tütünlerde tarifenin aynı kalması ve 100 kuruşa kadar

[573] Doğruel, s. 35.

satılan pahalı tütünlerin de bu orana tabi tutulmasının sebebini anlayamadıklarını belirtmekyetdiler.[574]

Bu rapor, Osmanlı hühümetine olumlu etki yaptı ve tütünün iç ticaretinden alınan vergi tarifelerinde yeni bir düzenleme yapılmasına sebep oldu. Bu tartışmaların yapıldığı dönemde Fuat Paşa'nın sadrazamlığa atanması da bu hızlı değişimin nedenlerinden biriydi. Çünkü oluşturulan yeni hükümet kabinesi, maliyeyi yeniden yapılandıracak program hazırlayarak, her yıl bütçe oluşturulması, harcamalarda kısıtlamalar yapılması, yeni gelir kaynaklarının bulunması, kağıt paranın kaldırılması, düzensiz borçların tasfiyesi için iç ve dış borçlanma yapılması, mali yapıyı güçlendirici diğer önemli hususların ve önlemlerin araştırılmasını kararlaştırmıştı. Fuat Paşa 1861-1862 yıllarının gelir ve giderlerini belirten bir bütçe taslağı hazırladı. Yapılan hesaplamalarda imparatorlukta kişi başına düşen vergi miktarı 45 kuruştu. Halbuki bu miktar İngiltere'de 300, Fransa'da 250 kuruş civarındaydı. İmpratorluğun coğrafyası ve kaynakları göz önüne alındığında bu vergi miktarının ne kadar düşük kaldığı açık bir şekilde görüldü.[575]

Bunu yükseltmek için dolaysız vergi sisteminin uygulamaya konulması, uzun sürede sonuç alınacak bir yöntem olduğu için, varolan mali sıkıntılara acil çözüm olarak yeni bir dolaylı vergi düzenlemesine karar verilerek, tütün gümrükleri tarifesi yeniden düzenlendi. Bu tarifeye göre fiyatı 7,5 kuruşa kadar olan üçüncü sınıf kalitedeki tütünlerden kıyye başına 6 kuruş, fiyatı 7,5 kuruştan 15 kuruşa kadar olanlardan 12 kuruş ve fiyatı 15 kuruştan yukarı olan birinci sınıf tütünlerden de kıyye başına 24 kuruş vergi alınmasına karar verildi.[576] Fakat yeni tarife ile birinci ve ikinci sınıf kalite tütünlerde % 500, üçüncü sınıf kalite tütünler de % 300 gibi büyük oranlarda zam yapılması kısa sürede tüccarın tepkisine neden oldu. Bununla birlikte kaçakçılık artmaya, çiftçi düşük kaliteli tütün üretmeye, tüccarlar gümrüğe getirdikleri birinci ve ikinci sınıf kalitedekileri, vergisi düşük üçüncü sınıf tütün olarak göstermeye başlamaları, gümrük gelirlerini düşürücü problem olarak kısa sürede ortaya çıktı. Bu sebeplerle kısa süre sonra bu tarifeden vazgeçilerek bir yenisi uygulamaya kondu. Bu yenisiyle birlikte, üçüncü sınıf kalite tütünlerden kıyye başına alınan 6 kuruşluk vergi

---

[574] Bu rapor, Fatma Doğruel, A. Suut Doğruel'den alınmıştır.Bk, s. 41-42. alınmıştır.
[575] Doğruel, s. 39.
[576] BOA, İrade, Meclis-i Mahsus 1437.

devam edecek, ikinci ve üçüncü sınıf tütünlerde ise mahalli raiç fiyatından kıyyede 180 akçe iskonto yapılarak, kalan miktarın bir misli vergi olarak alınacaktı. Fakat Haziran 1864 yılına kadar uygulanmasına devam edilecek olan bu tarifedeki iskontonun, masraf ve karı karşılaması gerekirken düşük oranda kalması, bir taraftan kaçakçılığı arttırdı, diğer taraftan da tüccarın vergisini ayni olarak ödemeye yöneltti. Bu usulün de idarelerde tütünlerin birikmesine, zamanında piyasa değerinde satılamadığından ambarlarda çürüyüp telef olmasına neden olduğundan, beklenenin tersine problemlerin ve gümrük gelirlerindeki kayıpların daha da artmasına, bu nedenle aşağıdaki anlatılacak olan yeni bir tarifenin uygulamaya konulmasına sebep oldu.[577]

1862 Nizamnamesi Müruriye Resmi ve Bey'iyye Resmi

Sadrazam Fuat Paşa, bir taraftan geçici olarak dolaylı vergilerle ve düzenlemelerle hazinenin bir kısım ihtiyacını karşılamaya çalışırken, diğer taraftan da gelirlerin daha istikrarlı olması için yeni projeler geliştirmekteydi. Bu konuda İnhisar sisteminin gerekliliğine inanan Fuat Paşa, hazırladığı raporda "tütünün zaruri ihtiyaçlardan olmadığını, tamamen sefahatle alakalı bir madde olduğunu, her devlette bundan önemli ölçüde gelir sağlandığını, Osmanlı imparatorluğunda da tarımına ve ticaretine zararı dokunmayacak şekilde tütünün iç tüketiminden ülkenin kudret ve tahammülü oranında vergi alınarak diğer devletlerdeki gibi büyük miktarlarda ve ilk sırada olmasa da yine de önemli bir gelirin elde edileceğini" belirtmekteydi.[578]

Bu nedenle 27 Haziran 1862 tarihinde 25 bendlik nizamname yayınlanarak 13 Haziran 1864 tarihinden başlamak üzere tütünden alınan iç gümrük vergileri kaldırılıp yerine *müruriye resmi* adıyla yeni bir vergi konuldu. Bu nizamnamede tütün gümrüklerinin yeni idari şekli ve idarecilerin görevleri ile vergilendirmenin nasıl yapılacağı da detaylı bir şekilde belirtilmekteydi. Böylece bu nizamname ile tütün sektörüne dolaysız vergi sistemi getirilerek devletin mali tekelciliğinin de temelleri atılmış oldu.[579]

---

[577] BOA, İrade, Meclis-i Mahsus 1437.

[578] Doğruel, s. 39, 41.

[579] 28 Zilhicce 1278 tarihli "Duhanın Suret-i İnhisarda İdaresi ve Memurinin Vezaifine Dair Nizam" *Düstur*, cild-i Sani, s. 621-638

Bu yeni nizamnameye göre öşür dışında tütünden alınan vergilerin tamamı kaldırılıyor, bunların yerine tütünün kalite ve cinsine bakılmaksızın aynı oranda kıyye başına 12 kuruş vergi konulması kararlaştırılıyordu. Bu verginin tahsili için ülke 18 bölgeye ayrılarak eyalet başlarında bulunan merkezlere nazır, sancak başlarına müdür, kaza, pazar, panayırlar ile iskelelere memur ünvanıyla görevliler tayin edilip yanlarına yeterli sayıda katip, sandık emin, hizmetçi veriliyor, bunların yetkileri ve verginin nasıl tahsil edileceği maddeler kalinde sıralanıyordu.[580]

Nizamnamenin belirli maddeleri, kimlerin bu vergiye tabi tutulduğunu, vergi tahsilatının nasıl ve ne şekilde yapılacağını detaylı bir şekilde kurallara bağlıyordu.

Nizamnamenin birinci bendinde, 1864 yılı Haziranından başlamak üzere müruriye resmi adıyla yeni bir verginin konulduğu belirtilerek, tahsilatın imparatorluk dahilinde her kim olursa olsun, tütünün ziraat mahallinden kaldırılıp ilk nakledildiği şehir, kasaba, büyük köy, panayır ve iskelelerde mal sahibinden yapılacağı, ellerine tezkere verileceği ve bundan sonra tezkereli tütün için hiçbir isimle yeniden vergi talep edilmeyeceği belirtiliyordu. Fakat bu işlem imparatorluğun başkenti olan İstanbul'a götürülecek tütünler için geçerli değildi. İstanbul'a götürüleceklerden müruriye resmi, ilk nakledildiği yerde değil, daha önceki dönemlerde olduğu gibi İstanbul'da tahsil edilecekti. Bu durumdan istifade edilip vergi kaçırılmasını önlemek için belirli şartlar ve zorunluluklar da aynı maddede belirtilmekteydi. Buna göre İstanbul'a götürülmek üzere ziraat mahallinden kaldırılan tütün, ilk vardığı gümrük merkezinde Osmanlı tebaasından olan güvenilir bir kefile bağlanarak, tütünün miktarı, hangi mahallin mahsulü olduğu ve ödenmesi gereken müruriye resminin miktarını belirten bir tezkere verilecek, İstanbul'a olan uzaklığa göre 11 günden 61 güne kadar bir süre verilip, bu süre içinde İstanbul'a ulaştığı ve verginin tamamen tahsil edildiğini gösteren arkası imzalanmış ve mühürlenmiş tezkerenin iade edilmesi şartı getiriliyordu. Bu süre içinde iade edilmediği taktirde, ödenmesi gereken vergi miktarının kefilden tahsil edileceği belirtiliyordu. Kefil gösteremeyen tütün sahipleri ise ödemeleri gereken müruriye resminin belirli miktarını depozito olarak gümrüğe yatırarak tezkere alacak ve İstanbul'a ulaştığını, vergisinin ödendiğini belirten *zahriyeli tezkere*yi verilen mühlet içinde geri getirdiği taktirde

[580] 28 Zilhicce 1278 tarihli "Duhanın Suret-i İnhisarda İdaresi ve Memurinin Vezaifine Dair Nizam" *Düstur*, cild-i Sani, s. 621-638.

depozitoyu geri alacaktı. Getirmeyenler veya getiremeyenlerin depozitoları, borçlarıyla birlikte gümrük defterlerine kaydedilecekti.[581]

Nizamnamenin ikinci maddesinde, müruriye resminin, her kim olursa olsun eğer ziraat mahallinden kaldırıldığı yerde duhan müdürü ve memuru var ise orada, yoksa ilk nakledildiği şehir, kasaba, köy, panayır ve pazar yerlerinde tütünlerin cinsine ve kalitesine bakılmasızın aynı oranda okka başına 12 kuruş olarak miri fiyat üzerinden mal sandıklarının kabul edeceği akçe olarak peşinen tahsil edileceği ve mal sahibine tezkere verileceği belirtiliyordu.

Nizamnamenin üçüncü ve dördüncü maddeleri ise İhraç Gümrük Vergileri kısmında daha detaylı anlatılacağı gibi imparatorluk dışına ihraç edilecek tütünler ve yapılacak işlemler hakkındaydı.

Nizamnamenin beşinci maddesi, müruriye resmi tahsil edildikten sonra mal sahibine verilecek tezkereler ile tütünlerin nakledilmesi hakkındaydı. Bu maddeye göre, müruriye resmi alınmış tütün, eğer verginin tahsil edildiği şehir, kasaba, köy, panayır ve iskele mahallinde satılacak ve tüketilecekse mal sahibine *ruhsatiye tezkeresi*, diğer mahalle gidecekler için de *imrariye tezkeresi* adıyla verginin tahsilini beyan eden belgeler verilecekti. İmrariye tezkeresi almış olanlar, tütünlerini müruriye resmini ödedikleri şehir, kasaba, köy, panayır ve iskele mahallinin içine sokamayacak, doğrudan doğruya her nereye götürüyorlarsa oraya hareket edecekler, bir gece kalmaları gerekse bile o mahalle girmeyip dışarıda konaklayacaklardı. Eğer mevsimin uygun olmadığı veya yol üzerinde konaklayabilecekleri uygun bir mekan bulunmadığı taktirde müruriye tezkerelerini ve tütünlerini, vergilendirme işlemlerinin yapıldığı yerde bırakarak ertesi sabah kaldırmak üzere kendileri ve hayvanları belirtilen yerleşim mahallerinde bir gece kalabileceklerdi. Aynı maddede ruhsatiye tezkeresi almış olanlar, sonradan tütünlerini bir başka mahalle götürmek istediklerinde de ellerinde bulunan ruhsatiye tezkeresini duhan nazırı, müdürü veya memuruna teslim ederek para ödemeden imrariye tezkeresi alabileceklerdi Eğer aldıkları imrariye tezkeresinde beyan ettikleri tütün miktarı, ihraç ettikleri zaman kontrol edildiğinde fazla çıkarsa, evvelce tahsil edilmiş olan vergi miktarına bakılmadan ceza olarak verginin tamamı tekrar mevcut tütün miktarı üzerinden tahsil edilecekti. Eğer tütün, ruhsatiye tezkeresi ile bir başka mahalle

[581] 28 Zilhicce 1278 tarihli "Duhanın Suret-i İnhisarda İdaresi ve Memurinin Vezaifine Dair Nizam"

nakledilirse, bu tezkereye itibar edilmeyerek yeniden müruriye resmi tahsil edilip imrariye tezkeresi verilecekti. Tezkerelere tütün sahibinin adı, tâbiyeti, tütün miktarı, hangi mahallin ürünü olduğu, müruriye resminin miktarı, tezkerenin hangi sene, hangi ay ve hangi gün verilmiş olduğu yazılacak ve sandık emini, başkatip, nazır, müdür ve memurların adlarına mahsus olan mühürler ile mühürlenip daha sonra da mevki ve mülhakat namına mahsus olan büyük *mîrîr mühür* ile onaylanacaktı. Aynı işlem gümrük idaresinde kalan koçanlara da yapılacaktı.

Nizamnamenin altıncı maddesinde, tütün tüccarları dışındaki kişilerin de belirtilen gümrük bölgesine girişlerinde keselerinde bulunan içecekleri 100 dirhem dışındaki kıyılmış yada yaprak halindeki tütünlerin müruriye resmine tabi olduğu ve vergisi tahsil olunarak ruhsatiye tezkeresi verildikten sonra yerleşim birimine, pazar, panayır ve iskele mahallerine girişlerine izin verileceği, daha sonra bir başka mahalle gitmek isterlerse ellerindeki ruhsatiye tezkeresini gümrük memuruna teslim ederek imrariye tezkeresini almaları gerektiği belirtiliyordu.

Nizamnamenin yedinci maddesi, ruhsatiye tezkeresi almış olanların, tütünleri belirli miktarlar halinde diğer bir mahalle nakletmek istediklerinde yapılacakları belirtmekteydi. Buna göre mal sahibi, her seferinde nakledeceği tütün miktarını gümrüğe bildirerek imrariye tezkeresi alıp, bu tezkere üzerinde yazılı miktarı, rusatiye teskeresinden çıkarıldıktan sonra yola çıkabilecekti. Ruhsatiye tezkeresi, son nakledilen miktara verilen imrariye tezkeresinden sonra sahibinden alınarak daha sonra imrariye tezkereleriyle karşılaştırılacak olan *Şehri İcmal Defterleri* ile birlikte saklanacaktı. Bu tezkerelerin üzerlerinde silme, yalama, ve benzeri tashih ve şerhlerin hem tezkere sahipleri hem de vergi memurları tarafından yapılması yasaktı.

Nizamnamenin sekizinci maddesi, imrariye tezkeresiyle tüketileceği bölgeye ulaşan tütünün şehre girmeden önce yapılacak işlemleriyle alakalıydı. Buna göre tütün, tartılarak imrariye tezkeresindeki miktarla karşılaştırılacaktı. Sonra imrariye tezkeresi alınıp yerine ruhsatiye tezkeresi verilecekti. Bundan sonra beldeye sokulmasına izin veriliyordu. Eğer ki yapılan kontrol sırasında tezkerenin o kişiye ait olmadığı veya yedinci maddede belirtilen şüpheli tezkereler, sahibinden alınarak dokuzuncu maddede belirtilen gerekli cezai işlemler yapılarak yeni tezkere verildikten sonra beldeye

---

Düstur, cild-i Sani, s. 621-622.

sokulabilecekti. Fakat beşinci maddede belirtildiği gibi, beldeye girmeden doğruca başka bir mahalle giden tütünler, ulaştıkları yerlerde kontrolleri yapılacağından, yolculuk sırasında mükerrer kontrolün yapılmasına gerek görülmemekteydi. Gerekli bilgilerin yazılı olduğu tezkereler, tütün sahibine verildiğinden bu bilgilerin onlar tarafından da kontrol edilmesi gerekmekteydi. Eğer daha sonra tütünün tamamı veya bir kısmı başka mahalle nakledilmek istenirse yedinci maddedeki şartların yerine getirilmesi gerekiyordu. Tütünün başka mahalle naklinden sonra, tezkere yanlış yazılmış gibi itirazlar kabul edilmeyerek gerekli cezalar uygulanacaktı. Fakat memurların yaptıkları yanlışlık, tütün nakledilmeden önce fark edilip nazır, müdür veya memura haber verilirse yedinci maddede belirtildiği gibi düzeltilecekti.

Nizamnamenin dokuzuncu maddesinde, gerek ruhsatiye tezkeresinin gerekse imrariye tezkeresinin mutena sened oldukları belirtilerek, zayi veya kaybolduğunda mükerrer olarak *zayi* adıyla ikinci bir ruhsatiye ve imrariye tezkeresi verilmeyeceği belirtilmekteydi.

Nizamnamenin onuncu maddesine göre, her ne sebebe bağlı olursa olsun gümrük mahallinde bırakıldığı tarihten itibaren bir sene içinde kaldırılmayan tütünler, nazır, müdür veya memur ile mahalli meclis tarafından peşin olarak müzayede ile satılacaktı. Elde edilen toplam para miktarı, iki mazbata ile kayda geçirilip biri ilgili gümrükte kalacak diğeri de İstanbul'daki Rüsumat Emanetine parayla birlikte gönderilecekti. Eğer bu işlemler yapıldıktan sonraki bir sene içinde tütünün sahibi ortaya çıkarsa, mürüriye tezkeresini bıraktığı mahaldeki eyaletin rüsumat nazırının da bulunduğu mahalli mecliste kimliği tahkik edilerek, imrariye tezkeresinin ibraz edilmesi istenecekti. İbraz edildiği taktirde mazbatası hazırlanarak nazıra teslim edilecek, nazır da daha önce aylık irad defterlerine kayıtlı senedi tütün sahibine verecekti. Bu durum, açık bir şekilde ilgili defterlere kaydedilerek İstanbul'daki Rüsumat emanetine gönderilecekti. Mal sahibi, İstanbul'da tekrar tahkik edilip, ifadesi alındıktan sonra parası ödenecekti.

Nizamnamenin onbirinci maddesi mürüriye resmi ödenerek ruhsatiye tezkeresi alınmadan bir beldeye kaçak sokulmaya çalışılırken yakalanan tütünler hakkındaydı. Bu maddeye göre miktarı ne olursa olsun kaçak yakalanan tütünler, müsadere edilerek mahalli yönetime haber verilecekti. Mahalli yönetim de tütün sahibi, ister kaçsın ister kaçmasın, tütünleri yakalayan, gören veya haber verenlerle birlikte gümrük görevlisini

mahalli meclise çağırarak olayın gerçekliğini tahkik edip, varılan sonucu ve gereken mazbatayı hazırlayıp, gümrük görevlisine teslim edecekti. Eğer kaçak olduğu anlaşılırsa, onuncu maddede belirtildiği şekilde satılacaktı. Elde edilen miktarın müruriye resmine tekabül eden kısmı yakalayan veya habercilere verilecek, geri kalan kısım mazbata ile birlikte gelir defterlerine kaydedilecekti. Eğer yakalanan tütünün kaçak olmadığı, yakalayan veya haber verenlerin iftira ettikleri anlaşılırsa, tütünün tamamı sahibine iade edilecek, bu iftirayı yapanlar tütün gümrüğü hizmetkarlarından ise meclisçe durumu bildiren iki nüsha mazbata hazırlanarak biri tütün gümrük amirine diğeri de İstanbul'daki Gümrük Emanetine gönderilecekti. Eğer iftira edenler ahaliden ise gerekli işlemler meclis tarafından hazırlanarak yapılacak kanuni muamele hazırlanan mazbatada belirtilecekti.

Nizamnamenin ondört maddelik geri kalan kısmı, gümrük nazır, müdür, memur ve diğer hizmetlilerin görevleri ve yetkileriyle alakalı olup, bunlar gümrüklerin idari yapısı bölümünde ayrıntılarıyla anlatılacaktır.

1862 Yılı Bey'iyye Resmi

Yukarıda belirtilen nizamname ile mali tekelciliği başlatan devlet, yıllar boyu vergi toplayamadığı seyyar tütün satıcılarını da vergi kapsamına alarak bu sektöreden elde ettiği payı arttırmayı amaçlamaktaydı. Bu nedenle yukardakiyle aynı tarihte 27 Haziran 1862'de *Bey'iyye Resmi* adıyla yeni bir vergi konularak, bu konuda iki bölümden ve toplam 24 maddeden oluşan bir nizamname yayınlandı.[582] Bu yeni verginin tahsiline hemen başlanacaktı.

Bey'iyye resmi, dükkanlarda veya gezici olarak tütün, tönbekü, yerli ve yabancı malı enfiye, sigara ve ağız tütünü satanlardan alınacaktı. Vergi miktarı ise ticareti yapılan dükkanın yıllık kirasının % 30'u oranında olacak, seyyar satıcılardan ise maktu olarak yıllık 100 kuruş alınacaktı. Bu vergiyi imparatorluk içinde tütün satan yabancılar da vereceklerdi.

[582] 19 Receb 1279 "Duhan ve Sigara ve Enfiye Bey'iyye Resmine Dair Nizam" , *Düstur*, cild 2, s. 639-649.

Bu nizamnamenin ilk bölümü İstanbul, Eyüb, Galata, Üsküdar ile Boğaziçi ve adalar'da uygulanacak be'iyye resmi ve yapılacak işlemleri belirten 13 maddeden oluşmaktadır.

Nizamnamenin bu bölümündeki birinci maddesinde, bey'iyye resminin tütün satılan dükkan ve mağazaların yıllık kira bedelleri üzerinden tahsil edileceği, tespitinin mahalle imamı, muhtar, birer müslim ve gayrimüslim, bir esnaf ustası ve bey'iyye tahsildarından oluşan bir heyet tarafından yapılacağı belirtilmektedir. Ayrıca bu heyet o semtteki dükkan ve mağaza sayısı, sahipleri ve kiracıların isimlerini, gedikli veya gediksiz olduklarını ve yıllık kira bedellerini hazırlanan deftere kaydederek mühürleyeceklerdi. Ayrıca üçüncü maddede belirtilen bey'iyye resminin tahsili ve ruhsat tezkereleri, tahsildarlar tarafından vergiyi vermekle yükümlü olan kişiye verildikten sonra, hazırlanan defter Duhan Nezaretine teslim edileceğinden miriye zararı dokunacak, dükkan sahibine veya kiracıya karşı gadr ve himayeden kaçınılması gerektiği, eğer bu nedenle bir problem ortaya çıkarsa bundan heyetin sorumlu olacağı anlatılıyordu.Yine 13 Haziran 1862 tarihinde kanunun yürürlüğe girmesinden itibaren bir dükkan ve mağazaya yeniden gedik verilmesi ve bir başka yere nakline dair gerek hazineden, gerek Evkaf-ı Hümayun Hazinesinden alınmış gedik sureti ve senetleriyle diğer evrakların bey'iyye resminin toplanması hususunda herhangi bir etkisi olmayacağı belirtiliyordu.

Nizamnamenin ikinci maddesinde kira belirleme ve defter hazırlama işini gerçekleştirecek olan heyette bulunan imam ve muhtarların bilgilendirilmesi için birinci bendin nüshasının çoğaltılarak onlara dağıtılıp önceden bilgilendirileceği belirtiliyordu.

Nizamnamenin üçüncü maddesinde dükkan ve mağazaların birinci maddede belirtildiği üzere senelik kira bedelinin % 30'unun bey'iyye resmi olarak verileceği, dükkan veya mağazada tütün ve tütün mamülleri satan ister kiracı, ister mülk sahibi olsun bu vergiyi vermekle yükümlü oldukları belirtilmektedir. Fakat dükkan, eskiden beri gedikli veya muaccele verilerek alınmış ise bunların imtiyazlı oldukları, bunlardan başka sanat ve ticarete tahvil olunmayıp kıyılmış tütün ve tönbekü satanlardan bu nizam gereğince alınması gereken % 30 oranındaki verginin % 15'lik kısmının muaccele faizi karşılığı olarak gedik sahibine bırakılıp, % 15 oranındaki kısmın bey'iyye resmi olarak tahsil edileceği belirtilmektedir. Gedikli veya gediksiz olupta yıllık kira miktarı üzerinden senelik alınacak bey'iyye resmi, 100 kuruştan aşağı olanlar ve dükkanı

olmayıpta gezgincilik ve sergicilik suretiyle pazar ve seyir yerlerinde kıyılmış tütün satanların herbirinden yıllık olarak maktu 100 kuruş bey'iyye resminin peşinen alınacağı, vergiler tahsil edildikten sonra dükkan ve mağazalara ayrı, sergici ve gezgincilere ayrı olmak üzere *ruhsat tezkere*leri verileceği, vergisini ödeyipte bu ruhsat tezkeresini alan kişilerin her türlü tütün mamulü satabilecekleri açıklanıyordu. Tütün ve tütün mamülleri satanlardan alınacak olan bey'iyye resmi dışında Şehir Emanetleri tarafından önceden alınmakta olan *esnaf tezkeresi* haricinde *yevmiye-i dekakin* ve benzeri isimlerle hiçbir şekilde vergi alınmayacağı belirtilmektedir.

Nizamnamenin dördüncü maddesinde bey'iyye resminin tahsilinde hazırlanmış matbuğ koçandaki tezkereler üzerine vergiyi verenlerin ismi, memleketi, tabiyeti, dükkan ve mağazanın mevki, bir yıllık kira bedeli, bu bedele oranla alınan bey'iyye resminin miktarı ile hangi yıla mahsub, gedikli veya gediksiz olduğu yazıldıktan sonra mühürlenerek vergi mükellefine verileceği, müddetinin bir yıl olduğu, bir yıl sonunda yeni verginin tahsilinde değiştirileceği belirtilmekteydi. Ayrıca bu tezkereler üzerinde silme, yalama ve benzeri tashihlerin yapılması yasaklanıyordu. Bu şekilde bozuk tezkere verenler, tezkeresiz kabul edilerek ona göre muamele yapılacak, tezkeresiz tütün ve tütün mamülü satanların dükkan ve mağazaları derhal kapatılacaktı. Bunlar ancak bey'iyye resminin üç misli cezayı ödedikten sonra yeni ruhsat tezkeresi alarak faaliyete başlayabileceklerdi. Ama tezkere üzerine cezalı olarak vergi ödediği kaydedilecekti. Tütün ve tütün mamülleri satmak isteyen erzak, eşya satan dükkan ve mağazalar için de aynı kurallar geçerliydi.

Nizamnamenin beşinci maddesinde, heyet tarafından belirlenecek kira bedeline hiç kimsenin muhalefet edemeyeceği, bu konuda mağdur olduğunu iddia edenler, durumlarını bir arzuhalle Rüsumat Emanetine bildirmeleri gerektiği, eğer yapılan tahkikat sonunda haksız oldukları anlaşılırsa, devleti boş yere uğraştırdıklarından ceza olarak üç misli bey'iyye resmi tahsil edileceği belirtiliyordu.

Nizamnamenin altıncı maddesi, yıl içinde yeni bir dükkan ve mağaza açarak veya sergicilik ve gezgincilik yaparak tütün ve tütün mamülleri satmak isteyenlerin birinci ve üçüncü maddelerde belirtilen bey'iyye resmini ödeyip ruhsat tezkeresi aldıktan sonra faaliyete başlayabilecekleri, fakat bunlardan alınacak bey'iyye resminin üç kısım üzerine tertip edileceği hakkındaydı. Birinci kısım Haziran ayının başlangıcından Eylül sonuna, ikincisi Ekim ayı başından Ocak ayı sonuna, üçüncüsü de

Şubat başından Mayıs sonuna kadar olacaktı. Birinci kısım içinde dükkan açmak isteyenler, dükkanlarının kirasına oranla bir senelik, ikinci kısımda açanlar sekiz aylık, üçüncü kısımda faaliyete başlayanlar da dört aylık hesabıyla bey'iyye resmi vereceklerdi. Birinci kısımda dükkan açanlar, Eylül ayının son günü de açsa tam bir senelik bey'iyye resmi vermekle yükümlüydüler. Diğer kısımlarda açılanlar da aynı uygulamaya tabi idiler. Bu durum gezginci ve sergiciler içinde geçerliydi.

Nizamnamenin yedinci maddesine göre tütün tahsildarları, istediği zaman tütün satanlardan ruhsat tezkerelerini görmek isteyebilecek ve hiçbir sebebe bağlı olmadan gösterilecekti. Kanun yürürlüğe girdikten sonraki ilk üç ay içinde tahsildarlar, bu konuda daha esnek davranacaklardı. Eğer yıl içinde bu işi bırakanlar, belediye nizamlarına uymayarak işyeri kapatılanlar veya bir başka dükkan, mağazaya nakil yapmak isteyenler, verdikleri bey'iyye resmini geri almaya hakları yoktu. Başka bir yere nakilde ise tekrar bey'iyye resmi ödendikten ve ruhsat tezkeresi alındıktan sonra faaliyete başlayabileceklerdi. Aynı zamanda gezginci ve sergicilerin ruhsat tezkerelerinin sadece İstanbul, Eyüp, Galata, Boğaziçi ve Marmara adaları sınırları içinde geçerli olduğu belirtilmekteydi.

Nizamnamenin sekizinci maddesinde, seyyar olarak faaliyette bulunan gezginci ve sergicilerin tütünlerini bulundukları yerin mahalleleri, çarşı ve sokaklarında değil, sadece pazar ve seyir yerlerinde satabilecekleri, buna uymayanların tezkerelerinin tahsildarlar tarafından ellerinden alınarak Duhan Nezaretine teslim edileceği, tezkeresini vermeyenlerin ve muhalefet edenlere karşı tezkeresizlere yapılan ceza işlemlerinin uygulanacağı belirtiliyordu.

Nizamnamenin dokuzuncu maddesinde, ruhsat tezkerelerini kaybedenlerin Duhan Nezaretine bir arzuhalle başvurarak yenisi için talepte bulunabilecekleri, ilgili defterlerden tahkikat yapılıp, ödemiş olduğu bey'iyye resminin ¼ oranındaki miktarı *tezkere harcı* olarak ödedikten sonra zayi olmasından dolayı verildiğini de belirten yeni ruhsat tezkeresini alabilecekleri belirtiliyordu. Fakat seyyar satıcıların yerleri sabit olmadığından ruhsat tezkerelerini bir başkasına satmak, elden ele tedavül ettirmek gibi sebeplerle zayiden tezkere talep olunursa yenisi için tekrar 100 kuruş bey'iyye resmi alınarak ruhsat tezkeresi verilecekti.

Nizamnamenin onuncu maddesinde Bey'iyye resminin tahsilatı için oluşturulan bölgeler ve sınırları belirtilmekteydi. Her birine ayrı ayrı duhan

tahsildarlarının atanacağı bildirilen bey'iyye resmi bölgeleri şunlardı: Birinci bölge İstanbul suriçi, ikincisi Eyüp'ten Yedikule'ye kadar olan bölge, üçüncüsü Beyoğlu, Galata, Kasımpaşa ile Boğaziçinin Rumeli tarafı, dördüncü bölge ise Üsküdar, Kadıköy, Boğaziçinin Anadolu tarafı ile adalardan oluşmaktaydı.

Nizamnamenin onbir, oniki ve onüçüncü maddeleri ise duhan tahsildarlarının görev ve yetkileri ile alakalıydı.

Nizamnamenin ikinci bölümü ise bey'iyye resminin İstanbul dışındaki bölgelerde 'taşralarda' toplanması ve yapılacaklar hakkındaydı.

Nizamnamenin birinci bölümünün devamı olan ondördüncü maddesinde mürüriye resmi tahsil edilen yerleşim birimlerinde tütün ve yerli-yabancı tütün mamülleri satan dükkan, mağaza ve sundurmalar, duhan nazırı, müdürü veya memuru ile oranın mahalli meclis üyelerinden bir kişi, birer muhtar ve kocabaşı ve tütüncü esnafından birinin katılımıyla heyet oluşturulup dükkan ve mağazaların yıllık kira bedellerinin tespit edileceği, dükkan ve mağazanın gedikli, gediksiz olduğunu ve yıllık kira bedelini belirten heyet üyeleri rafından imzalı ve mühürlü bir defter hazırlanarak gediksiz olanlardan yıllık kira bedellerinin % 30, gedikli olanlardan da % 15 oranında mal sandıklarına akçe olarak peşinen bey'iyye resmi ödeneceği belirtiliyordu. Bu vergiyi mal sandıklarına yatıranlara ruhsat tezkeresi verilecekti. Bu dükkanlardan belirlenen yıllık kiraları 50 kuruştan aşağı olanlar ile gezginci ve sergici sıfatıyla panayır, pazar ve seyir yerlerinde kıyılmış tütün ve tütün mamülleri satan seyyar satıcılardan yıllık olarak 50 kuruş bey'iyye resmi alınacağı bu miktarı peşin olarak mal sandıklarına yatıranlara ruhsat tezkeresi verileceği belirtilmekteydi. Ayrıca kanunun yürürlüğe girmesinden sonra ibraz edilecek gediklerin geçersiz sayılacağı bildiriliyordu.

Nizamnamenin onbeşinci maddesinde, duhan nazırı, müdürü veya memurunun bulunduğu şehir, kaza, kasaba, karye ile panayır ve pazar yerlerinin dışındaki karye ve iskelelere özel memur gönderilerek bey'iyye resmi talep edilmeyeceği belirtilmektedir.

Nizamnamenin on altıncı maddesinde bir rüsumat nezareti bölgesinde seyyar satıcılara verilen ruhsatiye tezkeresi sadece o bölge içinde geçerli olduğu, hangi bölgede faaliyette bulunulmak isteniyorsa o bölgenin mal sandığına bey'iyye resmi yatırılıp, yeniden ruhsat tezkeresi aldıktan sonra tütün satılaceği bildiriliyordu.

Nizamnamenin on yedinci maddesinden son maddesine kadar Bey'iyye vergisinin toplanacağı bölge taksimatı ve memurların görev ve sorumluluklarıyla alakalıydı.

Bey'iyye Resminde Kısa Süreli Değişiklik

Bey'iyye resmiyle ilgili nizamnamenin yayınlanmasının hemen ardından yapılan görüşmeler ve değerlendirmelerde, gedikli dükkanlar için % 15'lik oranın az olduğu ve bunların daha fazla verebilecekleri belirtilerek yeni bir karar çıkartıldı. Buna göre gedikli tütün dükkanlarının verecekleri bey'iyye resmi oranı % 20'ye yükseltildi. Fakat gedikli esnaf, oranı fazla bularak esnaf birliği olarak padişaha bir arzuhal sunup durumu bildirdiler ve tekrar % 15'e indirilmesi rica ettiler. Padişah, ileride gerek görülürse yeniden % 20'ye çıkartılabileceği şartıyla esnafın bu isteğini uygun görerek kabul etti.[583]

Müruriye Resmi Kapsamında Değişiklik: Panayır ve Pazarlara Nakledilen Tütünlerden Müruriye Resminin Kaldırılması

27 Haziran 1862 tarihinde yayınlanan nizamname ile ziraat mahallinden kaldırılıp ilk nakledildiği yerleşim birimleri ile pazar, panayır ve iskelelere götürülen tütünden müruriye resmi tahsil edileceği bildirilmişti. İlgili bölümde anlatıldığı gibi tütün ticaretinin bir kısmı üretim bölgelerindeki haftalık pazar ve panayırlarda çiftçi ve küçük çaplı bölgesel tüccarlar tarafından yapılıyordu. Bunlar, pazar ve panayıra getirdikleri tütün için yasalar gereği gümrük vergisini vermekle yükümlülülerdi.

Müruriye vergisinin daha öncekilere göre hem yüksek hem de cins ve kalitesine bakılmaksızın aynı seviyede kıyye başına 12 kuruş olması, özellikle ürettiği tütünün bir kısmını veya artı ürünü haftalık pazar ve panayıra götürüp satarak, yeni ziraat dönemine hazırlanan çiftçiye büyük darbe vurması demekti. Bu olumsuz durumu ortadan kaldırmak için 11 Ocak 1863 tarihinde yeni bir kararname çıkartılarak pazar ve

[583] Doğruel s. 46-47; BOA, İrade-i Meclis-i Mahsus 1091.

panayırlara nakledilecek tütünlerden müruriye resminin alınmamasına karar verildi.[584] Böylece tütün üreticisinin yapmış olduğu satışlardan vergi yükü hafifletiliyordu.

Bu nizamnamenin birinci maddesinde tütün çiftçisinin ve diğer grupların panayır ve pazar yerlerine satmak için getirdikleri veya getirecekleri tütünlerden müruriye resminin alınmayacağı, bu iki mahalde tütünün serbest olarak alınıp satılacağı, bunun dışında bu verginin sadece ziraat mahallinden kaldırılarak tütünün nakledildiği ilk şehir, kasaba, büyük köy ile iskelelerde tahsil edileceği belirtilmekteydi.

Nizamnamenin ikinci maddesinde genel olarak pazar ve panayırların yerleşim birimleri içinde yer aldığı, müruriye vergisinin sıhhati için bunların yerleşim birimleri dışında kurulacağı belirtiliyordu.

Nizamnamenin üçüncü maddesinde, Şehir ve kasabalar ile iskele ve karyelerde kurulan pazar ve panayırların yerleşim birimlerinin dışında değilde eskiden olduğu gibi içinde olmaya devam ederse, buralara satılmak üzere getirilen tütünlerden müruriye resminin alınacağı belirtilmekteydi.

Nizamnamenin dördüncü maddesinde müruriye resmi verilip imrariye tezkeresi alınarak panayır ve pazar yerlerine götürülecek tütün, toptan satıldığı halde oradan hangi mahalle nakledilirse nakledilsin mevcut imrariye tezkeresiyle nakledileceği, fakat toptan satılmayıp, parça parça satılıp her birinin farklı yere naklinde tekrar müruriye resmi verilmemesi için tütünün şehir, kasaba ve karyeden bir panayır ve pazara sevkinde sahibinde bulunan ruhsatiye tezkeresine karşılık alacakları imrariye tezkeresini mevcut tütünlerinin durumuna göre parça parça olarak kaç adet üzere talep ederlerse orada bulunan duhan memuru tarafından istedikleri miktarda tezkere verileceği belirtilmektedir.

1868 Yılı Müruriye Resmi Tarifesinde Değişiklik

Müruriye resminin Haziran 1864 yılında uygulmaya konmasından kısa bir süre sonra, devlet idarecilerinin beklediğinin aksine gümrük gelirlerinde yükselme yerine,

---

[584] 19 Receb 1279 "Panayır ve Pazarlara Nakl Olunacak Duhandan Resm-i Müruri Alınmamak Hakkında Duhan Nizamnamesine Zeyl Olunmak Üzere Kaleme Alınan Nizamname" , *Düstur*, cild 2, s. 650-651.

gittikçe düşen bir azalma olduğu kaydedildi. 1866 yılının 1 Mart-31 Ağustos tarihleri arasında tütün gümrük gelirleri 62.229 kese iken bir yıl sonra aynı dönemde elde edilen gelir yaklaşık % 20 oranında düşüşle 50.000 keseye gerilemişti. Bu durum araştırıldığında, gümrük gelirlerindeki azalmanın ana sebebinin, müruriye resminin tütünün cins ve kalitesine bakılmaksızın çiftçiyi kaliteli tütün ekimine yönlendirmek amacıyla kıyye başına 12 kuruş olarak aynı oranda tahsil edilmesinden kaynaklandığı, bu uygulamanın sonucu olarak özellikle imparatorlukta en çok üretilen ve tüketilen ikinci ve üçüncü sınıf kalite tütünlere bu miktarın ağır geldiği ve önü alınamayacak derecede hem çiftçi hem de tüccarlar tarafından kaçırılmasına sebep olduğu belirtilmişti.[585]

Bu durumun önüne geçmek için ilgili meclislerde görüşmeler yapılıp varılan karara 12 Ekim 1867 tarihinde padişahın onay vermesinden sonra 19 Ekim 1867'de on maddeden oluşan yeni bir kararname yayınlanarak, 12 Mart 1868 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere müruriye resminin tarifesinde ve tahsilinde değişiklikler yapıldı.[586]

Yayınlanan kararnamede tütünün kalitesine bakılmaksızın aynı oranda alınan 12 kuruşluk verginin kaldırılarak, kalitesine, dolayısıyla gerçek fiyatına göre üç ayrı oranda, yine aynı isimle nakden veya ayni olarak vergi alınacağı belirtiliyordu. Nakdi ödemelerde ikinci ve üçüncü sınıf kalitedeki tütünler için % 20 indirim yapılacağı, ayni ödemelerde ise bu indirimlerin yapılmayacağı belirtiliyordu.

Bu kararnamenin birinci ve ikinci maddeleri verginin nasıl tespit ve ne şekilde tahsil edileceği konusunda idi. Bu yeni tarifede yapılacak şey, önce tütünün piyasa fiyatı üzerinden gerçek fiyatını tespit etmekti. Gerçek fiyat, piyasa fıyatından yapılan iskonto ve alınan vergi miktarı düşüldükten sonra geri kalan miktardı. Bu miktar üzerinden vergilendirme yapılacaktı. Buna göre üçüncü sınıf tütünlerde kıyyede 60 para yani 1,5 kuruş iskonto ile 6 kuruş müruriye resmi çıkartıldıktan sonra geriye kalan 7,5 kuruşa kadar olanlardan aynı seviyede 6 kuruş müriye resmi nakden alınacaktı. Diğer bir deyişle piyasa fiyatı 15 kuruş ve aşağısında olanlardan aynı oranda 6 kuruş müruriye vergisi alınacaktı. Bu vergi ödenmeden tütünlerin yerleşim birimlerine girmesi yasaktı.

---

[585] BOA, İrade, Meclis-i Mahsus 1437; 2 Receb 1284 tarihli "Duhan Resminin Tadiline Dair Kararname", *Düstur*, cild 2, s. 669.

[586] BOA, İrade, Meclis-i Mahsus 1437; 2 Receb 1284 tarihli "Duhan Resminin Tadiline Dair Kararname", *Düstur*, cild 2, s. 669-680.

İkinci sınıf kalite tütünlerden alınacak vergi oranı ise yine piyasa fiyatına göre hesaplanacaktı. Buna göre piyasada kıyyesi 15 kuruş 1 para dan başlayarak 40 kuruşa kadar olan tütünlerin % 20 indirim yapılmış yarı fiyatı, verilmesi gereken vergi miktarı demekti. Diğer bir ifadeyle piyasada kıyyesi 40 kuruşa satılan tütün, gümrük idaresine geldiği zaman önce görevliler tarafından fiyatının 40 kuruş olduğu tespit edilerek bu fiyatın yarısı olan 20 kuruştan % 20 oranında yani 4 kuruşluk indirim yapılarak geri kalan 16 kuruşu mürüriye resmi olarak tahsil edilecekti. Veya piyasa fiyatı 18 kuruş olan tütün, gümrüğe geldiği zaman bu fiyatın yarısı olan 9 kuruştan % 20 oranındaki 72 para indirim yapıldıktan sonra geriye kalan 7 kuruş 8 para verilmesi gereken vergi miktarını gösteriyordu. Bu şekilde hesaplanan vergi miktarını nakden vermeyip de ayni olarak vermek isteyenlerde % 20 oranında indirim yapılmayacak, piyasa fiyatının yarısı vergi olarak alınarak imrariye veya ruhsatiye tezkeresi tütün sahibine verilecekti.

Üçüncü sınıf kalite tütünlerden alınacak vergi ise piyasadaki yarı fiyatının % 20 indirim sonunda 20 kuruş 1 para ve üzerinde olanlardan aynı seviyede alınacaktı. Diğer bir ifadeyle piyasa fiyatı 40 kuruş 1 para ve üzerinde olanlardan aynı oranda 24 kuruş mürüriye vergisi alınacaktı. Ödemeyi nakit olarak yapanlarda 24 kuruşun % 20 oranındaki 4 kuruş 32 para indirim yapılarak geri kalan 19 kuruş 8 paranın mürüriye resmi olarak tahsil edilmesi gerektiği bildiriliyordu. Ayni ödemelerde ise indirimsiz 24 kuruş tahsil edilecekti.

Kararnamenin üçüncü maddesi ise daha önce 12 kuruş üzerinden vergisi ödenmiş tütünlerin yeni tarifede nasıl vergilendirileceği açıklanmaktadır. Buna göre tarifenin yayınlanmasından itibaren 31 gün içinde tütün gümrüklerine gelen tütünlerden kıyye başına hesaplanan 12 kuruş çıkarıldıktan sonra tütün ikinci ve üçüncü maddelerde belirtilen hangi kalite ve fiyat grubuna giriyorsa ona göre vergilendirilecekti. Bu sürede getirilmeyen tütünler de her ne olursa olsun, 12 kuruşluk tenzil yapılmayıp yeni tarife üzerinden vergilendirme işlemi yapılacaktı.

Kararnamenin dördüncü maddesi tüccar tarafından ayni olarak verilen tütünlerin fiyatlandırılması ve satışı konusunda yapılacak işlemler hakkındaydı. Ayni olarak alınan vergide, iskonto yapılmadığı için herbir kıyyenin fiyatı iki kıyye tütünün vergisine karşılıktı. Örneğin piyasa fiyatı 10 kuruş olan 50 kıyye tütünü getiren tüccarın ayni olarak verdiği 25 kıyye tütünün vergi miktarı 500 kuruşa karşılıktı. Devlete bırakılan bu tütünün herbir kıyyesinin fiyatı 25 kuruşa gelmekteydi. Bu nedenle ayni

olarak miriye alınan tütünler, memurlar tarafından deftere 25 kıyye olduğu ve 500 kuruşluk değeri kaydedilerek, satıldığı zaman kıyyesinin 25 kuruştan aşağı olmamak şartıyla satılması, satılabiliyorsa daha yüksek fiyata satılması gerektiği belirtilerek defterde belirtilen fiyat altında satıldığı taktirde aradaki farkın satan memurdan tahsil edileceği belirtilmekteydi.

Kararnamenin beşinci maddesi, fiyatların ve alınacak vergi oranlarının tespitinde hata yapılmaması için fiyat cetvellerinin hazırlanacağı, altıncı madde fiyat tespitlerinde memurların yükümlülük ve sorumlulukları, yedinci ve sekizinci maddeler kaçakçılık ve yakalanan kaçak tütünler hakkında yapılacak işlem ve cezalar, dokuzuncu ve onuncu maddeler de ise kayıtlarda ve bürokratik işlemlerde kullanılacak olan evraklar ve üzerinde yapılacak işlemlerle alakalıydı.

Tütün Sektöründe Bölgesel Özel İnhisar Girişimi ve Yeni Vergi Tarifeleri

İstanbul, Üsküdar, Galata, Eyüp, Boğaziçi ve adalar ile buralara üçer saat uzaklıkta olan ve sınırları daha sonra belirtilecek yerlerde tütün alıp satma hakkı, "Reji kaidesi"ne uygun olarak yıllığı 400.000 altın karşılığında *özel inhisar* olarak beş yıl süreyle 12 Mart 1872 tarihinde Mösyö Zarifi ve Hristaki Efendi'ye verilmişti. Yapılan Onsekiz maddelik sözleşmenin dördüncü maddesinin bir kısmı ile beşinci ve altıncı maddelerin tamamı vergiler ve vergi düzenlemelerini içermekteydi. Dördüncü maddede ithal yaprak tütünün imparatorluğa ve dolayısıyla inhisar bölgesinde de yasak, fakat mamul ürünlerinin % 75 oranında gümrük vergisi ile ithalinin serbest olacağı, söz edilen gümrük vergisinin kıyyede 8 kuruşu Rüsumat Emanetine verileceği, geri kalanın da imtiyaz sahibine bırakılacağı belirtiliyordu. Beşinci maddeye göre imtiyazın devam edeceği beş yıl süresince dördüncü maddede belirtilen 8 kuruşluk vergi dışında hiçbir vergi konulmayacaktı. Eğer devlet herhangi bir yeni vergi koyduğunda da imtiyaz sahiplerinin alacağı tütünler bu yeni vergiden muaf tutulacaktı. Altıncı madde de ise imtiyazın geçerli olduğu sınırlar içerisinde bulunan dükkanlardan bey'iyye resmi, antlaşmanın yapıldığı tarihten itibaren alınmayacaktı.[587]

[587] Doğruel, s. 47-48.

1874 Nizamnamesi ve Tütün Sektöründe Devlet Tekelinin Başlaması:Yeni Vergi

Tarifeleri ve Bandrol Uygulamasının Başlaması

1862 yılı kararnamesi ile 1864 yılında hayata geçirilen yeni vergi ve vergilendirmenin bizzat devlet tarafından yapılması, gelirler açısından beklenileni vermediği gibi, özel inhisar denemesinin de başarısızlıkla sonuçlanması, Babaliyi yeni arayışlara itti. Yapılacak tek şey, inhisarın bizzat devlet tarafından yapılmasıydı. Bu nedenle kurulacak inhisar idaresinin ilk başta Rüsumat Emanetine bağlanmasına karar verildi. Ardından 10 Kasım 1872'de idarenin başına Tophane-i Amirenin muhasebecisi Tahir Efendi atanarak, bir idare heyeti oluşturulup, memur ve hademe gibi görevliler alındı. İstanbul ve çevresinde kaçakçılığa karşı gümrük sınırlarının daha sıkı kontrolü için kolcuların sayılarını arttırmak için girişimler başlatıldı.[588]

Rüsumat Emanetine bağlı olarak çalışan Duhan İnhisar İdaresi bir taraftan özellikle kaçakçılığa karşı yeni uygulamalar koyup tedbirler alırken[589] diğer taraftan da bu sektörden elde edilen gelirleri arttırmak için yeni çalışmalar başlattı.

Bu zamana kadar sektörden elde edilen gelirler, sadece tütünün ziraati ile ticaretinden alınmaktaydı. Halbuki tütünden büyük gelirler elde eden Avrupa devletlerindekilerin tersine, Osmanlı devletinde tüketim hala vergiye tabi değildi. Aslında bu durum, 1861 yılında ilk defa iki yabancı tarafından hazırlanan raporda belirtilerek, gerekli teşkilatlanmanın yapılması halinde Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı hazinesinin de büyük gelirler elde edebileceği, fakat mevcut vergi toplama sistemi ile bunun mümkün olamayacağı, gerekli teşkilatlanmaya gidildiği taktirde bunun gerçekleşebileceği belirtilmişti. Muhtemelen bu rapordan etkilenen dönemin sadrazamı Fuat Paşa, daha önce anlatıldığı gibi, yeni düzenlemelerle müruriye ve bey'iyye resimlerini toplamak amacıyla imparatorluğu 18 bölgeye ayırıp buralara devlet memurları atayarak vergi kontrolüne dayalı *mali inhisar sistemi*nin temellerini atmıştı. Fakat bu teşkilatlanmanın ve yeni vergilerin uygulamaya konması üzerinden yaklaşık 10 yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen beklenen oranda gelir elde edilememişti. Daha önce ticaret bölümünde etraflıca bahsedildiği gibi, genel olarak hem çiftçi, hem

[588] Doğruel, s. 51.

[589] Bu konuda alınan tedbirler ve çıkan kanunlar hakkında bk, Kaçakçılık bölümü.

esnaf, hem de gümrükle bir-iki haftalık krediyle çalışan tütün tüccarına 1864 yılında uygulamaya konan müruriye vergisinin hem yüksek oranda olması hem de peşin ödeme şartı getirilmesi, bir taraftan küçük ve orta ölçekli tütün tüccarının piyasadan çekilmesine, tüccarlar arasında rekabet ortamının kaybolmaya başlamasına, bunun sonucu olarak da fiyatların durağan ve hatta düşüşe geçmesine sebep olmuştu. Bu durum bir taraftan üretimin düşmesine sebep olurken, diğer taraftan da tütünün kalitesine göre konulan vergi oranlarının dengeli olmaması hem kaliteyi düşürmüş hem de kaçakçılığı artırmıştı. Bu nedenle varolan sistem ve teşkilat içerisinde tüccar üzerine konulan, ticaretin daralmasına, üretimin düşmesine, kaçakçılığın artmasına sebep veren vergi oranını düşürüp, tüccara daha çok ticaret serbestliği yaratarak, fiyatları ve dolayısıyla üreticiyi teşvik edici, rekabet alanını genişletici yeni bir uygulamanın, yeni vergi düzenlemeleri ve vergilendirilme sisteminin getirilmesi gerekiyordu.

Bundan dolayı 11 Ocak 1874 tarihinde 8 ana bölüm ve toplam 94 maddeden oluşan yeni bir nizamname, Mart 1874' tarihinden itibaren geçerli olmak üzere kabul edilerek yayınlandı. Yeni nizamname ile o dönemde Rusya'da uygulanan ve *exercice* usulü olarak adlandırılan vergilendirme sistemi örnek alınarak, tütünün üreticiden tüketiciye kadar olan bütün evreleri biri birine bağımlı bir şekilde tamamen devlet kontrolü altına alınıyor, iç tüketim ilk defa *Sarfiyat Resmi* adıyla vergilendirilmeye tabi tutularak, bunun gerçekleşmesi için bandrol uygulaması başlatılıyordu.[590]

Nizamnamenin birinci bölümü, tütün ziraatıyla alakalı olup beş maddeden oluşmaktaydı. Bu bölümün anlattığımız konuyla alakalı kısmı ise tütün ekiminin artık izine tabi tutulmasıydı. Bundan sonra tütün yetiştirmek isteyen çiftçi, bağlı bulunduğu kazadaki Rüsumat İdaresine başvurarak, bir dönümden az olmamak şartıyla tütün ekeceği yerin mevkilerini ve miktarını bildiren bir dilekçe verip matbu *izin tezkeresi* alarak tütün ekebilecekti.

Nizamnamenin ikinci bölümü, hem kaçakçılığı önlemek hem de devlet ve çiftçinin mağdur olmamasını sağlamak için tütünlerin, oluşturulan heyet tarafından hem tarladayken hem de tarladan toplandıktan sonra kurutma işlemi sırasında miktarının tespiti, çiftçi üzerine zimmet olarak kaydedilmesi ile ürününü bulunduğu yerde veya bir başka yerde sattıktan sonra zimmet kaydı üzerinde yapılacak değişikliklerle alakalıydı.

---

[590] 1290 tarihli "Duhan Resmi Hakkında Nizamname", BOA, Y.PRK.ML. 29/79, s.1-16.

Nizamnamenin üçüncü bölümü tütünün satışı ve müruriye resminin yeni tarifesiyle alakalıydı. Yeni tarifeye göre rüsumat memurları huzurunda çiftçiden aldıkları tütünlerin her bir kıyyesi için verecekleri vergi miktarı her kalitede aynı oranda olmak üzere 3 kuruş olarak tespit edilmişti. Bu vergiyi peşin olarak ödeyen tüccarlara, yola çıkmaları için imrariye tezkeresi verilecekti. Müruriye resminin yeni tarifesi, genel olarak imparatorluk çapında aynı oranda olmasına rağmen, sadece Musul ve Bağdat bölgesinde farklı oranda alınmasına karar verilmişti. Bu bölgede yetişen *şagur tütünü* kıyılmaya ihtiyaç duyulmadan tüketilen kaba cins olduğundan müruriye ve sarfiyat resimlerine karşılık kıyyesinden bir defalığına 8 kuruş vergi alınacaktı. Sadece imparatorluk dahilinde yapılan ticaretten alınacak olan müruriye resmi, yapılan antlaşmalar nedeniyle ülke dışına ihraç edileceklerden alınmayacaktı. Müruriye resmi ödenmiş tütün, imparatorluk dışına ihraç edilmek istenirse nizamnamede belirtilen şartlar yerine getirildiği taktirde, ödenen vergi miktarı tüccara iade edilecekti.

Bandrol Vergisi Olarak Sarfiyat Resmi

Nizamnamenin vergi ve vergilendirme ilgili diğer bir bölümü ise beşinci bölümüydü. Devlet yöneticilerinin 19. yüzyıl başlarından itibaren düşünmeye başladıkları, 1861 yılında hazırlanan raporda belirtilip ardından sadrazam Fuat Paşa'nın resmen dile getirdiği iç tüketimin vergilendirilmesi konusu ve 1862 yılı nizamnamesiyle atılan temeller, bu bölümde madde madde karara bağlanıyordu. Bundan sonra Rüsumat İdaresinin tahsis ettiği yerler dışında, miktarı her ne kadar olursa olsun tütün kıymak, puro, sigara, enfiye ve ağız tütünü yapmak için kullanılan alet ve edevatın kullanılması yasaklanarak, izin verdiği yerlerde de kullanılan aletlere Rüsumat İdaresinin mührü olması şartı getirilerek, imalat sektörü bandrol sistemi ile kontrol altına alınıyordu.

Kurulacak fabrika ve imalathaneler nizamnamede belirtilen şartları yerine getirdiği taktirde üretim yapmalarına izin verilerek, bunlara *sarfiyat resmi* adıyla yeni bir vergi getiriliyordu. İstanbul, İzmir, Şam, Beyrut,, Bağdat, Halep, Bursa, Trabzon, Erzurum, Samsun, Saraybosna, Rusçuk, Edirne, Selanik şehirleriyle, Kavala, Yenice-i Karasu kazalarında kurulan fabrikalardan yıllık olarak 120.000 kuruş, bu merkezler dışındaki vilayet ve sancak merkezindeki şehirlerde kurulanlardan yıllık 80.000 kuruş, kasaba ve nahiyelerde kurulanlardan da yine yıllık olarak 50.000 kuruşdan az olmamak üzere sarfiyat resmi verebilecek üretim kapasitesine sahip olmaları koşulu getiriliyordu.

Fabrikalar, belirtilen yıllık taban sarfiyat resminin yarısı tutarındaki bandrolü altı ay içinde Rüsumat İdarelerine ödememesi durumunda kapatılacaktı.[591]

Sarfiyat resmi, tütünün değeri üzerinden 5 sınıfa ayrılarak alınacaktı. Fakat vergi oranları ürünün cinsine ve kalitesine göre değişmekteydi. Buna göre imparatorluk dahilinde en çok tüketilen kıyılmış birinci sınıf kalite tütünün her bir kıyyesinden 30 kuruş, ikinci sınıf 20 kuruş, üçüncü sınıf 15 kuruş, dördüncü sınıf 10 kuruş ve beşinci sınıf kalite tütünlerden de 5 kuruş sarfiyat resmi alınacaktı. Paket veya kaplara 200, 100, 50, 20 ve 10 dirhem olarak konacak kıyılmış tütünlerin birinci sınıf kalitede tütünden yapılmış olanlarının fiyatı bir kıyye hesabıyla serbest olacak, ikinci sınıf 100 kuruş, üçüncü sınıf 80 kuruş, dördüncü sınıf 50 kuruş ve beşinci sınıf kalite tütünden imal edilenler de 25 kuruştan fazlaya satılamayacaktı.

Fabrikalarda üretilecek sigara ve purolar ise daha farklı oranlarda vergilendirilmişti. Bir kıyye tütünden en az 1600 sigara imal edilecek, dördüncü ve beşinci kalite tütünlerden sigara imal edilmeyecekti. Vergilendirme, sigara adedi üzerinden yapılarak, üretilen her 1.000 sigaranın birinci kalite tütünden olanından 30 kuruş, ikinci kalite olanından 20 kuruş ve üçüncü kalite olanından da 15 kuruş sarfiyat resmi, her cinse göre ayrı ayrı renk ve şekillerde yapılmış bandroller aracılığı ile alınacaktı. Buna göre ortalama olarak 1 kıyye tütünden en az 1600 sigara imal edildiğini kabul edersek, bir sigaraya düşen tütün miktarı 0.25 dirhemdir. Yani bir dirhem tütünden 4 sigara elde edilmektedir. Devletin vergilendirmede kabul ettiği 1.000 sigaranın ihtiva ettiği tütün miktarı ise 250 dirhem olmaktadır. Bu nedenle sigaradan alınan vergi oranı tam bir kıyye üzerinden hesap edilip, kıyılmış tütünden kıyye başına alınan vergi oranı ile karşılaştırıldığında, sigara olarak tüketime hazır hale getirilen tütünün % 37,5 oranında fazla vergiye tabi tutulduğu görülmektedir. Yani birinci sınıf kalite tütünden elde edilen sigaranın kıyyesinden alınan sarfiyat resmi 48 kuruş, ikinci

[591] Doğrueller bu maddeyi yanlış anlamışlardır. Onlara göre sanki taban sarfiyat resmi miktarları ayrı, bandrolü ayrı olarak görmektedirler (s. 56). Halbuki nizamnamenin kırkikinci maddesinde "la akl 120.000 kuruş ve bunlardan maada merkez vilayet ve liva olan şehirlerde açılacaklar kezalik beheri senevi 80.000 guruş küsur, şehir ve kasabat ve nevahide ihdas olunacakların dahi herbiri senevi 50.000 kuruş ve andan ziyade sarfiyat resmi alınabilecek kadar tütün imal edecek vüsat ve iktidarda olacaktır" denmektedir. Kırküçüncü maddede de ise "bir fabrika madde-i sabıka mucebince senevi tayin olunan resm- sarfiyatın 6 ay zarfında nısfı kadar kıymetli canib-i idareden 49. maddede muharrer bandrol iştira etmediği halde derhal sed ü bend ile tatil edilecektir" denmektedir. Bu nedenle Doğruellerin dediği gibi belirlenen taban sarfiyat resmi ayrı bandrol için verilen vergi ayrı değildir. Sadece belirlenen taban sarfiyat resmi miktarının yarısı 6 ay içinde ödenecektir.

kalitede tütünden olan sigaranın kıyyesinden 32 kuruş ve üçüncü sınıf kalite tütünden imal edilmiş olan sigaranın da kıyyesi 24 kuruş olmaktadır. 25, 50, 100, 250 ve 500 tane olmak üzere paket veya kaplara konularak satılacak tütünlerin sariyat resmi ve yapılan masraflar ilave edilerek birinci sınıf olanlarında serbest olacak, ikinci sınıf kalitede olanların her 1.000 tanesinin fiyatı 100 kuruş ve üçüncü sınıf kalite sigaraların ise yine her 1000 tanesini 80 kuruştan yukarı satılamayacaktı. Bu tavan fiyatların altında istenilen fiyata satılabilirdi.

Fabrikalarda üretilen sarma tütün yani purolardan alınacak sarfiyat resmi oranı da diğerlerine göre farklı tespit edilmişti. 100 tane pura 200 dirhemden fazla olmayacak ve her 100 purodan 10 kuruş sarfiyat resmi alınacaktı. Purodan alınan sarfiyat resmini kıyye üzerinden hesaplayacak olursak, bir kıyye yani 400 dirhemden 200 puro elde edilmekteydi. Dolayısıyla bir kıyye tütünden imal edilmiş purodan alınacak sarfiyat resmi miktarı 20 kuruş idi. Fakat puro imal edip satan fabrikalara sarfiyat resminin % 10'nu ikramiye olarak verilecekti. Bu nedenle Puronun kıyyesinden alınan sarfiyat resmi miktarı 18 kuruştur. 10, 25, 50 ve 100 tane olarak paket veya kaplara konacak purolara tavan fiyatı konmamış serbest bırakılmıştır.

Fabrikalarda üretilen diğer tütün mamulleri ise Enfiye ve çiğneme tütünü de denilen ağız tütünüydü. Bunlardan alınacak sarfiyat resmi ise tütünün kalitesi ne olursa olsun kıyye başına 10 kuruş olarak tespit edilmişti. 10, 25, 50, 100, 200 ve 400 dirhemlik kutu veya paketlere konan enfiye ve ağız tütünlerinin fiyatına bir sınırlama getirilmemiştir.

Bir fabrikada kendi tüketimi için özel olarak kıyılacak tütün, kalitesi ne olursa olsun birinci sınıf kalite tütün kabul edilerek kıyye başına 30 kuruş sarfiyat resmi alınacaktı.

Bey'iyye Resmi'nde Düzenlemeler ve Yeni Tarife

1874 nizamnamesinde de tütün dışında eşya ve mal satan dükkan ve mağazalar ile gezgincilere tütün satma hakkı 1862 yılı nizamnamesinde olduğu gibi devam ediyor, bey'iyye resmi tarifesi yeniden belirleniyordu. Yeni tarife, öncekinden farklı olarak dükkan ve mağazaların yıllık kiraları üzerinden belirlenen oranda değil, belirli bir maktu miktar olarak alınacaktı. Fakat beyi'iyye resmini ödeyen dükkan ve mağazalar,

bulundukları şehir ve kasabalara göre üç sınıfa ayrılarak verecekleri vergi miktarı ona göre tespit edilmişti. Buna göre Sarfiyat resmi için tespit edilen Kavala, Yenice-i Karasu ile Samsun hariç birinci sınıf İstanbul, İzmir, Şam, Beyrut,, Bağdad, Halep, Bursa, Trabzon, Erzurum, Saraybosna, Rusçuk, Edirne, Selanik şehirlerindeki tütün satan dükkan ve mağazalar, yıllık 1,5 yüzlük altın, Kavala, Yenice-i Karasu ile Samsun da dahil edildiği vilayet ve sancak merkezi olan ikinci sınıf şehir ve kazalardakilerden 1 yüzlük altın, üçüncü sınıf yerleşim birimleri olan beldelerde bulunanlardan 0,5 yüzlük altın, gezginci ve sergicilerden de yıllık olarak maktu 1,5 yüzlük altın bey'iyye resmi alınacaktı.

1874 Nizamnamesinde Değişiklikler: 1875 Nizamnamesi ve Tarifeler

1 Mart 1874 tarihinde yürürlüğe konan nizamnamenin bazı maddeleri, özellikle ihraç edilen tütünlerle ilgili yapılacak kayıt işlemleri ve verilen nakliye tezkeresine 31 gün gibi kısa bir sürede iade edilmediği taktirde müruriye ve sarfiyat resmini en üst dereceden ödeme zorunluluğu getirilmesi, fabrikaların aldıkları tütünlerin hem alış, hem üretim hem de satış süreçlerindeki sıkı kontrol ve kayıt koşullarının ticaret antlaşmalarına aykırı olması, kısa süre içinde yabancı devletlerin muhalefetine ve Babıali üzerine bu maddelerde değişiklik yapılması için baskı yapmalarına sebep oldu.[592]

Bu sebeplerden dolayı ilgili maddeler üzerinde gerekli değişiklikler yapılarak 3 Nisan 1875 tarihinde "Duhan Resmi Hakkında Nizamname" adıyla 8 ana bölümden ve 93 maddeden oluşan bir nizamname daha yayınlandı.[593]

Bu nizamnamede vergi tarifeleriyle ilgili hemen hemen hiçbir değişiklik yapılmadı. Yapılan değişiklik sadece fabrikalarda kıyılarak paket ve kutularda satılacak tütünler, değeri üzerinden bir öncekinde olduğu gibi 5 sınıf üzerinden değil de 4 sınıfa ayrılarak sarfiyat resmine tabi tutuluyorlardı. Buna göre birinci sınıf tütünlerin kıyyesinden 30 kuruş, ikinci sınıf kalite tütünlerden 20 kuruş, üçüncü sınıf kalitedeki tütünlerden 15 kuruş ve dördüncü sınıf kalite kıyılmış tütünlerden 10 kuruş sarfiyat resmi alınacaktı. Kıyılmış tütünler daha önceki nizamnamede belirtilen miktarlar

[592] Doğruel, s. 53.
[593] 26 Safer 1292 tarihli "Duhan Resmi Hakkında Nizamname" *Düstur*, cilt 3, s. 329-360.

halinde paket ve kaplara konularak birinci sınıf kalitede olanlara tavan fiyat getirilmeyerek serbest bırakılıyor, ikinci sınıf tütünün kıyyesi 100 kuruş üçüncü sınıf 80 kuruş ve dördüncü sınıf tütünleri ise 30 kuruştan yukarı satımayacaktı. 1874 nizamnamesinde, ekim alanlarına getirilen en az bir dönüm olma şartı da yarım dönüme indiriliyordu.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Müruriye Resmine Yeni Tarife

1874 yılında müruriye ve sarfiyat resimlerine konulan tarife 4 yıl devam etti. Bu süre içinde 1877-1878 yıllarında hem Balkanlarda hem de Doğu Anadolu'da Ruslarla yapılan savaş devam ederken, piyasada varolan kağıt para, *kavaim-i nakdiyye*'nin tasfiyesi kararlaştırılmıştı. Bunu uygulamaya geçirmek için gereken mali kaynağın, varolan müruriye resmine yapılacak zamla elde edilmesi uygun görüldü. Bu nedenle 7 Ekim 1878 tarihinde çıkan kararla sadece ticaretten alınan kıyye başına 3 kuruşluk müruriye resmine % 67 oranında 2 kuruş zam yapıldı. Böylece yıllık olarak 40.000 keselik ek gelir elde edilecek ve bu miktar iptal edilen kağıt paraya karşılık olmak üzere her ay Kavaim Komisyonuna teslim edilecekti. Kıyye başına tahsil edilecek toplam 5 kuruşluk miktarın 3 kuruşluk kısmı ise eskiden olduğu gibi Rüsumat Emanetine kalacaktı.[594]

1879 Yılı Sarfiyat Resmine Yeni Tarife

1877-1878 yıllarında Rusya ile devam eden savaşın sona ermesi ve sonrası yapılan antlaşmayla, Osmanlı devletine tazminata çarptırılması, zaten mali durumu bozuk olan devleti yeniden ek kaynak bulmaya yönlendirdi. Varolan ihtiyacın bir kısmı, tütünden alınan sarfiyat resmine yapılacak zamla elde edilecekti. Bu nedenle Mart 1879 tarihinden başlamak üzere yeni vergi tarifesi yayınlandı.[595] Yeni tarifeye göre, Sarfiyat resmi, diğer bir ifadeyle bandrol resmine yapılan zam oranı % 50 idi. Böylece belirtilen miktarlarda paket ve kaplar içinde bulunan kıyılmış birinci sınıf tütünün kıyyesinden 45 kuruş, ikinci sınıf 30 kuruş, üçüncü sınıf 22,5 kuruş ve dördüncü sınıf tütünden de 15 kuruş sarfiyat resmi alınacaktı. Bu durum doğal olarak diğer mamul ürünlere de

[594] BOA, İrade, Meclis-i Mahsus, 2801.

yansıyordu. Sigara ve puro yine aynı miktarlar üzerinden, yani sigara 1.000 tane, puro ise 100 tane üzerinden hesaplanarak sarfiyat resmi alınıyordu. Bu nedenle birinci sınıf kalite tütünden yapılmış olan sigaraların kıyyesi 72 kuruş, ikinci sınıf kaliteden olanların kıyyesi 48 kuruş ve üçüncü kalitede olanlar ise 36 kuruş sarfiyat resmi vereceklerdi.

Üretilen puroda da aynı durum geçerliydi. Vergi miktarı kıyye başına 30 akçe olarak tespit edilmişti. İmal edilip satılan puronun sarfiyat resmi, miktarının % 10'u yine ikramiye olarak fabrika sahibine bırakılıyordu. Bu nedenle purodan kıyye başına alınan sarfiyat resmi 27 kuruştu. Enfiye ve ağız tütünlerinin kıyyesi ise yine aynı oranda yükseltilerek 15 kuruş olarak tespit edilmişti.

Âmediye Vergisi

Amediye resmi, Osmanlı sınırları içinde herhangi iki yer arasında kara veya deniz yoluyla nakledilen eşyadan vardığı yerde alınan vergidir.[596]

Tütüncülük sektöründe alınan amediye resmi ise imparatorluk dahilinde alınan tütün gümrük vergisine ilaveten gümrük oluşturulamayacak derecede küçük çaplı tarım ziraati yapılan belirli bir bölgede alınan vergi olarak ortaya çıkmıştır. İlk defa 1702 (1114) yılında uygulamaya konulan amediye resminin tahsil edildiği bölgeler, Karadeniz sahilinde bulunan Sinop, İnebolu, Bartın, Ereğli, Bafra ve Samsun iskeleri ile Sivas, Karaman ve Maraş eyaletleri idi.[597] Daha sonra bunlara Rodos ve İstanköy adaları da katıldı.[598]

Gümrük vergisi haricinde alınan amediye resminin sadece Orta Karadeniz sahillerinden Halep'e kadar kuzeyden güneye uzanan bir coğrafyada alınmasının sebebi ise tarım bölümünde de bahsedildiği gibi, 18 yüzyıl başlarında bu bölgelerde yapılan tütün tarımının gümrük oluşturulamayacak derecede küçük çapta olmasıydı. 1696 yılından itibaren tütün gümrüklerinin imparatorluk yayılmaya başlamasıyla birlikte

---

[595] BOA, Y.PRK.ML, 29/41, s. 7-8.

[596] Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Ankara 1974, s. 62.

[597] BOA, D.MMK.DHN 23262; D.MMK.DHN 9/109, 10/87, 30/15, 30/69, 110/43, 110/57, 110/58, 115/93, 115/95, 115/ 97; BOA, KK 4468, s. 73; BOA, D.BŞM 4044, s. 22, BOA, MM 10101, s.150, 161-162, 199-200, 208-211, 214, 221, 240, 243, 253-254, 295

[598] BOA, Cevdet Maliye 7868 (1710 tarihli)

oluşturulan, oluşturulmaya başlanan mukataalara bakıldığında 1697 yılında Sivas eyaletinde tütün üretimini vergilendirmek amacıyla Dönüm resmi mukataası oluşturularak yıllığı 1.000 kuruşa o bölgeden birine iltizam olarak verildiğini görülmektedir.[599] 1699 tarihinde aynı mukataa, malı Tophane-i Amire'ye kalmak üzere Tophane Nazırına aynı fiyatla iltizam olarak verilmiş[600] fakat mukataa gelirlerinde düşüş başlamış, 1702 yılında ise mukataa geliri olarak sadece 262,5 kuruş tahsil edilebilmişti.[601] Diğer taraftan 1701 Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarki bölgesinde Dönüm ve Gümrük gelirleri bir mukata haline getirilerek yıllığı 250 kuruşa iltizama verilmiş,[602] 1703 yılında ise malı 250 kuruş olmak üzere 100 kuruş muaccele ile malikane olarak verilmişti.[603] Böylece tütün tarımının yapıldığı Karadeniz bölgesi ve Sivas eyaleti mukataa haline getirilerek vergilendirmeye tabi tutulurken, aynı tarihlerde Karaman ve Maraş eyaletlerinde hem tütün ekimi hem de ticareti yapılmasına rağmen hiçbir şekilde vergilendirmeye tabi tutulmuyordu.

Karadeniz sahilinden Halep'e kadar uzanan, hem Rumeli hem de Ortadoğu tütünlerinin Anadolu'ya giriş yaptığı ve tüketildiği bu bölgede devletin yıllık geliri, 1702 yılında toplam olarak 1.250 kuruş iken Sivas eyaleti gümrüğündeki % 74 oranındaki düşüş, bu bölgede yeni ve sınırları daha geniş bir mukataanın oluşumuna sebep oldu. Karadeniz sahilindeki iskeler ile Sivas eyaletindeki dönüm resmi mukataasına ilaveten daha önce hiçbir şekilde vergilendirilmeye tabi tutulmayan Karaman ve Maraş eyaletindeki tütün ekim alanları bu mukataa içine dahil edilerek, *dönüm ve amediye resmi* adıyla mukataa ihdas edilip hem bu bölgelerde üretilen ve ticareti yapılan tütün vergi altına alınıyor, malı 1.250 kuruş olmak üzere 500 kuruş muaccele ile malikane olarak istikrarlı bir kaynak yaratılmış oluyordu.[604]

Amediye resmi, Anadolu ve Rumeli bölgesinde gümrüğü ödenerek belirtilen bölgede satılmak için veya transit geçiş için gelen tütünlerden bir defalığına tahsil edilecekti. Alınacak vergi miktarı kıyye başına tütünün cins ve kalitesine göre farklı tarifelerde tahsil edilecekti. Bu tarife yenice tütününden 12 akçe, kırcaaliden 9 akçe ve

[599] BOA, KK 4468, s.13.
[600] BOA, KK 4468, s. 31.
[601] BOA, KK 4468, s. 55.
[602] BOA, KK 4468, s. 51.
[603] BOA, KK 4468, s. 67.
[604] BOA, KK 4468, s. 73.

kaba tütünden 6 akçe idi. Aynı şekilde Ortadoğu ve Anadolu'dan gelen milas, cebeliye ve imadiye cins tütünleri de ala, evsat ve edna olarak üç sınıfta 12, 9 ve 6 akçe olarak tahsil edilecekti.[605]

Fakat mukataa oluşturulup iş vergi tahsiline geldiğinde, hem Ortadoğu ve Anadolu, hem de Rumeli bölgesinden tütün getiren tüccarlar bu yeni vergiye karşı çıktılar. Çünkü kanunlarla belirlenen tütün gümrük vergisini çıkış yerinde ödemişler, yeniden bir vergi vermelerine gerek yoktu. Durum bu halde olunca mültezimler ve tüccarlar, aralarında bir antlaşma yaparak tarifeyi yeniden düzenlediler. İlginçtir ki 1862 yılında müruriye resminin getirilişine kadar 160 yıl boyunca hiç değişmeden bu bölgede tahsiline devam edilecek olan amediye resmi tarifesi, birinci sınıf kalite tütünler için 6 akçe, ikinci sınıf tütünler için 4 akçe ve kaba tütünler için 2,5 akçe idi.[606]

B. TÜTÜN İHRACATINDAN ALINAN VERGİLER

Onaltıncı yüzyılın sonlarında Avrupalıların tütün ithal ettiği Osmanlı ülkesi, 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Avrupa'ya tütün ihraç eden bir konuma gelmişti. Bu gelişim sürecinde ihraç edilen tütünlerden alınan vergiler konusunda şimdilik varolan kısıtlı bilgilere göre 1689 yılında Selanik gümrüğünden Avrupa'ya ihraç edilen tütünlerden % 3 oranında ihraç gümrük vergisi alınmaktaydı.[607]

Rumeli bölgesinde durum böyle iken, tütün tarımında 17. yüzyıl sonlarında önemli bir üretim ve ihracat merkezi olduğu anlaşılan Ortadoğu bölgesindeki Lazkiye'den ihraç edilen tütünlerden ise 1696 yılında kıyye başına 6 ėcus ihraç vergisi alınıyordu.

Osmanlı imparatorluğundan yurt dışına ihraç edilen tütünlerden alınan % 3'lük gümrük vergisi, 1728 yılına kadar aynı oranda kaldı. Bunun dışında herhangi bir munzam vergi alınmadı. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde tütüncülük sektöründeki olumlu gelişmeye paralel, ihracatında da önemli artış görülmeye başlamış ve bu durum her geçen yıl daha da hızlanmıştı. Bu yıllarda imparatorluktan ihraç edilen hububat,

---

[605] BOA, D.MMK.DHN 23262

[606] BOA, D.MMK.DHN 23262; D.MMK.DHN 9/109, 10/87, 30/15, 30/69, 110/43, 110/57, 110/58, 115/93, 115/95, 115/97. BOA, MM 10054, s. 108.

[607] BOA, D.BŞM 592, s. 3-4. Mayıs- Temmuz 1689 tarihleri arasında Selanik'ten Fransa ve Venedik'e giden tütünlerden alınan vergidir.

zeytinyağı ve bal mumu gibi önemli sınai maddeleri munzam ihraç vergilerine tabi tutulurken, tütünden sadece % 3 ihraç vergisi dışında herhangi bir vergi alınmamaktadır. Bu nedenle 24 Mart 1728 tarihinde üç Osmanlı memurunun talebi üzerine % 3 oranındaki vergiye ilaveten, Selanik, Kavala, Gümülcine ve Golos'tan ihraç edilecek tütünlere kıyye başına 6 akçe olmak üzere *resm-i miri-i duhan* adıyla yeni bir vergi konulmasına karar verildi.[608]

Rumeli bölgesinden ihraç edilen tütünlere getirilen yeni vergi, çok geçmeden bir yıl sonra Nisan 1729 tarihinde Ortadoğu bölgesindeki İskenderun-Yafa arasındaki iskelelerin tamamında uygulamaya kondu. Fakat vergi tarifesi Rumeli'dekine göre % 17 oranında daha düşük olup, kıyye başına 5 akçe olarak tespit edilmişti.[609] Bu farklılığın sebebi, muhtemelen Ortadoğu iskelelerinden ihraç edilen tütünlerin Akdeniz'e çıkmakla birlikte, daha çok Mısır bölgesine ihraç edilmesiydi.

Osmanlı coğrafyasında tütün ziraatinin yapıldığı Arnavutluk bölgesinde ise 1750'lerde Dıraç tütün ticaretinin ve ihracatının yapıldığı önemli bir merkez haline gelmişti. Osmanlı idarecileri bu bölgede artan tütün ihracatına paralel olarak 30 Mayıs 1761 tarihinde *resm-i miri-i duhan* ihraç vergisini kıyye başına 6 akçe olmak üzere burada da uygulamaya koydular.[610]

İlk defa 1728 yılında uygulamaya konulan resm-i miri ihraç vergisinde, 75 yıl hiç değişmeden aynı tarife uygulandı. Yapılan ilk değişiklik, 24 Nisan 1803 tarihinde genel olarak tütün gümrük vergilerine *resm-i bidat* adıyla konulan yeni tarifeyle yapıldı. Bu tarifeye göre 1803 Hazianından itibaren Selanik ile Dıraç bölgesindeki iskelelerden yurtdışına ihraç edilecek tütünlere % 50 zam yapılarak 9 akçeye çıkartıldı. Ortadoğu bölgesinden ihraç edilen tütünlerden alınan 5 akçelik resm-i miri tarifesinde ise herhangi bir değişiklik yapılmadı[611] Bunun sebebi ise genel olarak Ortadoğu tütünlerinin ihraç edildiği Mısır bölgesinin 1798 yılında Napolyon tarafından işgali ve sonrasında bu bölgedeki yaşanan karmaşa idi.[612]

---

[608] BOA, MM 9874, s. 255-256.
[609] BOA, D.BŞM.MLK 14105, s. 180.
[610] BOA, D.MMK 345/67; BOA, MM 9982, s. 145.
[611] BOA, MM 10054, s. 224-225, 244; BOA, MM 10101, s. 32; BOA, HAT 33938/H
[612] BOA, MM 10054, s. 242.

Resm-i miriye 1803 yılında yapılan tarife, yaklaşık 23 yıl uygulamada kaldı. Yeniçeri Ocağının kaldırılışını müteakip Kasım 1826'da tütün gümrüklerine % 100 oranında zam yapılmasıyla, resm-i miri tarifesi de yükseltildi. Böylece Rumeli ve Arnavutluk bölgelerindeki resm-i miri 18 akçeye, 97 yıl hiç değişmeden aynı oranda tahsil edilen Ortadoğu bölgesindeki resm-i miri de 10 akçeye çıkartıldı.[613]

Tütün gümrük tarifelerine ilaveten alınan resm-i miri ihraç vergisinin aynı oranda tahsili, 1839 yılına kadar 13 yıl devam etti ve bu tarihten itibaren kaldırıldı. Çünkü 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşmasıyla Osmanlı imparatorluğundan ihraç edilen mallardan alınan vergilerin kaldırılarak tek bir vergi altında belirlenecek fiyatlar üzerinden *advalorem* olarak alınmasına karar verilmişti. Bu tarife, iç gümrük vergilerinin yerine % 9 *amediye* ve % 3 *reftiye* olmak üzere toplam % 12 oranında olacaktı. 1839 yılında fiyat tarifeleri belirlendikten sonra yeni tarifenin uygulamasına geçildi.

1839 yılında uygulamaya konulan % 12 oranındaki vergi tarifesi, zer'iyye resmi kısmında anlatılan sebeplere bağlı olarak, 1850 yılında Avrupa devletleriyle yapılan yeni antlaşmalarla birlikte değişikliğe uğradı. Buna göre yeni tarifede, belirlenen tütün fiyatından % 16 indirim yapıldıktan sonra % 9 amediye, % 3 reftiye olmak üzere toplam % 12 oranında vergi alınacaktı. Bu yeni tarife, fiyatlar belirlendikten sonra 1851 yılında uygulamaya kondu.

On yıl uygulamada kalan % 16 indirimli bu tarife, ithal tütün vergileri kısmında anlatıldığı gibi, 1861 yılında Avrupa devletleriyle yapılan yeni ticaret antlaşmalarıyla tamamen kaldırıldı. Nedeni, Osmanlıların antlaşma müzakereleri sırasında ham tütün ithalinin yasaklanması isteğine karşılık, Avrupa devletlerinin de Osmanlı topraklarından ihraç edilecek tütünlerden ihraç vergisini kaldırma konusunda diretmeleriydi. Bu nedenle her iki tarafın da istekleri kabul olmuş ve antlaşma metninde yer almıştı. Böylece Osmanlı yöneticileri ham tütünün ithalini yasaklayıp mamül tütün ve tömbekinin ithaline yüksek oranlı vergilerle izin verirken, avrupalılar da Osmanlı ülkesinden ihraç ettikleri tütünler için yaklaşık 300 yıl ödedikleri vergilerinden muaf oluyorlardı.

---

[613] BOA, MM 10101, s. 196-197, 208, 224.

C. TÜTÜN İTHALATINDAN ALINAN GÜMRÜK VERGİLERİ

Tütünün ilk defa gümrük vergisine tabi tutulması, avrupalı tüccarların bu yeni maddeyi Osmanlı imparatorluğuna ithal etmesiyle başladı. Bu dönemde tütün, muhtemelen diğer eşyalardan ahidnameler gereği alınan % 3 gümrük vergisine tabi tutuldu.

Tütün yasağının 1609 yılında başlaması ve IV. Murad döneminde başta İstanbul olmak büyük şehirlerde sıkı şekilde denetlenmesi sonucunda muhtemelen avrupadan ithal edilemedi veya kaçak yollarla imparatorluğa sokuldu. Bu nedenle 1609-1649 yılları arasında herhangi bir vergiye tabi tutulmadı.

Osmanlı topraklarında 1790 yılı başlarına kadar Avrupa ve Amerika menşeyli yabancı tütünler gözükmezken, 1750'lerde İran'da üretilen nargile tütünü *tömbeki*, Basra körfezi ve Bağdat üzerinden hem yabancı hem de yerli tüccarlar tarafından Osmanlı topraklarına ithal edilmeye başladı. Mevcut bilgilere göre 1760 yılına gelindiğinde ithalatının yoğunlaştığı anlaşılan, tüccarın tütün cinsinden olmadığını iddia ederek % 3 gümrük ödemek istedikleri tömbekinin, devlet tarafından yeni bir tütün cinsi olarak kabul edilip vergilendirilmesi 24 Mayıs 1761 tarihinde oldu.[614] Tömbekinin vergilendirildiği hususunda bilgi veren 1761 tarihli bu belgede, vergi tarifesi hakkında herhangi bir bilgi bulunmazken, 1762 yılına ait başka bir belge, tütünde olduğu gibi, tömbekinin de âlâ, evsat ve edna olarak kalitesine göre kıyye başına 24, 15 ve 12 akçe gümrük vergisi alınacağı belirtilmektedir.[615] Fakat daha sonraki yıllarda bu tarifeye pek fazla uyulmamış, tömbeki, birinci sınıf kalite tütün kabul edilip 24 akçe vergi alınmıştır.[616]

Birinci sınıf kalite tütün olduğu kabul edilen tömbeki, bundan sonra yapılan yeni tarifede de aynı kaliteden kabul edilmiş, 16 Temmuz 1791 tarihli tütün gümrük tarifeleri değişikliğini bildiren fermanın ardından, 22 Temmuz 1791'de yayınlanan diğer fermanla 24 akçelik gümrük vergisi, % 25 zamla 30 akçeye yükseltilmiştir.[617]

---

[614] BOA, Cevdet Maliye 15411. (1765 tarihli bu belgenin derkenarında 24 Mayıs 1761 yılında vergilendirildiği belirtilmektedir.

[615] BOA, D.MMK.DHN 30/41. (1762 tarihli).

[616] BOA, MM 10054, s. 17. 1791 tarihli bu hükümde tömbeki âlâ nevinden olup ez kadim beher kıyyesinden 8 para gümrükleri tahsil oluna denmektedir.

[617] BOA, MM 10054, s.17; BOA, HAT 33938/H.

1791 yılında tömbekiye konulan tarife 1803 yılına kadar aynı oranda tahsil edilmiştir. 1803 yılında tütün gümrük tarifelerine yapılan zamla birlikte tömbekiye de zam yapılmıştır. Fakat tömbekiye yapılan zam oranı diğerlerine göre daha yüksek olmuştur. Şöyleki 1803 yılı tarifesinde genel olarak tütün cinslerine % 28.5 ila % 40 arasında zam yapılmıştır. Bu tarifeyle daha önce tömbekinin de aralarında bulunduğu birinci sınıf kalite cinsinden olan tütünlere % 30 oranında zam yapılarak tarifesi 30 akçeden 39 akçeye yükseltilirken, tömbekiye % 50 zamla gümrük vergisi 30 akçeden 45 akçeye yükseltilmiştir.[618] Bu nedenle tüccarlar, bu tarifeye karşı çıkarak Ahitname gereği % 3 gümrük ödemek istemişlerdir.[619] Çünkü 1794 yılında yabancı tüccarların ithal etmeye başladıkları Avrupa ve Amerika tütününden ahitnameler gereğince kıymeti üzerinden % 3 vergi alınmaya başlanmıştı. Fakat Bağdat-Halep-Şam hattındaki tömbeki tüccarların durumu avrupalı tüccarlardan farklı idi. Bu hatta ticaret yapan tüccarlar, yerli-yabancı her ne olurlarsa olsun, tömbekiyi Bağdat'ta yani Osmanlı topraklarında İranlı tüccarlardan satın alıyorlar ve yine Osmanlı topraklarında satıyorlardı. Muhtemelen İranlı tüccarlar Bağdat'a tömbeki getirdiklerinde ahidnameler gereği % 4 vergilerini ödüyorlardı. Çünkü 1820 yılı başından itibaren tenbakü ticaretinde Tebriz-Erzurum hattı önem ve yoğunluk kazanmaya başlayınca, artık tömbeki ticaretini ellerine geçiren iranlı tüccarlar, muhtemelen Bağdat'ta olduğu gibi % 4 vergi ödemek istemişler ve Erzurum tütün gümrükçüsü tarafından kabul edilmiş, bir süre bu şekilde tahsil edilmişti. Fakat İstanbul'daki yöneticiler bu durumu haber alınca karşı çıkmışlar ve bu nedenle tekrar imparatorlukta geçerli olan kıyye başına 48 akçe tahsil edilmeye başlanmıştı. Muhtemelen bu sebeplerden dolayı devlet idarecileri, Osmanlı topraklarında alınıp satıldığını gerekçesiyle Bağdat üzerinden ticaret yapan tömbeki tüccarlarının bu isteğini reddetmişti.[620] Aynı zamanda 1803 tarifesi uygulanmaya konmadan yaklaşık 9 ay önce, 10 Ağustos 1802 tarihinde, yabancı tüccarların Osmanlı sınırları içinde yaptıkları ticaretin gittikçe artmasından dolayı, onlara yerli tüccarların vermiş olduğu vergileri vermek kaydıyla imparatorluk dahilinde ticaret yapma hakkı verilmişti.[621]

---

[618] BOA, MM 10054, s. 218-219, 225; BOA, HAT 33938/H.

[619] BOA, MM 10101, s. 13, 65, MM 10054, 205, 225, 266, 272, 276.

[620] BOA, MM 10101, s. 13, 65, 248-251

[621] BOA, C. Maliye 31141. (1217 tarihli) ; BOA, MM 10054/s. 205, 225, 266, 272, 276, BOA, MM 10101, s. 13, 65.

1803 yılında konulan tarife 10 yıl kadar devam ettikten sonra, 24 Temmuz 1813'de uygulamaya konulan yeni tarife ile her tütün cinsinin üzerine konan 3'er akçelik zam, tenbaküye de kondu. Böylece % 7 oranında zamla kıyyesi 45 akçeden 48 akçeye yükseltildi.[622] Bu tarifeyle birlikte, Bağdat üzerinden Halep ve Şam'a tömbeki getiren tüccarlara gümrük vergisini ödemede bazı kolaylıklar getirildi. Genel olarak gümrük vergilerinin tahsilatında eskiden beri geçerli olan şeylerden bir tanesi, İstanbul'a gidecek olan tütünlerin taşradaki gümrüklerde vergilendirilmeyip İstanbul'da gümrük vergisine tabi tutulmasıydı. Bu bölgeye gelen tömbeki, çoğunlukla İzmir ve İstanbul'a götürülmekteydi. Bu nedenle aynı yıl bir karar çıkartılarak Halep ve Şam'a getirilen tütünler, eğer bu bölgede tüketilecekse gümrük vergisinin tamamı orada, İzmir veya İstanbul'a götürülecekse % 62.5 oranındaki 30 akçesi ilk geldiği Halep veya Şam tütün gümrüğüne, geri kalan % 37.5 oranındaki 18 akçesi de İzmir veya İstanbul tütün gümrüğü tarafından tahsil edilecekti.[623]

1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılarak yerine kurulacak olan Mansure ordusunun finansmanında kullanılmak üzere tütün gümrüklerine yapılan % 100 oranındaki zamda tömbeki istisna tutuldu. Bu tarife hakkında padişaha sunulan raporda, tömbekiden alınan 48 akçe vergi üzerine 12 akçe zammın düşünüldüğü, fakat ticaretinin çoğunlukla iranlı tüccarların elinde bulunduğu, bizzat kendilerinin getirerek sattıkları, normal gümrük tarifesinin ahidnameler[624] gereğince bunlara uygulanamayacağı, bu nedenle herhangi bir şikayete sebep olmamak için ve tütüne nispetle piyasada pek fazla sürülmediğinden tömbekiye zam yapılmamasının daha isabetli olacağı belirtildi.[625] Bu nedenle eski tarife bir süre daha, 1830 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Tebriz üzerinden İranlı tüccarların getirmiş olduğu tömbekiler, değeri üzerinden ayni olarak % 4 oranıyla vergilendirilmeye başlandı.[626] Vergilendirmenin ayni olarak yapılmasının sebebi de muhtemelen yapılmış olan antlaşmalarda tömbeki ile ilgili fiyat tarifesinin bulunmayışı ve bu durum karşısında gümrükçülerin piyasa fiyatı üzerinden % 4

---

[622] BOA, MM 10054, s. 392-394; BOA, HAT 33938/H.

[623] BOA, MM 10101, s. 62

[624] Bu konuda BOA, HR.MKT 52/42 (25 S 12 1268) tarihli belgede Aralık 1822 (Evahir Ra 1238) tarihinde iranla bir gümrük antlaşmasının yapılarak iran eşyalarından ve tönbekiden Osmanlı sınırlarında satılacak olanından % 4 gümrüğün aynen veya nakten tahsil edileceğinin kararlaştırıldığı bildirilmektedir.

[625] BOA, HAT 26356 (1242 tarili belge).

[626] BOA, MM 10101, s. 277, 292-293, 306-307, 327-330.

oranında nakten gümrük talep etmeleriydi. Buna karşılık tespit edilen fiyatı yüksek bulan iranlı tüccarlar, gümrük vergisini nakit değilde, ayni olarak ödemeye başlamalardır.[627] Bu uygulama, daha sonra İranlı tüccarların çoğalmasıyla birlikte Ortadoğu bölgesinde de başlatılmıştır.[628]

Bağdat ve Tebriz üzerinden ithal edilen tömbekilerin vergi tarifeleri böyle bir seyir izlerken, Rus tüccarların 1794 yılında ilk defa Osmanlı topraklarına tütün getirmesiyle birlikte bir buçuk asırdan beri durmuş olan yabancı tütün ithali tekrar başladı.[629] 1795 yılında ise İngiliz tüccarlar "yeni dünya tütünü" dedikleri Amerika tütünlerini Mısır bölgesine ithal etmeye başladılar.[630]

Bağdat ve Tebriz üzerinden Osmanlı topraklarına tömbeki getiren tüccarların ahidnameler gereğince % 3 ve % 4 oranında gümrük vergisinde ısrar etmelerine rağmen, 1830 yılına kadar imparatorluktaki iç gümrük tarifeleri uygulanmıştı. Fakat 1794 yılında başlayan Rus ve İngiliz tüccarların ithal etmeye başladığı tütünlerden ahidnameler gereği % 3 gümrük vergisi alınmaktaydı. 1794'de ilk defa rus tüccarları, İstanbul'a tütün getirdiklerinde, ahidname gereğince diğer eşyalarda olduğu gibi, değeri üzerinden % 3 gümrük vergisi alınmasına, imparatorluk dahilinde uygulanan gümrük vergisinin de müşteriden tahsil edilmesine karar verilmişti.[631] Rus tüccarlarına yapılan bu uygulama, 1795 yılında Mısır İskenderiye limanına Amerika tütünü getirmeye başlayan İngiliz tüccarlarına da örnek teşkil ederek, aynı oranda alınmaya başlandı.[632] Mısır bölgesinde alınan % 3 oranındaki ithal gümrük vergisi de tütünü getiren tüccardan tahsil edilirken, sadece bu bölgeye münhasır, 10 denk tütünde bir denk alınan *öşür* ile denk başına 1-2 riyal olarak alınan çeşitli vergiler müşteriden alınıyordu.[633] İthal edilen

---

[627] BOA, A.MKT.DV 130/36 (13 Ekim 1858 tarihli belgede İrandan gelen eiyalardan alınacak % 4 gümrük vergisinin tarifesi bilinenlerden mevcut fiyat tarifesi üzerinden % 4 gümrük vergisinin alınacağı, tarifede fiyatı belli olmayan eşyalardan da o günkğ raic fiyatı üzerinden % 4 nakdi veya ayni olarak vergilendirileceği belirtilmektedir.

[628] BOA, HR.MKT 52/42 (25 S 1268 tarihli belge).

[629] BOA, MM 10054, s. 83.

[630] BOA, MM 10054, s. 83.

[631] BOA, MM 10054, s. 83.

[632] BOA, MM 10054, s. 83.

[633] BOA, MM 10054, s. 83.

tütünlerden alınmaya başlanan % 3 gümrük vergisi, 1814 yılından itibaren İzmir'e getirilen Tiriniste, Sicilya ve Marsilya tütünleri için de geçerli oldu.[634]

Gayrimüslimlerden % 3 ve tömbeki getiren iranlı tüccarlardan % 4 oranında alınan ithalat vergisi, 1838 ticaret antlaşmasına kadar devam etti. Bu antlaşmayla birlikte ülke dışından ithal edilecek mallardan alınacak % 3 gümrük vergisine ilaveten iskeleden başka bir yere naklinde % 2 oranında ek vergi alınması kararlaştırıldı. Böylece ithal edilen mallardan alınan gümrük vergisi % 5'e yükseltilerek, 1839 yılında tarife defterlerinin hazırlanmasıyla birlikte uygulamaya geçirildi.[635]

İthal edilen tütünlerden alınan % 5 oranındaki tarife, 12 yıl hiçbir değişikliğe uğramadan devam etti. 1850 yılında yapılan antlaşmalarla birlikte, tütünün yeni tarifelerdeki fiyatından % 20 indirim yapıldıktan sonra % 5 gümrük vergisi alınmasına karar verildi.[636]

1861 yılına gelindiğinde ise başta Fransa daha sonra İngiltere ve İtalya ile yapılan ticaret antlaşmalarıyla Osmanlı imparatorluğuna tütün ve tütün mamülleri ithalinin yasaklanmasıyla birlikte % 20 indirimli % 5'lik gümrük tarifesi de doğal olarak son buldu. Bu durum 1862 yılında diğer avrupa devletleriyle yapılan ticaret antlaşmalarında da yer alarak uygulama sahası genişletildi. 1861 yılında yapılan antlaşmalara konulan yabancı tütün ithal yasağı 2 Ocak 1862 tarihinde uygulamaya kondu.[637] Fakat 4 Mayıs 1862'de Tütün İdaresi hakkında çıkan kararname ile bu konuda yeni bir düzenleme yapıldı. Buna göre ham tütünün Osmanlı sınırlarına ithalinin yasaklandığı, fakat mamul hale getirilmiş sigara, ağız tütünü ve enfiyenin kıymetleri üzerinden % 70 gümrük vergisi ödenmesi şartıyla ithaline izin verileceği belirtilmekteydi. Ayrıca bu verginin nasıl tespit ve tahsil edileceği de belirtilerek, bunların gerçek kıymetleri ile Osmanlı gümrüklerinden birine varıncaya kadar yapılan masrafları belirten tüccar veya mal sahibinin ibraz edeceği faturalar, eğer fatura yoksa taraflarından mühürlenmiş ve imzalanmış defterlerde gösterilen kıymetler, değerinden aşağı görünürse gümrüğün taktir edeceği kıymet üzerinden vergiye tabi tutulacaktı.

---

[634] BOA, MM 10101, s. 52.

[635] Kütükoğlu, *OsmanlıüİngilizİktisadiMünasebetleri I (1580-1838)*, Ankara 1974, s. 111; Abdüllatif Şener, s. 151.

[636] Kütükoğlu, *OsmanlıüİngilizİktisadiMünasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976, s. 103.

[637] BOA, İrade, Meclis-i Mahsus 1045, Doğruel, s. 42; BOA, A.MKT.NZD 390/87, 88, 399/26; BOA, A.MKT.MVL 146/22; BOA, HR.MKT.UM 574/8, 67, 73, 569/75.

Gümrüğün vereceği miktara itiraz edenlerden, kendilerinin ibraz ettiği belgedeki kıymet üzerinden % 10 zamlı gümrük alınacaktı. Gümrüğü ödenerek imparatorluğa giren tütün mamulleri, ayrıca satılacakları mağaza ve dükkanlar hakkında oluşturulan yeni nizam ve vergilere de tabi olacaklardı.[638] İrandan gelen tömbekinin de bu yasaktan etkilendiği, ithali yasak olsa da tüketimin fazla ve Osmanlı topraklarında az yetitirilmesi sebebiyle % 75 gümrük vergisiyle ithaline izin veriliyordu.[639]

İthal edilecek tütün mamülleri ve tenbakü konusunda yapılan bu ilk düzenlemeden sonra 11 Aralık 1865 tarihinde yeni ve daha kapsamlı bir nizamname yayınlanarak, Avrupa devletlerine ilave olarak memleketeyn olarak adlandırılan Eflak-Boğdan ve Sırbistan'dan gelen tütün mamülleri de ithal maddesine dahil edildi.[640] Bu nizamname ile 1862 yılında uygulamaya konulan % 70 gümrük vergisi % 7 oranında arttırılarak % 75'e yükseltiliyor, enfiyenin kıyyesi 25 kuruşa kadar olanından kıyye başına 25 kuruş, bu fiyattan yukarı olanından da fiyatının bir misli gümrük vergisi alınacağı kararlaştırılıyordu. Bu vergilendirmenin tespit ve tahsili konusu ile vergilendirildikten sonra mağaza, dükkan ve gezgincilere tarafından satışında alınacak vergiler ise 1862 yılındaki ile aynı kalıyordu. Eflak-Boğdan ve Sırbistandan getirilecek sigara ve ağız tütünü ile tömbekiden % 67 oranında gümrük vergisi alınacak, buralardan gelen enfiyeden ise ecnebi devletlerden gelen enfiyeler için belirlenen gümrük vergisinden % 8 oranında indirim yapılıp geri kalanı vergi olarak tahsil edilecekti.

İthal edilecek tütün mamüllerinden alınacak vergi miktarı, Özel İnhisar denemesinde de aynen geçerli olup, ham tütünün bütün imparatorlukta olduğu gibi inhisarın uygulandığı bölgeye de ithalinin yasak olduğu belirtilerek, mamül tütün ürünlerinden alınan % 75 oranındaki verginin kıyyede 8 kuruşu devlete, yani Rüsumat Emanetine, geri kalanının da inhisar sahiplerine bırakılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca

---

[638] Doğruel, s. 46; Ayrıca ithal tütün mamullerıne izin verilmesi hakkında bk, BOA, HR.MKT.UM 574/8, 569/75.

[639] Doğruel, s. 46.

[640] 19 Ca 1282 (11 Aralık 1865) tarihli "Diyar-ı Ecnebiye ile Memleketeyn ve Sırbistandan Memalik-i Mahruseye ithal edilecek enfiye, sigara, ağız tütünü ve tenbakü hakkında olunacak muamelata dair nizamname" *düstur*, cild 2, s. 680-682.

imtiyaz sahiplerine dolaylı veya dolaysız İran'dan tömbeki getirme yetkisi verilmemişti.[641]

İthal edilecek tütün mamülleri ve tömbeki hakkında 19 Aralık 1875 tarihinde yayınlanarak Mart 1876'da uygulamaya konulan olan yeni kararnamede[642] ise İrandan tütün ve tütün mamüllerinin ithalinin yasak olduğu, sadece daha önceden olduğu gibi % 75 gümrük vergisiyle tömbekinin ithaline izin verileceği belirtilerek, bir kere vergisi alınarak imparatorluğa girmiş olan tömbekinin daha sonra bir başka memlekete ihraç edilse bile alınmış olan bu vergi haricinde herhangi bir verginin alınmayacağı belirtiliyordu. Vergi nakden tahsil edilecekti. Bu nedenle iki devlet arasında yapılacak tarife defterindeki tömbeki fiyatı 1 Nisan 1875 tarihinden itibaren üç ay zarfında Erzurum, Bağdat ve Cidde gümrüklerine getirilen tömbeki fiyatları üzerinden tespit edilerek, ondan sonra on yıl geçerli olmak üzere bütün imparatorlukta bu tarife üzerinden vergilendirme yapılacaktı. Tömbeki, ilk girdiği gümrük bölgesinde satılacaksa vergisi orada tahsil edilecek, ülkenin başka bir yerine götürülecekse, Rüsumat İdaresince yerli tütün tüccarlarına uygulanan nakliye ve ödeme prosedürleri aynı şekilde onlara da uygulanacaktı. Osmanlı sınırlarından başka bir ülkeye transit olarak geçen tömbekiler için bu konuda yapılan devletlerarası antlaşmalar geçerli olacaktı. Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Mısır'a gitmek üzere Osmanlı topraklarına gelen tömbekiler, ilk girdiği yerdeki gümrüğe % 75 vergisini ödeyecek ondan sonra bu bölgelere götürülebilecekti. Aynı şekilde bu bölgelerden Osmanlı topraklarına giren tütün de ilk Osmanlı gümrüğünde daha önce % 67 oranında alınan vergi % 12 oranında artışla % 75 olarak tahsil edilecekti. Fakat gümrüğü ödenipte 6 ay içinde Osmanlı topraklarında satılmayan tömbekiler geri götürülecek olursa ilk girdiğinde alınan vergi miktarının % 1'i bırakılarak, geri kalan kısım tüccara iade edilecekti. Aynı tarihlerde yayınlanan diğer bir kararname ile avrupadan getirilecek tütün mamullerinde de bandrol uygulaması başlatılıyordu.[643]

---

[641] Doğruel, s. 48.

[642] 21 Za 1292 (19 Aralık 1875) tarihli "Memalik-i İraniyeden Tuz ve Tütünün Memalik-i şahaneye men'-i duhulüyle Tenbaküden Alınacak Yüzde 75 Resm-i Gümrük Hakkında Tanzim ve İmza Olunan Kararname", *Düstur*, cilt 3, s. 326-328.

[643] 1875 tarihli "Memalik-i ecnebiye mahsulü sarma sigara ile ağız tütünü ve enfiyenin paket ve kabları üzerine alamet-i mahsusa vaz' olunması hakkında kararname" *Düstur*, cilt 3, s. 366-181.

IV. TÜTÜN TARIMINDAN ALINAN VERGİLER

Osmanlı imparatorluğunda tütün tarımından iki ayrı vergi alınmıştır. Bunlardan biri, timar sahibine verilen öşür, diğeri de kanunlarla belirlenen ve devlete verilen vergidir. Bu vergilerin tarifeleri ve tahsil biçimleri, zamanla gelişen olaylara göre değişikliğe uğramış, çeşitli gelişmeler karşısında bunlara yenileri eklenmiş ve imparatorluğun sonuna kadar da varlıkları devam ederek, hazine gelirleri içindeki önemlerini her zaman devam ettirmişlerdir.

A. ÖŞÜR VERGİSİ

Mîrî ve vakıf topraklarında faaliyet gösteren tütün çiftçisinin timar veya vakıf mütevellisine verdiği öşrün, ne zaman başladığı konusunda kesin bir tarih bulunmazken, muhtemelen tütünün yetiştirildiği ilk yıllardan itibaren tahsil edilmeye başlanmıştır. Aynî olarak alınan tütün öşrü, 1691 yılında başlayan belgelerde 1/10 oranında olduğu görülmektedir ki bu, 16-17. yüzyıl boyunca tahsil edilen miktar olmalıdır.[644]

17. yüzyılın son on yılına kadar 1/10 oranında aynî olarak tahsil edilen tütün öşrü, 1691-1697 yılları arasında uygulanan, devletin çiftçiden aldığı nısıf vergi içinden timar sahiplerine nakit olarak ödenmiştir. Öşrün nakit ödenmesi, 1697 yılında nısıf vergi kaldırıldıktan sonra da üretimin yoğun olduğu Yenice-i Karasu ve civarında devam etmiş, zamanla diğer bölgelere de yayılarak gelenekselleşmiş, dönüm başına 330 akçe olarak ödenmiştir.[645] 19. yüzyıl başında ise üretim rekoltesinin ve tütün fiyatlarının artması sebebiyle, bu miktara timar sahipleri tarafından itirazlar başlamış, fakat merkezi idare "*eğer hububat ekilip öşürü aynî olarak tahsil edilse, onun değeri yine 110 para eder*" diye cevap vererek, daha çok üretimde herhangi bir aksamanın meydana gelmemesi için çiftçiden yana tavrını koymuştur. Fakat buna rağmen bu miktar yavaş yavaş yükselmeye başlamış, 1820'lerin sonunda 4 kuruşa ulaşmıştır.[646] Tanzimatla

[644] Bu konuda ilgili belgeler için bk, Nısıf Vergi kısmı.

[645] BOA, MM 10054, s. 196. 10 Ocak 1802 tarihli bu hükümde tütün çiftçisinin ve ortakçıların seksen-yüz senedir sahib-i arza dönüm başına öşür yerine 110 para nakit olarak verildiği belirtilmektedir.

[646] BOA, Cevdet Maliye 2418.

birlikte nakit olarak % 10 oranında tahsil edilmeye başlanmış ve imparatorluğun sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir.[647]

B. NISIF VERGİ

Temmuz 1691 tarihine gelindiğinde tütün çiftçisinden alınan öşüre ilave olarak *resm-i nısf-ı duhan* adıyla yeni bir vergi kondu.[648] Bu vergi, adından da anlaşılacağı gibi, çiftçinin ürettiği tütünün yarısının devlet tarafından tahsil edilmesiydi. Mîrî için alınan miktardan timar sahibine ve vakıf yöneticilerine toplam ürünün 1/10 oranındaki öşürü verildikten sonra geriye kalan kısım devlete ait oluyordu. Örneğin toplam 1.000 okka tütünü bulunan çiftçiden 500 okkası nısıf vergi olarak alınıyor, bu miktar içinden 100 okkası öşür olarak timar sahibine veriliyor, geri kalan 400 okka devlete ait oluyordu. Ayrıca merkezden tayin edilerek tütün tarlalarını tahrir eden mübaşirler için dönüm başına iki akçe de çifçiden tahsil ediliyordu. Bu vergiyle alakalı 1691 yılında yayınlanan fermanlarda verginin aynî mi yoksa nakdî mi toplanacağı hakkında kesin bilgi bulunmazken, uygulamalarda tütünün bulunduğu bölgedeki piyasa fiyatı üzerinden nakdî olarak tahsil edildiği görülmektedir.[649]

Diğer bölümlerde kısmen bahsedildiği gibi, tütün ziraatinden alınan % 50 oranındaki nısıf verginin, Osmanlı tarihinde belki de tarifenin yüksekliği bakımından ilk ve tek örnek olduğu söylenebilir. Timar sahibine verilen öşüre ilaveten yüksek oranda vergilendirilmeye gidilmesinin birkaç sebebi olduğu görülmektedir. Nısıf verginin konulduğu yıllara bakıldığında 1683 yılından beri devam eden savaş, mali sıkıntıları beraberinde getirmiş, sadrazam Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa, hazine gelirlerini arttırıcı bir dizi malî tedbirler alırken, savaş dolayısıyla İstanbul'un iaşesi temini önemli

---

[647] BOA, ML. VRD.TMT. 1405.

[648] BOA, D.MMK 49/54. 22 Temmuz 1691 tarihinde Hamid sancağına gönderilen, nısıf vergisinin ihdas edildiğini ve ne şekilde toplanacağını bildiren elimizdeki en eski tarihli ilk fermandır. Bu ferman 22 Temmuzda yazıldığına göre, nısıf vergisine karar verilmesi muhtemelen bu ay içinden olmalıdır. BOA, D.MMK 52/89. 9 Nisan 1693 tarihli başka bir belgede "Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa 1102 senesinde ordu-yı hümayun ile sefere memur olduklarında nısfı miriçün alınub nısf-ı aharı ashabına verilmek üzere evamir-i aliyyeler verilüb" denmektedir. Aynı bilgiler için bk, BOA, D.MMK 54/11, 102; BOA, KK 4465, s. 30.

[649] Nısıf verginin uygulamaya konmasından itibaren tahsilatın nakit olarak yapıldığını gösteren bilgiler için bk, BOA, MM 866, s. 6-239; BOA, KK 4465, s. 4-30; BOA, D.MMK 49/74, 108; D.MMK 51/121; D.MMK 52/16; D.MMK 53/134; D.MMK 55/3, 89, 108, 134; D.MMK 56/75; D.MMK 59/23, 30, 48, 49, 53, 54, 56.

bir problem olmaya başladığından piyasada malların bol bulunmasını sağlamak amacıyla İstanbul'da narh uygulamasını kaldırmıştı. Ayrıca Rumeli bölgesinde timar ve vakıf topraklarında daha çok hububat yerine tütün ekildiği, bunun gittikçe yaygınlaştığı, dolayısıyla hem iaşenin hem de hazine gelirlerinin zarara uğradığı verilen raporlarda belirtilmekteydi.[650] Bu nedenle tütün üretimine böyle yüksek bir verginin fiskalist sebeplerle değil, provizyonist endişelere bağlı olarak konduğu söylenebilir. Bu dönem için önemli bir kaynak olan Zübde-i Vekayiat'da "*halkın bu mertebe ibtilaları ziyade gümrük bağlanmağla def' ve ziraatçılarından dönüm başına birer mikdar resm icad olunmağla zer'den dahi men' olunmak ve bu takrib ile bi'l-külliye halk şürb-i duhandan fari olur mülasebesiyle gümrük bağlanmağa karar verildi*" denerek o zamanki yöneticilerin tavırları daha açık bir şekilde ifade edilmektedir.[651]

Devlet adamlarının bu amaçla uygulamaya koyduğu nısıf vergi, kısa sürede çiftçinin tepkisiyle karşılaştı. Bunun sebebi ise, önceden sahib-i arza sadece öşür vermekle yükümlü olan çiftçinin bir anda ürettiği tütünün yarısını devlete vergi olarak verme zorunluluğuyla karşılaşmasıydı. Zaten maliyeti yüksek olan tütüne böyle bir verginin konması bir tarafa, konulan verginin raic bedel üzerinden nakdî olarak tahsil edilmesi hususu diğer bir önemli problemi oluşturuyordu. Çünkü tarlaların tahrir ve vergilendirmesini yapmak için merkezden gönderilen memurların, tütünün cins ve kalitesinden anlamayışı, piyasa fiyatından daha yüksek fiyatlarla vergilendirme yapmaları, çiftçilerin dönüm başına adaletsiz şekilde büyük miktarlarda vergi vermesi gibi bir durumun ortaya çıkmasına, dolayısıyla üreticinin tütün ekimini durdurmasına veya ürünlerini kaçırmasına sebep oluyordu.[652] Bu nedenlerle 3.000 dönümlük ekim alanıyla önemli bir tütün üretim bölgesi olan Halep'te muhassıllar, nısıf vergiyi kaldırarak, muhtemelen daha önce bu bölgede uygulanan dönüm başına 1,5 kuruş maktû vergiyi tekrar başlatmışlardı.[653] Bir süre sonra gidişatın kötüleştiğini ve her şeye rağmen

---

[650] BOA, KK 4465, s. 41; BOA, D.MMK 50/5, 54/54, 110, 60/26.

[651] Zübde-i Vekayiat, s. 597.

[652] BOA, KK 4465, s. 119; BOA, D.MMK.DHN 3/11; Ayrıca bu konuda bk, Tarım ve Kaçakçılık bölümleri.

[653] BOA, MM 10144, s. 102. "4 Nisan 1697 tarihli bu belgede Halep eyaletinde her bir dönümü 1000 şetel (dip, fidan anlamında) hesap edilerek 3000 dönüm tütün ekildiği, yılda 4000 kuruş malı mukabelesinde 1,5'er kuruş muhassıllar tarafından tahsil oluna gelmeğin kemafi'l-evvel 1,5'ar kuruş muhassılar taraflarından alınıp ve hala ferman olunan dönüm başına 1'er kuruştan lazım gelen 3000 kuruşu iltizama dahil olan 1,5'ar kuruştan maada miri için ahz ve kabz edüb ve bundan izdiyad ne mikdar dönüm zuhur ederse tamamem 1'er altun miriye zam olunmak üzere ferman...." denmektedir.

tütünün yayılışının önlenemeyeceğini anlayan devlet adamları, 23 Ocak 1697 tarihinde nısıf vergisini kaldırarak, yerine Tanzimat'a kadar devam edecek yeni bir vergi ihdas ettiler.

C. DUHAN DÖNÜM RESMİ (MAKTÛ DÖNÜM VERGİSİ)

1691 yılında başlatılan nısıf vergi uygulamasının başarısız olmasıyla, devlet adamları, 23 Ocak 1697'de bu vergiyi kaldırarak, yerine Mayıs 1697 tarihinde geçerli olmak üzere *resm-i dönüm-i duhan* adıyla dönüm başına yıllık maktû vergiyi hayata geçirdiler.[654] Bu yeni vergi tarifesiyle tütün çiftçisi, dönüm başına 300 akçe, katip ve tahsildarların maaşı için 30 akçe, kadılara da 6 akçe olmak üzere toplam 336 akçe vergi vermekle yükümlü hale getirildi.[655]

D. MAKTU DÖNÜM VERGİSİNİN KALDIRILIŞI VE ÖŞÜR VERGİSİNİN GETİRİLİŞİ

1697 yılında uygulamaya konulan hem vergi gelirlerini hem de tütün verimini artırma amaçlı önemli bir vergi reformu olan duhan dönüm resmi, Tanzimat'a kadar 143 yıl hiç değişmeden aynı oranda alınmaya devam etti. Tanzimat fermanıyla çeşitli isimler altında ziraî ürünlerden alınan vergilerin kaldırılarak yerine öşrün getirilmesiyle, tütün tarımından alınan maktu dönüm vergisinin varlığı da sona ermiş oldu. Tarım ürünlerini vergilendirmede öşür sistemine geçilmesi, vergi oranı, aynî veya nakdî tahsil edilmesi gibi genel tartışmaları da beraberinde getirmişti. Tütün öşrü ile ilgili ana problem ise miktarıyla ilgiliydi. Çünkü 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren imparatorlukta tütün öşrünün oranı konusunda tam olarak birlik olmayıp, bu miktar 2,5-4 kuruş arasında değişmekteydi. Örneğin Drama bölgesinde öşür miktarı, *resm-i dönüm-i mesaha* adıyla dönüm başına 3 kuruş iken, Yenice ve Manisa bölgesinde 4 kuruştu. Bu oranlar mı geçerli olacaktı, yoksa hepsi kaldırılarak başka bir oran mı uygulanacaktı. Bu durum, *Meclis-i Ahkam-ı Adliye*'ye havale edilerek, müzakere edildikten sonra, imparatorluk

---

[654] BOA, KK 4465, s. 119; BOA, D.MMK 22714, s. 9; D.MMK 49/7875/69; BOA, D.MMK.DHN; 2/45; 3/11, 4/71, 72, 106, 109, 5/5; Zübde-i Vekayiat, s. 597.

[655] BOA, KK 4465, s. 119; BOA, D.MMK 22714, s. 9; D.MMK 49/78; BOA, D.MMK.DHN 3/11, 4/72, BOA, MM 10054 ve BOA, MM 10101 numaralı ahkam defterlerinde bu tarifeyle ilgili bir çok bilgi bulunmaktadır; Zübde-i Vekayiat, s. 597.

dahilinde üretilen tütün, penbe, sebze, meyve ve hububat ile eşcardan öşür alınmasının kanunlara uygun olduğu sonucuna varıldı. Sebze, öşürden istisna tutularak, duhan ve üzüm ile meyve öşrünün aynî olarak tahsil edildiği taktirde nakliye ve satışında problemler yaşanacağından, bunlardan piyasa fiyatı üzerinden nakden % 10 oranında öşür alınmasına Eylül 1840 tarihinde karar verildi.[656] Böylece devlet, % 10 oranında öşür vergisini raic fiyat üzerinden tahsil ederek, tütün ziraatinden elde ettiği gelir payını artırmış oluyordu. Çünkü maktu dönüm vergisinin uygulamaya konduğu yıllarda bir dönüm tarlanın rekoltesi, ortalama 40 kıyye kabul edilmişti. Bu, devletin kıyye başına 7,5 akçe vergi alması anlamına geliyordu. Fakat 18. yüzyılda tütün tarımındaki profesyoneleşme, rekolte artışını da beraberinde getirmiş, 19. yüzyıl başında dönüm başına rekolte ortalaması 80-100 okkaya, hatta bazı yerlerde 150-250 okkaya ulaşmasına rağmen devletin aldığı vergi miktarı, hep aynı kalmış ve hazine büyük kayba uğramıştı. Diğer taraftan devletin tütün rekoltesine bağlı olarak dönüm başına uğradığı vergi kaybı bir tarafa, bu zaman zarfında tütün fiyatlarındaki artış göz önüne alındığında, devletin azımsanamayacak derecede bir kaybının olduğu aşikardır. Bu nedenledir ki, devletin gittikçe fiskalistleşen tavrı doğrultusunda, var olan üretimi düşürmemek için, bir buçuk asra yakın devam ettirdiği maktu dönüm vergisinin kaldırılarak yerine konan öşrün nakit olarak alınması, hazine gelirleri açısından yararlı ve aynı zamanda devlet adamlarının beklentilerine cevap verebilecek önemli bir vergi reformuydu.

E. ZER'İYYE VERGİSİ

Osmanlı devlet adamları, tütün ziraatinde öşür reformuyla bu sektörden aldığı vergi payını arttırmaya çalışırken, 1838'de İngiltere ile yapılan Balta limanı antlaşmasıyla ihraç edilen mallardan alınan mevcut vergileri kaldırmış, yerine % 9 amediye ve % 3 reftiye olmak üzere toplam % 12 oranında advalorem vergi uygulamasını başlatmıştı. Fakat bu yeni tarifenin olumsuz etkileri kısa süre sonra görülmeye başlamış, tütün ihracatından elde edilen gümrük gelirleri düşmüştü. Çünkü, ihraç edilecek tütünün önce satın alındığı bölgede imparatorluk dahilinde geçerli olan iç gümrük vergisini ödenir, limana getirilip gemiye yüklenmeden % 3 gümrük ve resm-i

[656] BOA, Cevdet Maliye 2418, (B 1256 tarihli), C. Maliye 12392 (12 B 1256 tarihli), C. Maliye 12408 (1842 tarihli), C. Maliye 12655 (1842 tarihli), C. Maliye 4474 (1848 tarihli)

mîrî adındaki reftiye vergisi tahsil edildikten sonra ihracına izin verilirdi. Bu nedenle ihraç edilenler, imparatorluk içindekilerine göre daha fazla vergi ödemiş olurdu. Örneğin Balta Limanı Antlaşmasından önce en son yapılan 1835 yılı tarifesine göre ihraç edilen birinci sınıf tütünlere % 19, ikinci sınıfa % 25, üçüncü sınıfa % 27, dördüncü sınıf tütünlere % 30 oranında daha fazla gümrük ödenmekteydi. 1838 ticaret antlaşmasıyla, ihraç edilecek tütünlerden alınan iç gümrük ve mîrî vergiler kaldırılıyor, bunlara muadil olarak da % 9 oranında amediye vergisi konuyordu.

1838 ticaret antlaşmasını müteakip 1839 yılında hazırlanan gümrük tarifelerinde Rumeli tütünlerinin fiyatı 630 akçe Samsun tütünleri ise 612 akçe olarak tespit edilmişti.[657] Bu tarifeye göre ihraç edilen tütün, kıyye başına sadece ortalama 75 akçe vergiye tabi olmaktaydı.[658] Böylece devletin ihraç edilen tütünlerden kıyye başına kaybı, birinci sınıf tütünlerde % 34, ikinci sınıf tütünlerde % 17, üçüncü sınıf tütünlerde % 11 ve dördüncü sınıf tütünlerde de % 4 idi.

1839 tarifesiyle birlikte ihraç gümrüklerinde böyle bir gelişme yaşanırken, Haziran 1840 tarihinde iç gümrük tarifelerine yapılan % 100'lük zam, bu mesafenin açılmasına, devletin kaybının daha da fazlalaşmasına yol açtı. 1840 tarifesiyle bir yerli tüccar ihraç edilenlere göre birinci sınıf tütünlerde % 61, ikinci sınıfda % 48, üçüncü sınıfda % 43 ve dördüncü sınıf tütünlerde de % 37,5 oranında daha fazla vergi ödemekteydi. Yerli tüccar açısından durum böyle iken, devletin ihraç edilen tütünlerden kıyye başına akçe olarak kaybı birinci sınıf tütünlerde % 64, ikinci sınıf tütünlerde % 54, üçüncü sınıf tütünlerde % 50 ve dördüncü sınıf tütünlerde ise % 46 oranında idi.

Mart 1844 tarihindeki tütün gümrüklerine % 20 ila % 50 arasındaki zamlı tarife, iç gümrük ile ihraç gümrüğü arasındaki farkı daha da büyüttü. Yeni tarifeyle kıyye başına alınacak vergi, birinci sınıf tütünlerde 288 akçe, ikinci sınıf tütünlerde 216 akçe, üçüncü sınıf tütünlerde 165 akçe ve dördüncü sınıf tütünlerde de 144 akçeye yükselirken, ihraç edilen tütünlerden hâlâl 75 akçe vergi alınmaktaydı. Buna göre iç tütün gümrük vergisi, ihracattan alınan vergiye göre birinci sınıf tütünde % 284, ikinci

---

[657] Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976, s. 80.

[658] Samsun, Bafra Kamarlı, Persaçan, Basma ve sair tütünlerin yapılan tarifede kıyyesi 5 kuruş olduğu amediye resmi 56 akçe reftiye resmi 19 akçe olmak üzere toplam 75 akçe tahsil edileceği, İstanbul'a gidecek tütünlerden teamül gereği amediye resminin alınmayacağı, fakat tütünün gemilere yüklendiğinde alınacak olan reftiye resminin % 1'ini tütün satın alınan yerdeki ihtisabiye resmine ve

sınıf tütünlerde % 188, üçüncü sınıf tütünlerde % 120 ve dördüncü sınıf tütünlerde % 92 oranında daha fazla hale geldi.

Bu nedenledir ki, içinde bulunulan malî sıkıntıları atlatma çabasında olan Osmanlı idarecileri, her ne kadar tütün tüketiminde ve piyasa fiyatlarında maydana gelen artışı neden gösterseler de, ihraç gümrük tarifesinden doğan açığı kapatmak için Mart 1844 tarifesiyle birlikte İstanbul'a giden ve imparatorluk dahilinde tüketilecek tütün için çiftçiden tahsil edilmek üzere *ruhsat-ı zer'iyye resmi* adıyla kıyye başına 90 akçelik yeni bir vergi koydular.[659]

Ruhsat-ı zer'iyye resminin çiftçiden tahsil edilmesine başlanıp, çiftçinin de öşre ilave olarak ödediği bu vergiyi tütünü sattığı tüccardan talep etmesiyle birlikte yabancı tüccarların ve dolayısıyla konsoloslukların itirazları başladı. Başta Avusturya ve Fransa olmak üzere Osmanlı topraklarından tütün ihracı yapılan ülkeler, zer'iyye resminin 1838 Ticaret Antlaşmasına aykırı olduğunu, bu antlaşmada ihraç edilen malların sadece amediye ve reftiye olarak tarifelerde belirlenen fiyatlar üzerinden toplam % 12 gümrük vergisine tabi olduklarını belirmekteler, çiftçi üzerine konan bu verginin sonuç olarak tüccara yüklendiğini iddia etmekteydiler.[660]

Aslında iddialarında haksız değillerdi. Haklı olmalarının sebeplerinden birincisi, ortada bu devletlerle yapılmış bir ticaret antlaşması vardı. Bu antlaşmanın en önemli maddesi, ihraç edilecek malların sadece % 12 vergiye tabi tutulmasıydı. İkincisi, zer'iyye resmi, çiftçi üzerine konulmuş bir vergi olarak görünse bile sonuç olarak tüccar

---

% 2'sini de ruhsatiye resmine karşılık olmak üzere iskelede alınacağı belirtilmektedir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk, BOA, Cevdet Maliye 25794.

[659] BOA, A.MKT.MHM 49/93 (24 M 1269 tarihli); BOA, İrade Meclis-i Vala 17456.

[660] Bu konuda elimizde varolan ilk bilgi 1843-44 yıllarında Triyeste'de bulunan bir Avusturyalı ve bir Marsiryalı tüccarlar tütün çiftçisiyle belirli bir miktar tütünü satın alıp ihraç üzere anlaşmışlarken, ihraç tarifesindeki gümrük vergisi ile tütünün hususi(?) tarifesi arasındaki farkın çiftçi tarafından ödeneceğini bildiren bir ferman yayınlanmış, normal olarak çiftçi de bu ödediği bu farkı müşterisinden istediği için, yapılan ticaret antlaşmasına aykırı olduğu bildirilerek itirazda bulunulmuş ve Osmanlı hükümeti bu iki tüccarın çiftçiye ödedikleri miktarı tekrar tüccarlara ödemek zorunda kalmışlardı Mübahat S. Kütükoğlu, "Tütün 'Zer'iyye Resmi' ve Dış Tesirlerle Kaldırılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, cilt 2, Ankara 1981, s. 1431; Bu konudaki 28 M 1275 (7 Eylül 1858) tarihli ikinci belgede ise Fransız ve Avusturyalı bazı tüccarların Kavala ve Drama civarından 1260-1261 (1844-1845) tütün aldıkları belirtilerek "... ol vakit tüccar-ı ecnebiyenin rüsum-ı zer'iyyenin men'ine kalkışmaları üzerine" denmektedir. Bk, BOA, İrade, Meclis-i Vala 17456; BOA, A.MKT.MHM 49/93: 24 M 1269 tarihli belgede Avusturyalı ve Fransız tüccarların 1844-1846 (1260-1262) yılları arasında satın aldıkları ve ülkelerine götürdükleri tütün miktarı 113.400 küsur kıyye olarak belirtilmektedir ki Kütükoğlu'nun kullanmış olduğu belgelerde verilen bilgiler bu belgede daha açık bir şekilde hesaplarıyla birlikte gösterilmektedir.

üzerine yüklenen bir vergiydi. Çünkü Osmanlı tütün sektöründe eskiden beri varolan uygulama, çiftçinin üzerine ziraî vergiler dışında herhangi bir vergi konduğunda çiftçi bu vergiyi devlete öder, fakat ürününü tüccara sattığı zaman da genel olarak öşür de içinde olmak üzere fazladan ödediği bu miktarı tüccardan tahsil ederdi. Bu nedenle çiftçi tütününü sattığında ödemiş olduğu ruhsatiye-i zer'iyye resmi miktarını haklı olarak tüccardan talep etmekteydi. Üçüncüsü ise 1839 yılında hazırlanan gümrük tarifesinde belirlenen tütün fiyatları son 5-6 yılın piyasa fiyatlarının ortalaması alınarak belirlenmişti. Fakat piyasa fiyatları bu tarihten itibaren tarifede belirlenenin altına düşmeye başlamış, 1844 yılında Osmanlı parasının kıymetinde meydana gelen % 20'lik yükselme, gümrük tarifesindeki fiyat ile piyasa fiyatı arasındaki açığı daha belirgin hale getirmişti. Ayrıca tütünün imparatorluğun geniş coğrafyasında birbirinden farklı bölgelerde yetişmesi ve farklı cinslerde olması fiyatlar belirlenirken önemli bir problem olarak ortaya çıkmış, bu nedenle sadece Selanik ve Samsun tütünlerinin fiyat ortalamaları tarifeye kaydedilmişti. Fakat her nedense bu iki bölgenin birinci sınıf kalite tütünlerinin ortalaması alınmış, bu da kısa sürede düşen fiyatlarla birlikte yabancı tüccarlar için önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştı. Tarifede Selanik bölgesi tütünün bir kıyyesi 630 akçe olarak belirlenmişti. Halbuki bu dönemde sadece Yenice-i Karasu tütünün fiyatı 720 akçe civarında olup daha çok Osmanlı sınırlarında tüketilmekte, ihraç edilen tütünlerin çoğunluğunu ise 300 akçe civarındaydı. Aynı durum Samsun bölgesi tütünleri için de geçerliydi. Tarifede, bu bölgenin tütünlerinin kıyyesi 612 akçe olarak belirlenmiş, fakat piyasada kıyyesi 360 akçe idi. Böylece tarifede belirtilen fiyat üzerinden kıyye başına ödenen 75 akçe vergi, piyasa fiyatının % 21'ine tekabül etmektedir. Diğer bir ifadeyle ihraç edilen tütün için % 12 yerine % 21 vergi vergi ödenmektedir. Bu nedenlerle yabancı devletlerin baskısı ile zer'iyye resmi uygulamasından vazgeçilerek, tüccarların ödemiş olduğu miktarlar kendilerine iade edildi.

Bu şekilde zer'iyye resmi denemesinin birinci safhası kapanırken, başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerle 1850 yılında yapılan antlaşmalarla belirlenen yeni gümrük tarifeleri sonrasında zer'iyye resmi tekrar gündeme geldi. Bunun sebebi, 1850 tarifesiyle tespit edilen fiyatlardan % 16 oranında indirim yapıldıktan sonra % 12 gümrük vergisinin alınması kararıydı. Bu indirimin nedeni, 1839 tarifesindeki fiyatlara hammaliye, depolama ve komisyoncu kârı gibi giderlerin de dahil edilmesiydi. Bu yüzden Avrupa devletleri, bu giderlerin tarifeye dahil edilmemesi gerektiği, malın

karaya çıktığı andaki fiyatın tarifeye konması gereken gerçek fiyat olması konusunda fikir birliğinde idiler. Nihayetinde avrupalılar, ısrarlı isteklerini kabul ettirirken bu yıllarda tütün piyasasında fiyatların yükselmesine rağmen tarifenin düşük oranda kalması Osmanlı hazinesini etkilemişti.[661]

Bu yeni tarifeyle Osmanlı hazinesinin kaybı 76.264 kese olarak tahmin edilmekteydi.[662] Bu durum karşısında devlet yöneticileri, beş yıl önce Avrupa devletlerinin baskısıyla vazgeçtikleri zer'iyye resmini tekrar gündeme getirerek yeni bir tarife ile tahsil edilmesine karar verdiler. Uzun tartışmalar sonunda tarifenin, iç gümrükler ile ihraç gümrüğü arasındaki fark kadar olması hususunda fikir birliği sağlanarak, öşürle birlikte nakdî tahsil edilmesi kararlaştırıldı.[663] Temmuz 1851 tarihinden başlamak üzere tütün gümrükleri iltizama verilirken bu yeni verginin de çiftçiden tahsil edileceği bildirilerek uygulamaya kondu.[664]

Zer'iyye resminin ikinci kez uygulamaya konmasının hemen ardından, birincisinde olduğu gibi, Avusturya, İngiltere ve Fransa Balta limanı antlaşmasının ihlal edildiğini bildiren notalar vermeye başladılar. Çiftçiye yüklenen zer'iyye resminin sonuç olarak fiyatları yükselttiğini ve tüccar üzerine bindirildiğini, halbuki 1850 yılı tarifesi görüşmelerinde Fransız ve Avusturya tüccarların rağbet ettikleri düşük kaliteli tütünlerin ekim ve sürümünü arttırmak gayesiyle düşük gümrük vergisi konduğunu, eğer bu vergi kaldırılmazsa avrupalı tüccarların Amerikan tütününe yöneleceğini, bunun ise Osmanlı tütün tarımını ve dolayısıyla hazine gelirlerini daha çok etkileyeceğini belirtmekteydiler.[665]

Avrupalı devletlerin bu itirazları bir süre sonra tesirini gösterdi. Sadrazam Ali Paşanın, 17 Nisan 1852 tarihinde İngiliz Büyükelçisi Canning'e gönderdiği mektupta "zer'iyye vergisinin Osmanlı tütün üreticisinden alındığını, imparatorluk dahilinde yapılan tütün ticareti için ayrı bir tarife bulunduğunu, bu yeni verginin imparatorluk içinde alınan gümrük tarifesi ile ihraç gümrük tarifesi arasındaki farkı teşkil ettiğinden, yabancı tüccarın hiçbir şekilde zarara uğramayacağı, bu nedenle Avrupa devletlerinin

---

[661] Kütükoğlu, age, c. 2, s. 93; Kütükoğlu, agm, s. 1431-1432.
[662] Kütükoğlu, age, c. 2, s. 103.
[663] BOA, Cevdet Maliye 26151; BOA, A.MKT.MHM 55/100, 56/33.
[664] Kütükoğlu, agm, s. 1431.
[665] Kütükoğlu, agm, s. 1431-1432.

mevcut antlaşmaların ihlal edildiği konusundaki iddialarında haklı olmadıkları, fakat bir mahsulden çeşitli adlarla vergi alınmasının ticareti güçleştirdiği, bu olumsuz durumu ortadan kaldırmak için öşür ile zer'iyye resminin kaldırılarak bunlara mukabil ülke içinde tüketilecek ve ihraç edilecek gümrük vergisine ilaveten *hums öşür* adıyla yeni verginin konduğu" belirtilmekteydi.[666] Böylece sadrazam, başka nedenlere bağlasa da ikinci kez uygulamaya konulan zer'iyye resmi, yine Avrupanın baskısı sonucu bir yıl sonra tekrar kaldırmak zorunda kalıyordu.

F. HUMS ÖŞÜR VERGİSİ

Tanzimat'ın ilanını müteakip 1840 yılında 1/10 oranında tütün çiftçisinden nakdi olarak alınmasına karar verilen öşür vergisinin tarifesi, oniki yıl sonra yapılan değişiklikle, *hums öşür* adıyla 1/5 oranına yükseltiliyor, diğer bir ifadeyle % 100 zam yapılarak % 20 oranında tahsil edilmesi kararlaştırılıyordu.[667]

Haziran 1852 tarihinden itibaren yürürlüğe girecek olan hums öşür için Bâbâli, bu verginin Tanzimat'tan önceki 1/5, 1/7 ve 1/8 oranlarında alınan öşürle alakasının olmadığı, tütünden alınan tarımsal vergilerin yerine geçeceğini ifade ederek, Avrupa devletlerinden gelebilecek tepkilere karşı tedbir alırken, tütün ekilen yerlerin arazi-i öşriye ve haraciyeden olmayıp arazi-i emiriyeden olması sebebiyle şer'î olarak öşrün humsa çevrilmesinde hiçbir mahzurun bulunmadığını belirterek tütün çiftçisinin vereceği tepkiye karşı da hukukî önlem almış oluyordu.[668]

Hums öşrün yarısı, önceden olduğu gibi aşar mültezimine kalacak, geri kalan yarısı da kaldırılan zer'iyye resmine karşılık olarak devlet hazinesine nakdî olarak aktarılmak üzere emaneten veya maktu olarak iltizama verilecekti. Bu şekilde hums öşüre geçişle birlikte zer'iyye resminin kaldırılışından doğacak hazine kaybının önleneceği düşünülmekle birlikte, imparatorluk dahilinde de gümrük tarifesinin %

---

[666] Kütükoğlu, agm, s. 1432-1433. Ayrıca bk, BOA, Cevdet Maliye 4138, 23019, 25254, 25586, 26140, 26151, 27155; BOA, MM 9680, 26-27; BOA, A.AMD 46/96; BOA, A.MKT.MHM 48/39, 50/65, 55/100; BOA, A.MKT.NZD 75/45

[667] BOA, Cevdet Maliye 19641, 4138, 23019, 25254, 25586, 26140, 26151, 27155; BOA, MM 9680, 26-27; BOA, A.AMD 46/96, 48/15; BOA, A.MKT. MVL 66/68; BOA, A.MKT.NZD 75/18, 75/45; BOA, A.MKT.MHM 48/39, 50/65, 57/57.

[668] BOA, Cevdet Maliye 27155; BOA, MM 6980, s. 26-27; BOA, Cevdet Maliye 26151; BOA, A.MKT.NZD 54/12.

12'ye indirilmesiyle, hazinenin genel olarak 10.000 keselik bir kayba uğrayacağını gösteriyordu. Sadece Selanik sancağında bulunan kazalarda üretilen tütün miktarı 3 milyon okka civarında olup, 1.300.000 kıyyesi yurtdışına ihraç edilerek 6.000 keseyi aşan bir gelir elde edilmekteydi. Zer'iyye resmi terk edildiği taktirde elde edilecek miktar ise 3.244 kese civarında olacak, 3.069 keselik bir açık meydana gelecekti. Eğer Anadolu ve Ortadoğu bölgelerinde yetişen tütünler hesaba katılırsa hazine kaybı 10.000 kese belki daha fazla olacaktı.[669] Bu durumu Sayda eyaletinden gelen rapor daha açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Şöyle ki, bu bölgede kıyyesi 3 kuruş olan 100 kıyye tütünden kıyye başına 76 para hesabıyla 190 kuruş vergi alınırken yeni tarife gereğince alınacak gümrük vergisi miktarının 30 kuruşa ineceği, humus miktarı eklendiği taktirde ise alınacak toplam vergi miktarının ancak 60 kuruşa ulaşacağı ve 130 kuruşluk bir açığın meydana geleceği belirtilmekteydi.[670]

Yeni tarifenin uygulamaya konmasından kısa süre sonra hem yerli çiftçi ve tüccar, hem de başta Avusturya olmak üzere diğer Avrupa devletleri tarafından tepkiyle karşılandı.[671] Nihayetinde Avrupa devletleri, hums öşürün ticaret antlaşmalarına aykırı olduğunu iddia ederek % 12 gümrük ve % 10 öşür vergisi üzerinde diretmeleri 1853 Haziranından itibaren bu verginin de kaldırılmasına sebep olurken,[672] artık bu konuda yabancı devletlerle yapılan antlaşmalar gereği elinin kolunun bağlandığını anlayan Osmanlı yöneticileri, zarara uğrayan, uğrayacak olan mültezimlerin hazineden talepte bulunmalarını önlemek için zer'iyye resmi kaldırıldığında yaptıkları gibi,[673] uygulamaya konuluşundan kaldırılışına kadar geçen bir yıl zarfında tahsil edilemeyen hums vergi borçlarının yine aynı mültezimlere ait olduğu ve onlar tarafından tahsil edileceği karara bağlayarak,[674] vergilendirmenin iç ticarete ve iç tüketime yükleneceği sinyalini veren imparatorluk içinde de uygulamaya konulan % 12 gümrük vergisine ilaveten yeni bir vergi olarak ruhsatiye resmini sadece ülke içinde geçerli olmak üzere

---

[669] Kütükoğlu, agm, s.1433; BOA, Cevdet Maliye 27155; BOA, MM 9680, s. 26-27; BOA, A.MKT.NZD 54/12, 75/45

[670] BOA, Cevdet Maliye 23019.

[671] BOA, A.MKT.NZD 75/18, 45; BOA, A.MKT.MHM 58/25; BOA, A.AMD 46/96; BOA, A.MKT.UM 143/77

[672] BOA, A.MKT.MVL 65/24, 66/68; BOA, A.AMD 46/96, 48/15

[673] BOA, Cevdet Maliye 23019, 27155; BOA, MM 9680, s. 26-27; BOA, A.MKT.MVL 81/48; BOA, A.MKT.MHM 55/100

[674] BOA, A.AMD 48/15; BOA, A.MKT.MHM 58/25, 57/57, 189/5; BOA, A.MKT.NZD 54/12; BOA, A.MKT.UM 137/27.

ve bundan sonra imparatorluğun çöküşüne kadar hiç değişmeden devam edecek 1/10 oranındaki öşür vergisini tekrar uygulamaya koyuyordu. Zer'iyye resminde oldu gibi yabancı tüccarlarınödemiş oldukları hums öşür bedeli olan 229.668 kuruş daha sonra 1857 yılında kendilerine iade ediliyordu.[675]

[675] Humus öşür kaldırıl kaldırılmaz 1854 yılında yabancı tüccarlar sefaretleri aracılığıyla ödemiş oldukları humus öşür miktarlarını istemeye başlamışlar, fakat ödedikleri miktar Osmanlı hükümeti 1857 yılında verebilmiştir. Humus öşür bedeli olarak devlet tarafından ödenen 229.668 kuruşun 155.184 kuruşu Fransız tüccarlara, geri kalan 74.484 kuruş da Avusturyalı tüccarlara 1857 yılında ödenerek, daha sonra tütünler hangi çiftçiden alınmış ise ödenen miktarların onlardan tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu konudaki 1854-1857 yılları arasındaki gelişmeler için bk, A.MKT.UM 211/19; A.MKT.MVL 69/46, 92/31.

SONUÇ

Amerika kıtasının keşfinden sonra dünyaya yayılmaya başlayan tütün, Osmanlı imparatorluğuna 1570'lerin sonunda girdiği söylenebilir. 17. yy. başından itibaren kahveden sonra en çok tüketilen madde olarak tütün, kısa sürede Osmanlı coğrafyasında üretimi, ticareti ve tüketimi yayılmaya başladı. Bu nedenle 1609 yılında devlet tarafından yasaklandı. Fakat konulan yasağa IV. Murad dönemi hariç pek fazla uyulmadı ve üretimi, ticareti, tüketimi yayılarak devam etti. Şeyhülislam Bahâi Efendi'nin 1649'da tütünün mubah olduğuna dair fetva vermesi ardından, devlet tütün yasağını resmen kaldırmasa da kontrolü giderek kayboldu.

Osmanlı coğrafyasında tütün tarımına ilk defa 1583 yılında Anadolu'nun Ege kıyısındaki Milas kazasında başlanmış olmalıdır. Bu varsayım başka verilerle kanıtlanırsa, Amerika kıtasından sonra tütünün ticarî amaçla ekildiği ilk yerin Osmanlı toprakları olduğu ihtimali kuvvetlenir. Tütün tarımı Osmanlı imparatorluğunda 17. yüzyılın başından itibaren hem Rumeli, hem de Asya topraklarında yayılmaya başladı. Rumeli'de Makedonya bölgesinin özellikle Yenice-i Karasu ve Yenice-i Vardar ile Bulgaristan bölgesindeki Kırcaali yoğun şekilde tütün üretilen yerler haline geldi. Aynı yıllarda Asya topraklarında ise Milas'a ilaveten Ortadoğu bölgesinde Halep ve çevresinde tütün tarımı yaygınlaştı. Yasaklama döneminde tütün tarımı gizlice Osmanlı topraklarındaki yayılımını devam ettirdi. Yasağın kalması sebebiyle 17. yüzyılın ikinci yarısında tütün tarımının yayılımı hızlandı. Yüzyıl sonunda tütün ziraati yapılan kazaların sayısı 180'e ulaştı. Bu sayı, imparatorluktaki kazaların toplamının yaklaşık % 20'sine tekabül etmekteydi. Bu gelişim 18. yüzyıl boyunca devam ederek 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde % 233 oranında artışla imparatorluktaki kazaların toplamının % 38'ine tekabül eden 400'e ulaştı. Bu gelişim, sadece kazaların sayısı bakımından değil, aynı zamanda çiftçi sayısı, üretim yapılan topraklar, üretim miktarı bakımdan da aynı özellikleri gösterdi. 18. yüzyılın başında 180 kazada 50.000 civarında çiftçi tütün ziraatiyle uğraşmaktaydı. Bu sayı 18. yüzyıl boyunca artmış, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde % 200 oranında artışla 150.000'e ulaşmıştı. Bu sayı aynı zamanda imparatorlukta ortalama yarım milyon insanın tütün tarımında çalıştığı anlamına da gelmekteydi. Tütün çiftçileri bu süreçte, sadece nicelik olarak değil, nitelik

olarak da gelişme gösterdiler. 17. yüzyılda tütün üretenlerin çoğunluğu ek gelir elde etmek amacıyla bu işle meşgul olurken, zamanla tüketimin artmasına paralel olarak Makedonya, Marmara, Ege, Karadeniz ve Halep-Şam bölgelerinde sadece tütün üretimiyle uğraşan profesyonel tütün çiftçileri ortaya çıktı. Bu süreçte tütün ekilen alanların hacmi de büyüdü. 17. yüzyılda çiftçi başına düşen ortalama ekim alanı ¼-1/2 dönüm iken 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde bu miktar 6 dönüme, imparatorluktaki toplam tütün ekim alanları 50.000 dönümden % 1.900 oranında artışla 1.000.000 dönüme, üretilen yıllık tütün miktarı da 3.250.000 okkadan % 1.900 oranında büyümeyle 65.000.000 okkaya yükseldi.

Tütün ticareti de, tarımında olduğu gibi bir gelişme sergiledi. İmparatorluğa girişinden itibaren pek çok tarımsal ürüne göre daha kârlı olması, bir grup insanı bunun ticaretini yapmaya yöneltti. Girişinden kısa bir süre sonra imparatorluğun çeşitli bölgelerinde üretimine başlanması, ayrıca 1598 yılından itibaren Avrupalı tüccarların başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere yoğun şekilde tütün getirmeleri, ikinci bir iş olarak tütün ticaretiyle uğraşan grubun çoğalmasına ve yayılmasına neden oldu. Tütüne 1609-1649 yılları arasında konulan yasağa rağmen tüketiminin yayılması, varolan talebi gizlice karşılayan ve sadece tütün ticaretiyle uğraşan profesyonel tüccar grubunun ortaya çıkmasına sebep oldu. 1649 yılından itibaren devletin yasağa müdahale etmemesi, tüketimi ve üretimi hızlandırdığından tütün ticaretinin ve dolayısıyla tüccar grubunun çoğalmasını sağladı. Ayrıca tütünün 1688 yılına kadar öşür dışında herhangi bir ziraî ve ticarî vergiye tabi tutulmaması, tütün ticaretin yayılmasında ve tüccarların çoğalmasında etkili olurken, öşürün aynî olarak toplanması timar sahiplerini, yani askerî sınıfın tütün ticaretine katılmasına ve ekim alanları yayıldıkça da sayıları artmasını sağladı. Bu durum aynı şekilde vakıf yöneticileri için de geçerliydi. 17. yüzyıl sonlarına doğru tütün üretimi ve tüketimi arttıkça küçük ölçekli tüccarlar yanında çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu daha çok şehirler veya bölgelerarası büyük ölçekli ticaret yapan profesyonel tüccarlar doğmaya başladı. Bunların sayıları 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren artış gösterdi ve bu gelişim 19. yüzyılda da devam etti. Bu süreçte gayrimüslim tütün tüccarları sayıca artmasına rağmen üstünlüğü ele geçiremediler. Fakat sahip oldukları ticaret hacminin büyüklüğünü 18. yüzyıl ortalarından itibaren ellerine geçirdiler. 17. yüzyılda tütün ticaretinde görülen çiftçilerin bir kısmı varlığını küçük çaplı da olsa 18.-19. yüzyıllarda da devam ettirdi. Bu süreçte askerî grup, sayıca artış göstermesine rağmen, genel olarak bölgesel küçük çaplı ticaret yapmaya devam etti

ve şehirler, bölgelerarası ticaret yapanlar bile hiçbir zaman büyük hacimli ticaret yapacak seviyeye ulaşamadı.

Osmanlı imparatorluğunda yerli tüccarlar yanında yabancı tüccarlar da bulunmaktaydı. 17. yy. başlarında Amerikan tütününü Osmanlı topraklarına ithal ederek tütün ticaretini başlatan Avrupalı tüccarlar, varlıklarını daha sonraki yüzyıllarda da devam ettirdiler. 17. yy. sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretiminin yavaş yavaş gelişmesine paralel olarak bu dönemde ve sonraki yüzyıllarda Osmanlı tütününü Avrupa'ya ihracını sağlayan en önemli tüccar grubu oldular. Tütün tarım ve ticaretinin yayılmaya başladığı 17. yy. sonlarında imparatorlukta faaliyet gösteren yabancı tüccarlar, genellikle Fransız ve Venedikli idi. Bunlara 18. yüzyılda Avusturyalı Floransa, Napoli, Dubrovnik, İsveç ve Rus tüccarları da katıldı. Ayrıca 18. yüzyıl ortalarından itibaren İranlı tüccarlar da Osmanlı topraklarında görülmeye başlandı. Ancak bunların faaliyetleri, 19. yüzyıl başlarına kadar Basra Körfezi ve Bağdad bölgesindeyken, bu tarihlerden itibaren tömbeki ticareti Tebriz-Erzurum hattına kaymasıyla faaliyetleri Anadolu ve İstanbul'a kadar yayıldı. 19. yüzyıl başlarından itibaren İngiliz ve Sardunyalı tüccarlar da Osmanlı topraklarında tütün ticareti yapmaya başladı.

Geniş Osmanlı coğrafyasının belirli bölgelerinde başlayan tütün üretiminin zamanla yayılması ve buna paralel olarak ticari faaliyetlerin artması, bu sektörde, hem kara, hem de deniz taşımacılığının gelişmesine, dolayısıyla sadece imparatorluk dahilinde değil, Akdeniz ve çevresinde, kara ve denizde belirli tütün ticaret yollarının oluşumuna ve sadece bu işle meşgul olan taşıma sektörünün doğmasına neden oldu. Tütün ticaretinin yapıldığı güzergahlar, zamanla başta yeni üretim bölgelerinin ortaya çıkması, ayaklanma, savaş ve ticari antlaşmalara bağlı olarak değişim ve gelişim gösterdi. Bu yolların üzerindeki özellikle başlangıç ve bitiş noktalarındaki şehirler ve kazalar da önemli birer tütün ticaret merkezi haline geldiler.

Osmanlı imparatorluğunda tütün üretiminin ve tüketiminin yayılmasına paralel olarak bu sektörün diğer kollarında olduğu gibi bu ürünü işleyen, mamül halde tüketiciye sunan esnaf grubu oluştu. Muhtemelen başlangıçta avrupalı tüccarların kendi ülkelerinde mamül hale getirerek Osmanlı topraklarına ithal ettikleri tütünler, perakende olarak kişiler veya çeşitli esnaf grupları tarafından satılmaktaydı. Zamanla tüketiminin artması sadece işle meşgul, bir lonca etrafında organize olmuş profesyonel tütüncü

esnafının ortaya çıkmasına ve bütün imparatorlukta yayılmalarına sebep oldu. Ayrıca lüleci ve çubukçu esnafı da bu sektörün yan kolu olarak ortaya çıktı ve tütüncü esnafı gibi kısa sürede organize olmuş biçimde imparatorluğun tamamına yayıldı.

Tütünün Osmanlı topraklarına girişinden 1688 yılına kadar geçen süre içinde, ithal edilenler hariç, tütün üretimi ve ticaretinin vergilendirilmesi, miri toprak rejiminin sonucu olarak timar sahipleri veya vakıf idarecileri tarafından yapılırken, II. Viyana kuşatması sonrasında devam eden savaşın yarattığı mali sıkıntılar, devlet adamlarını yeni kaynak arayışlarına yöneltmişti. Bu nedenle 1688 yılında tütün, ilk defa vergiye tabi tutularak devlet gelirleri arasında yerini aldı. Tütün ticaretine getirilen vergilendirme daha çok mali krizi aşıcı ve kaynakları doğrudan doğruya devlet hazinesine aktarıcı, daha çok fiskalist amaçlı iken, 1691 yılında tütün üretimine getirilen % 50 oranındaki nısıf vergi, devam eden savaş sırasında meydana gelen/gelebilecek iaşe problemine karşı, çiftçiyi daha çok hububat üretimine yönlendirmeyi amaçlayan, provizyonist endişeleri giderici bir önlem olarak uygulamaya konmuştu. Fakat bu konuda beklentilerin sonuçsuz kalması, kaçakçılığın artması, 1696 yılında devletin çiftçi üzerindeki bu ağır vergiyi kaldırarak, yerine dönüm başına maktu vergi getirmesine, vergilendirmeyi daha çok ticarete yükleyecek olan tütün gümrüklerini örümcek ağı gibi imparatorluğun tamamına yaymaya başlamasıyla sonuçlandı.

Oluşturulan gümrük ve vergilendirme sisteminin 18. yüzyılın ilk çeyreği içinde rayına oturması, tütüncülüğün bütün kollarıyla birlikte yükselen trende sahip, yeni bir sanayi sektörü haline gelmesine sebep oldu. 1720'lerden 1750'lilerin sonuna kadar geçen süreçte meydana gelen olumlu gelişimi gören devlet, 1759 yılında vergilendirmede hazinenin payını arttırmak amacıyla, bu sektördeki malikane sistemine son vererek, bizzat kendi memurlarıyla, emanet sistemiyle vergilendirme sürecini başlattı. Halbu ki bu uygulama diğer sektörlerde "devletin güçlendirilmesi ve büyütülmesi olarak özetlenen reform çağının ekonomi alanında değişmelere yol açan faaliyetlerin başında yer alan ve merkezileşmeye paralel yürütülecek olan, hazineye ait kaynakların arttırılması konusunda ilk girişimi"[676] olarak çok daha sonra gerçekleşti.

1759 yılında başlatılan, devletin bizzat kendisinin yapacağı vergilendirme uygulaması, 1768'de Rusya ile başlayan uzun süreli savaş sonuna kadar devam etti ve

[676] Reform çağında yapılan uygulamalar ve meydana gelen değişimler için bk, Mehmet Genç, s. 87-96.

1775 yılında esham uygulaması ilk defa bu sektörde başlatılarak, gümrük gelirleri iltizam olarak tekrar özel şahıslara bırakıldı. Fakat, esham sistemiyle dönüşü olmayan bir yola giren devlet, elinin kolunun bağlandığını, devam eden savunma nitelikli savaş masraflarının artmasıyla birlikte anlayarak, tütüncülük sektörünü bir taraftan diğerlerine göre daha ayrıcalıklı hale getirmeye, diğer taraftan da bu sektörün kolları arasında olan ilişkiyi ve dengeyi bozmayacak şekilde mali sıkıntıları aşmada kullanacağı önemli kaynaklardan biri olarak görmeye başladı.

Devletin tütüncülük sektöründeki gittikçe fiskalistleşen eğilimi, III. Selim ile başlayan yenilikler çerçevesinde kendisini göstermeye başladı. Tütünün, II. Mahmut döneminde özellikle askeri alanlarda yapılan reformlar ile savaş giderlerini karşılamada önemli bir ek kaynak olarak görüldüğü ve görüleceği daha belirgin hale gelerek, ilk defa bu dönemde telaffuz edilmeye başlanan "tütünün zorunlu ihtiyaçlardan olmayıp keyif verici bir madde olduğu, fiyatı her ne olursa olsun, tüketicinin bu maddeyi kullanmaya devam edeceği, bu nedenle vergileri arttırmanın tütün çiftçisini ve tüccarını pek fazla etkilemeyeceği" düşüncesi, bundan sonraki dönemlerde hazine için gerekli olan ihtiyaç her neden kaynaklanırsa kaynaklansın, tütüne yapılacak vergi zamlarında devletin önemli temel mali dayanağı olacağını gösterdi.

Diğer taraftan 1838 ticaret antlaşmasıyla birlikte devletin olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmesi[677] ve ihraç gümrük vergilerinde % 12 tarifesine geçilmesi, tütüncülük sektöründe gümrük vergilerine ek vergilerin ilave edilmesine sebep oldu. Bu vergiler 1851 yılında imparatorluk dahilindeki tütün gümrüklerinin % 12 oranında ihraç edilenlerle eşitlenmesine kadar devam etti. 1861 antlaşmalarıyla birlikte ihraç edilen tütünlerden alınan vergilerin kaldırılmasıyla birlikte vergilendirme sadece imparatorluk dahilinde yapılan ticaretten alınır hale geldi.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kırım savaşı ve meydana getirdiği mali sıkıntılar, bu sektörde ardı ardına yeni vergi zamlarını beraberinde getirirken, aslında devletin bu sektörde tekelleşmesine giden yolu da açmış oluyordu. Dış borçların geri ödenmesi konusunda ortaya çıkan problemleri aşmak için mevcut kaynaklar, özellikle tütün sektörü üzerinde yapılan araştırmalar ve 1861 yılında verilen rapor, mevcut hükümet üzerinde etkili olarak, Avrupa devletlerinde uygulanan tekelcilik sistemine

[677] Şevket Pamuk,*Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994, s. 17.

geçişin temelleri, daha çok devletin vergi kontrolü şeklinde 1864 yılında müruriye resmi adıyla ve oluşturulan yeni idari şekliyle atılmış oluyordu. Hem vergilendirme sistemini, hem de vergi oranlarını Avrupa seviyesine çıkarmaya yönelik düşünce, 1874 yılında başlatılan, devletin gerçek anlamda üreticiden tüketiciye kadar olan bütün evreleri birbirine bağımlı bir halde kontrolünü sağlayan ve bandrol sistemiyle tüketiciyi de ilk defa vergilendirmeye dahil eden tekelcilik sistemi ile amacına ulaşıyordu.

1688 yılından Rejinin kuruluşuna kadar geçen 200 yıllık dönemde devletin bu sektöre karşı gelirler açısından gittikçe fiskalistleşen tavrına bağlı olarak vergiler okka başına ortalama 7 akçeden 3.975 akçeye yükselse de, yapılan zamlar belirli kriterleri, özellikle de tütünün piyasa fiyatını göz önünde bulundururarak yapılmış, 1860'lara kadar aradaki farkın her iki yönlü açılmasına izin vermeyecek şekilde, aynı oranı koruyacak biçimde zamlandırmıştır. Diğer taraftan vergilerin artış oranı değişen iktisadi tavrı gösterse de devlet değişen tavrına rağmen vergileri gerektiğinde bu sektörü koruyan bir mekanizma olarak ilk defa bu sektörde uygulamaya sokarak göstermiştir. Örneğin imparatorluk içindeki sektörlerde gümrük vergileri 1859 yılında % 12'ye indirilirken, tütüncülük sektöründe % 12'lik gümrük vergisi 1851 yılında başlatılmıştı. Yine aynı şekilde değişen iktisadi tavra bağlı olarak 1861 antlaşmasıyla devlet diğer maddelerde ithal gümrüklerini % 5'ten % 8'e çıkartırken, ham tütünün ithalini yerli üretimi ve ticareti korumak amacıyla tamamen yasaklamış, mamul tütün ürünlerine de bu zamana kadar hiç görülmemiş, % 70-75 oranında vergilendirme getirmişti.

Sonuç olarak 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı topraklarına giren tütün, kısa sürede tüketimi, ziraati ve ticareti yayılmaya başlamış, devlet geleneksel üretim yapısını bozacağı endişesiyle yasaklamış ve bu tavrını 1697 yılına kadar devam ettirmiştir. Bu tarihten itibaren tütün gelirlerinin hazinenin önemli gelir kaynakları içinde yerini alması ve esham sisteminin ilk defa tütün mukataalarında uygulanışı, bu sektörü diğerlerine göre daha önemli ve ayrıcalıklı hale getirmiştir ki 17. yy.'da tütün lehinde risale yazan bir kişi devlet nazarında tehlike arzederken, 19. yy.'da, aleyhinde yazan, devlet nazarında tehlikeli kabul edilerek, Afyon kalesine hapse gönderilmesi, devletin tütüne bakışının nasıl değiştiğini ve öneminin ne derecede olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Evrak[678]

1. Hatt-ı Hümâyun Tasnifi

2. İrade tasnifi (1255-1295)

    -Dahiliye

    -Hariciye

    -Meclis-i Mahsus

    -Meclis-i Vâlâ

    -Şura-yı Devlet

3. Cevdet Tasnifi

    -Belediye

    -Evkaf

    -Darphane

    -İktisat

    -Maliye

4. Bâbıâlî Evrak Odası (BEO)

    -Sadaret Âmedî Kalemi (A.AMD)

    -Sadaret Mektubî Kalemi, Meclis-i Vâlâ (A. MKT. MVL)

    -Sadaret Mektubî Kalemi, Deavî (A. MKT. DV)

    -Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme (A. MKT. MHM)

    -Sadaret Mektubî Kalemi, Nezaret ve Devair (A. MKT. NZD)

    --Sadaret Mektubî Kalemi, Umum Vilayet (A. MKT. UM)

---

[678] Kullanılan belgelerin numaraları metin içinde dipnotlarda gösterilmiştir.

5. Yıldız Tasnifi (Y)

-Perakende Maliye (Y. PRK. ML)

6. Hariciye Nezareti Mektubî

-Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR.MKT)

-Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi, Nezaret ve Deavi (HR. MKT. NZD)

-Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi, Umûmi (HR. MKT UM)

D.HMK 192/92.

D.MMK Dosyalar: 41, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 75, 80, 82, 304, 335, 340, 345.

D.MMK.DHN Dosyalar: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 110, 115, 120, 125, 130, 135, 140, 145, 150, 155, 160, 170, 175, 180, 185, 190, 195, 200, 210, 220, 230, 240, 250, 260, 270, 280, 290, 300, 310, 320, 330, 340, 350, 360, 370, 380, 390, 400, 420, 440, 460, 480, 500, 530, 560, 590, 610.

D.MMK.İGE Dosyalar: 73/9.

DH. İD 95-2/20.

ŞD, Bağdat 2160/7.

ŞD, Bağdat 2176/17, 19.

ŞD, Bağdat 2181/14, lef 4, 12, 18.

Defter;

1. Divân-ı Hümâyun Defterleri

   -*Kamil Kepeci Defterleri* (KK), nr. 71, 4465, 4466, 4467, 4468, 4469, 4517, 5036, 5160, 5176, 5178, 5179, 5200, 5201, 5258, 7457.

   Mühimme Defterleri (MHM), nr. 63, 80, 82, 85, 89.

2. Bâb-ı Âsafî ve Bâbıâlî Defterleri

   -*Ayniyat Defterleri*, nr. 849, 851, 852.

3. Defterhane Defterleri

- *Maliyeden Müdevver Defterleri* (MM), 866, 4742, 6980, 7587, 9501, 9546, 9550, 9639, 9673, 9680, 9874, 9980, 9982, 10054, 10101, 10124, 10144, 10206, 10211, 17587, 18379, 20430.

4. Bâb-ı Defterî ve Maliye Nezareti Defterleri

-*Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi* (D. BŞM), nr. 592, 1874, 3623, 3797, 4044, 4854, 7641, 23097, 41868.

D.BŞM.MLK 14105.

D.BŞM.SHM 19541.

D.MMK Defterler: 2383, 2830, 22714, 22731, 22757, 22783, 22830, 22831, 22837, 22843, 22844, 22846, 22853, 22861, 22863, 22866, 22894, 22894, 22895, 22920, 22923, 22925, 22955, 22972, 22976, 23016, 23019, 23092, 23251, 23273, 23274, 23275, 23776, 23277, 23282, 23285, 23348, 23375, 29925,

D.MMK.DHN Defterler: 23250, 23252, 23253, 23259, 23269, 23262, 23266, 23267, 23272, 23279, 23288, 23297, 23303, 23307, 23312, 23322, 23336, 23358, 23367, 23372, 23274, 23275, 23776.

D.MMK.İGE Defterler: 23381.

ML.VRD.TMT 1405.

ML.MKT.UM 152/22.

ML.VRD.UM 150/2.

TSMA.D. 67823.

Y.PRK.ML Defterler: 29/41, s. 7-8.

Bor Şeriye Sicilleri, nr. 378, s. 142.

Buyuruldu nr: 3, s. 174-178.

B. Yabancı Arşiv Kaynakları

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1802.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1805.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1810.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1815.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1820.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1825.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1830.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1835.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1840.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1845.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1850.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1855.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1860.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1865.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1870.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1875.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1880.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1885.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1890.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1895.

Obzor Vneşney Torgovli Rossii , St. Petersburg 1900.

Otdel Rukopisey RN 5, Fon 380, delo 67. s. 180-181. St. Petersburg Millî Kütüphanesi, Rusya Federasyonu.

Kırım Kadıasker Sicilleri, Fon 917, c. 1-119. St. Petersburg Millî Kütüphanesi, Rusya Federasyonu.

II. KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

ABDULLAH İBN İBRAHİM, *Vakıat-ı Ruzmerre*, c. II, Topkapı Sarayı Müzesi, Revan, nr. 1224, s. 100-150.

AHMED CEMALEDDİN, *Tütüncülük*, İstanbul 1340, s. 12-13.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, c. I., İstanbul 1302, s. 39-40.

AHMET REFİK, *Eski İstanbul*, İstanbul 1998, 23-46;

AKARLI, Engin Deniz, "The Uses Law Among İstanbul Artisans and Tradesmen: The Story of Gedik As Implements Mastership Shop Usufruct and Monopoly 1750-1850", *International Symposium on Legalism and Political Legitimation in The Ottoman Empire and The Early Turkish Republic Ca 1500 to 1940*, December 1-3, Universitat Bochum, Ruhr 1988, s. 1-37.

AKEHURST, B. C., *Tobacco*, New York 1981.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebussuud'un Bir Risalesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 46, İstanbul 1987, s. 149-162.

ALUS, Sermet Muhtar, "Çubuk", *Ehlikeyfin Kitabı*, (haz.), Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 307-310.

ANHEGGER, R., "Eski Sarma Sigara Kağıdı Kapakları", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 15, İstanbul 1985, s. 34-48.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1883, s. 446-447.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1888, s. 435-436.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1890, s. 500-501.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1891, s. 580.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1892, s. 580-581.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1895, s. 604-605.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1896, s. 337-338.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1898, s. 739.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1900, s. 760-761.

Annaire Oriental Du Commerce, İstanbul 1913, s. 981-982.

Voyages d'un Missionaıre de la Compagine de Jesus, en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabic, et en Barbaric, (Anonim), Paris 1730, p. 351.

ATKİNSON, D-A.Oswald, "London clay tobacco pipes", *Journal of the British Archaeological Association*, series III, London 1969, s. 171-227.

BAER, Gabriel, "The Administrative Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, vol. 1, 1970, s. 28-50.

_____, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", *Tarih Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayını, cilt 8-12, sayı 14-23, 1969-1974, s. 99-119.

_____, "Guild in Middle Eastern History", *Studies in The Economic Historyof The Middle East*, (ed.) M.A. Cook, New York 1970, s. 11-30.

BAILLARD, E., *Discours du tabac ou il ist traité particulièrement du tabac en poudre*, Paris 1668.

BAKLA, Emre, *Tophane Lüleciliği*, İstanbul 1993, s. 4-5.

BAUDRY, J., *Jean Nicat: á l'origine du tabac en France*, Lyon 1988.

BAYKARA, Rüsuhi, "Osmanlı Devletinde İlk Tütün İçme Yasağı ve İktisadî Sebebi, *Ehlikeyfin Kitabı*, (haz.), Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 301-304.

BAYTOP, Turhan, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara 1994.

BEAUJOUR, Felix de, *Tableau du Commerce de la Grece*, s. 96.

BİRNBAUM, E., "Vice triumphant: the spread of coffee and tobacco in Turkey", *Durham University Journal* 49, 1957, s. 21-27.

BRAUDEL, Ferdinand, *Civilisation matérielle*, I, s. 226.

BROOKS, J. E., *Tobacco, its History Illustrated by the Books*, New York 1937;

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986.

CHABROL, "Essai sur les moeurs des habitants modernes de l' Egypte", *Description de l'Egypte, Etat Moderne*, XVIII/1, Paris Panckouke 1826.

CORTİ, E. Conte, *Tütün Keyfi, Tütün İçmenin Menşei, Mücadele ve Zaferi*, (çev.) Cemal Çağlar, İstanbul 1946, s. 46.

ÇİZAKÇA, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İstanbul 1999.

DAVEY, P., *The Seventeenth Century Tyneside Tobacco Pipe Makers and Tobacconist*, British Archaeological Report 192, London 1988, s. 11.

DAVİES, K. G., *The North Atlantic World in the Seventeenth Century*, Minneapolis 1974, s. 141-196.

DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, *Zübde-i Vekaiyat*, Abdülkadir Özcan, (haz), Ankara 1995. s. 298-299, 344-345.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin İthalat ve İhracaat İstatistiği, İstanbul 1295.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin 1296-1300 Yılları İthalat ve İhracaat İstatistiği, İstanbul 1295.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin İthalat ve İhracaat İstatistiği, İstanbul 1301.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin İthalat ve İhracaat İstatistiği, İstanbul 1302.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin İthalat ve İhracaat İstatistiği, İstanbul 1303.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin İthalat ve İhracaat İstatistiği, İstanbul 1304.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin İthalat ve İhracaat İstatistiği, İstanbul 1305.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin İthalat ve İhracaat İstatistiği, İstanbul 1308.

DİCKSON, S. A., *Panacea or Precious Bane: Tobacco in Sixteenth Century Literature*, New York 1954.

DOĞRUEL, Fatma - A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, İstanbul 2000.

Düstur, c. 2, s. 621-680.

Düstur, c. 3, s. 321-381.

EL HADİMÎ, *Risale-i fi'd-duhan*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no: 1026;

EL LAKKANÎ BURHANEDDİN İBRAHİM B. İBRAHİM, *Nasihatu'l ihvan be ictinabi'd-duhan*, Süleymaniye kütüphanesi, B. Vehbi Efendi, no: 617; *Matlubat-ı Duhan*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Efendi, no: 396;

EL- NABLUSÎ, *Risale-i fi hakki'd-duhan*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no: 3580; Vankulu Mehmed Efendi, *Duhanın Tahrimi Hakkında Fetva*, İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi, no: 47.

ELİBOL, Numan, "XVIII. yüzyılda Avusturya topraklarında faaliyet gösteren Osmanlı tüccarları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, İstanbul 2004, s. 59-112.

ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, cilt 1, İstanbul 1922.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, c. 9, s. 208-209.

FAROQHİ, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia Trade Crafts and Food Production in An Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge University press, Cambridge 1984.

FRYER, John, *John Fryer's East and Persia*, vol. II, London 1912, s. 34.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

GEORGEON, François, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri", Helene Desmet-Gregoire, François Georgeon (ed.), *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, Meltem Atik-Esra Özdoğan (çev.), İstanbul 1999,

GERNET, A. von, "The transculturation of the Ameridian pipe/tobacco/smoking complex and its impact on the intellectual boundaries between savagery and civilization, 1535-1935", Mcgill Universitesi, 1988.

GOFFMAN, Daiel, *İzmir ve Levanten Dünya*, İstanbul 1996.

GOKHALE, B. H., "Tobacco in Seventeenth-Century India", *Agricultural History*, vol. XLVIII/4, October 1974, pp. 484-492.

GOODMAN, Jordan, *Tobacco in History The Cultures of Dependence*, London 1993, s. 4-8.

GOODSPEED, T. H., *The Genus Nicotiana*, Waltham, Massachusetts 1954, s. 8.

GÖKYAY, Orhan Şaik, *Katip Çelebi Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul, s. 259-267.

GREENWOOD, Antony, *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of The Celepkeşan System*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, Chicago 1988.

GRÉGOİRE, Hélène Desmet-François Georgeon, (ed.) *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler*, Meltem Atik-Esra Özdoğan, (çev.), İstanbul 1998.

GÜRAN, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1998, s. 75-78, 97-98, 156, 168.

_____, (haz.) *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Tarihi İstatistikler Dizisi, c. 5, Ankara 1997.

_____, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Tarihi İstatistikler Dizisi, c. 3, Ankara 1997.

HAMİLTON, "What the New World Gave the Economy of the Old", F. Chiapelli (ed) *First Images of America: The Impact of the New World on the Old*, Berkeley 1976.

HART, J. *Kanikh or the Diseased.,* London 1633; B. Van Peima, *Tabacologia*, The Hague 1690.

HATTOX, Ralph S., *Coffee and Coffeehouses, The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Washington 1988.

HAYES, C. F., (ed) *Proceedings of the 1989 Smoking Pipe Conference*, Research Records no. 22. Rochester; New York 1992.

HEİSE, Ulla, *Kahve ve Kahvehane*, (çev.) Mustafa Tüzel, Dost Kitapevi Yayınları, İstanbul 2001.

HEİSER, C. B., *Night shades: The Paradoxical Plants*, 1969 San Francisco.

HEZARFEN HÜSEYİN EFENDİ, *Telhîsü'l-Beyan fi Kavânîn-i Âl-i Osman*, (haz.) Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 274-275.

ISRAEL, J.I., *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740*, Oxford 1989, s. 267.

İBRAHİM PEÇEVÎ, *Peçevî Tarihi*, c. 1. İstanbul 1283, s. 196-197.

İNALCIK, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal Economic History*, 29, 1969, s. 99-100. Ayrıca bk, Murat Çizakça, s. 59.

_____, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti vr Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1988.

_____, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1992, s. 3-65.

KAL'A, Ahmet, "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 57, İstanbul 1990, s. 1-9.

_____, *II. Mahmud Döneminde Sanayinin İktisadi ve Sosyal Organizasyonu ve Bu Organizasyonun Tanzimata Doğru Yapı Değişmeleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.

KAL'A, Ahmet, Ahmet Tabakoğlu, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, İstanbul 1988, s. 17-68.

KARSHNER, M., "The tobacco clay pipe making industry in Norwich", ed., P. Davey, *The Archaeology of the Clay Pipe. Britain: the Midlands and Eastern England*, British Archaeological Report, British Series 63 London 1979.

KATİP ÇELEBİ, *Fezleke*, c. II, s. 154.

KOCABAŞ, Hüseyin, "Tophane Lüleciliği", *Ehlikeyfin Kitabı*, (haz.), Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 315-318.

KOÇU, Reşat Ekrem, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, İstanbul 1950, s. 6-10.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesi", *Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminer Metinler Tartışmalar*, İstanbul 1986, s. 55-76.

_____, "Tütün 'Zer'iyye Resmi' ve Dış Tesirlerle Kaldırılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, cilt 2, Ankara 1981,

_____, *Osmanlı Narh Müessesi ve 1640 Tarihli Narh* Defteri, İstanbul 1983.

_____, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Ankara 1974, s. 62.

_____, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976, s. 80.

LAUFER, B., *The Introduction of Tobacco into Europe*, Field Museum of Natural History, Department of Anthropology Leaflet 19, University of Chicago, 1924, s. 57-58.

_____, *Tobacco and Its Use in Africa*, Field Museum of Natural History, Department of Anthropology Leaflet 18, University of Chicago, 1924, s. 21-22.

LAWRENCE, S., "York pipes and their makers" ed., P. Davey *The Archaeology of the Clay Pipe. Britain: the Midlands and Eastern England*, British Archaeological Report, British Series 63 London 1979, s. 68.

LERNER, Robert E.,-Standish Meacham, *Western Civilizations: Their History and Their Culture*, New York-London 1988, s. 569, 746, 836-837, 1078.

LEWİS, Bernard, "The Islamic Guilds", *The Economic History Review*, vol. 8, 1937-38, s. 20-37.

M. SATOW, Ernest, "The Inroduction of Tobacco into Japan", *Transactions of The Asiatic Society of Japan*, vol. VI/I, Yokohama 1878, p. 68-86.

MACFARLANE, C., *Constantinople et la Turquie en 1828*, vol. II, 1829, s. 85-86.

METE, Zekai, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi", Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul 2004, s. 252-255.

MİCHOFF, Nicolas V., *Contribution a l'histoire du Commerce Bulgare*, vol. 1, Sofya 1941, s. 68.

_____, *Contribution a l'histoire du Commerce Bulgare*, vol. 2, Sofya 1945, s. 21, 37.

_____, *Contribution a l'histoire du Commerce Bulgare*, vol. 3, Sofya 1950, s. 28-29.

MONARDES, N., *Joyfull Newes Out of the Newe Founde Worlde*, çev. John Frampton, London 1925.

MURPHEY, Rhoads, "Tobacco Cultivation in Northern Syria and Conditions of Its Marketing and Distribution in the Late Eighteenth Century", *Turcica*, Tome XVII, Paris 1985, s. 205-226.

NAİMA, *Tarih*, c. II, İstanbul 1304, s. 195-198;

NİEBUHR, C., *Desciription de l'Arabie*, I, Paris, Brunet 1779, s. 79, 140-141.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı-Avusturya Ticari Diplomatik İlişkileri (1740-1770) ve Yapısal değişmeler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Ankara 2000, 430-440.

ÖNSOY, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 71-76.

ÖZKAYA, Yücel, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları", *9. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1988, 1037-1048.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994, s. 17.

_____, *Yüz Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2003.

PHİLİPS, J. E., "African smoking and pipes", *Journal of African History* 24, 1983, p. 303-319.

PHİLİRATES (1602), *A Warning for Tobacconist*, Yeni Baskı 1936, Oxford; James I, "A counterblaste to tobacco", J. Craigie (ed) *Minor Prose Works of King James V and I*, Edinburg 1982.304

PİKE, R., *Aristocrats and Traders: Sevillian Society in the Sixteenth Century*, New York 1972, s. 83-84, 89-91.

RAYCHAUDRİ, Tapan-Irfan Habin, (ed), *The Cambridge Economic History of India*, vol. I, 1200-1750, London 1982, s. 382-407.

REİD, A., " From betel-chewing to tobacco-smoking in Indonesia", *Journal of Asian Studies* 44, 1985, s. 529-547.

_____, *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680*, New Haven, Connecticut 1988, s. 87-103.

RİSSE, G. B., "Medicine in New Spain", R. L. Numbers (ed) *Medicine in the New World: New Spain, New France and New England*, Tennessee 1987, s. 31.

ROBERT Barnes, John, *An Introduction to Religios Foundadition ın The Ottoman Empire*, Leiden 1986.

ROESSİNGH, H.K., "Tobacco Groving in Holland in the Seventeenth and Eigteenth Centuries: A Case Study of the Innovative Spirit of Dutch Peasants", *Acta Histriae Ncerlandicae*, II (1978). s. 10-19.

SAKAOĞLU, Necdet, "XVII. Yüzyılda Haram, İçenler İdamlık ve Cehennemlikti", *Ehlikeyfin Kitabı*, (haz.), Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 285-300.

SALİH ZEKİ, *Türkiye'de Tütün*, İstanbul 1928, s. 31

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî, İstanbul 1280.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî, İstanbul 1294.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî, İstanbul 1296.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî, İstanbul 1297.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî, İstanbul 1296.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî, İstanbul 1301.

SAMSON, O.W., "The geography of pipe smoking", *Geographical Magazine* 33, s. 217-230.

SAYAR, Nihat, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Malî Olayları*, İstanbul 1977, s. 239-242.

SCHAMA, S., *Embarrassment of Riches*, London 1987, s. 195.

SCHIVELBUSCH, Wolfgang, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi Cennet, Tat ve Mantık*, Zehra Aksu Yılmazer (çev.), Ankara 2000, s. 95-126.

SCHLEİFFER, H., *Narcotic Plants of the Old World*, Monticello, New York 1979.

SCHMİDT, Peer, "Yeni Çağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Ekimi", *Tütün Kitabı*, ed., Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2003, s. 485-494.

SCHULTES, R. C., – A. Hofmann, *Plants of the Gods*, New York 1979, s. 27-29.

SONNİNİ, C.S., *Voyage dans la Haute et la Basse-Egypte*, III, Paris, Buisson 1799, s. 268.

STOİANOVİCH, Traian, "The Conquering Balkan Merchant", *Journal of Economic History*, sayı 20, 1960, s. 234-313.

SÜLEYMAN SUDİ, *Defter-i Muktesid*, c. I-III. İstanbul 1307.

SVONOROS, N. G., *Le Commerce de Salonique au XVIII Siècle*, Paris 1956, s. 262.

ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, Ankara 1990,

ŞEYH SİNAN, *Vankulu Mehmed Efendi'nin Duhanın Tahrimi Hakkındaki Fetvasına el-Cevab*, İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi, no: 48;

TABAKOĞLU, Ahmet, Ahmet Kal'a, (haz.), *İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi I*, İstanbul 1997, s. 335-336.

_____, *İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi II*, İstanbul 1997, s. 302-304.

TEDESCHİ, J., "Literary piracy in seventeenth century Florence", *Huntington Library Quarterly*, vol. 50, 1987, s. 112; Camporesi, *The Fear of Hell*, Oxford 1990, s. 167.

THEMOPOULOU, Emilie, "Salonique, 1800-1875: Conjoncture Économique et Mouvement Commercial", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tome 2, Universite de Paris I Pantheon-Sorbonne 1994, s. 542.

TIĞLI, Fatih, (haz), *Ehlikeyfin Kitabı*, İstanbul 2004.

TODOROV, Nikolay, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", *İktisat Fakiltesi Mecmuası*, cilt 27, no. 1-2, Ekim 1967-Mart 1968, s. 1-36.

TUCHSCHERER, Michel, "Osmanlı Döneminde Mısır Kahvehaneleri (16-18. Yüzyıllar)", Helene Desmet-Gregoire, François Georgeon (ed.), *A.g.e.*, s. 103.

ULUÇAY, Çağatay, "Tütün ve Kahveye Dair", *Gediz Dergisi*, sayı 45, Manisa 1941, s. 12-13

_____, "Tütün ve Kahveye Dair", *Gediz*, 45, Manisa 1941, s. 11-12.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3/1, Ankara 1988, s. 190-191.

ÜÇER, Müjgan, "Folklorumuzda Tütün ve Sivas'ta Tütün Etnoğrafyası", *Ehlikeyfin Kitabı*, (haz.), Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 319-333.

VANSLEB, F., *The Present State of Egypte*, London, Starkey 1972, s. 169, 192.

WAKE, C. H. H., "The Changing Patterns of Europe's Pepper and Spice Imports, ca 1400-1700", *Journal of European Economic History*, vol. 8, 1979, s. 361-403.

WALKER, I. C., *The Bristol Clay Tobacco Pipe Industry*, Bristol 1971, s. 3; P. Davey, "Clay pipes from Norton Priory", P. Davey (ed.), *The Archaeology of the Clay Pipe. Britain: More Pipes from the Midlands and Eastern England*, British Archaeological Report, British Series 146, London 1985, s. 9.

WELLS, P.K., " The pipemakers of Lincolnshire", ed., P. Davey, *The Archaeology of the Clay Pipe. Britain: the Midlands and Eastern England*, British Archaeological Report, British Series 63 London 1979, s. 123.

WİLBERT, J. *Tobacco and Shamanism in South America*, New Haven 1987, s. 13-17.

WİLBERT, J., "Does pharmacology corroborate the nicotine therapy and practices of South American Shamanism?", *Journal of Ethnopharmacology*, vol. 32, s. 179-186.

YALGIN, Ali Rıza, "Tütün Lüleleri", *Ehlikeyfin Kitabı*, (haz.), Fatih Tığlı, İstanbul 2004, s. 311-314.

YENİAY, İ. Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964, s. 69-74.

YILMAZ, Fehmi, "The life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and his reforms (1637-1691)", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 20, İstanbul 2000, s. 165-221.

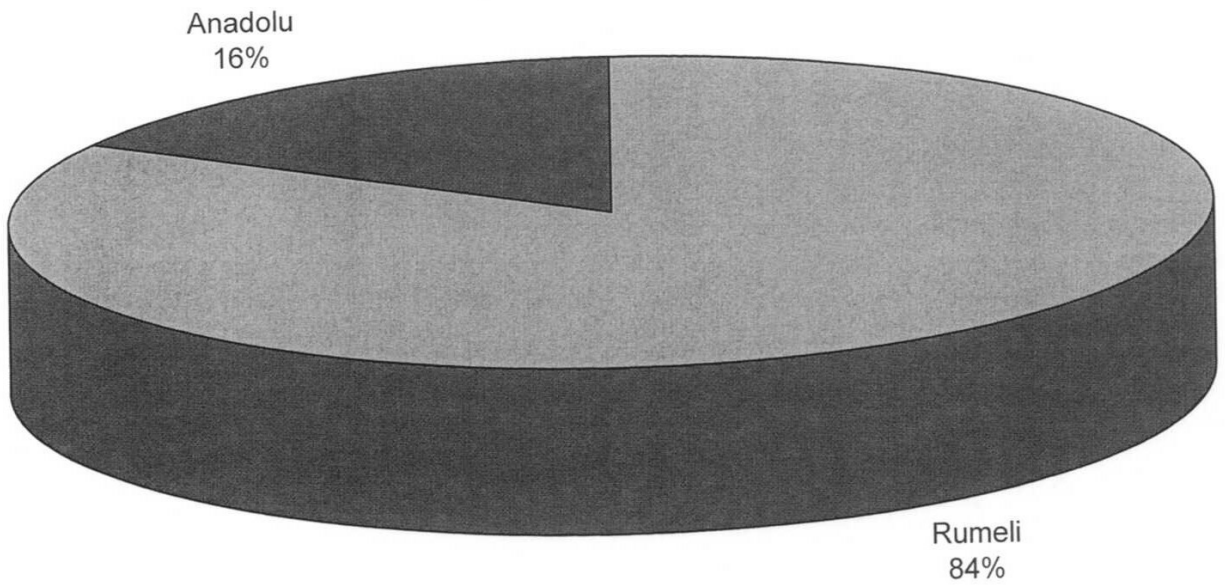
EKLER

İmparatorluk Çapında Tütün Dönüm Tahriri (1691)

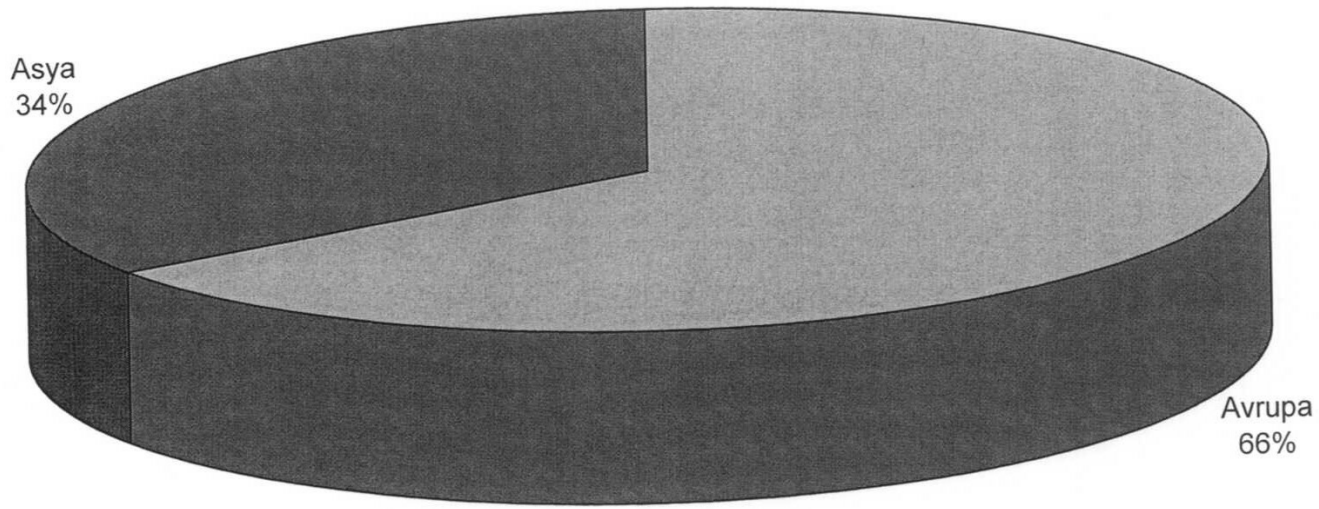
Kaza Adı	Köy Sayısı	Çiftçi Sayısı	T	Z	H	V	C	E	G.Müs	Müs	K(GM)	K(M)	Evlek	Dönüm	Toplam Dönüm	ToplamTütün/Okka	R	A	O
Uzuncaabad Hasköy	62	1976	0	0	0	0	0	0	764	1212	18	17	2325	911,5	1493	56486	1	0	0
Demirhisar	17	431	94	59	0	0	3	0	288	153	12	1	0	0	651	42300	1	0	0
Çirmen	53	1104	0	0	0	0	0	0	155	949	0	2	0	0	331	21486	1	0	0
Filibe	36	431	0	0	0	0	0	0	360	71	6	0	0	0	183	11907,5	1	0	0
Tatarpazarı	8	87	0	0	0	0	0	0	67	20	1	0	0	0	40	2614	1	0	0
Dobiniçe	10	120	0	0	0	0	0	0	70	50	0	1	0	0	192	7683	1	0	0
Petriç	16	171	0	0	0	0	24	0	112	59	0	2	0	0	133	8619	1	0	0
Ustrumca	7	37	0	0	0	0	0	0	29	8	0	0	0	0	31	2004	1	0	0
Dimetoka	116	865	0	0	0	0	0	0	79	786	3	3	0	0	577	37513,5	1	0	0
Zağra-i Atik	14	73	0	0	0	0	0	0	11	62	0	1	122	0	31	1220	1	0	0
Akçakızanlık	22	172	0	0	0	0	0	0	81	91	2	2	212	27,5	81	4544	1	0	0
Çağlayık	6	6	0	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	8	496	1	0	0
Nevrekob	27	27	0	0	0	0	0	0	0	27	0	0	0	0	20	1280	1	0	0
Sultanyeri	59	434	0	0	0	0	0	0	0	434	0	4	0	0	229	14898,5	1	0	0
Yanya	31	72	0	0	0	0	0	0	0	72	0	0	0	0	36	2357,5	1	0	0
Malkara	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	45	1	0	0
Arnavudluk Belgradı	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Akçahisar-ı Tiran	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Preveze	4	14	0	0	0	0	0	0	0	14	0	0	0	0	7	463	1	0	0
Narda	3	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	5	310	1	0	0
Yenişehir-i Bursa	8	26	0	0	0	0	1	0	1	25	0	0	0	0	17	1114	0	1	0
Kapıdağ	5	57	0	0	0	0	0	0	56	1	0	0	0	0	39	2525	0	1	0
Malatya	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Kars-ı Zülkadriye	1	11	0	0	0	0	0	1	0	11	0	0	0	0	7	480	0	1	0
Bergama	17	39	0	0	0	0	0	0	0	39	0	0	0	0	19	1246	0	1	0
Tarhala	1	16	0	0	0	0	0	0	0	16	0	0	0	0	13	819	0	1	0
Harim	11	85	0	0	0	0	0	0	0	85	0	0	0	0	30	1939	0	0	1
Şugur (Haleb)	11	108	0	0	0	0	0	0	0	108	0	0	0	0	43	2797	0	0	1
Edlibüs-Sura (Haleb)	2	37	0	0	0	0	0	0	0	37	0	0	0	0	22	1434	0	0	1
Magarratel-Mısrin	4	10	0	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	5	295	0	0	1
Antakya	18	55	0	0	0	0	0	0	2	53	0	0	0	0	195	12694	0	0	1
Eriha	10	85	0	0	0	0	0	0	0	85	0	0	0	0	48	3140	0	0	1
Derküş	40	188	0	0	0	0	0	0	0	188	0	0	0	0	223	14483	0	0	1
Serez	27	620	0	0	0	207	19	0	332	288	24	7	0	0	2632	171110	1	0	0
Yenice-i Karasu	52	994	0	0	0	994	0	0	76	918	6	12	0	0	1086	70601	1	0	0
Vodina	11	176	0	0	7	0	0	0	51	125	1	3	226,5	0	57	8212	1	0	0
Karaferye	16	128	32	28	10	30	23	0	103	25	3	1	179,5	57,5	102	13161	1	0	0
Gümülcine	8	58	0	0	58	0	0	0	0	58	0	0	0	0	69	2756	1	0	0
İnegöl-i Bursa	37	477	26	23	60	246	0	0	0	477	0	7	102	505,5	531	50742	0	1	0
Dırama	8	116	0	0	78	38	0	0	0	116	0	1	0	0	36	2321	1	0	0
Yenice-i Vardar	37	1167	192	370	351	262	43	0	675	483	55	29	3263	138	954	89911	1	0	0
Toplam: 41 Kaza	819	10487	344	480	564	1777	113	4	3312	7172	131	93	6430	1640	10177	668007	27	7	7

Kaynak: BOA, MM 866.

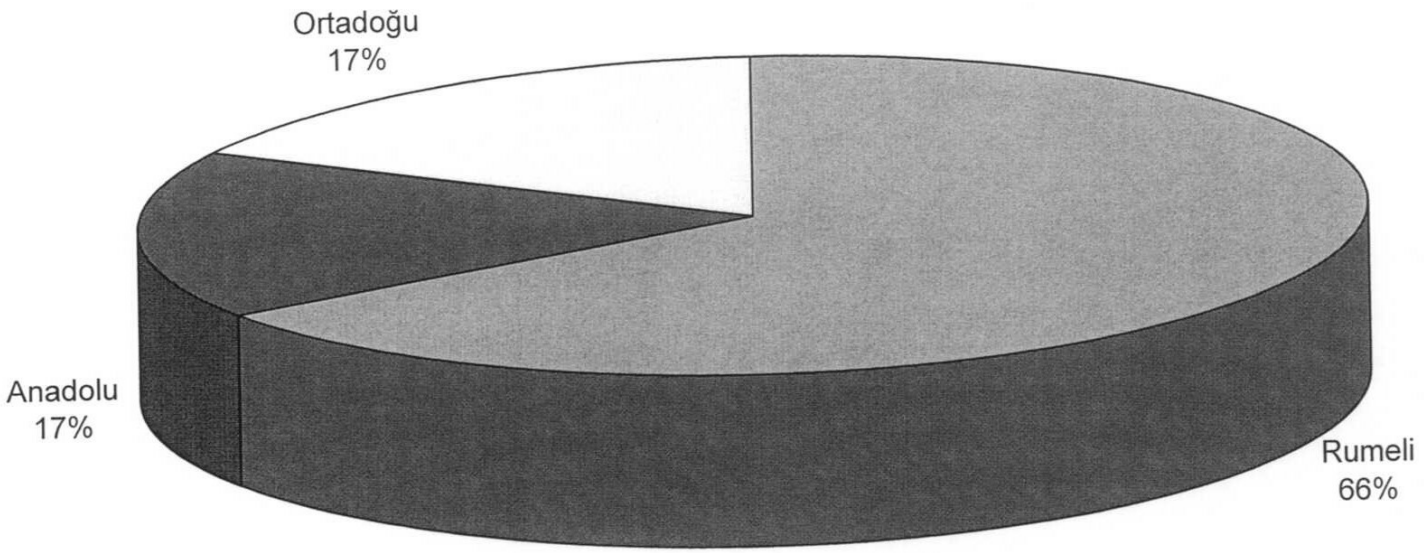
Tütün Ekimi Yapılan Alanların Bölgesel Dağılımı

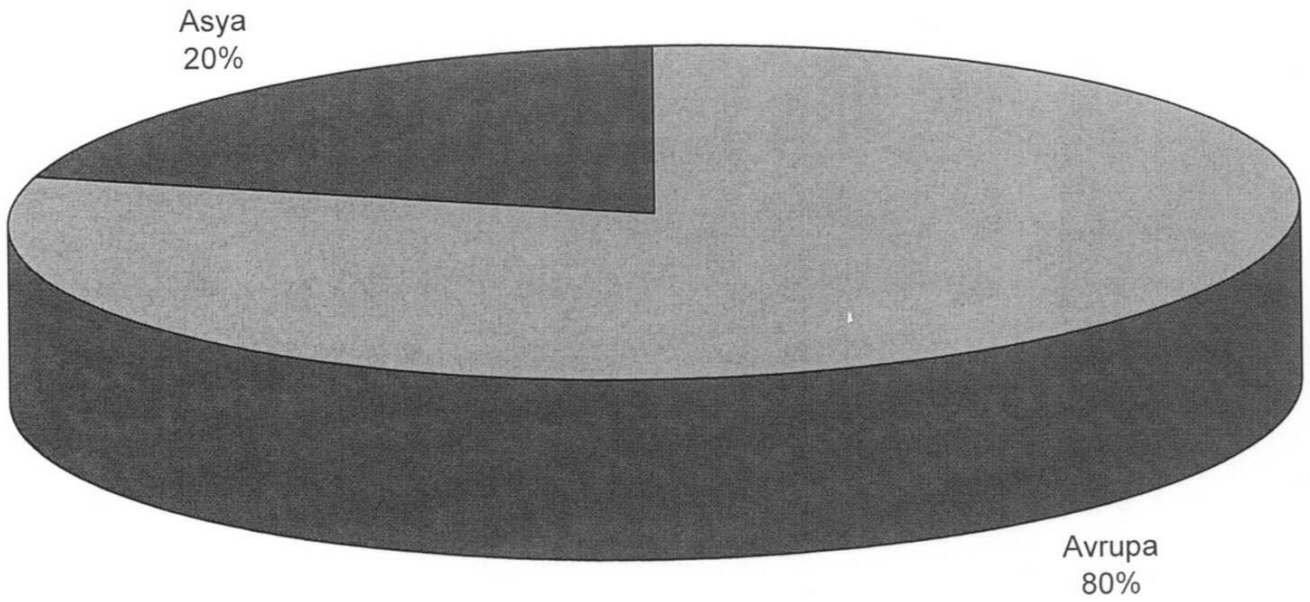
Tütün Ekilen Kazaların Asya ve Avrupadaki Dağılımı

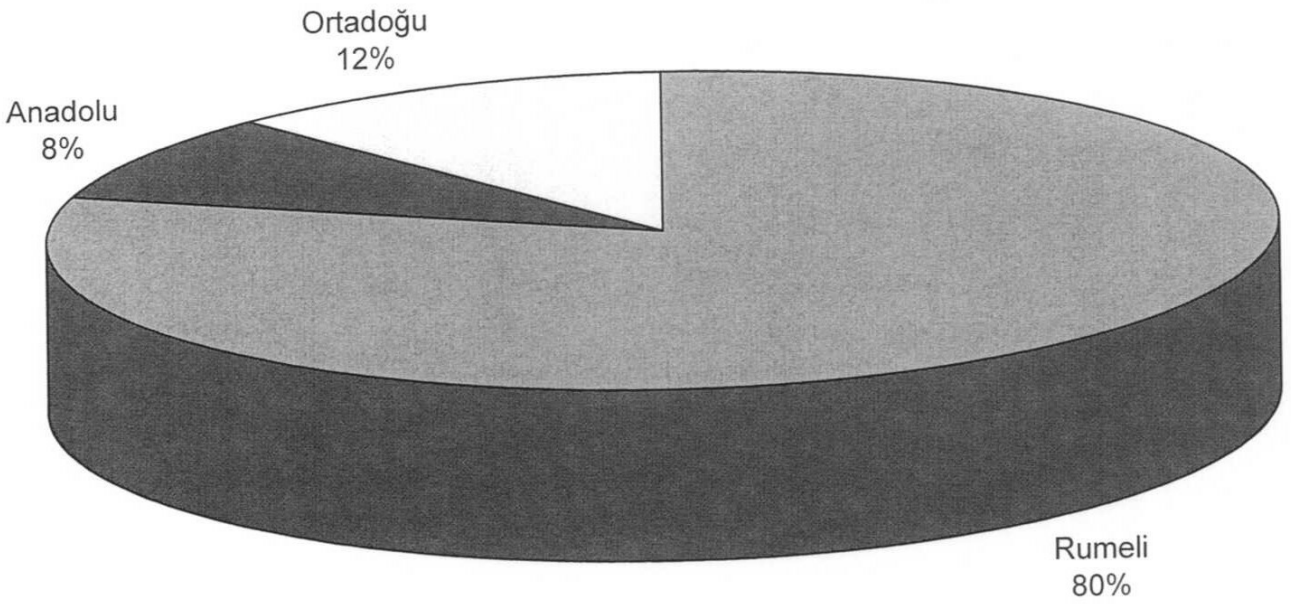
Tütün Ekilen Kazaların Bölgesel Dağılımı

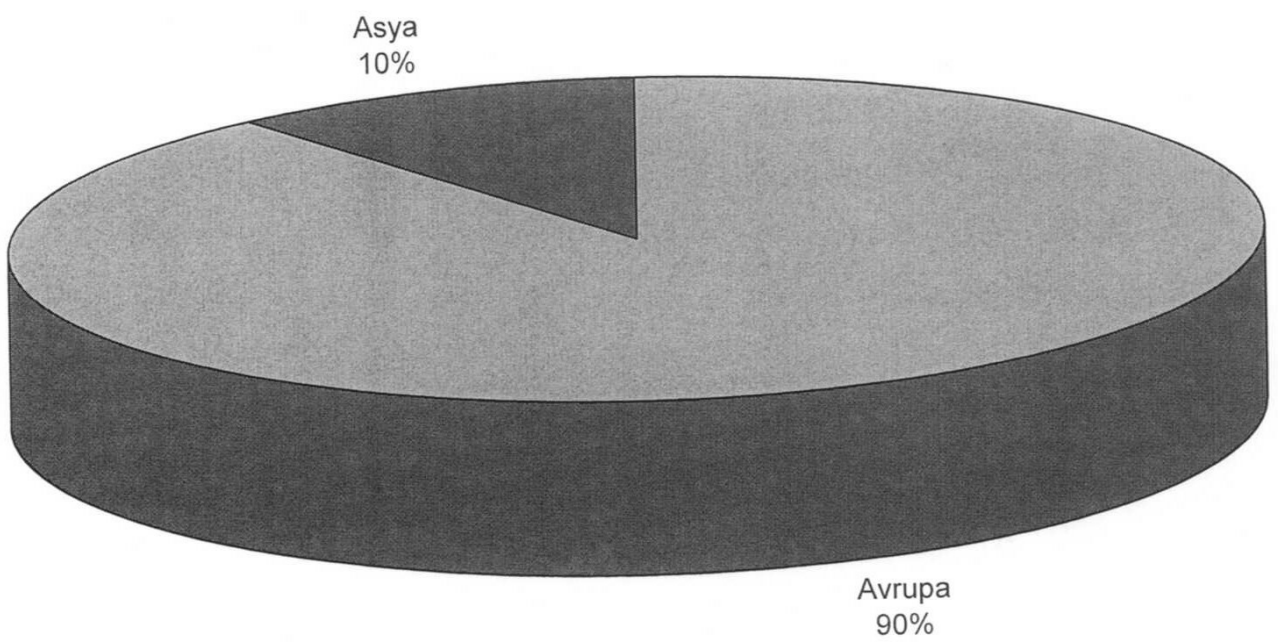
Tütün Ekilen Köylerin Asya ve Avrupadaki Dağılımı

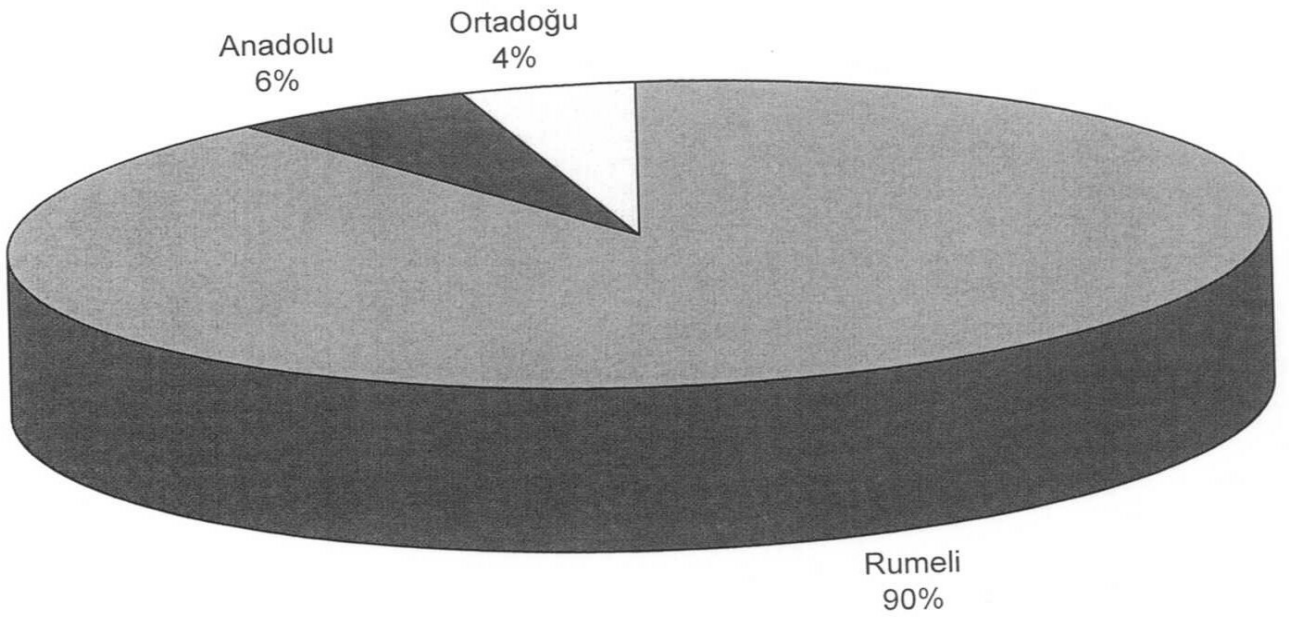
Tütün Ekilen Köylerin Bölgesel Dağılımı

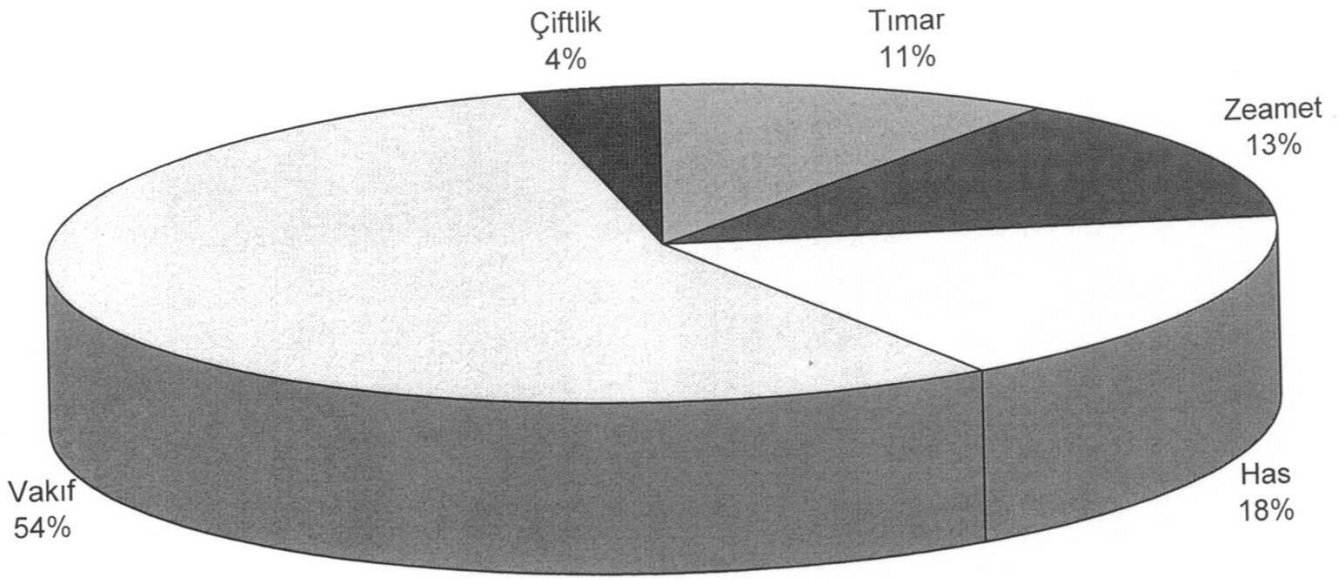
Tütün Eken Toplam Çiftçi Sayısının Asya ve Avrupa Kıtasındaki Dağılımı

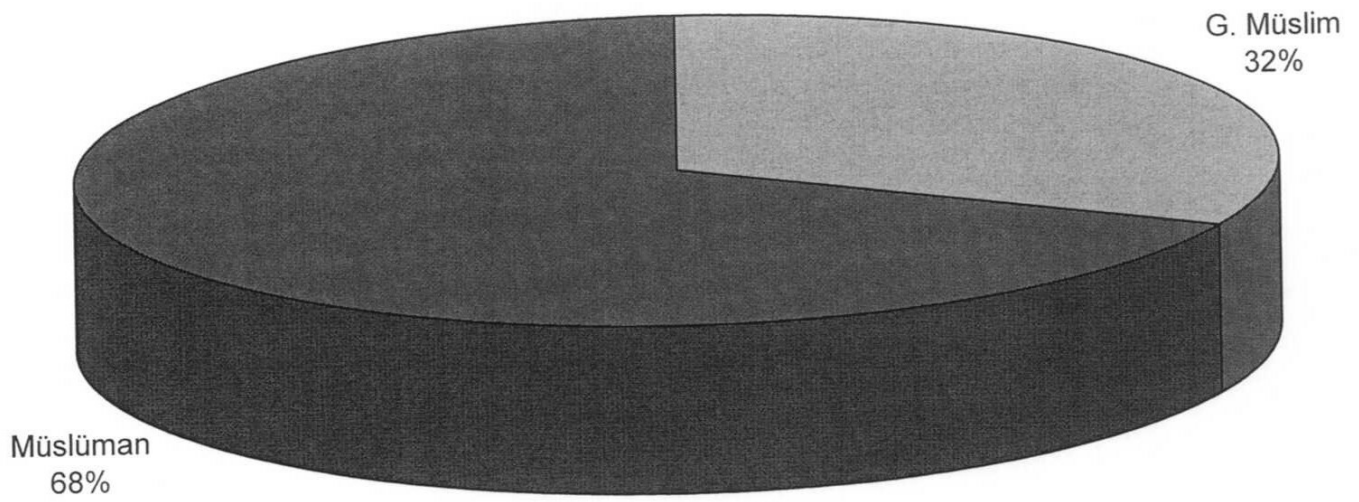
Tütün Eken Toplam Çiftçi Sayısının Bölgesel Dağılımı

Tütün Eken Çiftçilerin Tarım Yaptığı Topraklara Göre Dağılımı

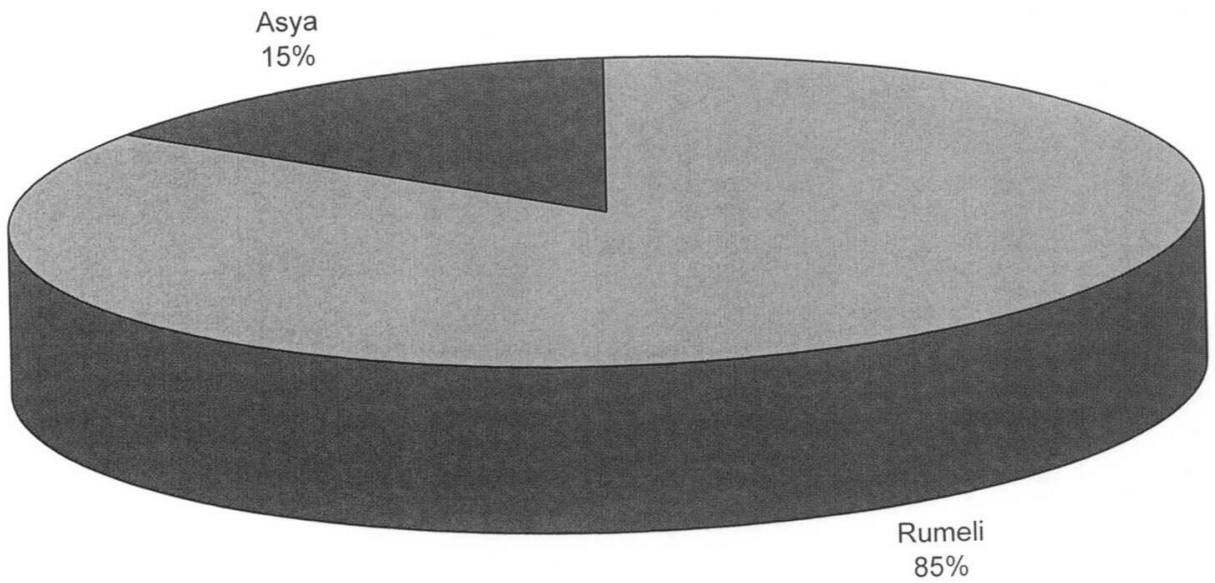

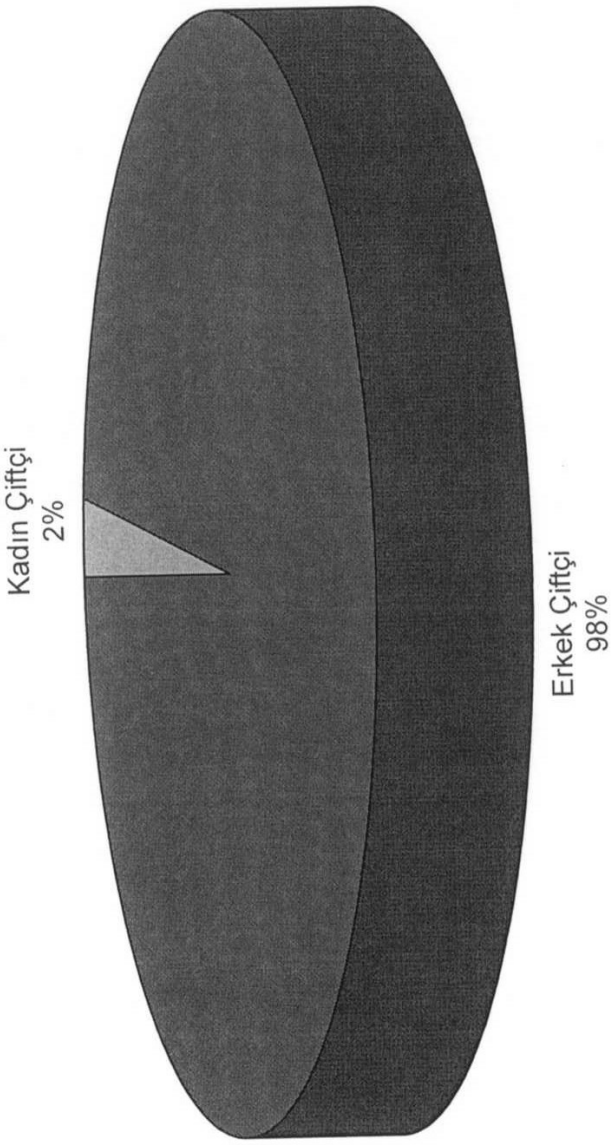
Tütün Ekimi Yapan Çiftçilerin Müslüman ve G. Müslim Gruplara Göre Dağılımı

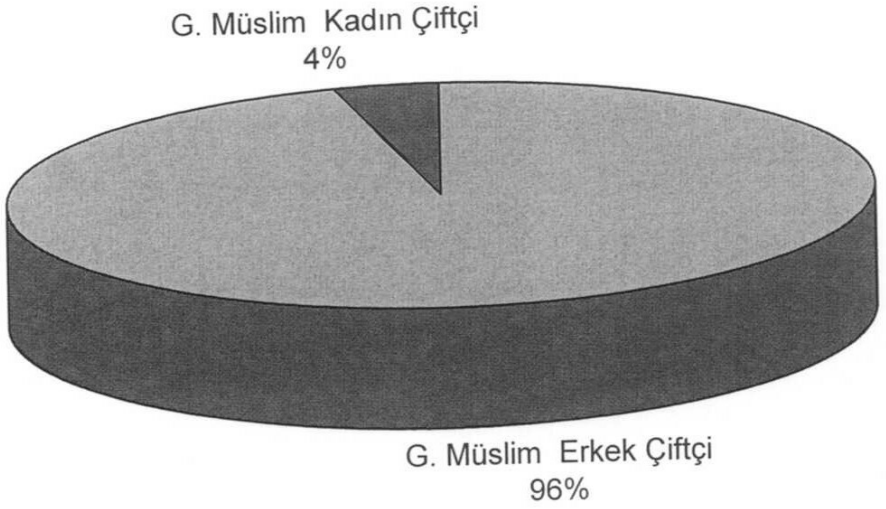
G. MÜslim Çiftçilerin Bölgesel Dağılımı

Müslüman Çiftçilerin Rumeli ve Asyadaki Dağılımı

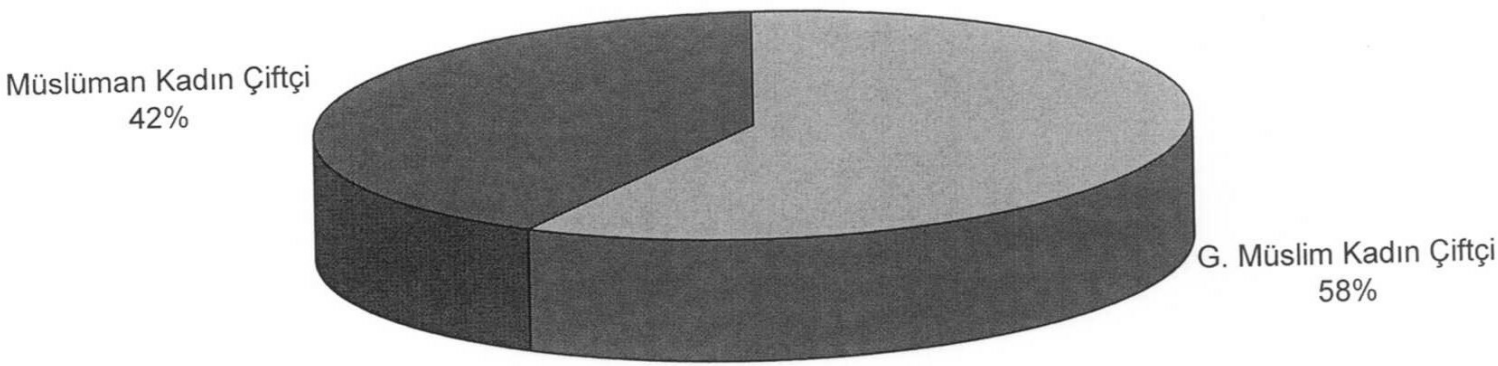

Kadın Çiftçi
2%
Erkek Çiftçi
98%

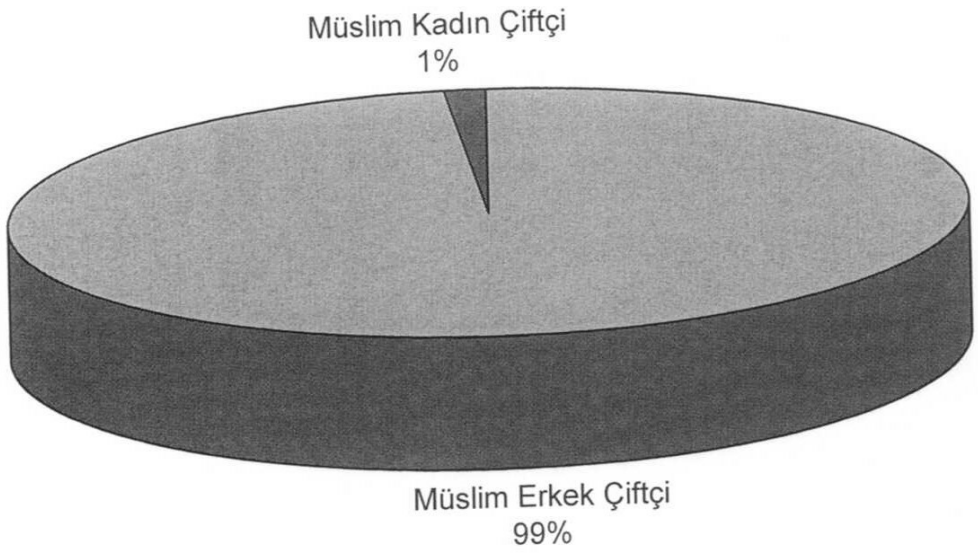
G. Müslim Çiftçilerin Kadın ve Erkek Gruplara Göre Dağılımı

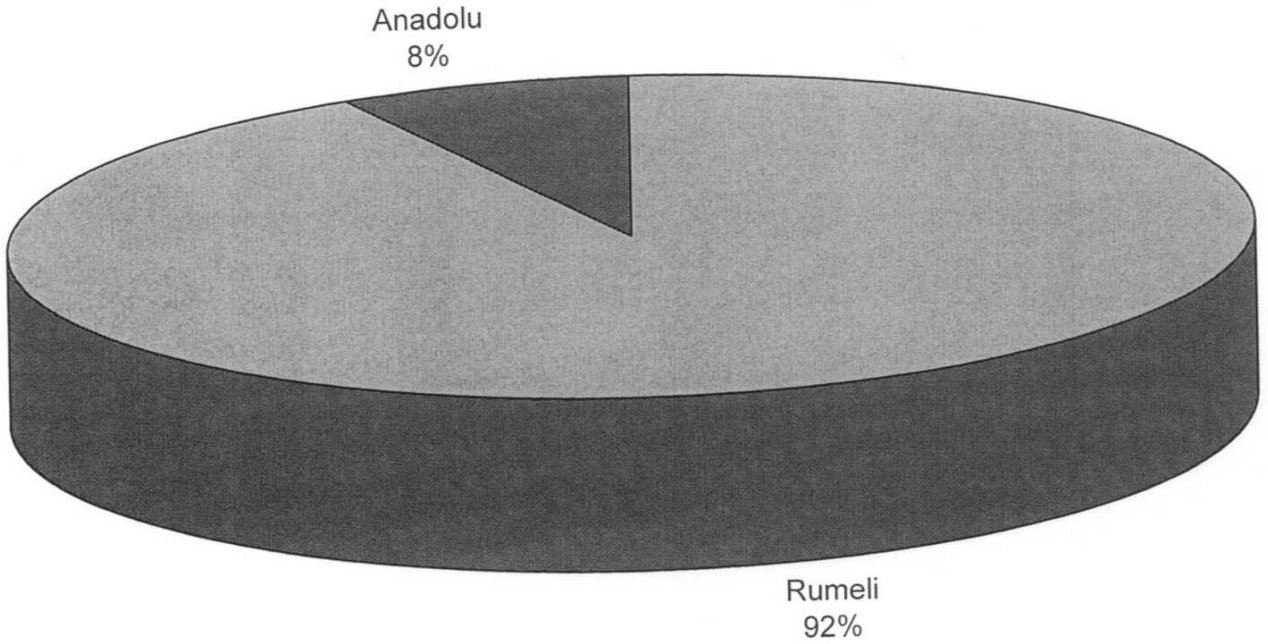
Kadın Çiftçilerin Müslüman ve G. Müslüm Dağılımı

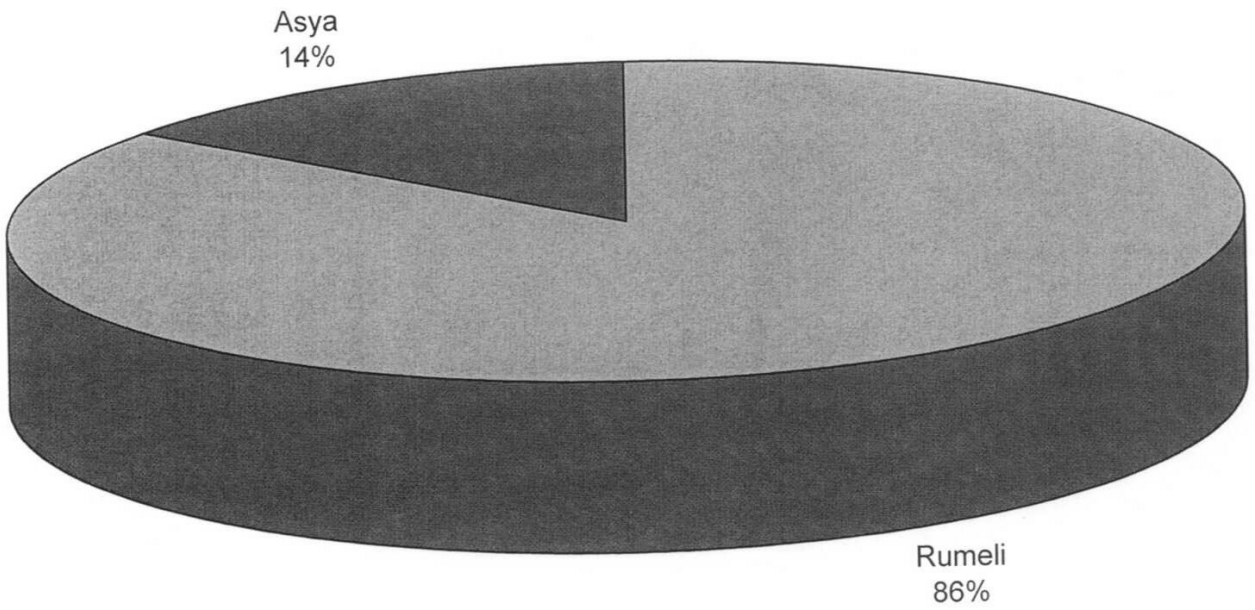
Müslüman Çiftçilerin Kadın-Erkek Dağılımı

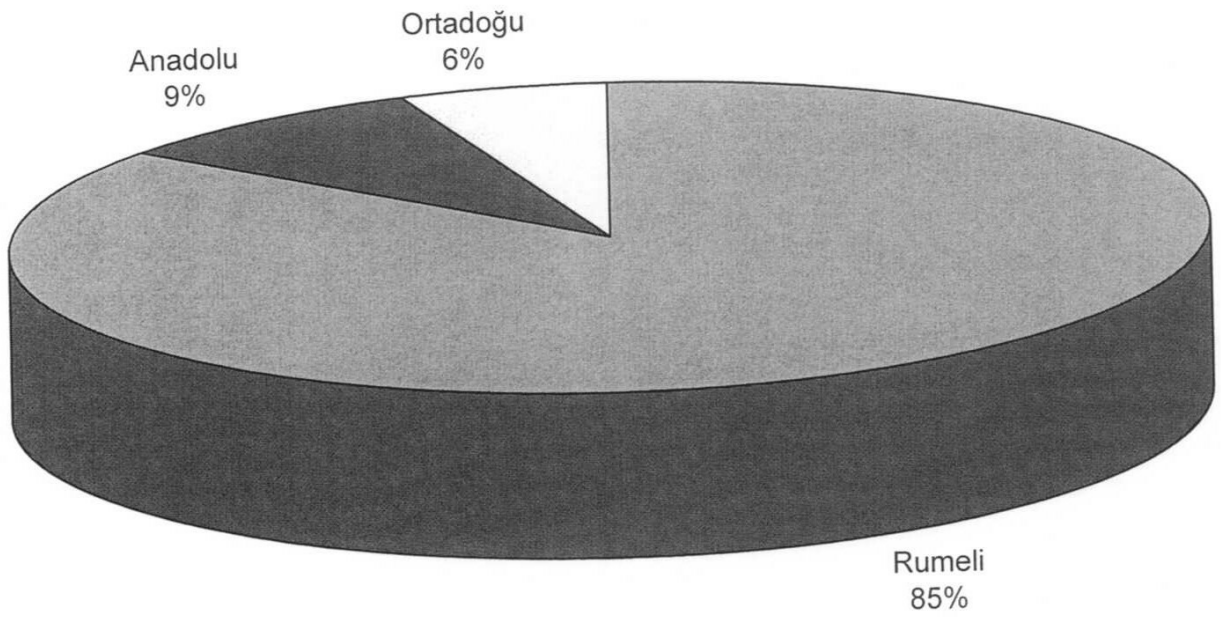
Müslüman Kadın Çiftçilerin Bölgesel Dağılımı

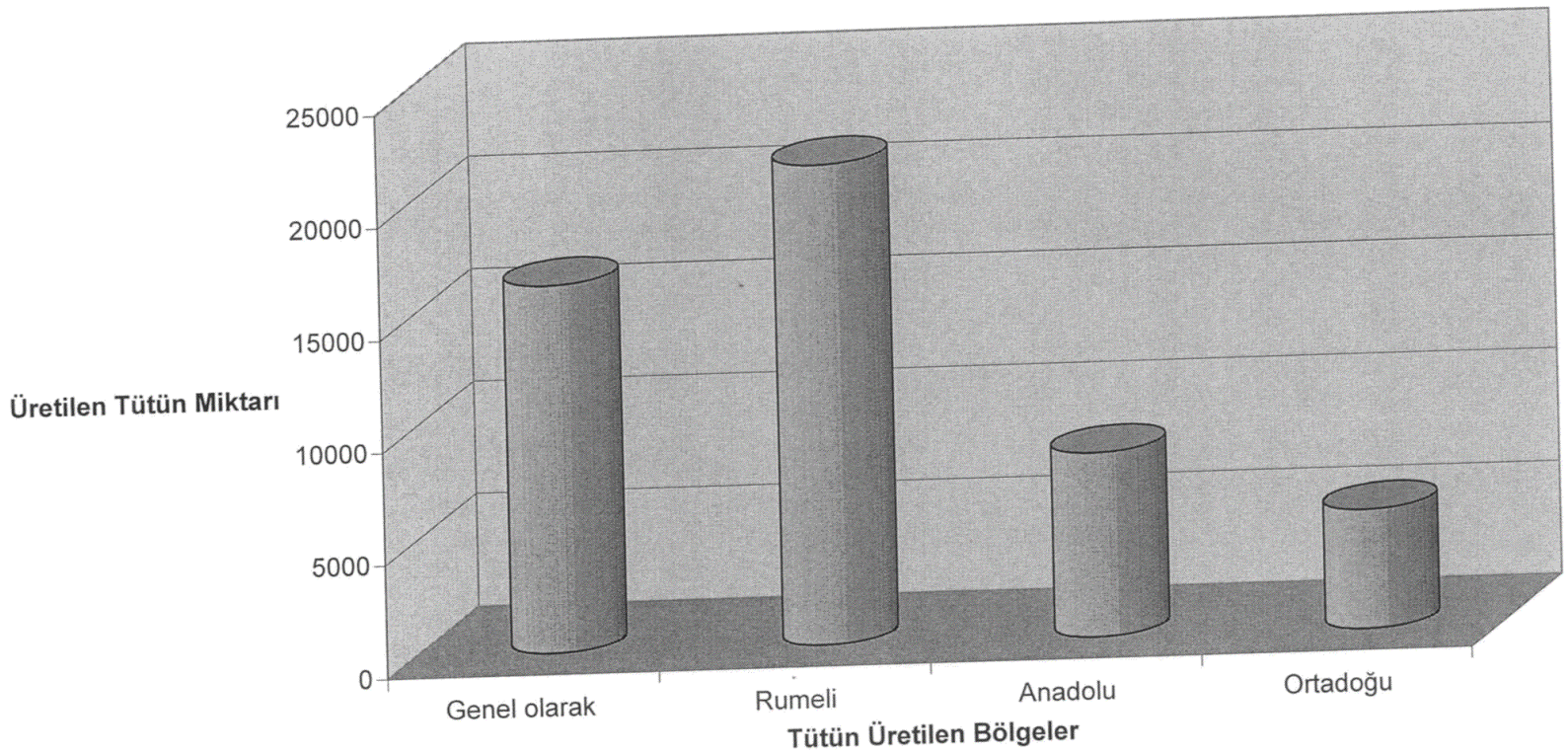
Üretilen Tütün Miktarının Rumeli ve Asya Bölgesindeki Dağılımı

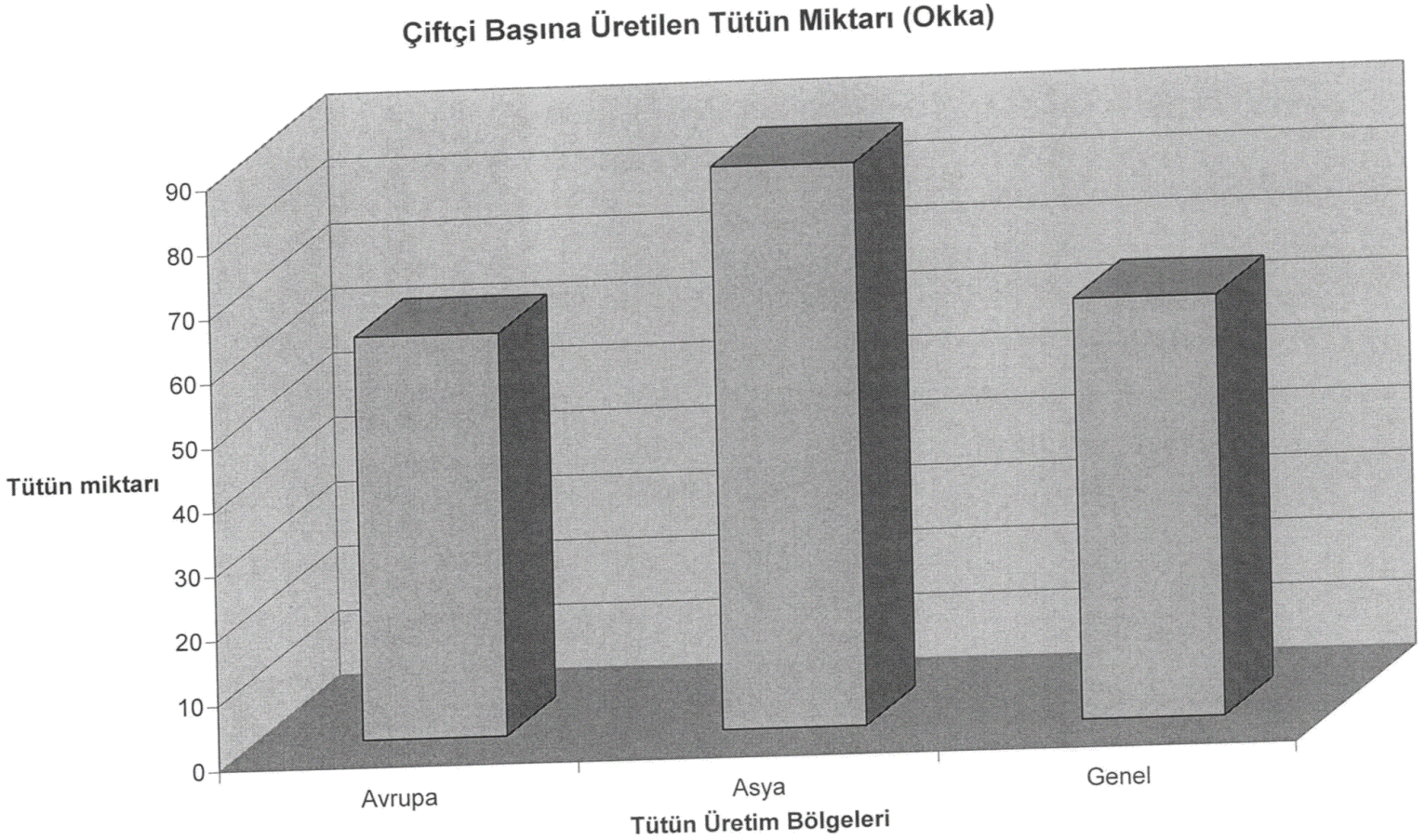

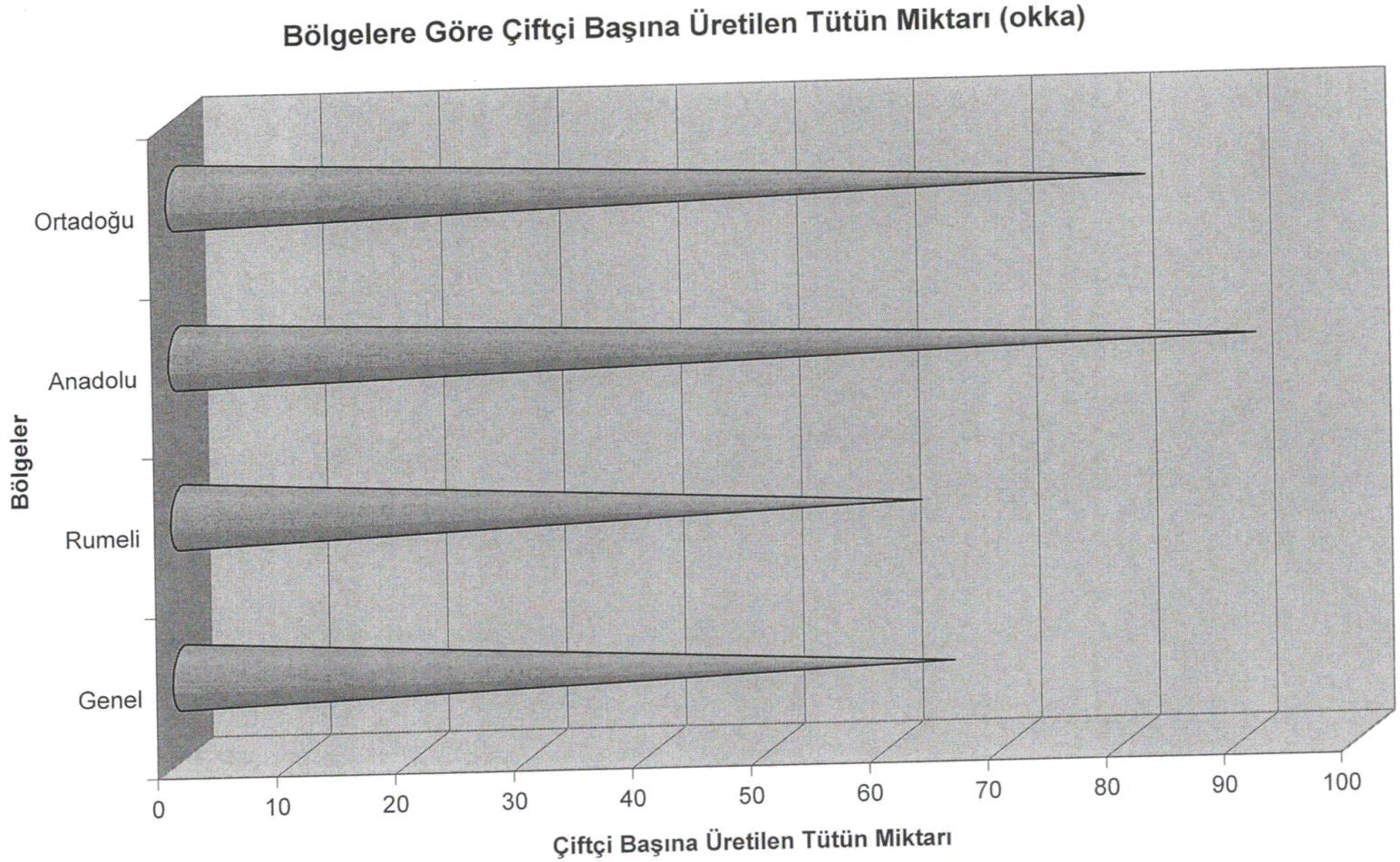
Üretilen Tütün Miktarının Rumeli, Anadolu ve Ortadoğu Bölgesindeki Dağılımı

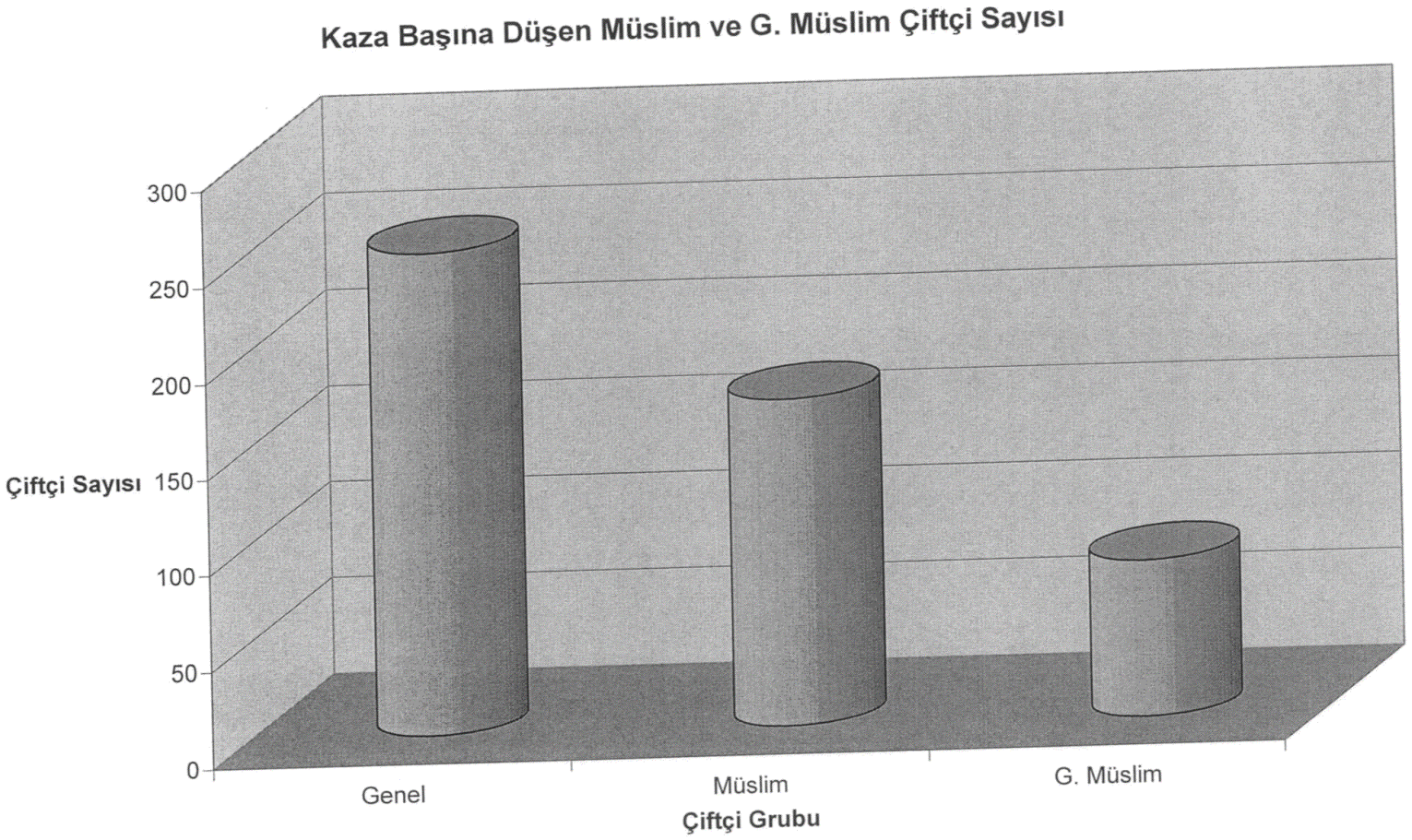

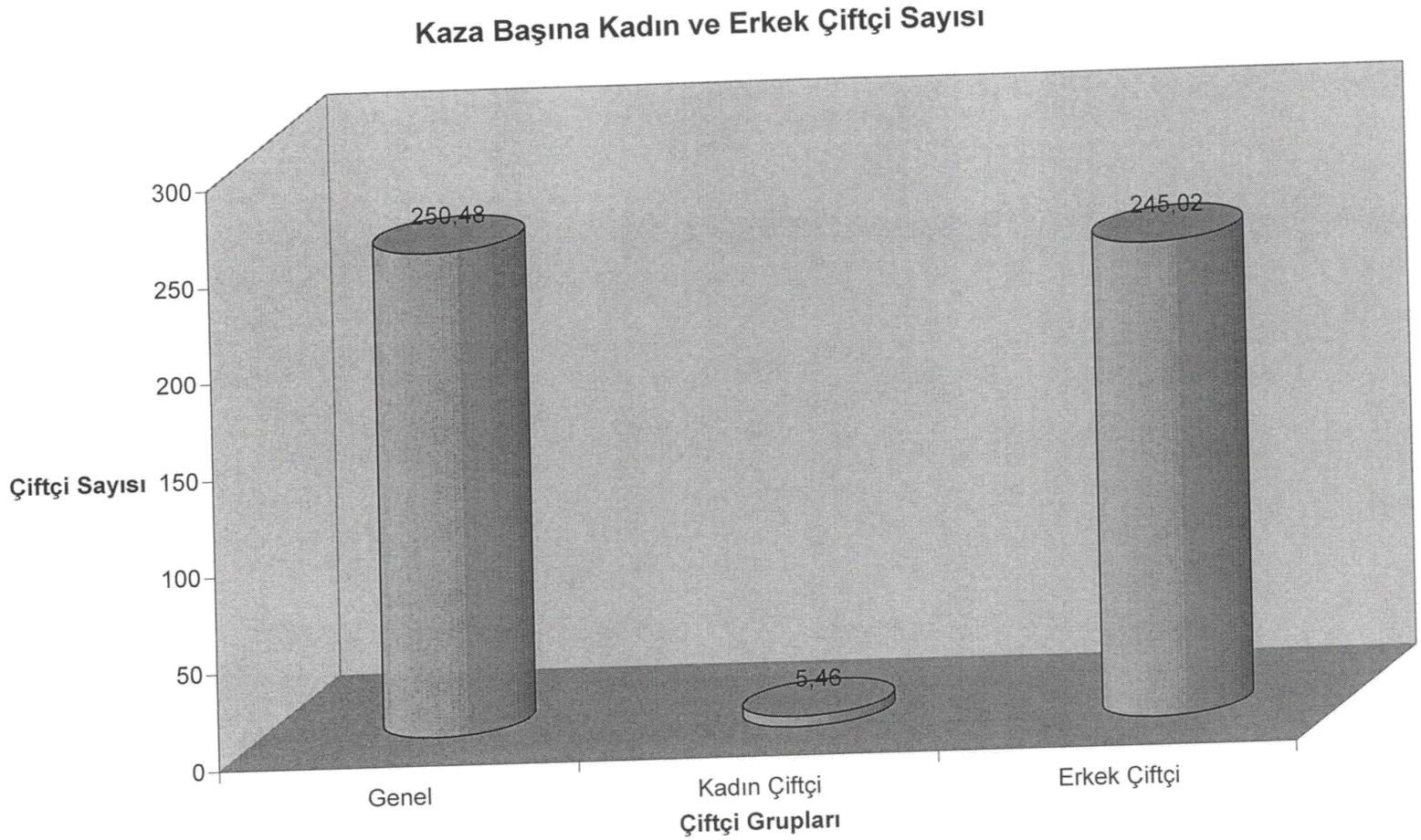
Genel Olarak, Rumeli, Anadolu ve Ortadoğu Bölgesindeki Her Bir Kazada Üretilen Ortalama Tütün Miktarı (Okka)

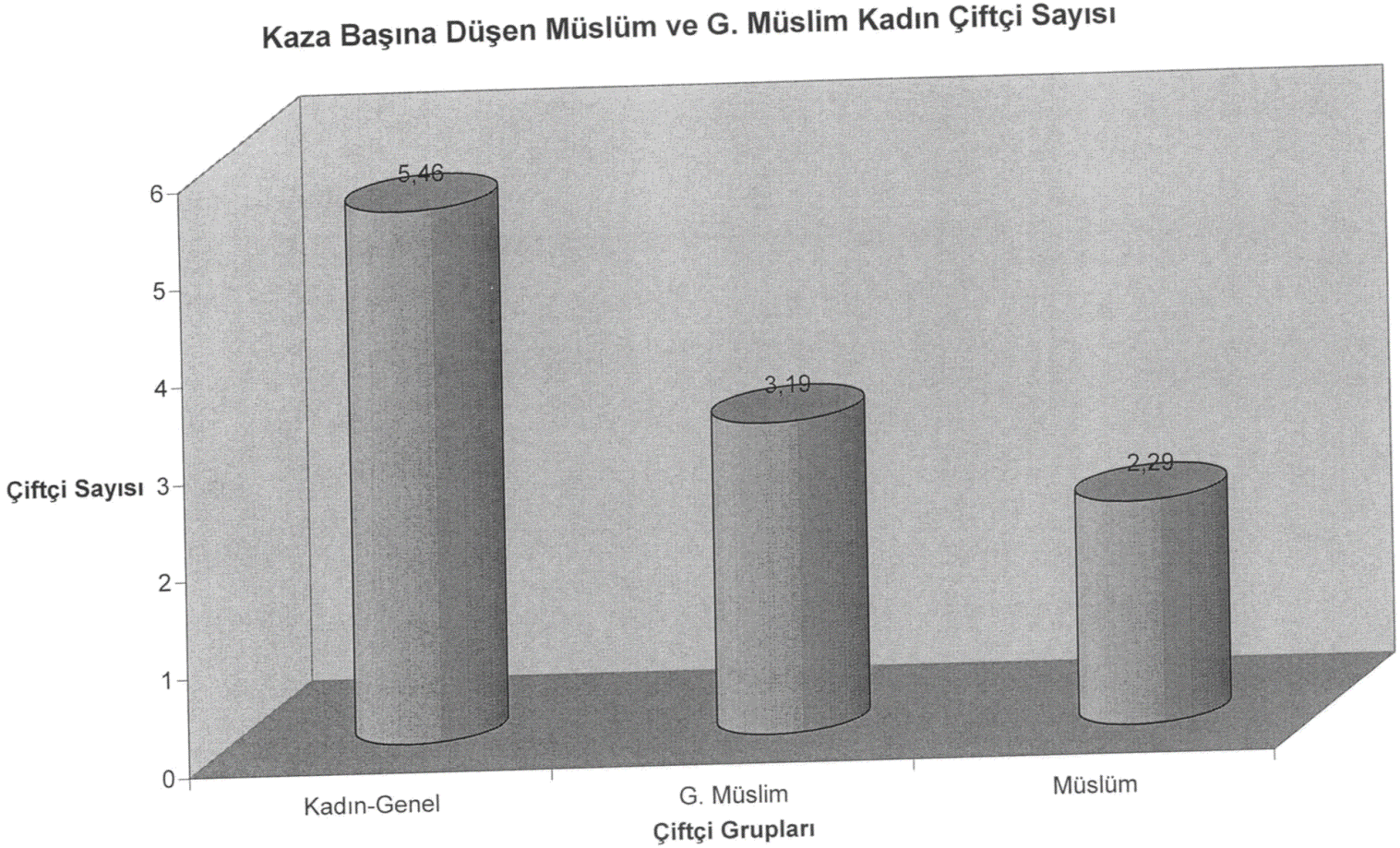

Çiftçi Başına Üretilen Tütün Miktarı (Okka)
Tütün miktarı
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
Avrupa
Asya
Genel
Tütün Üretim Bölgeleri

Bölgelere Göre Çiftçi Başına Üretilen Tütün Miktarı (okka)
Ortadoğu
Anadolu
Rumeli
Genel
Bölgeler
0
10
20
30
40
50
60
70
80
90
100
Çiftçi Başına Üretilen Tütün Miktarı

Kaza Başına Düşen Müslim ve G. Müslim Çiftçi Sayısı
Çiftçi Sayısı
300
250
200
150
100
50
0
Genel
Müslim
G. Müslim
Çiftçi Grubu

Kaza Başına Kadın ve Erkek Çiftçi Sayısı
Çiftçi Sayısı
300
250
200
150
100
50
0
250,48
5,46
245,02
Genel
Kadın Çiftçi
Erkek Çiftçi
Çiftçi Grupları

Kaza Başına Düşen Müslüm ve G. Müslim Kadın Çiftçi Sayısı
Çiftçi Sayısı
0
1
2
3
4
5
6
5,46
3,19
2,29
Kadın-Genel
G. Müslim
Müslüm
Çiftçi Grupları

Tütün Ekilen Kazaların Rumeli ve Asya Topraklarında Dağılımı

Yıllar	Rumeli	Anadolu	Toplam
1691	27	14	41
1692-1703	120	60	180
1703-1750	121	72	193
1750-1800	171	113	284
1800-1850	192	174	366

Asya Bölgesinde Tütün Ekilen Kazaların Dağılımı

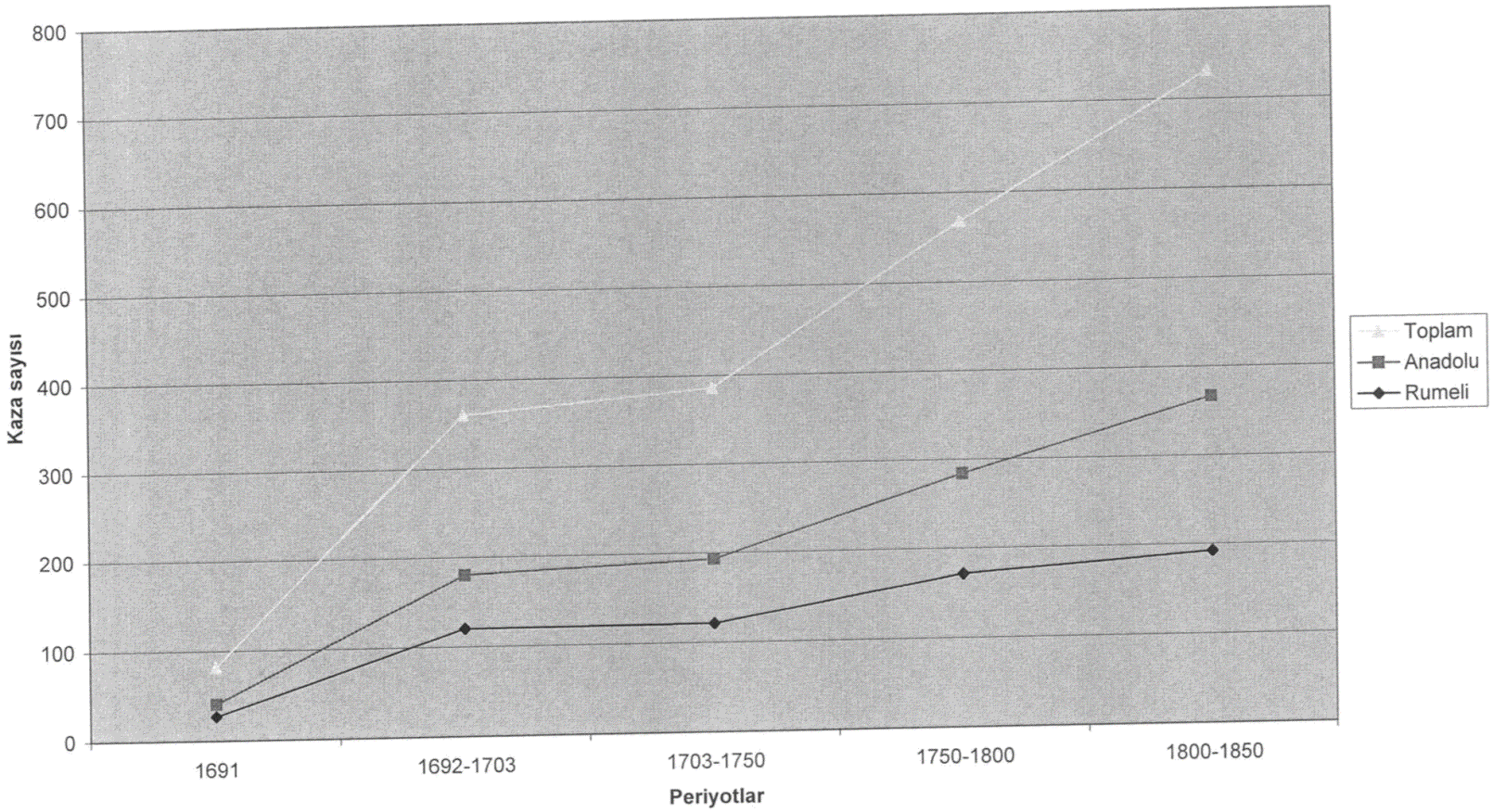
Yıllar	Marmara	Ege	Karadeniz	İçanadolu	D.Anadolu	O.Doğu	Toplam
1691	3	2	0	0	1	8	14
1692-1703	11	22	5	5	3	14	60
1703-1750	20	22	8	5	3	14	72
1750-1800	36	35	10	8	4	20	113
1800-1850	55	49	20	13	6	31	174

Rumeli Bölgesi Tütün Ekilen Kazaların Dağılımı

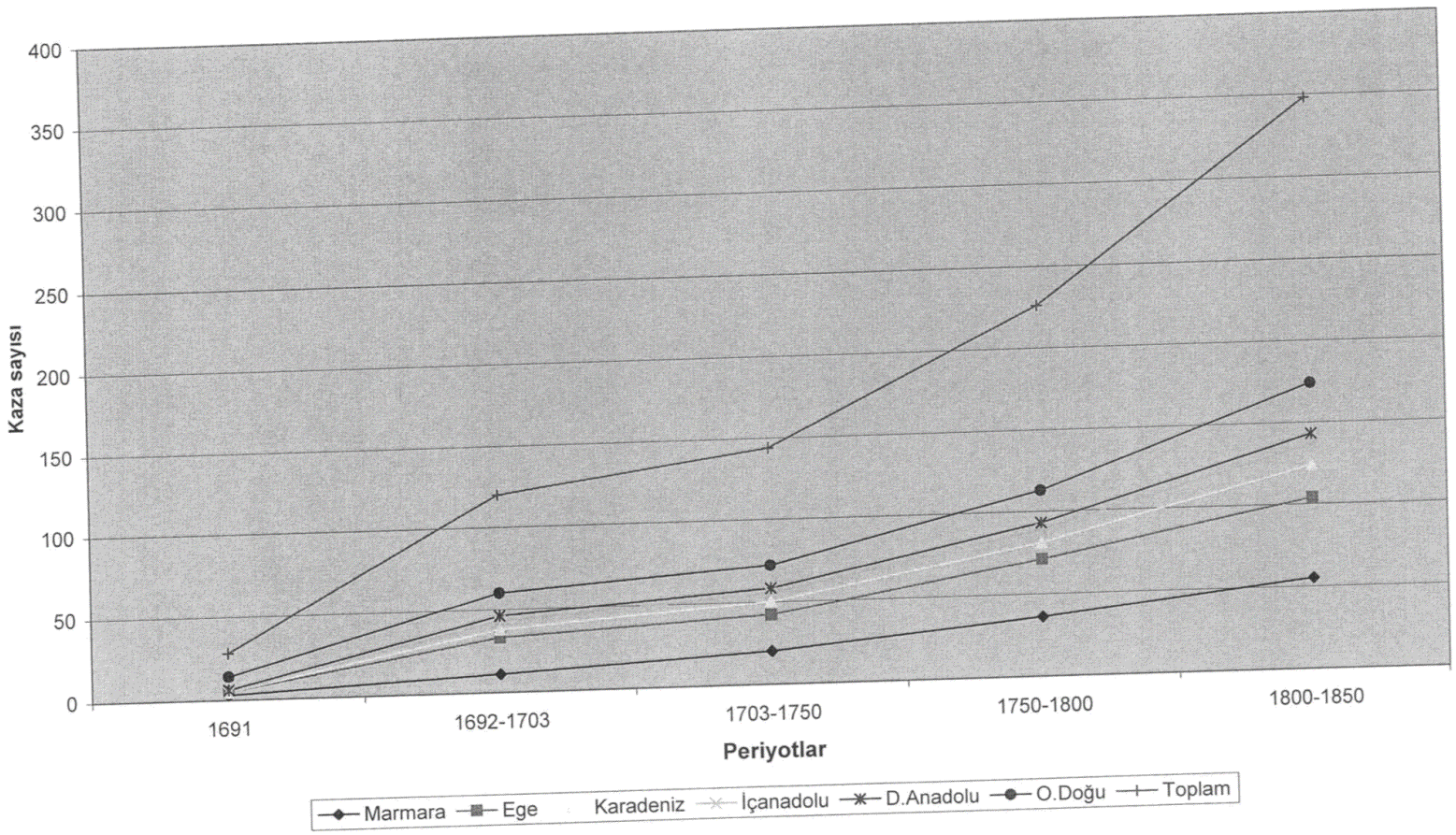
Yıllar	Doğu Rumeli	Makedonya	Doğu Trakya	Arnavutluk	Toplam
1691	7	14	1	5	27
1692-1703	27	63	17	13	120
1703-1750	28	63	17	13	121
1750-1800	50	82	22	17	171
1800-1850	53	92	29	18	192

Kaynak: BOA, MM 866,

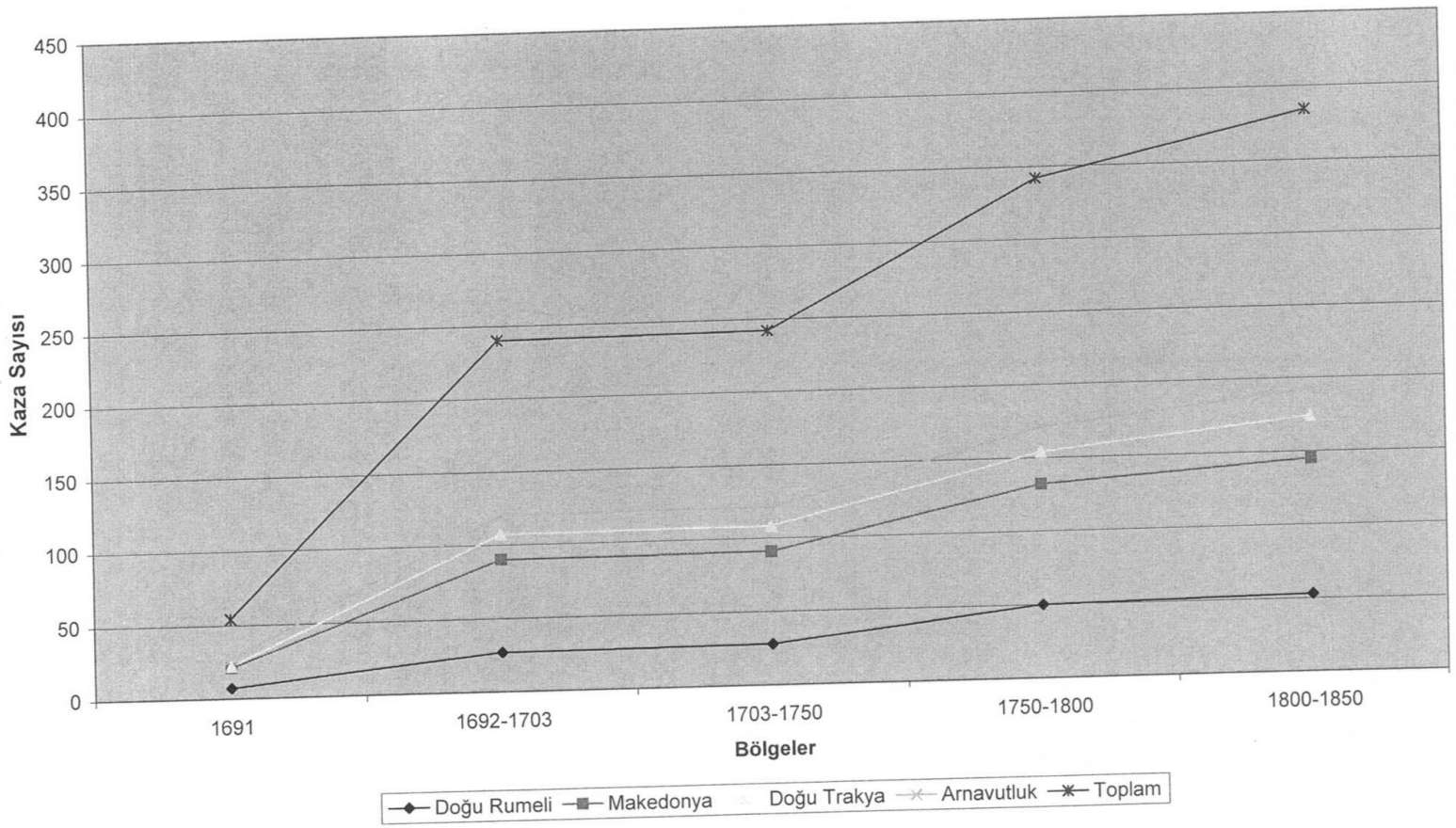
İmparatorluk Genelinde Tütün Ekilen Kazaların Rumeli ve Asya Topraklarındaki Dağılımı

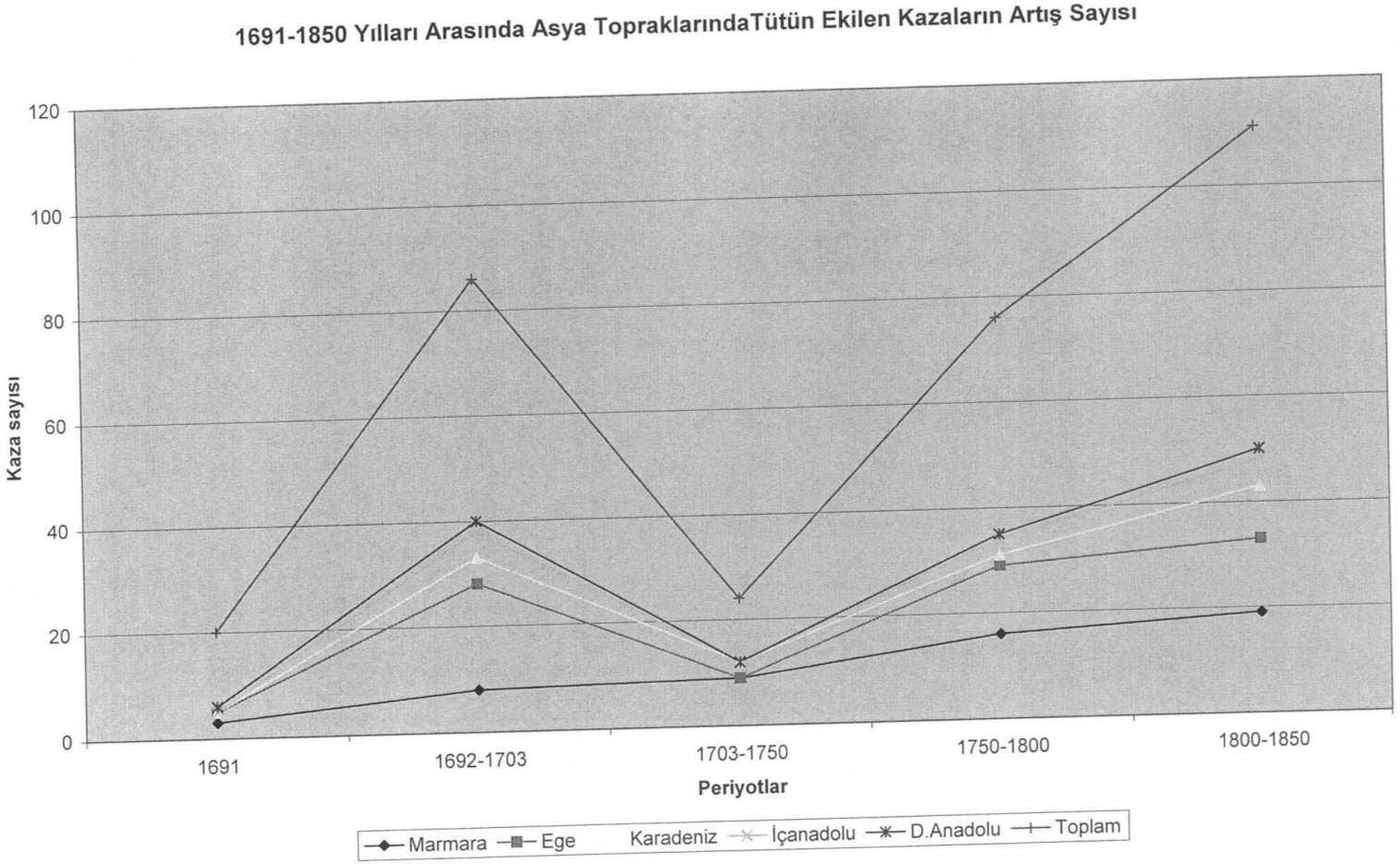

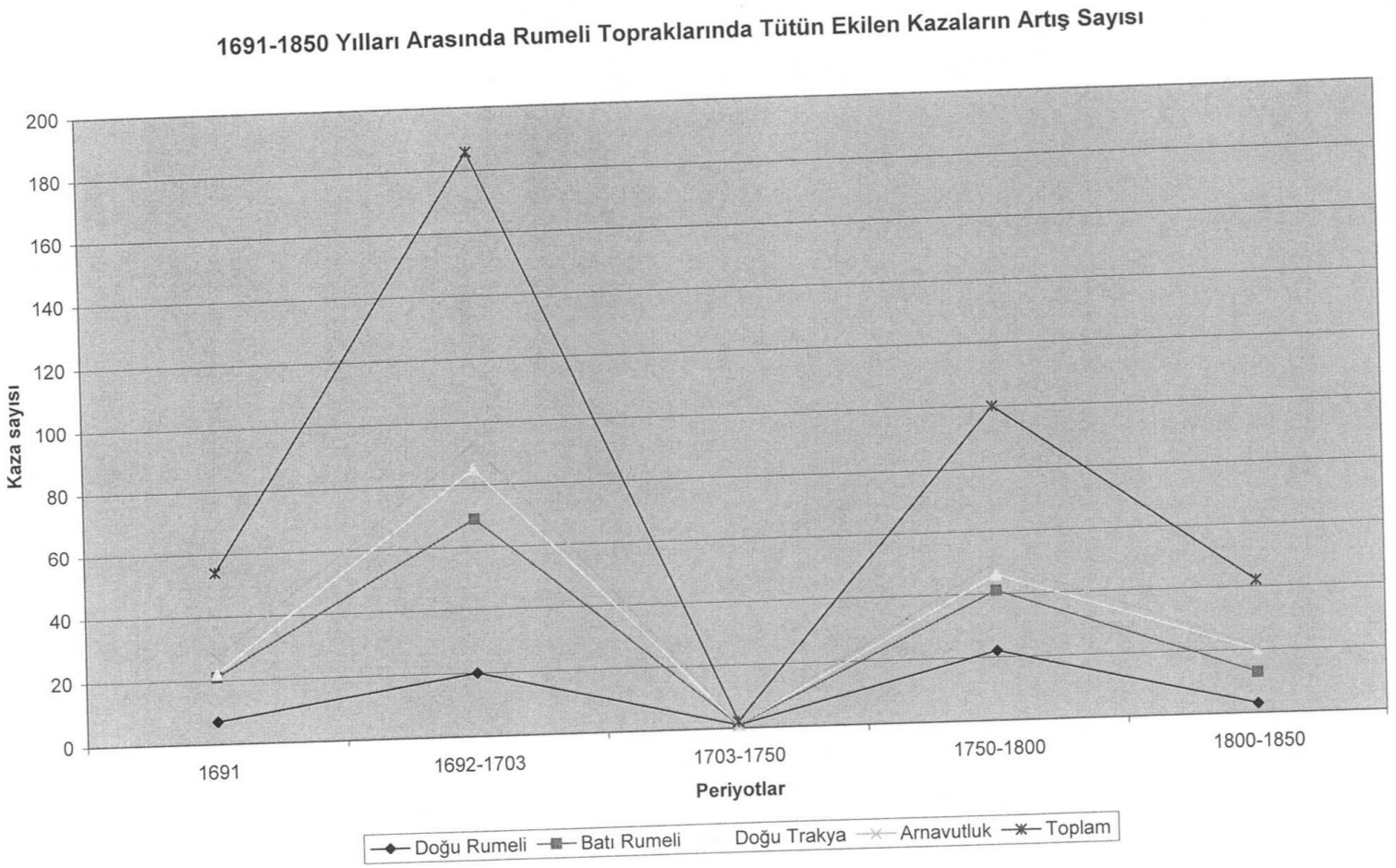
İmparatorluğun Asya Topraklarında Tütün Ekimi Yapılan Kazaların Bölgesel Dağılımı, 1691-1850

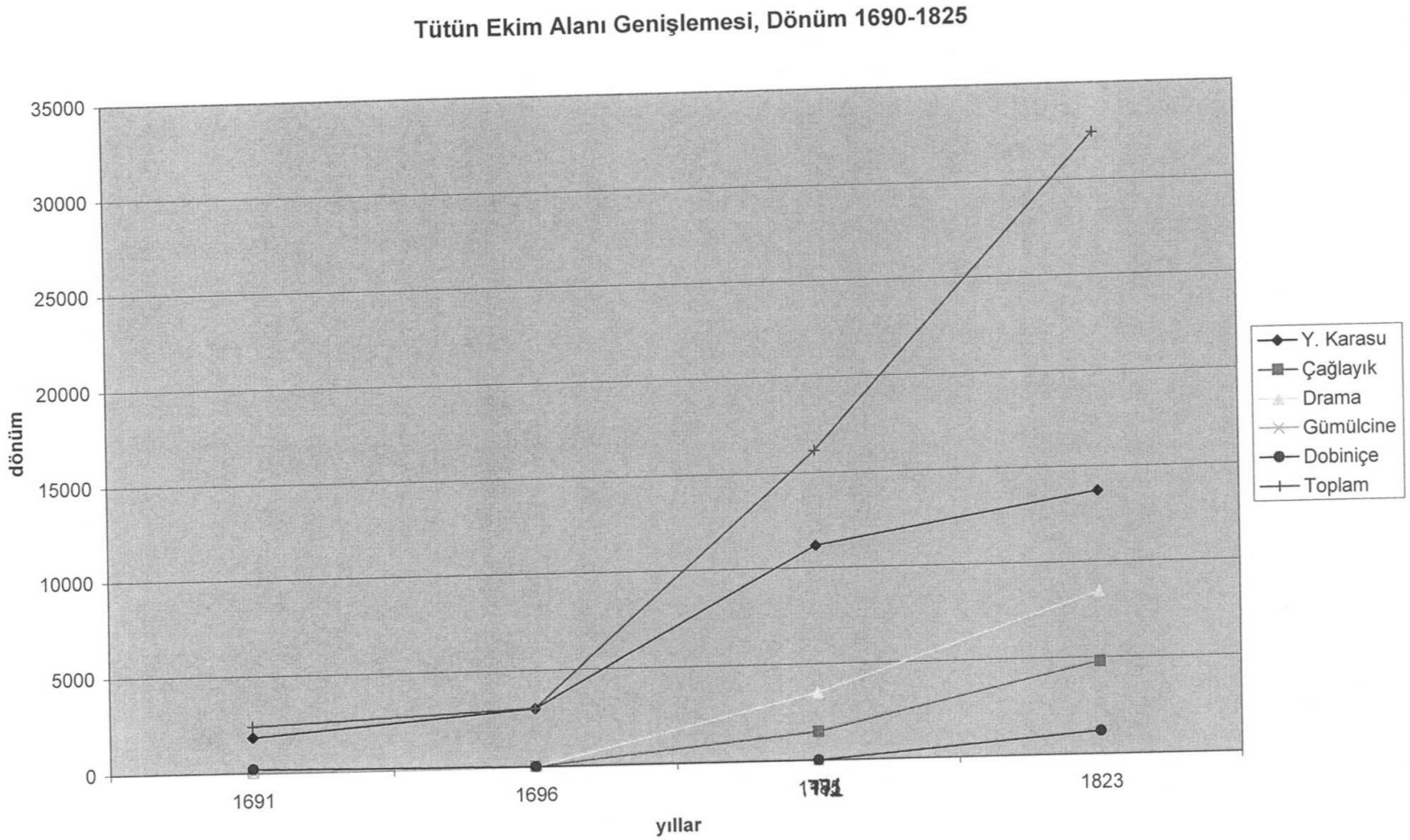

İmparatorluğun Rumeli Topraklarında Tütün Ekilen Kazaların Bölgesel Dağılımı, 1691-1850

1691-1850 Yılları Arasında Asya TopraklarındaTütün Ekilen Kazaların Artış Sayısı
120
100
80
60
40
20
0
Kaza sayısı
1691
1692-1703
1703-1750
1750-1800
1800-1850
Periyotlar
Marmara
Ege
Karadeniz
İçanadolu
D.Anadolu
Toplam

1691-1850 Yılları Arasında Rumeli Topraklarında Tütün Ekilen Kazaların Artış Sayısı
Kaza sayısı
200
180
160
140
120
100
80
60
40
20
0
1691
1692-1703
1703-1750
1750-1800
1800-1850
Periyotlar
Doğu Rumeli
Batı Rumeli
Doğu Trakya
Arnavutluk
Toplam

Tütün Ekim Alanı Genişlemesi, Dönüm 1690-1825
35000
30000
25000
20000
15000
10000
5000
0
dönüm
1691
1696
1823
yıllar
Y. Karasu
Çağlayık
Drama
Gümülcine
Dobiniçe
Toplam

Selanik'ten Fransa ve Avrupa Ülkelerine Tütün İhracatı (1722-1786)

Yıl	Fransa		Diğer Avrupa ülkeleri		Toplam Okka	Toplam Fiyat (Piastre)
	Okka	Piastres	Okka	Piastres		
1722	358864	48936	358864	48936	717728	97872
1734	224910	28917	237160	30492	462070	59409
1735	94010	11087	320810	41247	414820	52334
1736	3080	396	1140020	146574	1143100	146970
1737	769000	98883	280000	36639	1049000	135522
1738			400000	52245	400000	52245
1739	34000	4455	790000	102664	824000	107119
1750	102500	19687	700000	140000	802500	159687
1756	142480	24934	1993200	348810	2135680	373744
1763	30496	7878	2156040	437600	2186536	445478
1764			815900	292816	815900	292816
1765	13415	3577	611311	166327	624726	169904
1766	21558	5389	1384575	292244	1406133	297633
1768	22305	5762	742946	182606	765251	188368
1769	15191	3924	537706	139876	552897	143800
1770			1535204	464516	1535204	464516
1771			1652802	528672	1652802	528672
1776			1048730	400855	1048730	400855
1777			1064889	418236	1064889	418236
1778			1295518	633270	1295518	633270
1779			1054630	731134	1054630	731134
1780			20476	10238	20476	10238
1786			397186	201613	397186	201613

Kaynak: Svoronos, s. 262

Selanik Tütün İhracaatı

Yıl	Miktar (kg)	Frank
1843		295000
1845		286629
1846		436740
1847		470703
1848		452700
1849		393819
1850		553117
1865		510000
1866		464000
1867	3647000	289400
1868	2518000	137315
1869	900000	
1870	750000	
1871	82222	
1872	323035	

Kavala Tütün İhracaatı

Yıl	Miktar (kg)	Frank
1841	120000	
1842	300000	
1847	534000	430000
1850		466834
1862		1210000
1864		3700000
1865		2400000
1868	1200000	2990000
1869	1600000	3150000
1870	1650000	3070000
1871	1800000	5500000
1872	2310000	4186000
1873	3120000	6900000
1874	2200000	
1875	2776000	5556000

Kaynak: Themopoulou, c. II, s. 542

Selanik Tütün İhracaatı

Yıl	Frank
1810	93800
1816	121000
1818	545000
1820	531000
1822	396055
1823	161178
1825	328928
1826	1500851
1827	686084

Selanik Tütün İhracaatı

Yıl	Kg	OKKA
1810	521110	406165
1811	29000	22603
1816	96100	74903
1817	290300	226267
1818	44400	34606
1819	101800	79345
1820	435000	339050
1822	33100	25800
1823	5400	4210
1825	34000	26500

Kaynak: Themopoulou, c. II, s. 542-545

İngiltere'ye Tütün İhracaatı

Yıl	Rumeli	Ortadoğu	Mısır	Toplam
1836	27932	488	0	28420
1837	12816	3518	0	16334
1838	1	0	0	1
1839	0	3180	0	3180
1840	2118	6	0	2124
1841	10	63	10	83
1842	4947	0	143	5090
1843	191	0	433	724
1844	1362	0	115	1477
1845	10912	119	83	11114
1846	2181	998	114	3293
1847	3713	775	17171	21659
1848	4964	518	5016	10498
1849	25913	824	7538	34275
1850	123863	7	16491	140361
1851	609579	0	0	609579
1852	945948	0	0	945948
1853	533283	0	0	533283

Kaynak: Kütükoğlu, 1976, s. 127

Rusya'ya Tütün İhracaatı

Yıl	Pud	Kg
1802	2725	44418
1805	6990	113937
1812	6340	103342
1815	15936	259757
1820	20441	333188
1825	28820	469766
1830	13522	220409
1835	12154	198110
1840	9209	150107
1845	13798	224907
1850	45952	749017
1855	46430	756809
1860	71705	1687915
1865	46147	752196
1866	47220	769686
1870	124281	2025780
1875	110217	1796537
1880	33265	542220
1885	59906	976468
1890	77813	1268352
1895	34727	566050
1900	32679	532668

Kaynak: Obzor Vneşney Torgovli Possii, 1802-1900

ÇİFTÇİ ELİNDEKİ TÜTÜN FİYATLARI (RUMELİ)

Yıllar	I. Sınıf			II. Sınıf			III. Sınıf			Kaynak
			Ort.			Ort.			Ort.	
1688	50	60	55	10		10	4	6	5	D.MMK 46/121;MAD 17587, s. 3
1689							5	6	5,5	D.MMK 51/33, D.BŞM 592
1690				10		10	4	6	5	
1717									4	Svoronos, s. 78
1722									7	Svoronos, s. 78
1723									7	Svoronos, s. 78
1734									7	Svoronos, s. 78
1735									7	Svoronos, s. 78
1736									7	Svoronos, s. 78
1737									7	Svoronos, s. 78
1738									7	Svoronos, s. 78
1739									7	Svoronos, s. 78
1740									7	Svoronos, s. 78
1744									7	Svoronos, s. 78
1747									9	Svoronos, s. 76
1750									10,5	Svoronos, s. 78
1756									14,5	Svoronos, s. 78
1763									15	Svoronos, s. 78
1764									17,5	Svoronos, s. 78
1765									19,5	Svoronos, s. 78
1766									18	Svoronos, s. 78
1768									17,5	Svoronos, s. 78
1769									18	Svoronos, s. 78
1770									17	Svoronos, s. 78
1771									18	Svoronos, s. 78
1774									18	Svoronos, s. 78
1775									18	Svoronos, s. 78
1776	60		60	50		50			18	Svoronos, 76, 78, D.MMK 48/77
1777									18,5	Svoronos, s. 78
1778									19,5	Svoronos, s. 78
1779									24	Svoronos, s. 78
1780									27	Svoronos, s. 78
1781									26	Svoronos, s. 78
1782									26	Svoronos, s. 78
1784									26	Svoronos, s. 78
1785									26	Svoronos, s. 78
1786									26	Svoronos, s. 78
1787									26	Svoronos, s. 78
1788									26	Svoronos, s. 78
1791	360		360							MAD 10054, s. 2
1796	600	720	660	80		80			36	Felix de Beaujour, 77-85
1815						114				MAD 10101, s. 9
1826						300				MAD 10101, s. 196
1827						300				HH 26356
1853						315			180	A.MKT.MHM 55/100
1863	3240	2280	2760	1452	1830	1641	420	720	570	Rifat Önsoy, s. 75

ÇİFTÇİ ELİNDEKİ TÜTÜN FİYATLARI (ANADOLU)

Yıllar	I SINIF			II. SINIF			III. SINIF			Kaynak
			Ort.			Ort.			Ort.	
1691			20	10	15	7,5				MAD 866, s. 195, 201, 208, 224
1839			600							C.Maliye 2594
1863			1920				912	1008	960	Rifat Önsoy, s. 75.

ÇİFTÇİ ELİNDEKİ TÜTÜN FİYATLARI (ORTADOĞU)

Yıllar	I. SINIF			II. SINIF			III. SINIF			Kaynak
			Ort.			Ort.			Ort.	
1691						13			4	MAD 866, s. 227, 230, 232
1697			20							D.MMK.DHN 1/85
1728			40							Rhoads Murphey, 205-226
1851			300			240			180	A.MKT.MHM 41/4
1857			600			360			240	A.MKT.MVL 87/58
1863			3000			1440				Rıfat Önsoy, Ankara 1988, s. 75-76

Pazar Fiyatları (kıyye/akçe)

Yıllar	I. Sınıf	II. Sınıf	III. Sınıf	IV. Sınıf	Kaynak
1630	50	27	20		Kütükoğlu, 1040 Narh Defteri, s. 27
1688	100				KK 5036, D.MMK.DHN 23251
1689			25		D.MMK 51/33, 47/83
1690	120	90	60		MM 866, s. 17
1696	240	120	60		MM 866, s. 86
1776	300	120	60		D.MMK 48/77
1827	960	840	720		HAT 26356
1856	14400	7200	4800		A.MKT.NZD 202/54
1875		12000	9600	3600	

Selanik Üzerinden İstanbul'a Deniz Yoluyla Getirilen Makedonya Bölgesi Kaba Tütün Fiyat ve Masrafları (Tüccar Karı Dahil Değildir)						
Yıllar	Çiftçi Fiyatları	Kara Masrafları (Fiyatın % 70'i)	Gümrük Vergisi	Deniz Masrafları	Toplam	Kaynak
1688	5	3,5	4	4	16,5	D.MMK 46/121;MAD 17587, s. 3
1688	5	3,5	1	4	13,5	
1689	5,5	4	1	4	14,5	D.MMK 51/33, D.BŞM 592
1690	5	3,5	4	4	16,5	
1717	4	3	20	5	32	Svoronos, s. 78
1722	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1723	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1734	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1735	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1736	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1737	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1738	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1739	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1740	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1744	7	5	20	5	37	Svoronos, s. 78
1747	9	6,5	20	5	40,5	Svoronos, s. 76
1750	10,5	7,5	20	5	43	Svoronos, s. 78
1756	14,5	10	20	5	49,5	Svoronos, s. 78
1763	15	10,5	12	5	42,5	Svoronos, s. 78
1764	17,5	12	12	5	46,5	Svoronos, s. 78
1765	19,5	13,5	12	5	50	Svoronos, s. 78
1766	18	12,5	12	5	47,5	Svoronos, s. 78
1768	17,5	12	12	5	46,5	Svoronos, s. 78
1769	18	12,5	12	5	47,5	Svoronos, s. 78
1770	17	12	12	5	46	Svoronos, s. 78
1771	18	12,5	12	5	47,5	Svoronos, s. 78
1774	18	12,5	12	5	47,5	Svoronos, s. 78
1775	18	12,5	12	5	47,5	Svoronos, s. 78
1776	18	12,5	12	5	47,5	Svoronos, 76, 78, D.MMK 48/77
1777	18,5	13	12	5	48,5	Svoronos, s. 78
1778	19,5	14	12	5	50,5	Svoronos, s. 78
1779	24	17	12	5	58	Svoronos, s. 78
1780	27	19	12	5	63	Svoronos, s. 78
1781	26	18	12	5	61	Svoronos, s. 78
1782	26	18	12	5	61	Svoronos, s. 78
1784	26	18	12	5	61	Svoronos, s. 78
1785	26	18	12	5	61	Svoronos, s. 78
1786	26	18	12	5	61	Svoronos, s. 78
1787	26	18	12	5	61	Svoronos, s. 78
1788	26	18	12	5	61	Svoronos, s. 78
1791			15	6		MAD 10054, s. 2
1796	36	25	15	6	82	Felix de Beaujour, 77-85
1815			24	6		MAD 10101, s. 9
1826			48	6		MAD 10101, s. 196
1827			48	6		HH 26356
1853	180	126	520	6	832	A.MKT.MHM 55/100
1863	570	399	1140	6	2115	Rifat Onsoy, s. 75

Tütün Fiyat Dalgalanmaları (Selanik)

Yıllar	Fiyat (akçe/Okka)
1836	0
1842	276
1849	240
1850	228
1851	228
1852	264
1853	360
1854	300
1855	312
1856	552
1857	552
1859	528
1860	396

İhraç Tütün Fiyatları (Selanik)

Yıllar	Fiyat (Akçe/Okka)
1815	240
1819	240
1826	192
1836	180
1842	420
1850	348
1851	348
1852	408
1853	552
1854	456
1855	480
1856	828
1857	1320
1858	840
1859	792
1860	420

İhraç Tütün Fiyatları (Selanik)

Yıllar	Fiyat (F/kg)
1810	0,18
1826	0,61
1847	0,8
1868	2,49
1869	1,96
1870	1,86
1871	3,05
1872	1,81
1873	2,21
1875	2

Kaynak: Themopoulou, s. 546-547

Tütün Fiyatları (Kırım Bahçesaray)

Yıl	I.Sınıf Tütün	II. Sınıf Tütün	III. Sınıf Tütün	Kaynak
1666	25-30		15	917/10 v. 25b-26a, 55b-56a
1668			20	917/19 v. 134b
1675			7	917/21, v. 98b
1676			10	917/24, v. 94b
1684			10	917/25, v. 88a
1705			12	917/39
1715			13	917/46, v. 77b
1744	140-300	70-90	35-50	917/66, v. 48b, 81b-82a
1749	200-320	80-175	30-60	917/70, v. 61a, 66a
1750		150-200		917/70, v. 56b
1761	500-600	200-350	100	917/81, v. 33a; 917/83, v. 70a
1766			200	917/87, v. 68a
1783			60-80	917/114, v. 18a (beşlik akçedir)

Kıyılmış tütün Fiyatları (Kırım Bahçesaray)

Yıl	Fiyat	Kaynak
1705	25	917/39
1715	15	917/46, v. 77b
1744	50	917/66, v. 48b
1761	200	917/83, v. 70a

İstanbul Tütüncü Esnafı Tablosu (1782-1831)

Semt	Dükkan	Mahzen	Müslim	Zımmi	Yahudi	Kadim	Yeni
Zindan Kapısı Harici Duhan Gümrüğü tahtı ve Civarı	64	2	17	43	6	38	28
Tahmis Etrafında Taş Mahzenler	44	2	44	2	0	33	13
Tahtelkale	9	0	7	2	0	4	5
Süleymaniye	7	0	6	1	0	7	0
Tiryaki Çarşısı	7	0	6	1	0	7	0
Vefa	9	0	6	3	0	6	3
Odun Kapısı	9	0	5	4	0	6	3
Ayazma Kapısı dahilinde Küçük Pazar etrafı	10	0	7	3	0	8	2
Ayazma Kapısı dahilinde Hacı Kadın Hamamı	3	0	2	1	0	3	0
Zeyrek Yokuşu	6	0	6	0	0	4	2
Azablar Yokuşu	8	0	7	1	0	5	3
Balıkpazarı Harici	8	0	7	1	0	4	4
Bahçekapısı Harici	6	1	3	4	0	6	1
Bahçekapısı Dahili	7	0	5	2	0	3	4
Meydancık	3	0	3	0	0	3	0
Hoca Paşa Tarikinde	17	1	15	3	0	13	5
Sadrazam Kapısı isalinde	14	0	5	9	0	12	2
Ayasofya-i Kebir etrafı	14	0	9	4	1	6	8
Ayasofya Cebehane etrafı	22	1	18	4	0	17	6
Arslanhane etrafı	6	0	4	2	0	5	1
Kabasakal Camii etrafı	4	0	1	3	0	2	2
Zor Pilav	1	0	0	1	0	1	0
Akbıyık	7	0	5	2	0	7	0
Atmeydanı Ayasofya tarafı	7	0	2	5	0	6	1
Atmeydanı Defterdar Kapısı tarafı	3	0	0	3	0	3	0
Atmeydanı Dikilitaşa gelince cadde	14	0	10	4	0	9	5
Dikilitaş etrafı	5	0	5	0	0	4	1
Vezirhanı tarafı	4	0	0	4	0	2	2
Tavuk Pazarı	8	0	4	4	0	3	5
Elçi Hanı tarafı	6	0	4	2	0	5	1
Sandıkçılar içinde	4	0	4	0	0	4	0
Irgad Pazarı	4	0	1	3	0	4	0
Irgad Pazarında Parmak Kapı dahili	8	0	4	4	0	6	2
Esir Pazarı tarafı	4	0	2	2	0	4	0

Balmumcular Parmak Kapısı etrafı	3	0	3	0	0	2		1
Sultan Bayezıt Camii Göncüler Kapısı	6	0	5	1	0	4		2
Buğdaycılar	14	0	8	6	0	10		4
Simkeşhane etrafı	10	0	7	3	0	8		2
Sultan Bayezıt Hamamı	16	0	12	4	0	14		2
Ragıb Paşa Türbesi	5	0	4	1	0	5		0
Laleli	4	0	3	1	0	4		0
Laleli Camii	17	0	15	2	0	16		1
Kazasker Hamamı etrafı	5	0	2	3	0	4		1
Kırkdört Kapısı	5	0	5	0	0	4		1
Aksaray	23	0	19	4	0	15		8
Aksaray Caddesinde Mütevelliler tarafı	9	0	9	0	0	5		4
Horhor tarafı	5	0	4	1	0	5		0
Sarachane Kolluğu etrafı	5	0	4	1	0	3		2
Haffaf Hanenin Büyük Karaman tarafı	9	0	6	3	0	8		1
Sultan Mehmed derununda	6	0	6	0	0	3		3
Küçük Karaman tarafı	29	0	28	1	0	25		4
Çırçır tarafı	7	0	7	0	0	7		0
At Pazarı tarafı	6	0	6	0	0	6		0
Kırk Çeşme tarafı	8	0	8	0	0	5		3
Sarachane başında Şehzade tarafı	4	0	3	1	0	4		0
İbrahim Paşa Hamamı etrafı	15	0	10	5	0	11		4
Haffaflar ve Kurabiyeciler içinde	17	0	11	6	0	12		5
Sultan Bayezıt Havlısı	7	0	4	3	0	3		4
Eski Saray Mercan tarafı	5	0	4	1	0	4		1
Mercan Çarşısı	9	0	5	4	0	8		1
Valide Hanı tarafı	3	0	1	2	0	3		0
Uzun Çarşı Başında	4	0	4	0	0	2		2
Tahtelkale	9	0	9	0	0	9		0
Hasırcılar içinde	1	1	0	2	0	2		0
Ketancıların Helvacı Kapısından Paşa tarafı	14	0	7	4	3	10		4
Mahmud Paşa tarafı	17	0	8	6	3	14		3
Mahmud Paşa'da Nerd Ayağı mahalli	9	0	3	6	0	9		0
Mahmud Paşa Camiinin Çörekçi Kapısı	4	0	3	1	0	4		0
Mahmud Paşanın Terlikçiler Kapısı tarafı	11	0	5	6	0	11		0
Sultan Ahmed'de At Meydanının alt tarafında olan çarşılar	5	0	4	1	0	4		1

Nalband nam mahallin etrafı	4	0	2	2	0	3	1
Küçük Ayasofya	8	0	2	6	0	4	4
Kadırga Limanı	6	0	2	4	0	4	2
Kumkapı Kolluğu	11	0	7	4	0	7	4
Gedik Paşa etrafı	8	0	6	2	0	7	1
Tavşan Taşı	2	0	0	2	0	2	0
Kumkapı etrafı	8	0	3	5	0	8	0
Kumkapı Harici	4	0	3	1	0	4	0
Kumkapı dahili	6	0	4	2	0	6	0
Kumkapı dahilinde İbrahim Paşa etrafı	5	0	4	1	0	5	0
Kumkapı dahilinde Nişancı	5	0	2	3	0	3	2
Musalla	7	0	2	5	0	7	0
Lanka etrafı	8	0	2	6	0	5	3
Lanla Kapısı harici	7	0	2	5	0	6	1
Lanka Kapısı dahilinde	15	0	7	8	0	10	5
Davud Paşa İskelesi	7	0	7	0	0	7	0
Ağa Hamamı etrafı	3	0	2	1	0	2	1
Samatya etrafı	17	0	8	9	0	12	5
Mirahur etrafı	6	0	3	3	0	4	2
Yedikule	14	0	14	0	0	13	1
Koca Mustafa Paşa etrafı	16	0	16	0	0	15	1
İmaret etrafı	4	0	4	0	0	4	0
İmaret'de Elhace Kadın tarafında	6	0	3	3	0	4	2
Uzunca Ova	2	0	1	1	0	2	0
Sulu Manastır etrafı	13	0	2	11	0	8	5
Çınar	10	0	5	5	0	10	0
Avrat Pazarı	6	0	6	0	0	6	0
Cerrah Paşa etrafı	1	0	1	0	0	1	0
Sofular	3	0	3	0	0	3	0
Kışlalar Kapılarından Ağa Kapısı	9	0	7	2	0	7	2
Kız Taşı	5	0	4	1	0	3	2
Sultan Mehmed Cicarında Haydar Paşa Çarşısı ve etrafı ve Ci	6	0	6	0	0	6	0
Küçük Mustafa Paşa Çarşısı	5	0	5	0	0	2	3
Cibali Kapısı	7	0	0	5	2	6	1
Un Kapanı tarafına Haric-i Surda olan dükkanlar	13	0	7	2	4	13	0
Un Kapanı haricinde	12	0	7	5	0	7	5

Odun Kapısı harici	6	0	3	3	0	4	2	
Zindan Kapısı harici	13	1	8	6	0	4	10	
Cibali Kapısı derununda Üskübü Çarşısında	9	0	5	4	0	9	0	
Unkapanı Kapısı dahilinde	9	0	3	6	0	7	2	
Sultan Mehmed civarında Yeni Hamam	4	0	4	0	0	4	0	
Kadı Çeşmesi	5	0	4	1	0	5	0	
Müfti Hamamı	4	0	4	0	0	3	1	
Fener Kapısı haricinde	9	0	2	7	0	6	3	
Fener Kapısı dahilinde	10	0	5	3	2	8	2	
Balat dahilinde	25	0	7	6	12	20	5	
Balat Kapısı haricinde	19	0	7	7	5	17	2	
Eyvan Saray harici	3	0	2	0	1	3	0	
Eyvan Saray dahili	13	0	4	7	2	10	3	
Sultan Hamamı tarafı	4	0	2	2	0	4	0	
Aksaray Kapısı dahili	3	0	3	0	0	3	0	
Salma Tomruk	7	0	6	1	0	6	1	
Dırağman etrafı	8	0	8	0	0	7	1	
İsmail Efendi Camii etrafı	4	0	3	1	0	2	2	
Sultan Selim Camii etrafı	10	0	8	2	0	7	3	
Çarşamba Pazarı	4	0	2	2	0	4	0	
Sultan Mehmed civarında Nişancı Paşa etrafı	4	0	2	2	0	3	1	
Mehmed Ağa Hamamı etrafı	3	0	2	1	0	2	1	
Zincirli Kapı etrafı	4	0	2	2	0	2	2	
Dörtyol Ağzı	3	0	3	0	0	3	0	
Karagümrük etrafı	10	0	10	0	0	8	2	
Acı Çeşme etrafı	6	0	5	1	0	5	1	
Edirne Kapısı Hamamı	16	0	14	2	0	10	6	
Keçeciler	13	0	11	2	0	12	1	
Topkapı etrafı	15	0	13	2	0	13	2	
Şehremini	9	0	9	0	0	9	0	
Altı Mermer	5	0	3	2	0	4	1	
Mimar Çarşısı	7	0	7	0	0	7	0	
Silivri Kapısı etrafı	5	0	5	0	0	5	0	
Hekimoğlu Camii	6	0	5	1	0	5	1	
Davud Paşa	13	0	12	1	0	9	4	
Haseki etrafı	4	0	4	0	0	4	0	

Yusuf Paşa Çeşmesi etrafı	10	0	6	4	0	9	1
Kalıçacılar Köşkü	8	0	6	2	0	5	3
Latif Paşa	8	0	6	2	0	7	1
Nakkaş Paşa	3	0	3	0	0	2	1
Küçük Hamam	3	0	3	0	0	3	0
Odabaşı Çarşısı	7	0	7	0	0	7	0
Macuncu etrafı	7	0	7	0	0	6	1
Kalender Çeşmesi	8	0	5	3	0	8	0
Taş Kasab	4	0	4	0	0	4	0
Sarıkez etrafı	7	0	7	0	0	6	1
Kışlalar etrafında Karaköy Kapısı	4	0	4	0	0	4	0
Şeyh Ali Paşa ve Hüsrev Paşa etrafı	12	0	8	4	0	9	3
Eyüb Kazası	38	0	34	0	4	32	6
Otakçılar	7	0	7	0	0	6	1
Beşiktaş	3	0	1	2	0	2	1
Galata-Tophane- Kasımpaşa	23	0	22	1	1	14	9
Fındıklı	18	0	18	0	0	17	1
Beyoğlu etrafı	15	0	7	8	0	10	5
Saray-I Hümayun tarafı	33	0	11	22	0	21	12
Galata Kapısı dahilinde	77	1	49	21	8	67	11
Meyt Kapısından Kasım Paşa tarafında olanlar	25	0	23	1	1	22	3
Zincirli Kapı	21	0	21	0	0	19	2
Kulaksız	6	0	4	1	1	4	2
Üsküdar	139	0	115	16	8	126	13
Kadıköy	9	0	7	2	0	6	3
Toplam	**1734**	**10**	**1207**	**473**	**64**	**1379**	**365**

Kaynak: MAD 9980

Müslim-G.Müslim Esnafın İstanbul Suriçindeki Dağılımı Tablosu								
Gruplar	1696	Toplam Esnafa Oranı %	1782	Toplam Esnafa Oranı %	Sayısal Artış Oranı %	1830	Toplam Esnafa Oranı %	Sayısal Artış Oranı
Müslüman	283	99,65	713	66	152	889	67	25
Zımmi	1	0,35	331	31	33000	399	30	21
Yahudi	0	0	37	3	3700	41	3	11
Toplam	**284**	**100**	**1081**	**100**		**1329**	**100**	

Müslim-G.Müslim Esnafın Galata Kazasındaki Dağılımı Tablosu								
Gruplar	1696	Toplam Esnafa Oranı %	1782	Toplam Esnafa Oranı %	Sayısal Artış Oranı %	1830	Toplam Esnafa Oranı %	Sayısal Artış Oranı
Müslüman	37	100	174	80	370	172	72	-1
Zımmi	0	0	35	16	3500	56	23	60
Yahudi	0	0	8	4	800	11	5	38
Toplam	**37**	**100**	**217**	**100**		**239**	**100**	

Müslim-G.Müslim Esnafın Üsküdar Kazasındaki Dağılımı Tablosu								
Gruplar	1696	Toplam Esnafa Oranı %	1782	Toplam Esnafa Oranı %	Sayısal Artış Oranı %	1830	Toplam Esnafa Oranı %	Sayısal Artış Oranı
Müslüman	29	100	103	83	255	112	81	8
Zımmi	0	0	13	10	1300	18	13	38
Yahudi	0	0	8	7	800	8	6	0
Toplam	**29**	**100**	**124**	**100**		**138**	**100**	

Müslim-G.Müslim Esnafın Eyüb Kazasındaki Dağılımı Tablosu								
Gruplar	1696	Toplam Esnafa Oranı %	1782	Toplam Esnafa Oranı %	Sayısal Artış Oranı %	1830	Toplam Esnafa Oranı %	Sayısal Artış Oranı
Müslüman	14	88	48	96	243	34	89	-29
Zımmi	0	0	0	0	0	0	0	0
Yahudi	2	12	2	4	0	4	11	100
Toplam	**16**	**100**	**50**	**100**		**38**	**100**	

Müslim-G.Müslim Tütüncü Esnafı Yıllara Göre Artış Oranları Tablosu												
	Müslim	Artış Oranı	Toplam Esnaf İçindeki Oranı %	Zımmi	Artış Oranı %	Top. Esnaf İçindeki Oranı	G.Müs. Esn.İçindeki Oranı %	Yahudi	Artış Oranı %	Toplam Esnaf İçindeki Oranı %	G.Müs. Esnaf İçindeki Oranı
1696	363		99	1				2			
1782	1038	186	71	379	37800	35	87	55	2650	4	13
1830	1207	16	69	473	25	37	88	64	16	4	12

Müslim-GayriMüslim Tütüncü Esnafı Genel Artış Tablosu					
Gruplar	**1696**	**1830**	**Artış Oranı %**	**Toplam Esnafa Oranı %**	**Toplam G.Müslim Esnafı İçinde Oranı**
Müslüman	363	1207	233	69	
Zımmi	1	473	47200	37	88
Yahudi	2	64	3100	4	12
Toplam	366	1744		100	100

Kazalarda Bulunan Tütüncü Esnafının Toplam esnaf Sayısına Oranları							
Kaza Adı	1696	%	1782	%	1830	%	Ortalama %
İstanbul	284	78	1081	73	1319	76	76
Galata	37	10	217	15	239	14	13
Üsküdar	29	8	124	9	148	8	8
Eyüb	16	4	50	3	38	2	3
Toplam	366	100	1472	100	1744	100	100

Tütüncü Esnafının Kazalara Göre Sayısal Artış Oranı (1696-1830)

Kaza Adı	1696	1830	Ortalama %
İstanbul	284	1319	365
Galata	37	239	546
Üsküdar	29	148	410
Eyüb	16	38	137,5
Toplam	366	1744	

Kazalardaki Tütüncü Esnafının Yıllara Göre Artış Oranları					
Kaza Adı	1696	1782	%	1830	%
İstanbul	284	1081	281	1319	22
Galata	37	217	486	239	10
Üsküdar	29	124	327,5	148	19
Eyüb	16	50	212,5	38	-24

Kaynak: BOA, MM 9980

İMPARATORLUKTA İÇ TİCARETTEN ALINAN TÜTÜN GÜMRÜK VERGİLERİ

Yıllar	I.Sınıf	II. Sınıf	III. Sınıf	IV. Sınıf	Ortalama	Ruhsatiye	Müruriye	Bey'iyye	Sarfiyat	Toplam Ortalama
1688	10			4	7					7
1688	****	****	****	****	1					1
1690	10			4	7					7
1696	60	40		20	40					40
1759	24	15		12	17					17
1791	30	21	18	15	21					21
1803	39	27	24	21	28					28
1813	42	30	27	24	31					31
1826	84	60	54	48	62					62
1835	96	72	66	60	74					74
1840	192	144	132	120	147					147
1844	288	216	165	144	203					203
1852	*	*	*	*	400					400
1853	*	*	*	*	400	120				520
1856	*	*	*	*	400	240				640
1859	720	360	120	0	400	420				820
1862	2880	1440	720	0	1680	420				2100
1862	*	*	720	0	1500	420		**		1920
1864	1440	1440	1440	0	1440	0	1440			1440
1868	2880	1440	720	0	1680	0	1680			1680
1874	360	360	360	0	360	0	360	**	1920	2280
1875	360	360	360	0	360	0	360		2250	2610
1878	600	600	600	0	600	0	600		2250	2850
1879	600	600	600	0	600	0	600	**	3375	3975

* işaretli olanlar tahmini fiyatlardır.

** işaretli olanlar bey'iyye vergisi olup ortalamaya dahil edilmemiştir.

*** müruriye sütununa yazılan değer gümrük vergisi değeridir. İsim değişikliği olduğu için ayrı bir sütuna da yazdım belli olsun diye

**** 1688 yılındaki % 12,5 tarifesi tahmini ortalaması

İTHAL TÜTÜN GÜMRÜK VERGİLERİ

Yıllar	Tütün	Tenbakü	Tütün Mamülleri	Eflak-Boğdan-Sırbistan Tenbakü ve Tütün mamülleri
1598	3%	***		
1761	***	24		
1791	***	30		
1794	3%	30		
1803	3%	45		
1813	3%	48		
1830	3%	4%		
1839	5%	5%		
1851*	5%	5%		
1862**	X	75%	70%	
1865	X	75%	75%	67%
1876	X	75%	75%	75%

*1851 yılında % 20 indirimli % 5 gümrük vergisi alınmaya başladı
**1861 yılında ham tütün ithali yasaklandı
*** Bu yıllarda tütünde 1790'lara kadar ithalat yok

TÜTÜN TARIMINDAN ALINAN VERGİLER

Yıllar	Timar Öşrü	Nısıf Vergi	Dönüm Resmi	Öşür Vergisi	Zer'iyye	Toplam
1604	10%					10%
1691*	10%	40%				50%
1697	330	X	336			666
1830	480		336			816
1840			X	10%		10%
1844			X	10%	90	% 10+90
1851			X	10%	156	% 10+156
1852				20%	X	20%
1853				10%		10%

* 1691 yılında başlatılan nısıf vergi % 50 oranında çiftçiden alınıyor ve alınan miktardan %10'luk timar öşrü sahib-i arza veriliyordu. Bu nedenle devlet payına düşen miktar % 40 idi.

TÜTÜN İHRAÇ GÜMRÜK VERGİLERİ

Yıllar	İç Gümrük Vergisi Ortalaması	İhraç Vergisi (Rumeli)	İhraç Vergisi (Ortadoğu)	Toplam (Rumeli)	Toplam (Ortadoğu)
1688		3%	3%		
1688		3%	3%		
1690		3%	3%		
1696		3%	3%		
1728	40	6	3%	46	40
1729	40	6	5	46	45
1759	17	6	5	23	22
1791	21	6	5	27	26
1803	28	9	5	37	33
1813	31	9	5	37	33
1826	62	18	10	80	72
1835	74	18	10	80	72
1839		12%	12%	75	
1851*		12%	12%		
1861**	0	0	0	0	0

* 1851 tarifesiyle piyasa fiyatından % 16 indirim yapıldıktan sonra % 12 ihraç gümrüğü alınmaya başladı.

EK 1. (BOA, KK, 71, s. 76.)

«Edirne kadısına hüküm ki, bir iki seneden beri İngilizden tabaga namında bir yaprak gelüb ol yaprak lüle içine konılub şem'le yanub kamış ve gayrı nesne ile peyda olan duhanı halkın ba'zısı mukaddema içmekle ekser halk mu'tad olub memalik-i mahrusamda olan bilad ve kurada ol yaprak ekilüb bazarlarda bey' olunub ulema ilme şuglden ve huteba ve e'imme hıdmetlerinden ve sair ehl-i hiref dahi san'atlarından kalub leyl ü nehar kahvehanelerde ve esvakda ol duhanı çekmekle mukayyed olub ve nice kimesne mariz olub ve ol marazından helak oldukları i'lam olunmağın min ba'd ol makule yaprak memalik-i mahrusamda ekilmeyüb ve bey' olunmayub ve duhan çekilmemek babıbda ferman-ı alişanım sadır olmuşdur. Buyurdum ki, vusul buldukda bu babda sen bizzad mukayyed olub evvela taht-ı kazanda bazargahlarda ve mecma'-i nas olan mahallerde muhkem tenbih ve nida etdiresin ki, ol duhan içün mevzu' olan tabaga yaprağın kimesne ekmeyüb ve hafiyyeten ve aleniyyeten bey' etmeyüb ve kahvehanelerde ve esvak ve büyutda a'yan ü eşrafdan ve sani' ve şerifden ve kullarımdan bir ferd duhan çekmekle mukayyed olmayub ulema ilmiyle, e'imme ve hüteba ve sair ehl-i cihad hıdmetleriyle ve ehl-i sanayi san'atlarıyla ve dirlik tasarruf iden kullarım me'mur oldukları umur ıle olalar. Ba'de't-tenbih emrime ita'at itmeyüb yaprak eküb bey' idenler ve duhan çekenler her kim olursa olsun ele getirüb haklarından gelesin. Bu emrimin icrasında ziyade tekayyüd idüb ihmal ve musaheleden be-gayet ihtiyat eyleyesin.

- Bir sureti Filibe ve Sofya ve sair Rumili'nde vaki olan kadılara.
- Bir sureti Budin muhafazasında olan Vezir Ali'ye.
- Bir sureti Haleb Beylerbeyisine.
- Bir sureti Şam Beylerbeyine ve kadısına.
- Bir sureti Belgrad kadısına.

Bir sureti Bursa kadısına . »

EK 2. (BOA., MHM, 80, s. 232.)

«Akza kuzati'l-müslimin evla vülati'l-muvahhidin ma'denü'l-fazli ve'l-yakin hüccetü'l-hakk-ı ale'l-mürselin, bi-mezid-i inayeti'l meliki'l-mu'in mevlana Manisa kadıları zidet feza'ilehu ve mefahirü'l-kuzat ve'l-hükkam ma'denü'l-fezaili ve'l-kelam Saruhan sancağında vaki' olan kadılar zide fazluhum tevki'-i refi'-i hümayunum vasıl olacak ma'lum ola ki, Kilar-i Amirem içün lazım gelen balmumu miri tarafından ekseri liva-ı mezbureden kantarı bin dörder yüz akçaya cem' olunagelmiş iken haliya balmumu cem'ine me'mur vardıkda vilayet-i mezbure ahalisi duhan içmek mu'tad itmekle balmumunu kantarı iki bin dörder akçeye füruht olunmağla miriye külli gadr olduğundan gayrı kıllet üzere olmağla ba'is liva-i mezburede vaki' olan kasabat ve kurada duhan içenler men' olunması mühimmatdan olduğu i'lam olunmağın men' olunması emrim olmuşdur. Buyurdum ki hükm-i şerifimle kıdvetü'l-emasil ve'l-akran Mehmed zide kadrühu vusul buldukda bu babda her birinüz onat vechile mukayyed olub dahi taht-ı kazanızda vaki' olan kasabat ve kura ve mecma'-i nas olan yerlerde muhkem tenbih etdiresiz ki min-ba'd emrime muhalif duhan içmeyeler ve içdirmeyesiz ve bağçelerde dahi ekdirmeyesiz, men' ve def' eyleyesiz, memnu' olmayanları ism ve resimleri ile yazub arzeyleyesiz. Şöyle ki ba'de't-tenbih mütenebbih olmayub bu hükm-i hümayunumdan sonra yine duhan içmekle ferman olunan balmumu ziyadeye furuht i'lam olun[may]a bu babda kat'a özrünüz makbul ve cevabınız mesmu' olmayub mes'ul ve muateb olmanuz mukarrerdir, ana göre mukayyed olub muma'leyh kulum mübaşeretiyle men' ve def' eyleyesiz, şöyle bilesiz alamet-i şerife i'timat kılasız. Tahriren fi evasıt-ı şehr-i Muharrem li-senete selase ve ışrin ve elf[Şubat 1614].»

EK 3. (MHM 82, s. 228, hüküm 343.)

«Ba-hatt-ı Hılmi Çelebi.

Sabıka Karaman Beğlerbeğisi olup hala Hızane-i Amirem'ün Karaman canibi Defterdarı olan Mehmed Paşa'ya ve Konya kadısına hüküm ki:

Bundan akdem etraf u eknafa evamir-i şerife gönderilüp; "min-bad kimesne tütün yaprağın eküp biçmeyüp ve bazarlarda bey u şira itmeyüp ve kahve-hanelerde ve mecma-ı nas olan mahallerde bir ferd tütün içmeyüp herkes kendü hallerinde ve kar u kisblerinde olmaları" fermanum olmışken hala bazı kemesneler memnu olmayıp rıza-yı hümayunuma muhalif bağçelerde ve tarlalarda tütün yaprağın eküp ve biçüp bazarlarda ve dükkanlarda bey u şira eyledüklerinden gayri ehl-i sanayı kar ve kisbden kalup çarşularda ve dükkanlarda ve sayir mecma-ı nas olan mahallerde tütün çeküp bu makule tütüne mübtela olanlar hıdmetlerine varmayıp dayima bu ahval ile mukayyed olmalarıyla balmumunun bahaya çıkmasına baıs oldukları ilam olunmağın, ol makule tütün yaprağın eküp biçenler ve bazarlarda bey u şira idenler enva-ı haka[re]te müstehıkk olmışlardur. İmdi; tütün yaprağınun ekip biçilmesi ve bazarlarda ve dükkanlarda alınup satılması ve tütün içilmesi ref olunup min-bad men olunmak babında ferman-ı ali-şanum sadır olmışdur. Buyurdum ki:

Vusul buldukda, bu babda sadır olan ferman-ı celilü'l-kadrüm üzre amel idüp dahı taht-ı hükumetinüzde olan kasabat u kura vü bazarlarda ve sayir mecma-ı nas olan mahallerde muhkem tenbih ü nida itdüresiz ki, min-bad bir ferd bağçelerde ve tarlalarda tütün yaprağın eküp biçmeyüp ve bazarlarda ve sayir dükkan ve mecma-ı nas olan yirlerde bey u şira itmeyüp ve kimesne tütün içmeyüp ehl-i sanayı herkes kendü hallerinde ve kisb ü karlarıyla mukayyed olalar ve tütün yaprağı bulunan yirler ve bağçe vü tarlalarda kata bir ferde teallül itdürmeyüp ihrak itdüresiz ve anun gibi bundan memnu olmayıp bağçelerde ve tarlalarda tütün yaprağın eküp biçenler ve bazarlarda ve mecma-ı nas olan mahallerde alup satanlar ve tütün içenlerden her kim olursa olsun ism ü resmleriyle yazup arzeyleyesin ki, sonradan haklarında emrüm ne vechile sadır olursa mucebiyle amel oluna.

Bir sureti, Kangırı sancağında olan kadılara.

Bir sureti, Adana ve Payas ve Antakiyye kadılarına.»

EK 4. (Çağatay Uluçay, "Tütün ve Kahveye Dair", *Gediz*, 45, Manisa 1941, s. 11-12.)

«… Aydın ve Saruhan sancaklarında olan kadılar zide fazlühüm tevki'-i refi'-i hümayunum vasıl olıcak ma'lum ola ki, bundan akdem etraf ve eknafa evamir-i şerif gönderilüb min-ba'd duhan yaprağı ziraat ve hiraset olunmayub ve isti'mal olunmaya deyü defa'atile tenbih ve te'kid olunmuşken hala yine memnu' olmayub taht-ı kazanızda vaki' bazı kasabat ve kurada bazı kimesnalar bağ ve bahçelerinde duhan yaprağı ziraat ve hiraset edüb isti'mal eyleyüb varid olan evamir-i şerifeye ita'at eylemedikleri ilam olunmağın imdi memalik-i mahrusamda duhan ziraat ve hiraset olunmayub ve isti'mal olduğuna kat'a rıza-yı hümayunum yokdur. Buyurdum ki, dergah-ı muallam çavuşlarından kıdvetü'l-emasil ve'l-akran Ali Çavuş zide kadrühü varub vusul buldukda bu babda herbirimiz mukayyed olub dahi taht-ı kazanızda vaki kasabat ve kurada bazı kimesneler duhan yaprağı ziraat ve hiraset edüb ve bey' ü şira ve isti'mal eyleyüb ve ziraat olunan yerlerden men' etdirüb emr-i hümayunuma muhalif bir ferde te'allül ve inad duhan isti'mal etdirmeyesiz. Şöyle ki bundan sonra yine taht-ı kazanızda duhan ziraat ve isti'mali etdirmeyesiz. Şöyle ki bundan sonra yine taht-ı kazanızda duhan ziraat ve hiraset oluna ve bey' ü şira ve isti'mal eyledikleri istima' olunursa o makule bağ ve bağçelerinde duhan ziraat ve hiraset edüb bey' ü şira ve isti'mal idenlerin gereği gibi haklarından gelinmek içün emr-i şerifim gönderilür bilmiş olalar. Şöyle bileler alamet-i şerife i'timad kılalar. Tahriren fi evasıt-ı Receb li-senete seb'a ve ışrin ve elf.»

EK 5. (Bor Şeriye Sicilleri, nr. 378, s. 142.)

«… memalik-i mahrusada duhan içmemek babında hatt-ı hümayun saadet makrun ve fetva-yı şerif ile men' olunmuş iken eyalet-i Karaman ve ba'zı kasabat ve kurada ziraat ve hiraset olmayub ve bey' ü şira olunmayub ve kahvelerde ve odalarda içilmeğle ateş düşüb nice kimesnelerin evlerin ve harmanların ihrak idüb te'addi vaki olmağla taht-ı kazanızda vaki kasabat ve kurada muhkem tenbih ve nida itdiresin ki ba'dehu duhan ziraat olunmayub içilmeyüb ve kimesne alub satmayalar. Ba'de't-tenbih eslemeyüb yine vech-i meşruh babında ferman-ı alişanım sadır olmuşdur buyurdum ki vusul buldukda ba babda sadır olan ferman-ı celilü'l-kadrim mucebince amel idüb muhkem tenbih ve nida itdüresin ki min-ba'd kimesne duhan dilemeyüb ve içmeyüb bey' ü şira itmayalar eslemeyüb girü vech-i meşruh üzere isti'mal iderler ise vuku'ı üzere yazub arz eyleyesin. Sonradan ne vechile emr-i şerifim sadır olursa mucebi ile amel oluna. Şöyle bilüb alamet-i şerife i'timad kılasın. Tahriren fi eva'il-i şehr-i Recebi'l-müreccb sene semane ve ışrin ve elf.»

EK 6. (BOA., MHM, 85, s. 134.)

«… Saruhan sancağı beği dame uluvvühü ve mefahirü'l-kuzat ve'l-hükkam ma'adinü'l-fezai'ili ve'l-kelam liva-i mezburede vaki' olan kadılar zide-fazlühüm tevki'-i refi-ü hümayunum vasıl olıcak ma'lum ola ki bundan akdem defa'atle evamir-i şerifim gönderilüb kaç seneden berü zuhur iden duhan halk ve alemi kar ü kisblerinde ta'til edüb nice ihrak ve enva' fesada müeddi olub def' ü izalesi mühimmat-ı umurdan olmağla muhkem tenbih ve te'kid olunub min-ba'd bir ferd duhan yaprağın ziraat ve hiraset bey' ü şira ve isti'mal etmeyeler deyi ferman olunmuş iken kuzatın adem-i tekayyüdünden ve varan mibaşirin ihmal ve tama'ları sebebi ile girü liva-i mezburede vaki kasabat ve kurada duhan yaprağın ziraat ve hiraset ve bey' ü şira ve isti'mal olunduğu mesmu'-ı hümayunum olmağın bu babda ziyade mes'ul ve muateb ve azle müstahak olmuşsuzdur. İmdi bu babda mukaddema gönderilen emr-i şerifim mukarrerdir. Bu yerde duhan yaprağı ekilüb ve içilüb bey' ü şira olduğuna kat'iyyen rıza-yı hümayunum yokdur. Bu def'a memalik-i mahrusamdan külliyen duhan isti'mali men' ve def' olunmak babında ferman-ı alişanım sadır olmuşdur, buyurdum ki vusul buldukda bu babda sadır olan ferman-ı celilü'l-kadrim mucebince amel idüb dahi husus-ı mezbura gereği gibi mukayyed olub liva-ı mezburede vaki' kasabat ve kurada mecma'-i nas olan mahallerde muhkem tenbih ve te'kid idüb bir ferde duhan yaprağın ziraat ve hiraset ve bey' ü şira ve isti'mal eylemeyeler ve etdirmeyüb duhanın vücudunu bi'l-külliye nabud ve napeyda olmaya sa'y veikdam eyleyesiz, memalik-i mahrusamdan eğer asker taifesi ve eğer gayriden bir ferd duhan isti'mal eylediklerine kat'a rıza-yı şerifim yokdur. Eti'ullahe ve eti'u'rrasule ve uli'l-emri minküm fetva-yı şerifi amme-i nasa varid ve şamildir. Bundan sonra emr-i şerifimin edasında dikkat ve ihtimam eyleyesiz. Ba'de't-tenbih bir ferdin tarlasında ve bağ ve bağçesinde ve gayrı yerlerinde duhan ziraat olunmuş bulunur ise ol makule duhan ekilmiş bulunan yerleri miri içün girift eyleyüb furuht oluna bu babda bir ferde himayet ve sinayet etmeyüb sadır olan emr-i şerifimin icrasında bezl-i makdur ve sa'y-i namahsur eyleyesiz ve sen ki bu emrüi şerifimle varan mübaşirsin şöyle ki bu emr-i şerifimi eda etdirmeyüb ahz ve celb sebebi ile ihmal ve müsahele idüb bundan sonra yine liva-i mezburda duhan ziraat ve isti'mal ve bey' ü şira olunduğu ilam oluna elbette siyaset ile saire mucib-i ibret içün muhkem hakkından gelinür bilmiş olasın amma bu bahane ile duhan ekilmeyen yerlere dahi dahl ü tecavüzden ziyade ihtiraz eyleyesiz ve siz ki miri liva kadılarısız şöyle ki bu emr-i

şerifimden sonra taht-ı hükumetinizde duhan yaprağı ziraat bey' ü şira olunduğu i'lam oluna herbiriniz azl idüb nefy olmanız mukarrerdir. Ona göre basiret ve intibah [üzere] olub bu emr-i şerifi saire kıyas eylemeyesiz, şöyle bilesiz alamet-i şerife i'timad kılasız. Tahriren fi evasıt-ı şehr-i Cemaziye'l-evvel li-senete erba'in ve elf.»

EK 7. (MHM 85, s. 114)

«… taht-ı kazanuzda men' ve ref'i fermanım olan tütün hızmeti virilmek emridüp buyurdum ki: vusul buldukda, emrüm üzere that-ı kazanuzda vakı' kasabat ve kurada muhkem tenbih ve nida itdüresin ki mukaddema gönderilen ahkam-ı şerifem mucebince bir ferd duhan yaprağı ziraat ve haraset ve bey' u şira itmeyüp ve isti'mal itmeyeler. Memnu' olmayanları mezbur sipahi Yusuf zide kadruhu mübaşeretiyle şer'le haklarında lazim geleni icra ve ol makule duhan ziraat olunmuş bulunan yerleri miri içün girift idüp hufyeten ve alaniyyeten bir ferde duhan yaprağı ziraat ve haraset ve bey' u şira itdürmeyesiz.»

EK 8. (MHM 85, s. 156.)

Osmân Efendi hattıyla buyurılmışdur.

Edirne kâdîsına ve Edirne bostâncıbaşısına ve Edirne'de Altı Bölük kethudâyirine ve yeniçeri serdârına hüküm ki:

«Bundan akdem hükm-r şerîfüm gönderilüp; "duhân yaprağının zirâat ü harâseti* ve istiʿmâli Memâlik-i Mahrûsem'den bi'l-külliyye refʾ olunmak" fermânum olmağla; "Eger askerî tâyifesi ve gayrilerdür; bir ferd istiʿmâl itmeyeler." diyü muhkem tenbîh ü teʿkîd olunmışken, askerî tâyifesinden baʾ zı kimesneler itâʾat-i emr itmedükleri iʿlâm olunmağın imdi; askerî tâyifesinden ve gayriden bir ferd duhân yaprağı zirâʾat ü harâset* ve beyʾ u şirâ vü istiʿmâl itdüklerine aslâ rızâ-yı şerîfüm yokdur. Sen ki bostâncıbaşısın ve kethudâyiri vü yeniçeri serdârısız, cümlenüz ittifâk idüp ol makûle itâʾat-i emr itmeyüp rızâ-yı hümâyûnuma muhâlif duhân yaprağı beyʾ u şirâ vü istiʿmâl idenlerün vârid olan fetvâ-yı şerîfe mucebince şerʿle haklarında lâzim geleni icrâ eylemenüz bâbında fermân-ı âlî-şânum sâdır olmışdur. Buyurdum ki:

Vusûl buldukda, mukaddemâ ve hâlâ sâdır olan fermân-ı celîlü'l-kadrüm mûcebince amel idüp dahı askerî tâyifesinden ve gayriden bir ferde duhân yaprağı zirâʾ at ü harâset* ve beyʾ u şirâ vü istiʿmâl itdürmeyüp menʾ u defʾ eyleyesiz. İtâʾat-i emr itmeyüp yine rızâ-yı şerîfüme mugâyir istiʿmâl idenlerün fetvâ-yı şerîfe mûcebince şerʿle haklarında lâzim geleni icrâ eyleyesiz ve bi'l-cümle bu husûsa her birinüz bi'z-zât mukayyed olup vech-i meşrûh üzre sâdır olan emr-i şerîfümün icrâsında dakîka fevteylemeyesiz. Şöyle ki; bundan sonra askerîden ve gayriden bir ferd duhân istiʿmâl eyledükleri iʿlâm oluna, sen ki mevlânâ-yı müşârun-ileyhsin, sen mesʿûl ve siz ki bostâncıbaşı vü kethudâyiri vü serdârsız, muhkem hakkınızdan gelinür; bilmiş olasız.»

EK 9. (MHM 85, s. 232.)

Ba-hatt-ı hazret-i efendi. Hasan, Kethüda-yı silahdaran.

Rumeli'nün Sağ ve Sol ve Orta kolında vakı olan kaldılara hüküm ki:

«Bundan akdem defe'âtle evamir-i şerifem gönderilüb; "Birkaç seneden berü zuhur iden duhan halk-ı alem-i kar u kisblerinden tatil idüb ve nice ihrak ve enva-i fesada müeddi olup def u izalesi mühimmat-ı umurdan olmağla muhkem tenbih ü tekid olunup min-bad bir ferd duhan yaprağı ziraat ü ziraat ü haraset ve bey u şira vü istimal itmeyeler" deyü fermanım olmışken kuzatun adem-i tekayyüdi ve varan mübaşirinun ihmal ü tamaları sebebi ile girü taht-ı kazanuzda vakı kasabat u kurada duhan yaprağı ziraat ü haraset ve bey u şira vü istimal olunduğı mesmu-ı hümayunum olmağın bu babda ziyade mes'ul ü mu'ateb ve azle müstehıkk olmışızdur. İmdi; bu babda mukaddema gönderilen evamir-i şerifem alamakan mukarrerdür. Bir yerde duhan yaprağı ekilmeyüp ve içilmeyüp ve bey u şira olunduğına kat'a rıza-yı hümayunum yokdur. Dergah-ı Muallam silahdarlar zümresinün emekdar u müstekim ü dindarı olup haliya südde-i saadetüm'de Bölük halkınun Sol-kol Kethudası olan kıdvetü'l-emacid ve'l-ayan Hasan Kethuda zide mecdübu mübaşeretiyle bu defa Memalik-i Mahrusem'de duhan istimali bi'l-külliyye men u def olunmak babında ferman-ı* ali-şanum sadır olmışdur. Buyurdum ki:

Vusul buldukda, bu babda mukaddema ve hala sadır olan ferman-ı celilü'l-kadrüm mucebince amel idüp dahı husus-ı mezbura her birinüz gereği gibi mukayyed olup dahı taht-ı kazanuzda vakı kasabat u kurada ve mecma-ı nas olan mahallerde muhkem tenbih ü nida itdüresiz ki, bir ferd duhan yaprağı ziraat ü haraset ve bey [u] şira vü istimal itmeyeler ve itdürmeyüp duhanun vücudın bi'l-külliyye na-bud [ü] napeyda olmağa say ü ikdam eyleyesiz. Memalik-i Mahru sem'de eger asker tayifesi ve eger gayridür; bir ferdün duhan istimal eyledüklerine kata rıza-yı hümayunum yokdur. "*Etî'u'llâhe ve etîu'r-resûle ve üli'l*-emri minküm*." fahvası amme-i nasa varid ü şamildür. Bundan sonra itaat-i emr-i şerif itmeyenlerün şer u kanun ile cezaların virüp emr-i şerifümün icrasında dikkat ü ihtimam eyleyesiz. Bade't-tenbih bir ferdün tarlasında ve bağ u bağçesinde ve gayri yirlerinde duhan ziraat olunmış bulunursa ol makule tütün ekilmiş yirleri miri içün girift eyleyüp füruht oluna. Bu babda bir ferde hımayet ü sıyanet itmeyüp sadır olan emr-i şerifümün icrasında bezl-i makdur u say-i na-mahsur eyleyesiz ve sen ki muma-ileyh Hasan Kethuda'sın, söyle ki; bu emr-i şerifümi icra itdürmeyüp ahz ü celb sebebi ile veya ihmal ü müsamaha idüp bundan [sonra] yine zikrolunan kadılıklarda duhan yaprağı ziraat ü istimal olunduğu ilam oluna, eşedd-i siyaset ile sayire mucib-i ıbret içün muhkem hakkundan gelinür, bilmiş olasın. Amma; bu bahane ile duhan ekilmeyen yirlere dahı dahl ü tecavüzden ziyade ihtiraz eyleyesin ve siz ki kadilarsız, şöyle ki; bu emr-i şerifümden sonra taht-ı hükumetinüzde duhan yaprağı ziraat ü haraset ve bey u şira olunduğı ilam oluna, her birinüz azl-i ebed ü nefy-i beled olmanuz mukarrerdür. Bu babda mübaşir-i muma-ileyhün şükr ü şikayeti müsmir ü müessirdür*. Ana göre basiret ü intibah üzre olup bu emr-i şerifümi sayire kıyas eylemeyesiz.

Ba-hatt-ı hazret-i efendi.

Bir sureti, Boğdan sınurına varup gelince yol üzerinde olan kadılara. *Yeniçeriler Şeyhı Osman Efendi'nün tezkiresi mucebince yazılmışdur*.

Ba-hatt-ı hazret-i efendi.

Bir sureti, Sifrihısar (?) ve Günyüzi kadılarına. *Nişancı paşa tarafından Dividdar (?) Mustafa Ağa'ya virilmüşdür*.

Hamd Efendi almışdur.

Bir sureti, Karahısar-ı Sahıp sancağında olan kadılara yazılmışdur.

Hamd Efendi almışdur.

Bir sureti, Aydın ve Saruhan sancaklarında vakı olan kadılara. *Fi evahıri Za., sene: 1040*.

Ba-hatt-ı hazret-i efendi.

Bir sureti, Sığla sancağında olan kadılara. *Şatırbaşı-i sa[hıb-i devlet]*.

Bu dahı.

Bir sureti, Menteşe sancağında olan kadılara. *Şatırbaşı-i sahıb-i devlet. Evahıri Za*.

Bu dahı.

Bir sureti, çaşnigirbaşıya ve Asitane'den Ankara caniblerine varup gelince kadılara yazılmışdur. *Fi evayili Zi'l-hıcce*.

Ba-hatt-ı Hamd Efendi.

Bir sureti, Rumili'nün Sol-kolı'nda olan kadılara ve Köstendil sancağında vakı olan kadılara ve Muhassıl Hacı Ahmed'e yazılmışdur. *Fi evayili Muharrem, sene: 1041*.

Bir sureti, Foça ve ( ) ve ( ) kadılarına ve Nişancı Paşa Hasları Voyvodası Şaban'a yazılmışdur. *Canib-i Nişancı paşa. Fi 24 S., sene: [10]41. Ba-takrir-i hazret-i efendi*.»